

**ША
Ш
Ш
Ш**

Фиридун ШУШИНСКИ

1998
662

ФИРИДУН ШУШИНСКИ

ТЗ(2А)
Ш 88

66561

Ш У Ш А

95499
66456

М. Ф. Ахундов adına
Азәрбајҹан Р. с. җалика
К И Т А Б Х А Н А В А З Ы

БАКЫ
КӘНҢЛИК - 1998

АРХИВ

T3(2A)-8

Аз
Ф 76

Редакторлары Мустафа Чәмәнли,

Зүлфүгар Шаһсөвәнли.

Фиридун Шушински

Ф 76 Шуша. Бакы. Көнчлик. 1998. 428 сәһ.

«Шушанын дағлары башы думанлы», көзү јашлы, көңлү губарлыды... Ганады олса учарды, гајалара мыхланмыш ағачларын ајағы ачылсајды, гачарды. Азәрбајчанын әјилмәзлик символу. Гағгазын консерваторијасы доғма Шушамыз дүшмән әлиндәдир.

Мусигишүнас Фиридун Шушинскинин нәһајәтсиз мөһәб-бәтиндән јаранан «Шуша» әлиндә бу гәдим Азәрбајчан шәһәри барәдә олдугча дәјәрли енсиклопедик топлудур. Шушанын көзәллијини, әзәмәтини вөрәг-вөрәг көз өнүндә ачан бу етнографик мәнбә онун кечмишиндән бу күнүнә кими бөјүјән, дәјишән симасыны, Азәрбајчан, еләчә дә дүңја сивилзасијасына бәхш етдији көркәмли сәнәт адамларыны, бир сөзлә, бүтүн мә'нәви вә мадди дәјәрләрини өз сәһифәләриндә әкс етдириб. «Шуша» китабы Шуша һағгында көркин зәһ-мәт, һүдудсуз мөһәббәтлә јарадылан гүјмәтли әдәби абидә-дир.

Ишыг үзү көрмәси үчүн оғлу Мәһәмәдин дә әлиндән көлөни етдији, бөјүк сә'ј көстәрдији бу китабыны, ону һазыр һалда көрмәјә тәәссүф ки, өмрү чатмајан, доғма Шушадан — Гарабағдан јана бағры чатлајан Фиридун бөјин нараһат руһуна бағышлајырыг!

Ф 4702060204

M653/07/98

е'лансыз

Аз

ISBN 5-8020-1425-3

© Көнчлик. 1998

"...Һесаб едирәм ки, республикаја рәһбәрлик еләди-јим мүддәтдә дә Гарабағын инкишафы үчүн аз иш көр-мәмишәм. Хүсусилә Шушаја чох фикир верирдим. 70-чи илләрин әввәлләриндә биз Шушанын даһа да инкишаф етдирилмәси һағгында хүсуси гәрар гәбул еләдик. Хати-римдәдир, мән һәлә МК-нын биринчи катиби сечилдијим әрәфәдә Шуша һағгында бир китаб чыхмышды. Сәһв еләмирәмсә, мүәллифи Фиридун Шушински иди. Бу китабы чох козүмчыхдыја салмышдылар. Хүсусән ермәниләр. Тәәссүф ки, Бакыда олан зијалылар да бу ки-табын гәти әләјинә чыхмышдылар. Мәнә һәмән китабы чатдырдылар. Охудум, кордүм ки, китаб јахшы китабдыр. Дүздүр мүәллифлә таныш дејилдим, анчағ китаб јахшы јазылмышды. Әлбәттә, орада бә'зи субъек-тив фактлар да вар иди. Анчағ халгыны, Вәтәнини се-вән кәс белә субъектив фактларә көрә кәрәк сәһвә јол вермәјәјди. Нә исә, мән о заман ермәниләрин һүчүмунун габагыны алдым. Беләликлә дә һәмән китабын тәлеји мүсбәт һәлл едилди вә Азәрбајчанда бу китаба гаршы олан гејри-сағлам әһвали-руһијә тамамилә дағылды."

БЕЈДӘР ӘЛИЈЕВ

**Азәрбајчан Республикасынын
Президенти.**

ГАРАБАҒЫН ТАЧЫ

Фиридун Шушинскинин «Шуша» китабыны охудугча јаддашымда гәдим бир маһны елә һеј охунур. Хан Шушинскинин балдан ишрин сәсилә јаддашыма көчмүш маһнынын музигиси мәни һалбаһал еләјир, сөзләри хәнчәр олуб бағрыма сапланыр.

Шушанын дағлары сејрәк думанлы,
Гырмызы гофталы, јашыл туманлы.
Дәрдиндән өлмәјә чохдур күманлы,
Ај гыз, бу нә гаи-көз, бу нә тел?
Өлүрәм дәрдиндән ону бил,
Данышмасан да, бала, бары күл!

Бағышла, Хан әми, руһун өнүндә диз чөкүрәм. Илаһи сәсилә вәсф етдијин Шуша ојлагында бу күн бәјләр, ханымлар јох — һәмишә алајыб-сызлајан, өзкәләрин торпагы һесабына «Бөјүк Ермәнистан» јаратмағ хулјасына дүшмүш дашнақлар јайлајырлар. Бу арзуолунмаз һал, һејфләр олсун ки, бу күн данылмаз, ачы бир һәгигәтдир...

Шуша! Бу ад гәлбимдә о гәдәр ишринли-ачылы хатирәләр ојадыр, һиссләр, дујаулар ләпәләндирир ки, Шушалы күнләримин — Шушалы күнләримизин һансы аһыны даһа чох габартмағда чәтинлик чәкирәм. Вә бу аһ Шуша даһи рәссамын чәкдији бөјүк, әзәли вә әбәди бир табло кими көзләрим өнүндә дурур.

Мән Шушаны һәлә лап ушагкән, кәндимиздә ону көрәнләрин көзләрилә көрмүшәм. Онунла ојунән, фәхр едән доғмаларымын тез-тез ишләтдикләри «Галаја кедирәм», «Галадан кәлирәм» кәлмәләринин ишринлијини, мәрһәмлијини инди дә унутмамышам.

Сонралар — орта мәктәбдә охујанда билдим ки, бабамын, нәнәмин додағларында чичәкләмиш о «Гала» дејилән мөкан сән демә Шуша шәһәријмиш.

Өмрүмүн о чағларында Шуша мәним үчүн әлчатмаз, үңетмәз бир галајды. Һалбуки, бизим Чәмәнли кәндилә Шушанын арасы чох олса 45-50 км оларды.

Јашымын о вахтында Шуша галасыны көрмөк, ады дилләр әзбәри олан Чыдыр дүзүндә дајаныб Дашалты чајына бахмағ, Бағрыган дагына тамаша етмәк, Топхана бүлбүлләринин сәсинә гулаг асмағ, Иса булагынын сујундан ичмәк мәнә нағыл гәдәр ишрин, әлјетмәз көрсәнирди.

Бах елә о заман һарданса әлимә Фиридун Шушинскинин «Шуша» адлы назик, јашыл үзлү китабчасы кечмишиди. Мән бүтүн кечәни јатмајыб о китабы охумушдум. О анда да Шушаны көрмәјә гәлбимдә шиддәтли бир арзу доғмушду. Елә билирдим ки, Шушаны көрмәсәм бағрым чатлајачағ. О заман мәним он једди јашым варды.

Бир күн сонра бир нәфәр ушаглыг достумла Шушаја кетдим. «Шуша» китабчасыны да өзүмлә көтүрмүшүдүм. Бу китаб шәһәрдә бизим ән јахшы бәләдчимиз иди. Китабда тәсвир едилән тарихи абидәләри, јерләри көрән кими таныјыр, бәзиләрини исә сораглашыб тапырдыг. О күн күн әјиләнә кими Шушаны әрич-аргач еләдик. Чыдыр дүзүндән Дашалты чајына тамаша етдијим о илк ан, пијада Иса булагына кетмәјимиз мәним үчүн унутулмаз хатирәдир.

О күндән Фиридун Шушинскинин ады мәнә догма вә әзиз олду. Сонралар онун «Сејид Шушински», «Чаббар Гарјагдыозлу» китабларыны охудум. Азәрбајчанын классик ханәндә вә мусиги ифачыларына һәср етдији радио веришишләринә гулаг асдым. Беләликлә бир охучу, бир динләјичи кими узагдан-узага Фиридун Шушинскијә гәлбимдә бојук рәгбәт јаранды.

Илләр кечди. О ушаглыг, јенијетмәлик хатирәләрим архада галды. Артыг мәним дә мәтбуатда јазыларым дәрч олунур, радиода веришишләрим сәсләндирилирди. 1980-чи ил иди. «Јазычы» нәиријатында классик әдәбијат вә фолклор шө'бәсиндә редактор ишләјирдим. Бир күн нәиријатын директору мәрһум Әждәр Ханбајев мәни јанына чагырды. Директорун кабинетинә кирәндә көрдүм тәк дејил. Онун гарышында иричүссәли, ириәлли бир киши отурмушду, нә барәдәсә сөһбәтләширдиләр. Әждәр мүәллим күлүмсәјәрәк мәнә мүрациәт етди.

— Фиридун бәји таныјырсанмы?

— Шәхсән таныш дејилик, амма китабларыны охумушам, — дедим.

— Бәј истәјир ки, онун китабынын редактору оласан. Сәнин веришишиндән хошу кәлиб.

Һәмин әрәфәдә радиода «Јадикар сәсләр» адлы веришишим сәсләнмишиди. Верилиши јахшы әкс-сәда дозурмушду. Фиридун бәј мәнз һәмин верилиши үнванлајараг:

— Јахшы верилиши иди, — деди. — Саваба батмысан, нечә мүгәннинин сәсини бизә гәјтардын.

— Тәшәккүр едирәм, — дедим.

Фиридун бәј бир гәдәр өткәм сәслә чаваб верди:

— Әмиоглу, мәнә тәшәккүр-зад лазым дејил.

Мән о анда онун сәсиндәки өткәмлијин — бозлугун сәбәбини анламадым. Анчаг ону даһа јахындан таныјандан сонра көрдүм ки, сәртлик, өткәмлик Фиридун бәјин характериндәдир.

Мән Фиридун бәјин 625 сәһифәдән, 177 шәкилдән ибарәт олан «Азәрбајчан халг мусигичилләри» китабынын әлјазмасыны голтугума вуруб онунла саголлашараг отагдан чыхдым.

Китабы чапа һазырлајаркән биз чох тез-тез көрүшүрдүк. Башга мүәллифләрдән фәргли олараг һамы она — Фиридун бәј, — дејә мүрациәт едирди. Она Фиридун адыны да ашләләринә јахын олан көркәмли әдәбијатшүнас Фиридун бәј Кочәрлинин хатирәсини әзиз тутан атасы Мәнһәммәд киши вермишиди.

Өз заманына көрә Фиридун бәјин сөһбәтләри, тарихи кечмишимиз, мүасир дөврүмүз, хүсусән ана дилимизин түрк дили олмасыјла баглы фикирләри чох чәсарәтли вә сәрт иди. Онун мәдәнијјәтимизлә, мусигимизлә баглы јыгынчаглардакы чыхышы һәмишә ирад вә

тәнгид үстүндә көкләнәрди. Бу да бир чохларына хош кәлмәзди. Лакин Фиридун бәј дә өз фикрини дәјишән адам дејилди.

Фиридун бәј чох колоритли адамды. О, бамәзә сөһбәтләри, ады-бәлли адамлара ајама гошмагаы севән, үнванлы ләтифәләр сөјләмәјә мејлли — бир сөзлә, өзүнәхас габарыг фәрди чизкиләри олан шәхсијјәт иди. О, көрүнән адам иди. Фиридун бәј ихтисасча тарихчијди, лакин бүтүн өмрүнү халг мусигисинин тәдгигинә, онун көркәмли нүмајәндәләринин јарадычылыгларыны, талеләрини арашдырмага, сәнәтләрини тәблиг етмәјә сәрф етмишиди. Бүтүн һәјаты боју һеч һарда ишләмәмишиди. Өзүнү бүтүнләкә јарадычылыга һәср етмишиди. Чүнки тәбиәтән чох азад адам иди вә һеч бир чәрчивәјә сыгышмырды. О, узун илләр Санкт-Петербург, Тбилиси, Баки, Јереван... архивләриндә ахтарышлар апарараг, тарихимизлә, мусиги мәдәнијјәтимизлә баглы чох зәнкин материаллар үзә чыхармышиди. Классик ханәндә вә ифачыларын һәјат вә фәәлијјәтләри һаггында илк дөфә әсаслы тәдгигат апаран, бу сәһдә ардычыл чалышан, Азәрбајчан вә рус дилләриндә китаблар чап етдирән дә мәнз Фиридун Шушински олмушдур. О, әсримизин әввәлләриндә интишар тапмыш Шуша, Шамакы, Баки, Кәнчә мусиги мәчлисләри, илк «Шәрг концертләри» барәдә силсилә мәгаләләр јазмышиди.

Фиридун бәј әлдә етдији надир фотошәкилләрлә китабларыны бәзәмәји севәрди. Бу фотошәкилләр онун јазыларыны даһа да мәзмунлу едир, фикирләринә күзкү тутур. Бүтүн бунларын нәтичәси олараг о өзүнүн зәнкин шәхси архивини јарадыб. Онун мәнзили, сөзүн кениши анламында, мусиги музејидир...

Нә кизләдәк, Фиридун бәјин јаздыгларынын һеч дә һамысы бир-мә'налы гаршыланмајыб. Бә'зән онун јазыларыны гысганчылыга, әсәбиликлә гаршылајанлар да олуб. Бу гысганчылыглары дозуран тәкчә мүәллифин субъектив дүјгү вә дүшүнчәләри дејилди, һәм дә онун әсәрләринин үнванлы, сәнәдли олмасыјды.

Фиридун бәј Шәрг муғамларынын, онун классик ифачыларынын вургунујду. О, сәсләри әсримизин әввәлләриндә граммафон валларында әбәдиләшмиш ханәндәләрин сәсләрини, охума јолларыны бүтүн әлванлыгы, ахар-бахарлыгыјла руһуна көчүртмүшдү. Узун мүддәт телевизияда апарычысы олдугу «Ифачылыг сәнәти» верилиши она чохсајлы тамашачы мәнһәббәти гасандырмышиди.

Бу күн республика радиосунда Фиридун бәјин јүзләрчә мусигили веришишләри сахланылыр. Бу веришишләрдә нә гәдәр чанлы хатирәләр, әсримизин әввәлләриндә валлара көчүрүлмүш бұллуր кими саф сәсләр әбәдиләшибдир.

Фиридун Шушинскинин сәсә, сөзә бу гәдәр мәнһәббәт бәсләмәси јох јердән дејилди. О, «Гафгазын консерваториясы» адландырылан Шушада дүнаја көз ачмышиди /20 октябр 1925-чи илдә/. Вә Шушаны һәјатындан артыг истәјирди. Вахтилә догма шәһәриндән јаздыгы китаба көрә башы бәләлар чәкмишиди. О, 1968-чи илдә рус дилиндә чап етдирдији «Шуша» китабында Азәрбајчан халгынын гәддар дүш-мәни, дашнак Андроникин төрәтдији вәшиликләри тәнгид етдијинә көрә ермәни милләтчиләринин гәзәбинә кәлмишиди. Дашнак төр-төкүнтүләри һәтта Москваја шикајәт етмишидиләр. Мәркәзи Комитә ишә гарышмышиди. Китабын мүәллифи гәрәзли тәнгидә, јерсиз һүчумлара мә'руз галмышиди. Республикада Фиридун бәји һүчумлар-

дан горујан, ону мұдафиә едән дөвләт адамлары, алимләрлә јанашы, јазыглар олсун ки, ермәниләрин дәјирманына су төкәнләр дә тапылды. Ән багышланмазы, һејрәт догураны о иди ки, ермәни дашинаклары китабдакы ачы һәгигәтләрә көз јумараг вәтәһпәрвәр бир алим и өз јурдунда, өз очағында инчитмәјә белә чәсарәт етмишиди. Бу ачылы олајлары да Фиридун Шушински вәтәндаш јангысыјла гәләмә алды. Онун даһа да тәкмилләшидирдији, о заман јазылмасы јасаг едилән бир чох бәлалы дәрләримизә, тарихин јаддашында ујујан һәгигәтләрә даһа кур шыг тутан «Шуша» китабынын бу јени нәшириндә дүшмәнин һүчумлары гаршысында мұдафиәсиз галмыш мүәллифин ачы дујгуларыны ифадә едән бу сәтирләри дујар үрәкләр үчүн нә гәдәр агыр, ибрәтли бир хәтирәдир.

Мүәллиф јазыр: «Јахшы јадымдадыр, «Шуша» китабынын үстүндә мәним башым нәләр чәкмәди?! О заман ермәниләрин әлиндән үч ил Шушаја кедә билмәдим. Күчәдә, һәр јердә мәни даша басырдылар. Дәфәләрлә евимин күчә гапысыны вә пәнчәрәләрини сындырдылар, телефон хәттини кәсдиләр. Бир нечә дәфә мәнә суи-гәсд етдиләр. О заман Ермәнистанын Зәнкибасар рајонунда јашајан азәрбајчанлылар мәнә мәктуб јазараг хәбәрдарлыг едирдиләр ки, «мәни арадан көтүрмәк үчүн мәним башыма 6 милјон пул гојмушлар».

Һејфләр олсун ки, бу күн «һәр нөгтәси бир тарих сөјләјән» /Ј.В. Чәмәнзәмилли/ Шуша галасы нечә илдир ки, дүшмән әлиндәдир. Фиридун бәј Шушасызлыга дөзә билмирди. Шушадан данышанда гәзәбләнирди, көврәлирди. О, «Шуша» китабы үзәриндә нечә дә мәһәббәтлә ишләјирди. Әввәлки нәширләрдән фәртли олараг Фиридун бәј «Шуша» китабыны чох-чох дәјәрли фактларла зәнкинләшидириб, јени фәсилләр әләвә едидир. Китабда Шушанын тарихи кечмиши, этнографijasы, орадан чыхмыш сәнәткарлар барәдә чох дәјәрли сәһифәләр вардыр. Китабын «Дагларда мүбаризә» бөлмәсини һәјәчансыз охумаг мүмкун дејилдир. Чүнки о заман да дашинаклар «Гарабаг бизимдир» дејиб Шушанын үстүнә һүчум чәкмишидиләр. Лакин о дөврдә тәзәчә формалашан азәрбајчан ордусу дүшмәни агыр мәглубијәтә угратды. Көрүндүјү кими тарих тәкрар олунур.

«Шуша» китабыны охудугча ифтихар вә тәәссүф һиссләри адамнын гәлбини бүрүјүр. Ифтихарла дүшүнүрсән ки, Шуша бизим онларча башга шәһәрләримиз кими шәриксиз шәһәримиз, һалал, мүгәддәс, тохунулмаз галамыздыр. Тәәссүфләнирсән она көрә ки, тарихән әјилмәз, алынмаз олмуш Шуша галасы бу күн дүшмән әлиндәдир. Һеч вахт унутмаг олмаз ки, Шуша Гарабагын тачыдыр. Халгымыз бу мүгәддәс тачы јад әлләрдән алмалыды /вә инишаллаһ алачагдыр!/.

Фиридун бәј «Шуша» китабынын нәшини нечә һәсрәтлә көзләјирди. О, китабын икинчи һиссәсини јазмаг истәјирди. Лакин амансыз әчәл она аман вермәди. Фиридун бәјин Гарабагын дәрдијлә јүкләниши нәгмәли гәлби 25 октябр 1997-чи ил тарихдә әбәди сүсдү. О, бу дүңјадан догма Шушанын һәсрәтилә кетди. Биз «Шуша» китабында тәк-тәк дә олсун суал догуран бә'зи мәгамлары, мәтләбләри онун өзүндән сорусуб дүзәлтмәјә мачал тапмадыг. Кечикдик. Фиридун бәј өз вәсијјәтилә Бәрдәнин Шәһидләр гәбристанында дәфн олунду.

Мән инанырам ки, Фиридун бәјин «Шуша» китабы халгымызын столүстү китабы олачаг. Чүнки о китабда онун јадлар әлиндә чырпынан фүсүнкар бир шәһәриндән данышылып.

Фиридун бәј! Бир күн кәләчәк биз адына сајсыз өјкүләр гошулмуш, бајатылар дејилмиш, гәдим вәтәнимизин бир парчасы олан Гарабага гајыдачагыг! Гајытмасаг, евинә дүшмән ајагы дәјмиш Бүл-бүл күсәр, Хан аглајар! Утанарыг Пәнаһ ханын, хан гызы Натәванын руһундан. Гајытмасаг, Үзејур бәјин һејкәлине белә бахмага һаггымыз олмаз. Јох, биз гајыдачагыг. Вә једди милјонлуг азәрбајчан халгынын һәсрәтлә көзләдији о күн — Гарабагын азад олачагы күн сәнин «Шуша» китабыны Чыдыр дүзүндә башым үстә галдырыб вар сәсимлә һајгырачагам: Аллаһ сәнә рәһмәт еләсин Фиридун бәј! Сәнин «Шуша» китабыны догма Шушана кәтирмишиәм!

МУСТАФА ЧӘМӘНЛИ.

15. IX. 98.

*Шушанын абад вә мәдәни курорт шәһәринә
чеврилмәсиндә мүстәсна хидмәтләри олан севимли
вә унудулмаз мўәллимим ӘҺӘД НИФТАЛЫ оглу
ӘЛИЈЕВИН әзиз хатирәсинә һәср едирәм...*

Мүәллиф.

І ФӘСИЛ

ТАРИХЛӘР ШАЪИДИ ГӘБРӘМАН ШӘБӘР

*Дагларын дөшүндә дурур Гарабаг,
Хәјалы кәздирир һәр гаја, һәр даг...*

Шаир һаглыдыр! Бу сөзләрдә дәрин бир мә'на, инкаредилмәјә-чәк бир һәгигәт вардыр. Јәгин ки, бир вахт бу сәтирләрин мўәллифи, өлмәз шаиримиз Сәмәд Вурғун мәшһур Чыдыр дүзүндә дуруб шаһин көзләрилә әтрафа нәзәр салдыгча дәрин хәјала далмыш, каһ кәдәрләнмиш, каһ да севинмишдир.

Гарабаг!¹ Доғма јурдумузун кәлин кими бәзәкли, көзәл, дилбәр мәскәни! Сәнин фүсункар тәбиәтинә бахмагдан ким доја биләр? Һәлә ағ өрпәјини атмамыш башы гарлы уча дагларыны, јашыл мөхмәрдән дон кејмиш јамачларыны, илан кими гыврылыб кедән чајларыны, күл-чичәкдән ал-әлван халы сәрмиш дүзләрини, бәрәкәтли тарлаларыны сејр етдикчә бахышлар күлүр, гәлб титрәјир, сәјјар хәјал бир гуш кими гол-ганад ачыр. Бәстәкарләр маһны јазаркән үзүнү сәнә чевирир, шаирләр нәғмә гошаркән хәјалында сәни чанландырыр, рәссамлар көзәл таблолар јарадаркән сәнә мүрачигәт едир, Гарабаг! Сәнин тәбиәтин рәнкарәнк олдуғу гәдәр көзәл, көзәл олдуғу гәдәр рәнкарәнкдир.

Гыргызын зирвәси һичрана сон гојан севкилиләр кими булудларла өпүшүр, онун синәсиндә гајнајан булаглар чағлаја-чағлаја бир-биринә гарышыр. Чошгун шәләләрин сәси Гаргара салам јетирир. Бир аз јухарыда, дагларын синәсиндә һүндүр тәпәләрин ашырымындан ахыб кәлән сулар инләјән каман кими әтрафа сәс салыр, санки о өз зүмзүмәси илә баһар күнүнә гәдәм гојан тәбиәтин һүснүнә мәфтун олдуғуну билдирир.

Бир гәдәр јухарыларда Кирс дағы баш галдырыр, онун зирвәсиндәки гајалар узагдан нәһәнк пингвинләри хатырладыр. Бу дағын синәсиндән гыжылдаја-гыжылдаја ахан чајлар Гарабаг дүзәнликлә-

¹ "Гарабаг" түрк сөзүдүр. Мә'насы "гара, түнд бағ" демәкдир. Беләликлә бу ад тәхминән "гара үзүмү олан бәрәкәтли гара торпағ", "бағ" вә ја "елин бағы" мә'насыны верир. *Мүәллиф*

ринə сəринлик кəтирир. Чəтин дərəдөн башлајараг Муров дагынын этəклəринədəк кениш сəһəни ɵртən мешəликлэр, сəфалы мənзэрэлэр бу јерлэрə хүсуси кəзəллик верир, инсан руһуну охшајыр...

Гарабағын кəзəллијини Азэрбајчан шаирлэри өз ше'рлэриндэ аз тэрəннүм етмəмишлэр. Дүнјадан вахтсыз кəчмүш исте'дэдлы шаиримиз Искəндэр Новрузлу "Гарабаг маһнысы" адлы ше'риндэ бу кəзəл дијары инчə бир зөвлə тэрəннүм етмишди:

*Хəстə кəнүл, узак кетмə, бир дајан,
Һэр дəрдин давасы Гарабагдадыр.
Сəнə һəмдəм олуб, нəгмэлэр гошан
Бүлбүлүн јувасы Гарабагдадыр.*

*Инсанын руһуна нəш'элэр верэн,
Чəннəтин сəфасы Гарабагдадыр.
Баһарда сонасы чыгышан кəллэр,
Кəклијин хынасы Гарабагдадыр.*

*Гырговул мəkкəни јашыл мешəlэр,
Чејранын сырасы Гарабагдадыр.
Мугамат тачыдыр Азэрбајчанын,
Нəгмэлэр бинасы Гарабагдадыр.*

*Дагларын зирвəси даима гардыр,
Мəчнунун Лејласы Гарабагдадыр.
Искəндэр, нə кəзəл вəтəнин вардыр,
Кəзəллик севдасы Гарабагдадыр.*

Бəли, тəбиəтин инсаны мəфтун едэн бүтүн кəзəлликлэрини өзүндə əкс етдирэн Гарабаг, бу кəзəл дијарын эн сəфалы кушəси Шуша инсанын хəјалыны чох узаглара апарыр. Чүнки бу јерлэр, бу јерлэрин һэр дашы, һэр гарыш торпағы халгымызын һəјатында баш вермиш бир чох тарихи һадисэлэрин шаһидидир.

Əтрафы сəфалы мешəlэр, сəрин булаглар, һавасы мə'сум ушаг гəлби кими пак олан бу шəһəрин јашы чох дејилсə дə, тарихи бир шəһəрдир. Бурада адлы-санлы ханлар, пашалар ат ојнатмышлар, бурада падшаһ башы кəсилиб тəпиклэрдə пəјимал олуб. Бу шəһəр ағыр мұһарибə иллэри кечирмиш вə дəһшəтли јанғынлара мə'руз галмышдыр. Шуша шəһəринин бинасыны Гарабағлы Пəнаһ хан гəјмушдур.

* * *

Пəнаһ хан 1693-чү илдə Чаваншир елинин Сарычалы ојмағында варлы бир аилэдə анадан олмушдур. Тарихчилэрин вердији мə'луматлара кərə Пəнаһ ханын ата-бабалары Чаваншир елиндə адлы-санлы, дөвлəтли... вə мəшһур адамлар иди.

Пəнаһ ханын əсил-нəсиби Чаваншир елиндəндир. Бу тајфа Бəһ-мənли елинин бир голу олан Сарычалы ојмағындандыр. Бунларын ата-бабалары Чаваншир ели арасында мəшһур, адлы-санлы, чərəкли, мал-дөвлəт вə еһсən сəһиби олмуш адамлар иди. Пəнаһ ханын атасына Ибраһимхəлил аға, бабасына исə Пəнаһəли бəј дејэрмишлэр. Бунларын һэр икиси Сарычалы — Чаваншир ады илə шəһрəт тапмыш, һэр ишдə фəрглənмиш, ад чыхармыш, дəјүшлэрдə, хүсусилə Надир шаһын апардығы мұһарибэлэрдə икидлик кəстэрмишлэр.¹

Бə'зи тарихчилэр Чаваншир елинин, хүсусилə Пəнаһ ханын Чинкиз ханын нəслиндən олдуғуну иддиə едирлэр. Гарабаг тарихчиси Мир Мехди Хəзани өзүнүн "Китаби-Тарихи-Гарабаг" əсəриндə Пəнаһ ханын Һүлакү ханын /1256-1265/ нəвəси Аргун ханын /1284-1291/ нəслиндən олмасы һаггында еһтимал едир.² Бə'зи тəдғигатчылар Чаваншир тајфаларынын мənшəјини ајдынлашдыраркən Рзагулу хан Һидајəтин "Ревзəтүс сəфа" əсəринə истинад едирлэр. Бу əсəрдə дејилир ки, Оширхан тајфасына мənсуб олан Чаваншир елаты Түркүстандан кəлмишдир. Оширхан Оғуз ханын дəрдүнчү оғлу Јылдыз ханын оғлудур. Бунлар Овшар вə əфшарлар адланырлар. Чаваншир тајфасы Һүлакү ханын 120 минлик ордусунун тэркибинə дахил олмушдур. Онлар Əмир Тејмурун һөкмранлығы дөврүндə икинчи дəфə Румдан кери гајыдараг Түркүстан, Гəндəһар, Кабил вə Ирана дағылырлар. Бу тајфанын бир голу Сəфəвилэр дөврүндə /I Шаһ Аббас/ Ибраһимхəлил ағанын башчылығы илə Гарабагда вə Аранда галмышды. Надир шаһын һөкмранлығы /1736-1747/ дөврүндə бу голун башчысы Ибраһимхəлил хан иди. Шаһ онлары Сəрəхсə кəчүрмүшдү. Надир шаһын өлдүрүлмəсиндən сонра Чаваншир тајфасынын бир

1. Бах: Гарабағнамэлэр. 1-чи китаб. "Јазычы" Б., 1989. сəһ.110

2. Бах: Гарабағнамэлэр. 2-чи китаб. "Јазычы" Б., 1991. сəһ.105

Надир шаһ.

һиссәси Сәрәхсдән Гарабаға җаһыт-мышды.¹ О дөврдә Гарабағда Чаваншир тајфасындан башга Отузикиләр, Кәбирли вә Әфшар тајфалары да мөвчуд иди. Һазырда Имишли рајонунда Отузики адлы балача бир кәнд вардыр. Ағчабәди рајонунда исә Әфшарлар ја-шајырлар.

Пәнаһ хан кәнч јашларындан Иран шаһы Надин ордусунда хидмәт етмиш, онун бир чох һәрби сәфәрләриндә јахындан иштирак едәрәк гәһрәмәнлыг кәстәрмишди. Надир шаһ Пәнаһ ханын шәхси икидлийини вә һәрби исте'дадыны нәзәрә алараг ону ордуларын-дан биринә сәркәрдә тә'јин етмиш-

ди. Лакин бир нечә ил кечдикдән сонра Пәнаһ ханын пахыллығыны чәкән бир пара сарај ә'јанлары Надир шаһа хәбәр верирләр ки, куја Пәнаһ хан шаһы өлдүрүб Иран тахтына саһиб олмаг истәјир. Надир шаһ бу јалан хәбәрә инаныб Пәнаһ ханын гардашыны өлдүрүр. Вәзијјәти белә көрән Пәнаһ хан шаһ сарајындан гачыр. Надир шаһ Пәнаһ ханы тутмаг үчүн бир чох јерләрә чапарлар кәндәирсә дә Пәнаһ ханы әлә кечирә билмир. Пәнаһ хан бир нечә вахт јахын адамлары илә бирликдә Гәбәлә, Шәки вә Дағыстан маһалларыны долашдыгдан сонра өз доғма вәтәнинә җаһыдыр.

Бурдача Надир шаһ һагтында бир һашијә чыхмаг, даһа доғрусу, Шәргин бөјүк сәркәрдәси һагтында гысача мә'лумат вермәк истәр-дим. Надир шаһын Иран тарихиндә мүстәсна јери вардыр. Биз Надири көркәмли бир дөвләт хадими кими танымагла јанашы ону бөјүк сәркәрдә кими дә таныјырыг. Бир чох тарихчиләр Надири "Шәргин Наполеону" адландырымышлар.

¹ С. Мүмтаз. Азәрбајҗан әдәбијјатынын җаһнағлары. "Јазычы". Б., 1986, сәһ. 112.

Надир Шәргдә мәшһур олан Әфшар тајфасындандыр. Мә'лум һәги-гәтдир ки, Әфшарлар түрк тајфасыдырлар. Шаһ Исмајыл әфшарла-ры Иранын Хорасан шәһәринә сүркүн етмишди. Надир дә 1688-чи илдә Хорасан шәһәриндә анадан олмушду. Надир һәлә кәнч ја-шларында өзбәкләр тәрәфиндән анасы илә бирликдә Хорәзм шә-һәринә сүркүн едилмишди. Арадан бир гәдәр вахт кечдикдән сонра Надир Хорәзмдән Хорасана гачараг бир мүддәт јерли феодалларын атлы дәстәсиндә гуллуғ етмиш, сонралар исә өзүнүн шәхси атлы дәстәсини јарадараг Хорасанын шималында олан Һелат галасыны алыб өз игамәткаһына чевирмишди. Чох кечмир ки, Надин икидлийи, шәһрәти һәр јана јаһылыр. О заман Иран шаһы олан II Тәһмасиб Надири гуллуға көтүрүр. Бир гәдәр сонра шаһ ону Хорасанын чанишини тә'јин едир. Чох кечмәдән Надир ирадәсиз шаһы там шәкилдә өз ирадәсинә табе едир. Надин тә'киди илә шаһ Надин ән горхулу дүшмәнләриндән бири олан Фәтәли хан Гачары¹ өлдүртдүрүр.

1726-1729-чу илләр Надир Мәлик Маһмуду әзиб, Мәшһәд шәһәрини, бир гәдәр сонра исә Әфган гошунларыны әзиб, Һерат шәһәрини зәбт едир. Артыг Надир өзүнү Тәһмасибгулу хан адландырыб бүтүн Иран һакимијјәтини әлә кечирир. II Тәһмасиб өз әлиндә ојунчаға чевирир.

Надин һәрби мүвәффәғијјәтләри һәр кәсдән әввәл Әфган шаһы Әшрәфи нараһат едир. О, отуз минлик орду илә Хорасан үзәринә јеријир... 2 октјабр, 1729-чу илдә Надир гәти һүчумла Әшрәфин гәраркаһыны алыр, онун ордусуну дармадағын едир, әф-ганлары Иран торпағындан говур. 1739-чу илдә Надир Шәрги Загаф-газијаны, Кәнчә галасыны харичи гошунлардан тәмизләјир. Гејд едәк ки, дөјүшләрдә рус ордусу, башда кенерал Левашов олмагла Надирә көмәк едирдиләр. Русларын мәгсәди Надирлә бирләшиб түркләрә гаршы мүгавилә бағламаг иди. Лакин Надир бу һиләлә кетмәјәрәк русларын өзләринин Загафгазијадан чыхмасыны тәләб етди. Беләликлә, руслар Бақыдан вә Дәрбәнддән кери чәкилдиләр.

¹ Фәтәли хан, Гачар сүлаләсинин баниси Аға Мәһәммәд шаһ Гачарын бабасы иди. — Мүәллиф.

1736-чы илин март ајында Муған дүзүндө гурултај чағырылды. Мирзә Адыкөзәл бәјин вердији мә'лумата көрә бу гурултајда башда дәвләт хадимләри, гошун сәркәрдәләри, вилајәт әмирләри вә ә'јанлары олмагла 100 мин нәфәр иштирак едирди. Гурултајын ахырынчы күнү чыхыш едән Надир үзүнү һөкүмәт мә'мурларына тутуб демишдир:

“– Ишыглы күнәшдән вә он дөрд кечәлик ајдан даһа ајдын вә ашкардыр ки, Иран әрсәсинин һәр бир ханәсиндә мәст бир фил јатмышдыр. Иран саһәсинә һәр тәрәфдән адсыз-сансыз үсјанчылар пијада әскәр кими үз гојмушдулар. Онлар сәлтәнәт мејданынын баш сүварисини бүтүн дүнја әһли гаршысында мәсхәрә едәрәк Иранын шаһлыг тахтына отурмаг иддиасында идиләр. Уча дәвләт әрканыны вә Сәфәви сүлаләсинин бөјүк адамларыны мат гојуб тәдбир вә сијасәт саһиби олмушдулар. Һиммәт вә гејрәтимин маһир нәрдчиси буну гәбул етмәди. Мал илә чанымын ики зәррәләрини тәвәккүл вә е'тимад пәнчәсинә алдым. Дөрд үнсүрдән¹ ибарәт олан дүнјанын чөл вә бијабаныны кәздим. Јүз ојун вә мин һијлә илә бәдмәст һәриффи сијасәтин шаһмат ојунунда мат вә һејран гојдум. Ахырда мурадымызын нәгшәси варлыг сәһифәсиндә көрүнмәјә башлады. Инди исә хараба галмыш Иран вилајәтини дүшмәнләрин тәчавүзүндән хилас етмишәм... Чыхышынын ахырында Надир өзүндән башга Иран тахт-тачына һеч кәси ләјиг билмәјиб өзүнү Иран шаһы е'лан етди.²

Надир шаһ Әфшар Иранда 11 ил (1736 март, 1747 ијун) шаһлыг етди. Бүтүн бу илләрдә Надир шаһ күнүнү һәрби јүрүшләрдә кечирмишдир. Бу дәвр әрзиндә бөјүк сәркәрдә Әфғаныстаны, Һиндистаны, Орта Асијаны вә Загафгазијаны зәбт етмиш, бүтүн дөјүшләрдә өзүнү икид вә бачарыглы бир сәркәрдә кими кәстәрмишдир. Надирин ады мұһарибәләр тарихиндә бөјүк түрк сәркәрдәләри олан Чинкиз хан вә Топал Тејмурла бирликдә чәкилир...

Надир шаһын кениш планлары варды. О, Чини тутуб Асија гит'әсиндә бөјүк түрк империјасы јаратмаг истәјирди.

1. Торпаг, су, од вә һава нәзәрдә тутулур. Ред.

2. Гарабағнамәләр. 1-чи китаб. «Јазычы». Б., 1989, сәһ. 29 – 30.

1747-чи илин ијунун 19-да сарај чәкишмәләри нәтичәсиндә Надир шаһ Әфшар өз чадырында хаинчәсинә өлдүрүлдү.

Надир шаһын өлүмүндән сонра Иран дәвләти парчаланыр. Бу вахт Азәрбајҗанда Кәнчә, Шәки, Ширван, Бакы вә башга хандыглар јараныр. Пәнаһ хан да Гарабағда Чаванширләр, Отуз-икиләр вә с. түрк тајфаларынын көмәјиндән истифадә едиб Гарабағ ханлығынын әсасыны гојду.

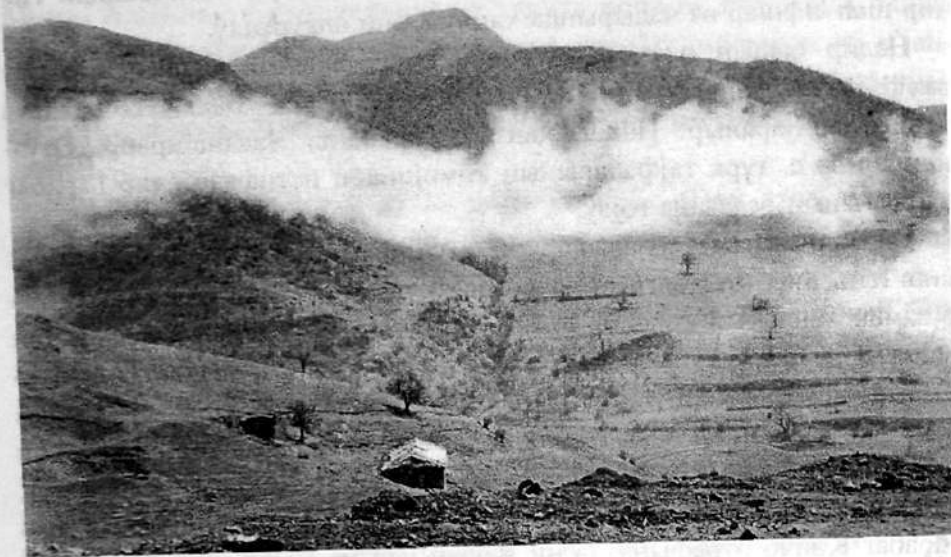
Гарабағ ханлығы јарадыларкән онун әразиси һәддиндән артыг кениш иди. Бир чох тәдгигатчыларын вә тарихчиләрин јаздыгына көрә о заман ханлығын саһәси Чәнуб тәрәфдән Худафәрин көрпүсүндән «Сыныг көрпү»јә (индики Күрчүстанын Азәрбајҗан сәрһәддиндә олан «Гырмызы көрпү»јә) гәдәр, шәрг тәрәфдән Күр чајынын Араз чајы илә бирләшән Чавад кәндинә гәдәр узанырды. Гәрб тәрәфдән исә һүндүр Гарабағ дағлары илә әһатә олунуб, узунлуғу 275 верст, еши исә 200 верст саһәни әһатә едирди. Шимал тәрәфдән исә Гарабағ Кәнчә әтрафына, јә'ни Коран чајына гәдәр узанырды. Бунлардан әлавә Мил вә Муған дүзләринин бир һиссәси дә Гарабағ дүзәнликләринә гарышырды. Зәнкәзур, Сисјан, Гапан, Нахчыван сәрһәдди вә Ордубадын Әјлис кәндинә гәдәр кениш саһәләр Гарабағын инзибати бөлкүсүнә дахил иди.

Пәнаһ хан Гарабағ халгынын гүдрәтини артырмаг, онун әразисини кенишләндирмәк үчүн Мәһри, Күнеј маһалларыны Бәркүшада гәдәр Гарадағ һакиминин әлиндән алыб өзүнә табе етди. Татәф вә Сисјан маһалларыны Нахчыван һакиминдән, јухарыда кәстәрдијимиз кими, Зәнкәзур вә Гапан маһалларыны Тәбриз бәјләрбәјиндән алды. Бундан башга Коланлыларын мәскәни олан Ушачыг кәндиндән Көјчә сәрһәддинә гәдәр узанан Тәртәр чајы саһилләриндәки јерләри дә алды. Кәнчә һакимләринә аид вә Худафәрин көрпүсүндән Күрәк чајына гәдәр олан јерләри дә өз әлине кечирди.

Бундан башга Нахчыван елиндән олуб, бир минбашыја табе олан, Кәнкәрли ели, Күрчүстандакы Дәмирчи Һәсәнлиләр ели, ејни заманда Чинни тајфасы да Гарабағ ханына пәнаһ кәтирдиләр.

О заман Гарабағын әразисиндә беш мәликлиләр вар иди. «Хәмсә» ады илә мәһшур олан беш маһалын һәр биринин ајрыча ады вар иди. Бу маһалларын сајы беш олдуғундан онлара «Хәмсә» ады вермишдиләр. Чүнки әрәб дилиндә «Хәмсә» бешлик демәкдир.

М. Ф. Ахундов
Азәрбајҗан Рәсүляка
КИТАБХАНАСЫ

Сары Баба дагы.

Бу мәликләрдән биринчиси — Дизаг иди. Мәликләри Мәлик Јеган олмушдур.

Икинчиси — Вәрәндә иди. Мәликләри Мәлик Шаһнәзәр иди.

Үчүнчүсү — Хачын мәликлији иди. Мәликләри Хәсән Чәләлјанын өвлады иди.

Дөрдүнчүсү — Чиләбөрд Мәликлији иди. Мәликләри Мәлик Аллаһгулу олмушдур.

Бешинчиси — Талыш мәликлији иди. Мәликләри Мәлик Усуб иди*.

Бу мәликләрин үчү бир нечә ил Пәнаһ хана табе олмаг истәмирдиләр. Нәһәјәт, Пәнаһ хан онлары ағыр мәғлубијјәтә дүчар едиб Гарабагы тәрк етмәји тәләб етди.

Гарабаг ханлығыны Иран вә гоншу ханлыгларын һүчумундан горуаг үчүн Пәнаһ хан Кәбирли маһалында Бајат галасыны тикдирди. Галанын тикилиши 1748-чи илдә баша чатды. Гыса вахт әрзиндә мөһкәм һасар чәкилди, хәндәкләр газылды, базар, мәсцид вә һамам тикилди. Хан өз аилә вә гоһумларыны вә әјанлары галаја

көчүрдү. Бундан әлавә әтраф кәндләрин әһалиси, һабелә Тәбриз, Әрдәбил вилајәтләринин бир чох сәнәткарлары өз аиләләри илә бирликдә кәлиб Бајат галасында јерләшдиләр.

Бајат галасынын күнү-күндән мөһкәмләnmәси вә Пәнаһ ханын Гарабагда шөһрәт газанмасыны көрән Шәки вә Ширван ханлары тәшвишә дүшәрәк Пәнаһ хана гаршы һәрби иттифаг бағладылар. Шәки ханы һачы Чәләби, Ширван ханлығындан гүввә алыб Бајат галасыны мүһасирәјә алды. Пәнаһ хан Гарабаг чамаатыны силаһландыраг һәр ики, үч күндән бир галадан бајыра чыхыб дүшмән ордуларына күчлү зәрбәләр ендирди. һачы Чәләби хан өз мүттәфигләри илә Бајат галасыны бир ајдан артыг мүһасирәдә сахладыларса да галаны ала билмәдиләр. Мүттәфигләр бөјүк итки верәрәк кери чәкилдиләр. Тарихчи Мирзә Чамалын дедијинә көрә һачы Чәләби хан кери гајыдараг демишди: «Пәнаһ хан бир хан иди. Биз кәлдик, онунла дава еләдик вә бир иш дә көрә билмәдик. Биз инди ону шаһ едиб гајыдырыг».

Пәнаһ хан она гаршы олан арасы кәсилмәјән һүчумлары нәзәрә алараг, ханлығын мәркәзини стратежи чәһәтдән Бајат галасындан мөһкәм олан Шаһбулаг /Ағдам јахынлығында/ адланан јерә көчүрдү. Шаһбулагын әтрафына һасар чәкдирди, хүсуси биналар вә һәрби истинадкаһлар тикдирди. О, Шаһбулаг әтрафында олан кичик бир дағын үзәриндә дүшмән һүчумларындан хәбәр тутмаг үчүн көзәтчи мәнтәгәси дүзәлтди.

Пәнаһ хан ханлыг мәркәзини Шаһбулага көчүрдүкдән сонра бир нечә ил Хачын ермәни мәликләри илә мүбаризә етмәли олду. Хачын мәликләри јерли феодалларла бирләшиб Гарабаг ханы илә мүһарибәјә башладылар. Пәнаһ хан бу дәфә дә дүшмәнә ағыр зәрбә вуруб, онларын бүтүн һүчумларыны дәф едәрәк өзүнә табе етди.

Бу гәләбәдән сонра Пәнаһ ханын шөһрәти һәр јана јайылды. Шәки, Ширван, Кәнчә, Ирәван, Нахчыван, Тәбриз вә Гарадаг ханлары Пәнаһ ханын јанына елчи кәндәриб онунла дост вә мүттәфиг олмаг истәдикләрини билдирдиләр. Пәнаһ хан да бу вәзијјәтдән истифадә едиб гыса мүддәт әрзиндә һәммин ханлыглардан бә'зиләрини зор илә өзүнә табе етди, дикәрләрини исә иттифаглар бағламаг вә гоһумлуғ әлағәләри јаратмаг јолу илә өз тә'сири алтына ала билди.

* Бах: Гарабағнамәләр. 1-чи китаб. Б, 1989, сәһ. 36.

Пәнаһ хана өз ханлығыны идарә етмәк вә харичи дүшмәнләрин һүчумларындан горунмаг үчүн һәмишәлик олараг мөһкәм бир гала лазым иди. Бундан башга кениш бир саһәјә малик олан Гарабаг ханлығынын мәркәзи белә бир кичик галаја сыға билмәзди.

Пәнаһ хан Иран тәрәфдән кеч-тез Гарабаг ханлығына һүчум едиләчәјини дүшүнүб алынмаз бир гала тикмәји гәрара алды. Ханын јахын адамлары дејирдиләр ки, Иран гошунларынын һүчуму заманы Шаһбулаг етибарлы бир дајаг ола билмәз. Пәнаһ хан јени мәркәз мәсәләсини тәчили сурәтдә һәлл етмәк үчүн ишкүзар вә бачарыглы адамлары өз јанына мәсләһәтә чағырды. Ханын јахын адамлары она дејирдиләр: «Биз кәрәк дағларын ичиндә, мөһкәм вә кечилмәз јердә елә бир әбәди вә алынмаз гала тикәк ки, ону күчлү дүшмән белә мүһасирә едә билмәсин — галанын бир тәрәфи дағларда олан елләрин үзүнә даима ачыг олмалы вә маһалларла рабитәмиз, әлагәмиз /бир ан белә/ кәсилмәмәлидир».¹

Белә бир гала јери тапмаг үчүн ханын бир нечә нәфәр биличи вә мәлуматлы адамы даг силсиләләрини кәзиб индики Шуша шәһәринин јерләшдији јери тапырлар. О заман бу јер мешә илә өртүлү иди. Бурада нә ахар су, нә дә бир булаг вар иди. Жәлән адамлар бу јери бәјәнәрәк гајыдыб хана хәбәр верирләр. Пәнаһ хан өз јахын адамларыла тәчили олараг бураја кәлир, мешәнин әтрафыны кәзәрәк үч тәрәфдән мөһкәм сылдырым гајаларла әһатә олундугуну көрүр. Бу сылдырым гајалар мүдафиә үчүн чох әлверишли олуб мөһкәм тәбии сәнкәр иди. Лакин мешәнин шимал-шәрг тәрәфи 3-4 километр мәсафәдә ачыглыг иди. Шимал-шәрг тәрәфи һасара алынмасына еһтијач вар иди. Хан тәзә јерлә таныш олуб һасарын чәкилмәси ишинә сәрәнчам верир.²

Беләликлә, 1750-чи илдә Гарабағын ән сәфалы кушәсиндә, уца даг гојнунда јени галанын бүнөврәси гојулду. Пәнаһ хан Тәбриз, Әрдәбил вә башга шәһәрләрдән мөшһур усталар /бәнналар/ кәтиртдирди вә һасарын ичәрисиндә јени биналар вә өзү үчүн сарај тикдирди.

1. Бах: Гарабагнамәләр. 1-чи китаб. 1989. сәһ. 115.

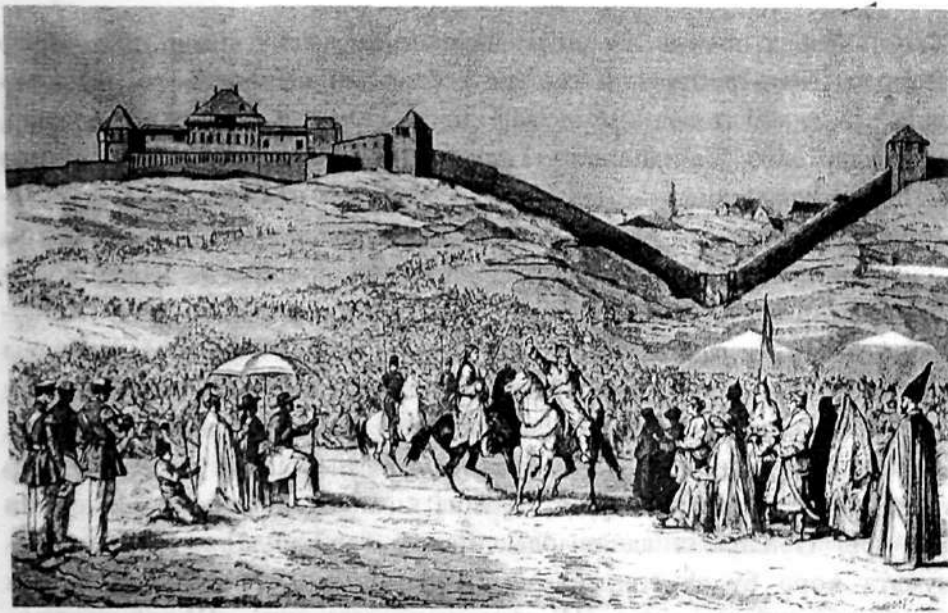
2. Әнвәр Шүхүрзадә. Гарабаглы Пәнаһ хан. «Вәтән» журналы, Бақы, 1943. № 6.

Хан галанын шимал вә шәрг һиссәсини јүксәк һасар илә әһатә етдирди. Һүндүр бүрчләр гојдурду. Галанын «Ирәван» вә «Кәнчә» адлы ики мөһкәм гапысы вар иди. Гапылар сәһәрләр ачылар, ахшамлар исә бағланарды. Гапылар бағландыгдан сонра кимсә шәһәрә бурахылмазды. Пәнаһ хан Гарабағын Сејидли, Чухур — мөһәллә, Көчәрли, Саатлы, Мердинли, Гурдлар, Чулфалар вә башга кәндләриндән әһалинин бир һиссәсини галаја топлады. Јерли әһали јени салынмыш шәһәри Пәнаһ ханын шәрәфинә олараг «Пәнаһ-абад» адландырдылар. Бу ад илә дә о дөврдә Азәрбајҗан ханлары арасында биринчи дәфә олараг он беш гәлик гиймәтиндә күмүш пул кәсилмәјә башлады. «Пәнаһабад» пулу һәтта Иранын бир чох шәһәриндә Русија, Һолландија вә Иран пуллары илә бәрәбәр ишләнирди. Әввәлләр гејд етдијимиз кими бу шәһәр өз банисинин ады илә Пәнаһабад адланырды. Лакин тарихчиләрин дедији мәлумата көрә бу ад сонралар өз әһәмијјәтини итирәрәк шәһәрин алты верстлијиндә олан Шушакәндин ады илә «Шуша галасы» адландырылмышды.

Шуша шәһәри гүввәтләнмәкдә икән 1751*-чи илдә Мөһәммәд Һәсән хан Гачар Гарабаг үзәринә басғын етди. Дүшмән Шушадан бир гәдәр аралы јердә дүшәркә салды вә бир аја гәдәр орада галды. Гарабаг ханларынын тарихчиси вә ханлығын вәзири Мирзә Чамалын вердији мәлумата көрә Мөһәммәд Һәсән хан: «Пәнаһ ханы табе етмәк вә беләликлә Шуша галасыны әлә кечирмәк үчүн чох дүшүндү, тәдбирләр төкдү... Лакин бу гәдәр чохлу гошун илә галаја јахынлаша билмәди: Әксинә, Гарабағын гочаг әһалиси Мөһәммәд Һәсән хан ордусунун ат-гатырыны вә башга мал-гарасыны истәр ачыг, истәрсә дә кизли сурәтдә гарәт едәрәк, онун гошунуна чох зијан вурду».

Пәнаһ ханын атлылары дүшмәнә ағыр зәрбләр вурурду. Бу заман Мөһәммәд Һәсән хан Иранын фарс һиссәсиндә Вәкил Кәрим хан Зәндин она гаршы чыхмасы һағғында хәбәр алыб тәләсик Шушадан чәкилди.

*Сон дөврүн тәдгигатларында көстөрилир ки, Мөһәммәд Һәсән хан Гачар Шушаја 1757-чи илдә һүчум едибдир. Бах: Һ.Ә. Дәлили. Азәрбајҗанын Чөнуб ханлыглары. Ред.

Шуша Галасы.

Пәнаһ хан бу фүрсәтдән истифадә едиб интизамсыз сурәтдә гачан дүшмәни тә'гиб едәрәк Әрдәбил маһалыны зәбт етди. Бу дөврдә Гарабағ ханлығынын сәрһәдди Худафәрин көрпүсүндән, Күр чагына гәдәр вә Тәртәрбасардан Нахчыван сәрһәддинә гәдәр узанмышды.

Мәһәммәд Һәсән хан һадисәсиндән сонра Надир шаһын ән көркәмли сәркәрдәләриндән бири Урмијалы Фәтәли хан Әфшар 30 минлик гошун илә Араз чагыны кечиб Гарабағ үзәринә һәрәкәт етди. Фәтәли ханын ордусу бүтүн јол боју јашајан әһалинин варјохуну сојур, кәнд вә шәһәрләри виран гојурду.

Артыг Фәтәли хан Гаргар чагыны кечиб Шуша галасына јахынлашмышды. О, Гарабағ ханыны өзүнә табе етмәк үчүн ханын јанына елчиләр кәндәрәрәк она һәдә-горху кәлди. Лакин Пәнаһ хан елчиләри кобуд чаваблары илә кери гајтарды.

Пәнаһ хандан көзләмәдији чаваблары алан Фәтәли хан бүтүн гүввәсини топлајыб Шуша үзәринә һүчума кечди. Фәтәли ханын ордусунун саяча үстүн олмасына бахмајараг Пәнаһ ханын ордусу елә биринчи дөјүшдә она ағыр зәрбәләр ендирди. Бу дөјүшдә Фәтәли ханын гошунундан тәхминән ики мин нәфәр гырылды вә әсир дүшдү. Мәғлуб олан Фәтәли хан кор-пешман өз дүшәркәсинә

чәкилди. Пәнаһ хан исә әсирләри вә әлә кечән гәнимәти көтүрүб зәфәрлә галаја гајытды.

Бу һадисәдән сонра Фәтәли хан башга бир сijasәтә әл атды. О, Пәнаһ хана елчиләр кәндәриб муһарибәни дајандырмагы вә өз гызыны Пәнаһ ханын оғлу Ибраһимхәлил ағаја вермәји вә'д етди. Кәлән елчиләр мө'тәбәр адамлар олдугундан Пәнаһ хан бу һижләјә алданыб өз оғлуну бир нечә кәндхуда илә Фәтәли ханын гәраркаһына /Хочалы чагына/ кәндәрди. Фәтәли хан өз әһд-пәјманына хаин чыхыб гызыны вермәк әвәзинә Ибраһимхәлил ағаны һәбс етдирди. Бу һадисәдән Пәнаһ хан чох пәришан олду. Хан оғлуну азад етмәк вә дүшмәндән гисас алмаг үчүн бир чох тәдбирләр көрмәјә башлады.

Фәтәли ханын ордусу бүтүн јол боју јашајан әһалинин вәридатыны сојараг кәндләри јандырырды. Халг онларын һәддиндән артыг вәһшилијини көрәрәк бу һүчумлары дајандырмаг үчүн көрпүләри сөкүр, јоллары дағыдыр, тахыл анбарларыны јандырырды. Гарадағ, Әрдәбил, хүсусилә Тәбриз әһалиси өлкәнин харабазара чеврилдијини Пәнаһ хана хәбәр верәрәк ондан көмәк истәјирдиләр.

Тәбриз шаири Јүзбашы Фәтәли хан Әфшарын ордусунун әлиндән тәнкә кәлмиш әһалинин елчиси сифәтилә Пәнаһ ханын јанына кәләрәк ондан өлкәдә асајиш јаратмагы хаһиш етди. Онун Пәнаһ хана јаздыгы бир гәсидәси бу дөврә гаршы олан нифрәтин бәдии ифадәсидир:

*Бир фәгири-шаһ аса дәвришәм, ај гибләкаһ,
Кәлмишәм дәркаһына тәхти-Сүлејман көрмәјә.
Биз харабат шәһринин солтанына бел багладыг,
Бу хәјал илә ки, ја рәбб, һәгги-диван көрмәјә.
Чыхды әриә аһу-налә әһли Тәбриздән белә,
Галмады чанда тәванә мүлки Иран көрмәјә.
Бир көрәм гыл, еј Пәнаһым, ким тәрәннүм чагыдыр,
Ким рәва билмиш көнүлдә аһу-әфган көрмәјә?!
Дәсти-кириндир Әмирәл-мүртәза-ким бәхш едиб,
Лүтфү саяә салмага, һәм дәрдә дәрман көрмәјә.
Көзләримдән ганлы јашым чар олуб, һәр сүбһү шәб,
Бир гәдәм бас бу дијарә һөкмү фәрман көрмәјә.
Әлдә јазы әрзи-һал гылмага кәлди Јүзбашы,
Хаки пакин өпмәјә, һәм багы ризван көрмәјә'.*

1 Әнвәр Шүкүрзадә. Гарабағлы Пәнаһ Хан. «Вәтән» журналы, Б., 1943 № 6.

Бу дөврдә Иранда Кәрим хан Зәнд һакимијјәти әлә алмаг үчүн Фәтәли хана гаршы үсјан галдырды. Лакин Исфәһан әтрафындакы дөјүшдә Фәтәли хан Кәрим ханын гошунуна ағыр зәрбә ендирди. Кәрим хан Зәнд көрдү ки, Фәтәли ханла тәкбәтәк дөјүшләрдә она галиб кәлә билмәјәчәк. О, буна көрә дә өзүнә күчлү бир мүтгәфиг ахтарырды. Кәрим хан үчүн белә бир мүтгәфиг анчаг Пәнаһ хан ола биләрди. Кәрим хан Фәтәли хан Әфшарын Пәнаһ ханла олан әдавәтини нәзәрә алыб тә'чили сурәтдә Пәнаһ хана мәктублар көндәрди. Һәммин мәктубларда Кәрим хан Зәнд јазырды: «Фәтәли хан бизим нәинки тәкчә дүшмәнимиз, һәтта ганлымыздыр. Сизә гаршы да олдугча јарамаз ишләр көрмүш, андыны, пејманыны позмушдур. Сәнин оғлуну мәкр вә һижлә илә апарыб мәһбус етмишдир. Инди вар гүввә илә бизә көмәк етмәли вә бу ишдә һеч шејдән мүзәјигә етмәмәлисән. Чүнки интигам алсаг вә оғлуну хилас етсәк, сиз севиндијиниз кими, биз дә арзумуза чатмыш олачагыг».¹

Пәнаһ хан өз дүшмәнини арадан галдырмаг үчүн гаршысына чыхмыш белә бир тәсадуфдән истифадә едиб Кәрим хан Зәнд илә иттифаг бағлајыб беш минлик орду илә Фәтәли ханын гәраркаһы олан Урмија галасы үзәринә һүчума кечиб, Фәтәли ханы мәғлуб етди. Ибраһимхәлил вә башга әсирләр азад олунду.

Пәнаһ ханын Фәтәли хан Әфшар үзәриндәки парлаг гәләбәси ону бүтүн Загафгазија вә Иранда шөһрәтләндирди. Оун мәрдлији вә көркәмли бир сәркәрдә олмасы һаггында һәр јанда сөһбәт кедирди. Мәшһур Азәрбајчан тарихчиси Аббасгулу Аға Бакыханов Пәнаһ ханын һәјат вә фәалијјәтиндән данышаркән белә јазыр: «Пәнаһ хан икид вә зирәк бир әмир иди; садә рәфтарына вә елмсизлијинә бахмајараг бөјүк тәбии истә'дад саһиби иди».²

Пәнаһ ханын һакимијјәти илләриндә Гарабағ ханлығынын торпаглары хејли кенишләнәрәк онун нүфузу бөјүк әразижә јайылды. Пәнаһ ханын сә'ји вә гајгысы нәтичәсиндә Шуша шәһәри бөјүк бир тичарәт мәркәзи олду. Шәһәрдә тикинти ишләри сүр'әтлә кенишләнирди. Шәһәр әһлини су илә тә'мин етмәк үчүн бир нечә гују гызылды. Шәһәрдә базар мејданчасы, мәсчид, һамам, мәдрәсә вә с.

1. Гарабағнамәләр. 1-чи китаб. 1989. сәһ. 119.

2. А. Бакыханов. Күлүстани-Ирәм. Б.; 1926-чы ил. сәһ. 131.

инша едилмишди. Шәһәр мөһкәм вә һүндүр бир јердә јерләшдијиндән, һәм дә бурада аз бир вахт ичәрисиндә тичарәт вә сәнәткарлыг инкишаф етдијиндән бураја әтраф јерләрдән топланан әһалинин сајы күндән-күнә артырды. XVIII-әсрин сону вә XIX-әсрин әввәлләриндә Шушада олмуш сәјјаһларын вердији мә'луматлара көрә о заман шәһәрдә 2 минә гәдәр ев вә 10 миндән јухары адам јашајырды.¹ Јени салынмыш шәһәрдәки тикинти ишләри, Хүсусилә мејданчалар, евләр вә күчәләр, Азәрбајчанын Бәрдә, Жәнчә, Шамаһы кими гәдим шәһәрләриндәкиндән сечилирди. Шущанын күчәләри нисбәтән кениш, евләринин дамы исә башга мүсәлман шәһәрләринин евләри кими јасты дејил, бучаг шәклиндә иди.²

Шәһәрдә сәнәткарларын сајы кет-кедә артды. Ипәкчилик әһалинин севдији пешәләрдән бири иди. Баһар оғлу, Ашыг Ләлә, Һамиди, Јүзбашы вә башга шаирләр шәһәрә топлашараг Пәнаһ ханын сарајыны шәнләндирдиләр. Лакин Пәнаһ хан сон арзусуна чата билмәди. Артыг XVIII әсрин 50-чи илләринин сонларында Кәрим хан Зәнд өз дүшмәнләрини арадан галдырмаг үчүн мүхтәлиф тәдбирләр көрүр. Пәнаһ ханын көмәјилә Фәтәли хан Әфшара галиб кәлдикдән сонра ону һижлә јолу илә Шираз шәһәринә апарараг деди: «Мәнә гаршы көстәрдијин сәдагәтин вә көмәјин әвәзини чыхмаг үчүн бир нечә мүддәт мәним јанымда галмагыны хаһиш едирәм». Пәнаһ ханын Ширазда нә гәдәр «гонаг» галдыгы бизә мә'лум дејилдир. Лакин әсл һәгигәтдә Пәнаһ хан Иран һакиминин гонағы јох, мәһбусу иди. Пәнаһ хан өз доғма вәтәни Гарабаға гајытмаг истәјирдисә дә, Кәрим хан буна ичазә вермир. Бу вәзијјәт Пәнаһ ханы тәнкә кәтирир. О, вәтәнә гајытмаг үчүн һәр васитәјә әл атыр. Лакин вәтәни көрмәк она гисмәт олмур. Гарабағ тарихчиси Мирзә Јусиф Гарабағи јазыр ки, «...Пәнаһ хан Ширазда хәстәләниб өз әчәли илә вәфат етди, онун чәназәсини бөјүк һөрмәтлә арабада кәтирдиләр. Ағдамда өз пулу илә алынмыш јердә дәфн етдиләр. Бә'зиләри дејирләр ки, Пәнаһ хан гәсдән өзүнү өлүлүјә вурмушду. О өз јахын адамларына вәсијјәт етмишди ки, өләндән сонра онун чәназәсини Гарабаға апарсынлар. Бу һижлә вә хүсуси мәгсәдлә чы-

1. Ф. Әлијев. Шимали Азәрбајчан шәһәрләри. Б.; 1960, сәһ. 49, 50.

2. Очерк крепости Шуши и всего Карабаха. «Северная пчела», 1834 г. № 210.

хыб јолда ата миниб Гарабаға кетсин вә бурада да өз һөкмранлығыны давам етдирсин.

Кәрим хан Пәнаһ ханын фикрини баша дүшәрәк дејир: «Пәнаһ хан мәним хејирхаһ достумдур. Буна көрә дә мән кәрәк онун чәназәсини там һөрмәтлә Гарабаға көндәрәм.» Онун гарныны јарыб әдвипјат илә долдурдугдан сонра Гарабаға јола салды...»

Беләликлә, Пәнаһ хан 1758-чи илдә Ширазда өлмүш вә өз вәсијәтинә көрә Ағдамда «Имарәт» адлы бир јердә басдырылмышдыр. «Имарәт» ады илә мәшһур олан бу јердә Пәнаһ ханын күнбәзи вә әтрафында исә һүндүр чинар ағачлары вардыр. Јерли әһалинин рәвәјәтинә көрә һәммин чинар ағачларыны Пәнаһ хан өз әли илә әкмишдир. Һәтта бурада бир ағ ев дә вардыр ки, Ағдам шәһәри дә бу евин ады илә адланыр.

* * *

Пәнаһ ханын өлүмүндән сонра онун оғлу Ибраһимхәлил хан 1760-чы илдән 1806-чы иләдәк Гарабағын һакими олду. Ибраһим хан өз дөврүнүн бачарыглы вә сијасәтчил дөвләт хадимләриндән бири иди. Онун ханлығы дөврүндә Гарабағ ханлығы даһа да күчләнди. Онун нүфузу вә һөкмү Нахчыван, Кәнчә, Шәки, Ширван вә Азәрбајҗанын бир сыра чәнуб ханлыгыларына да јайылмышды. Ибраһим хан Авар ханы Үмма ханын бачысыны алыб онунла гоһум олмушду. Јери кәләндә көмәк оларағ ондан гошун аларды. Тарихчиләрин вердији мә'лумата көрә Ибраһим хан Шаһсевән, Тәбриз вә Гарадағ вилајәтләринин бә'зи маһалларыны өз сәркәрдәләринә бағышламышды. Бундан әлавә Гарабағ ханы күрчү чары II Ираклинин вәзиринин гызы илә евләнмиш вә һәмишә күрчү чары илә достлуг мүнәсибәти сахламышдыр. Гарабағ ханлығынын гүввәтләнмәсиндә вә Ибраһим ханын јүксәк мәртәбәјә чатмасында Азәрбајҗанын көркәмли дөвләт хадими вә мәшһур шаири Молла Пәнаһ Вагифин бөјүк ролу олмушдур. Мә'лум олдуғу кими Вагиф Газах маһалында анадан олмушдур. Лакин о, өмрүнүн јарысыны Шушада кечирмишдир. Бунун исә сәбәби вардыр. О дөврдә јерли феодаллар арасында кедән ганлы вурушмалар нәтичәсиндә Газах маһалынын әһалисинин

бир һиссәси Гарабаға көчмәјә мәчбур олмушду. Бу һадисә 1759-чу илдә олмушдур. Һәммин илдә Молла Пәнаһ Вагиф дә өз аиләсилә бирликдә Гарабаға кәлир. Вагиф әввәлләр Гарабағын Тәртәрбасар ојамағында јашамыш, сонралар исә Шуша галасына кәләрәк Саатлы мөһәлләсиндә бир мәктәб ачыб мөүллимликлә мәшгул олмушдур.

Вагиф Шуша галасына кәлән күндән халғын һүсн-рәғбәтини газаныр. Шаирин камалы вә мөүллимлик шөһрәти шөһәрдә кениш јайылыр. Јаздығы гәзәл вә гошмалар әлдән-әлә кәзмәјә башлајыр. Вагифин ел арасындакы олан бөјүк һөрмәтини Ибраһим хан ешидәрәк ону сараја дә'вәт едәрәк «ешик ағасы», јә'ни харичи ишләр үзрә вәзир тә'јин едир.

Вагифин Ибраһим хан тәрәфиндән сараја дә'вәт олунмасы һагғында Гарабағда бир чох рәвәјәт сөјләнир. Дејиләнә көрә Вагиф Шуша галасына көчдүкдән (1759) сонра күнләрин бир күнү, јә'ни Новруз бајрамына бир нечә күн галмыш арвады она дејир ки, «Ај киши, бу күн-сабах бајрам јахынлашыр, бизим евдә һеч нәјимиз јохдур. Һеч олмаса көтүр Ибраһим хана бир мәктуб јаз. Јазкинән ки, бајрам кәлир, амма бизим евдә алаһын пендири, зогалы белә јохдур. Дејирләр Ибраһим хан чох әлиачыг, касыбларын гајғысына галан аличәнаб бир хандыр. Јәгин сәнин мәктубуну охујуб бизә көмәк әлини узадар...»

Вагиф арвадынын сөзүнү јерә салмајыб хана мәктуб јазыр:

*Бајрам олду, һеч билмирәм нејләјим,
Бизим евдә долу чувал да јохдур.
Дүкүлә јағ һамы чохдан түкәнмиш,
Әт һеч әлә дүшмәз, мотал да јохдур.*

*Аллаһа бизмишик, нашүкүр бәндә,
Бир сөз десәм дәхи гојмазлар кәндә.
Халг батыбдыр ногула, шәкәрә, гәндә,
Бизим евдә ахта зогал да јохдур.*

*Бизим бу дүнјада нә малымыз вар,
Нә дә евдә саһиб чамалымыз вар,
Вагиф, өјүнмә ки, камалымыз вар,
Аллаһа шүкүр ки, камал да јохдур.*

1. Гарабағнамәләр. 2-чи чилд. «Јазычы», 1991, сәһ. 24.

* Сон тарихи мәнбәләрдә Пәнаһ ханын 1763-чү илдә вәфат етдији көстәрилик Ред.

Молла Пəнаһ Вагиф.

Дејирләр Вагифин мəктубу ханын чох хошуна кəлир вə ону сараја дə'вəт едир...

Лакин Вагиф аз бир вахта өз исте'дады нəтичəсиндə сарајда бəјүк нүфуз газаныр вə нəтичəдə 1769-чу илдə Гарабаг ханлығынын баш вəзири тə'јин едилир, ханлығын бəтүн дахили вə харичи ишлəринə рəһбərлији əлинə алыр.

Гарабаг тарихчиси Мирзə Чамал Чаваншир Вагифин фəалијјəтини јүксək гижмəтлəндирəрək јазмышды:

«Ханын дəвлəт ишлəri илə мəшғул олан шəхслəрдən биринчиси Вагиф тəхəллүсү мөрһум Ахунд Мол-

ла Пəнаһдыр ки, тəдбирли вə камаллы мəшһур вəзир иди вə Иранда, Румда олдугча шəһрəт тапмышдыр. Оун түркчə јаздыгы ашиганə ше'рлəri инди дə диллəрдə əзбəрдир»¹

Вагиф һər сահədə камал вə габил бир шəхсијјəт олмушдур. Ибраһим хан онун мəслəһəт вə тəдбирилə иш кəрəрмиш. Халг һər бир чəтинлијə раст кəлəркən онун мəслəһəтлəрини динлəјир вə кəс-тəriшлəринə əмəl едирди. Бу сəбəбдən дə о заман Гарабагда белə бир мəсəl сəјлəнирди: «Һər охујан Молла Пəнаһ вə һər гатырчы Мурад олмаз».

Вагифин вəзирлик дəврү Азэрбајчанын ən кəркин вəзијјəтинə тəсəдүф етмишди. Бир тəрəфдən Иран, дикər тəрəфдən исə Русија Гафгазы өз əллəриндə сахламаг үчүн чан атырдылар.

1. Гарабағнамəлэр. 1989, сəһ. 146.

Вагифин сијасəти вə узагкəрəнлији сажəсиндə Гарабаг ханлығы бир чох тəһлүкəдən хилас олмушдур. Шаир Гарабаг халгынын бəтүн фəалијјəтинə истигамəт вермиш, һəтта Шуша шəһəринин абадлығы вə тə'мираты ишлəриндə шəхсən иштирак етмишдир.

1779-чу илдə Иран һакими Кəрим хан Зəнд өлүр. Кəрим ханын өлүмүндən сонра феодаллар арасында һакимијјəт үстүндə ганлы чарпышмалар шиддəтлəнир. Ики ил давам едən мүбаризэдən сонра һакимијјəт башына Гачар сүлалəсиндən олан Аға Мəһмəd хан кечир.

Аға Мəһəммəd хан Гачар 1741-чи илдə (башга мənбəлəрдə 1734-чү) илдə Астрабад шəһəридə анадан олмушдур. О, һələ кəнч јашларындан атасы Мəһəммəd Ьəsən хан илə бирликдə бир чох һərби јүрүшлəрдə иштирак етмиш, һərби стратекија вə тактиканы мүкəммəl өјрəнмишдир. Аға Мəһəммəd хан кəнчлик иллəриндən Иран сəлтəнəтинə сaһиб олмаг үчүн өзүнү фəда етмишдир. О өз үзəриндə чалышараг чохлу китаб охујар, адамлары өјрəнир, дəвлəт ишлəri илə вə һərби сənəтлə јахындан марагланарды. Бəтүн бунларын һакимијјəти əлə алмагда она хејли кəмəји олмушдур. Мүасирлəri гејд едирдилər ки, Гачар сүлалəсинин илк һакими олдугча шəһрəтпəрəст, гарадинмəз, дəзүмлү, ејни заманда ағыллы, сон дəрəчə бич вə саваллы иди. О да Надир кими 1796-чы илин март ајында Муган дүзүндəки јыгынчагда өзүнү Иран шаһы е'лан етмишди.

Иран тарихиндə Аға Мəһəммəd шаһ кими зүлмкар, ганичən һəкмдар олмамышдыр. Тарихчилəрин вердији мə'лумата кəрə онун чыр сəси, алчаг боју, сулу кəзлəri, сары вə түксүз үзү сарај əјанларыны белə дəһшəтə салырды. О, инсани һисслəрдən мəһрум иди. Ьələ 16 јашында икən һакимијјəтə сaһиб олмасын дејə Надир шаһын гардашы оғлу Адил шаһ ону ахталатмышдыр.

Аға Мəһəммəd шаһ Гачар.

О, һәддиндән артыг гәддар иди. Аға Мәһәммәд шаһ өз мәгсәдинә чатмаг үчүн инсанлыгдан кәнар һәр чүр чинајәтә әл атырды. О, Иран тахтына саһиб олмаг үчүн өз доғма гардашы Муртузагулу ханын көзләрини чыхартмыш, бөјүк гардашы Чәфәргулу ханы исә Теһрана гонаг чағырыб намәрдчәсинә өлдүртүшдүр.

Тарихчи В. М. Сысојевин вердији мә'лумата кәрә: «Аға Мәһәммәд хан Кирман шәһәрини аларкән 7.000 чыхарылмыш инсан көзүнү шәхсән сајмышдыр.»

Аға Мәһәммәд шаһ 1794-чү илә кими Иранын әсас вилајәтләрини әлә кечириб Теһран шәһәрини өзүнә пайтахт етди. Чох кечмәдән Гафгаз торпагларыны да истила етмәк фикринә дүшдү. Кечмиш Иран шаһлары кими ону да Загафгазијанын түкәнмәз сәрвәтләри марагландырырды. Буна кәрә дә Аға Мәһәммәд шаһ Гачар Азәрбајчанын чәнуб ханлыгларыны өзүнә табе етдикдән сонра өлкәнин шимал һиссәсинә сохулмаға һазырлашды. Ону биринчи нөвбәдә Гарабаг ханлығы марагландырырды. Бу заман Гарабаг ханлығынын вәзијәти ағыр иди. Гарабаг ханлығы Иран ордусунун гаршысында тәк дајана билмәзди. Һәмин дөврдә Султан Түркијәси дә Азәрбајчаны ишғал етмәјә һазырлашырды. Белә бир чәтин вәзијәтдә Вагиф дипломатик јолларла өлкәнин истиглалијәтини горумаг, јенидән Түркијә вә Иран дәвләтләриндән асылы олмамаг үчүн гоншу дәвләтләрлә иттифаг јаратмағы Ибраһим хана мәсләһәт билир. Оун тәшәббүсү илә Ибраһим хан Ирәван һакими Мәһәммәд ханы, Талыш һакими Мир Мустафа вә Күрчүстан һөкмдары II Ираклини бирләшмәјә чағырыр. Бу мәгсәдлә Вагиф Тифлисә кедир, Ирәванда олур. Онларла узун мүддәт мәктублашыр. Дөрд һөкмдар Аға Мәһәммәд шаһа гаршы мүбаризәдә бир-биринә көмәк едәчәкләринә анд ичирләр.

Вагиф Тифлиسدән гајыдандан сонра Гарабаг ханлығынын Русија һимајәсини гәбул етмәсини Ибраһим хана мәсләһәт билир, ханын ашындан II Јекатеринаја бир чох мәктублар јазыр. Вагифин Тифлис сәфәри, Гарабаг ханлығынын Аға Мәһәммәд шаһа гаршы дүзәлтдији иттифаг вә хүсусән Ибраһим ханын көмәк үчүн Русијаја мүрачидәти Гачары сон дәрәчә гәзәбләндирди. О, Гарабаг үзәринә јүрүшә һазырлашды. Аға Мәһәммәд шаһ һүчум етмәз-

дән әввәл истәјирди ки, Ибраһим ханы һәдә-горху илә өзүнә табе етсин. О, Ибраһим хана һәдәли бир мәктуб јазараг ондан верки вермәсини тәләб етди. Ибраһим хан чавабында јазды: «Атам Пәнаһ хан өләндә бир кимсәјә олсун верки вермәмәји мәнә вәсијјәт етмишдир». Белә бир сәрт чаваб алан Аға Мәһәммәд шаһ 1795-чи илдә өз гоһуму Сүләјман ханын командасы алтында Шуша үзәринә 8 минлик бир орду көндәрди. Сүләјман хан Шуша әтрафында бөјүк мәғлубијјәтә дүчар олараг 20 нәфәрлә күчлә чаныны гуртара билди.

Бу һадисәдән бир гәдәр сонра, јә'ни 1795-чи илин август ајынын әввәлләриндә Аға Мәһәммәд шаһ Гачар 85 минлик орду илә Худафәрин көрпүсү илә Араз чајыны кечәрәк Гарабаг үзәринә һүчума кечди. Гачарын Шуша үзәринә кәлмәк хәбәрини ешидән Ибраһим хан галанын мүдафиәсинә һазырлашды. О, көмәк үчүн јахын адамларыны өз мүттәфигләринин јанына көндәрди. Гарабаг, Ширван маһалларындан чохлу пијада вә атлы топланды. Шәһәрин мүдафиәси үчүн гала топлары дөјүш вәзијјәтинә салынды. Бунлардан әләвә Гарабағын ханлыг елчиләри, башда Мәһәммәдгулу бөј олмагла, II Јекатеринадан көмәк алмаг үчүн Петербурга көндәрилди. Шәһәрин бүтүн гадын вә кишиләри силаһланараг өз доғма вәтәнинин мүдафиәсинә галхдылар. Аз бир вахт ичәрисиндә Ибраһим хан 15 мин нәфәрә гәдәр гошун топлаја билмишди. Шәһәрин мүдафиәсинә шәхсән Ибраһим хан өзү рәһбәрлик едирди. Әскәран галасына исә Һәсән бөј тә'јин олунмушду. Шәһәрин мүдафиәсиндә Вагиф вә ханын гардашы оғлу Мәһәммәд бөј Чаваншир дә иштирак едәрәк Ибраһим хана јахындан көмәк едирдиләр.

Дүшмәнин биринчи һүчумунда олдуғу кими бу дөфә дә кәндлиләрдән ибарәт дәстәләр мешәләрдә, јолларда вә даг кечидләриндә дүшмән гошуну үзәринә һүчум едир, атларыны, гатырларыны вә дөвәләрини гачырыр, дүшмән дүшәркәсинә әрзаг кәтирән карванлары тутурдулар.

Шуша галасынын мөһкәмлијиндән вә онун мүдафиәсиндән, һәм дә Ибраһим ханын икидлијиндән бәһс едән тарихчи А. А. Каспари јазырды:

«Гарабаг ханы Ибраһим сон дәрәчә мәғрур һадим иди. О, Иран шаһы Аға Мәһәммәдә баш әјмирди. Әксинә, русларын ән јахын мүттәфиги иди. Ибраһим хан бүтүн Загафгазијада јеканә хан иди ки,

1. В. Сысоев. Краткий очерк истории Азербайджана. Баку, 1925 г. стр. 96.

русларла дүшмәнчилик јох, достлуг етмәји тәһрик едирди. Ибраһим хан јахшы дәрк едирди ки, әкәр Шуша галасы иранлыларын әлинә кечсә, русларла достлуг позула биләр. Бир дә хан јахшы әмин иди ки, онун Шуша галасы алынмаздыр. Доғрудан да тәбиәт Шущаны тәбии гала кими јаратмышдыр. Шуша елә бир алынмаз галадыр ки, ону үч-дөрд нәфәрлә бөјүк бир ордунун һүчумундан мүдафиә етмәк оларды. Бу алынмаз јувада Ибраһим хан өзүнү тамам асудә һисс едирди. Буна көрә дә шаһа тә'нәли мәктублар јазырды. Бу исә Аға Мәһәммәд шаһы һәдсиз дәрәчәдә әсәбиләшдирирди. Әлачсыз галан шаһ Ибраһим хана һәдә-горху кәлмәклә тәсәлли тапырды. — Ибраһим хана чатдырын ки, сүвариләримин шаллаглары илә Шущанын дәрә-тәпәләрини долдуруб шәһәрә кирәчәм.

Лакин гарабағлылар вә ханлары әмин идиләр ки, онларын шәһәри алынмаз галадыр вә шаһын һәдә-горхусуна әһәмијјәт вермирдиләр.»

Артыг Аға Мәһәммәд шаһ Шушаја јахынлашараг ону үзүк гашы кими мүһасирәјә алмышды. Франсыз забитләринин командалыг етдији дүшмән топлары Шущаны отуз үч күн атәшә тутду. Гачарын гошуну шәһәрә бир нечә дәфә һүчума кечди. Нә дүшмән топларынын долу кими јағдырдыгы мәрмиләри, нә дә сәрбазларын низәләри шәһәрин истәһкамларыны дағьда билмәди. Әксинә, шәһәрин икид мүдафиәчиләри дүшмәнә әкс һүчумларла чаваб верәрәк она бөјүк тәләфат верирдиләр. Гарабағын вәтәнпәрвәр кишиләри вә гадынлары бир сәслә: «Ја гул олмалыјыг, ја да шәрәфлә өлмәлијик», — дејә мешәләрә вә дағлара чәкилиб Гачара гаршы партизан мүһарибәси апарырдылар. Гарабағ тарихчиләриндән бири шущалыларын доғма вәтән уғрунда дүшмәнә гаршы мүбаризәсини тәсвир едәрәк јазырды ки, Шуша шәһәринин мәшһур икидләри, һәтта гадынлары вә ушағлары да силаһлы кәзир вә јатанда да өз силаһларыны чыхармырлар. Онларын нә кишиләри, нә дә арвадлары шәһәрә далдаланмаға кетмәдиләр, әксинә Ибраһим хана мүрачиәт едиб дејирдиләр ки, «Сән һеч горхуја дүшмә, сәнин галаны мүдафиә едәрик, анчаг сән бизә лазыми гәдәр барыт вер».

1. «Покоренный Кавказ». С. Петербург, 1904 г. стр. 218.

Бу ағыр күнләрдә гоншу күрчү халгы да өз көмәјини әсиркә-мәди. Күрчү һөкмдары II Иракли Гарабаға өз оғлу шаһзадә Александрын башчылығы алтында гошун көндәрди.

Шущалылар Гачарын гошунуна тез-тез чәсарәтли һәмләләр едирдиләр. Бир дәфә кечә Әскәран галасынын наби һәсән бәјин рәһбәрлији алтында Шуша мүдафиәчиләринин икид дәстәләри шәһәр әтрафында кечә дүшмән дүшәркәсинә гәфләтән һүчум етдиләр. Ганлы дөјүш баш верди. Гарабағын гәһрәман оғулары дүшмәнә бөјүк тәләфат вердикдән сонра тезликлә гала һасарларынын архасына чәкилдиләр. Марағлы бурасыдыр ки, кечә зил гаранлыг олдуғундан өзләрини итирән сәрбазлар сәһәрәчән бир-бирилә вурушмушдулар.

Бу һадисәдән сонра дүшмән гарабағлыларын кечә һәмләсиндән горхараг өз дүшәркәләри әтрафында кешикчи бүрчләри тикдиләр. Лакин буна бахмајараг бир кечә Вәрәндә маһалынын дөјүшчүләри Аға Мәһәммәд шаһын шәхси мүһафизә нишанчылары тәрәфиндән горунан бүрчләрдән бирини алыб, тәхминән бир саатын ичәрисиндә бүтүн нишанчылары гырдылар вә саламат галанлары әсир алыб Шушаја гајытдылар.

Һиддәтләнмиш Аға Мәһәммәд шаһ шәхсән өзү бөјүк гошунла бир нечә дәфә шәһәр үзәринә һүчума кечди. Лакин шәһәрин гәһрәман мүдафиәчиләри бу дәфә дә дүшмәнә ағыр тәләфат вериб ону кери отуртдулар. Кечә-күндүз топ атәшләринин сәси кәсилмирди. Гачарын бүтүн чәһдләри шәһәрин гәһрәман мүдафиәчиләринин ирадәсини гыра билмирди. Шәһәрин бүтүн әһалиси ајаға галхараг сајча гат-гат артыг олан дүшмән гошунларынын сајсыз һәмләләрини дәф едәрәк ону кери отурдурдулар.

Шущанын гәһрәман мүдафиәсиндә нәинки кишиләр, һәтта гадынлар да иштирак едирдиләр. Онлар һәр бир чәтинлијә дөзәрәк дүшмәнин шиддәтли һүчумларыны дәф едир вә она ағыр тәләфатлар верирдиләр. Бу ганлы вурушмаларын шаһиди олан тарихчиләр јазырлар ки: «Гадынлар һүндүр гајалардан вә гала диварлары үстүндән ағыр дашлары вә узун тирләри дүшмән дәстәләринин башына салыр вә онлары гырырдылар».

Бүтүн халг мүбаризәјә галхмышды. Тәшкил олунмуш пусгу дәстәләри Аға Мәһәммәд шаһ үчүн бөјүк тәһлүкә јаратды. Пусгуда

дажанмыш дэстэлэр гэфилдэң вэ чэсарэтли һүчумлары илэ ишгал-чылара ағыр зэрбэлэр вурур, дүшмәнин дөјүш сурсаты кәтирән карванларыны әлә кечирир, күрчү дэстәләријлә бирләшәрәк шәһәрин әтрафында Гачарын гошунларына тәләфат верирдиләр.

О заман Гачар шәһәрин чәнубунда «Топхана» дејилән гажанын үстүндә чадыр гурдуруб бурадан һәрби әмәлијјата тамаша едирди. О, Ибраһим ханы вә шәһәрин мүдафиәчиләрини горхутмаг мәгсәдилә Гарабағ ханына бир нечә мәктуб јазмышды. Һәмин мәктубларын биринин мәзмуну һаггында көркәмли әдибимиз Јусиф Вәзир Чәмән-зәминли «Ган ичиндә» адлы тарихи романында белә мә'лумат верир: «... Топхана илэ шәһәрин арасында дәрин бир учурум вар иди, бунун да дибиндән Дашалты чајы ахырды. Ораны кечмәк мүмкүн дејилди. Кечилсәјди белә шәһәрин һасар вә бүрчләрини јенә дә алмаг олмазды, чүнки он беш мин икид кечә-күндүз шәһәрин кешијини чәкирди. Гала илэ топхананын арасындакы кечидин ән дар јери Хәзинә гажасынын өнү иди. Аға Мәһәммәд шаһ бурадан кечмәк нијјәтинә дүшдүсә дә, бир нәтичә чыхмајачағыны анлајыб, ваз кечди. Нәһәјәт о, ачыға дүшүб Ибраһим ханын јанына гасид васитәсилә бир мәктуб көндәрди. Гасидин көзләрини баглајыб сараја кәтирдиләр. Мәктубда јазылмышды:

*Зи мәнчәниге-фәләк сәнке-фитнә мибарәд,
То әбләһднә кирифти мијане- шишә гәрар.*¹

Хан шаһын бу тәһгирли мәктубундан сынмады, јанындакы Вагифә үз тутуб:

— Аманды, ахунд, бу ахта шаһа бир јахшы чаваб јаз, — деди. Вагиф мәктубу алыб бир дә көздән кечирди, сонра архасына јазды:

*Кәр некаһдар-е мән анәст ке, мән мидәним,
Шишә дәр бәғәли-сәнк некәһ мидарәд.*²

Вагифин чавабы хана хош кәлди. Мәктубу гатлајыб гасидә вердиләр вә јенә көзләрини баглајыб јола салдылар.

1. Тәрчүмәси: Фәләјин манчанагындан фитнә дашы јағыркән, сән ахмагчасына шишә /Шуша галасынын/ ичәрисиндә гәрар тутмусан.

2. Тәрчүмәси: Әкәр мәни һимајә едән мән таныдығымдырса /јә'ни Аллаһдырса/ шишәни дашын фәсадындан горујагачдыр.

Бир нечә саатдан сонра шәһәр јенидән топа тутулду, бу шаһын чаваб алмасына ишарә иди. Ибраһим хан бүтүн мәијјәти илэ атланыб Чыдыр дүзүнә чыхды. Топхана барыт түстүсүнә бүрүнмүшдү. Бир аз сонра топ сәсләри кәсилди. Түстү јаваш-јаваш учурума доғру јенмәјә вә Топхана көрүнмәјә башлады. Шаһ рәијјәти илэ дуруб шәһәрә тамаша едирди. Ибраһим хан Хәзинә гажасынын үстүндә гүрурла дурмушду. Шаһ ону көрчәк чыр сәсијлә сөјүш јағдырмаға башлады. Ибраһим хан нөкәрләри өјрәтди, һамы бир сәслә:

— Ај ахта хан! — дејә бағырышдылар.

Бу сөздән сон дәрәчә пәрт олан шаһ нә исә гышгырды, јенидән топлар атылды, түстү јенә дә Топхананы бүрдү, шаһ көздән итди.

... Шушанын гәһрәман мүдафиәси һаггында ел арасында бир чох рәвајәтләр вә мисаллар вардыр. Онлардан бириси дә Вагифин Аға Мәһәммәд шаһа көндәрдији икинчи бир чавабдыр. Куја Аға Мәһәммәд шаһ мүһасирә заманы Ибраһим хана мәктуб јазараг она бир ат көндәрмәсини тәләб едир. Лакин бу ат нә сәмәнд, нә күрән, нә кәһәр, нә аг, нә гара, нә гәмәр, јә'ни һеч бир рәнкдә олмамалы иди. Гачарын белә бир мәктубуна ачиз галан Ибраһим хан јенә дә Вагифә мүрачиәт едир. Вагиф Аға Мәһәммәд хана чаваб јазыр: «Һәмин ат ханлыг төвләдә һазырдыр. Адам көндәрин апарсын. Амма һәмин шәхс һәфтәнин шәнбә, базар, базар ертәси, чәршәнбә ахшамы, чәршәнбә, чүмә ахшамы, чүмәдән башга һансы күндә истәјирсә, кәлә биләр». Нәтичәдә нә Гачара көндәрилмәк үчүн рәнксиз ат, нә дә белә аты апармаг үчүн һәфтәдән кәнар күн тапылыр.

Аға Мәһәммәд шаһ гәһрәман шәһәри 33 күн мүһасирәдә сахладыса да халгын ирадәсини гыра билмәди. Бу мүддәт әрзиндә Гачар чохлу адам итирмишди. Топлар сырадан чыхмыш, әрзаг вә дөјүш сурсаты чатышмырды. Һәтта Иран ордусунда хидмәт едән франсыз топчулары да бу мүһарибәдә һеч бир иш көрә билмәдиләр. Шушаны алмаг үчүн Аға Мәһәммәд шаһын вә онун сәркәрдәләринин бүтүн чәһдләри боша чыхды. Шушанын гәһрәман мүдафиәсиндә Ибраһим ханын, Вагифин вә Мәһәммәд бәјин бөјүк ролу олмушдур: мәшһур рус һәрби тарихчиси Потто шәһәрин мүдафиәсинә рәһбәрлик едән Ибраһим хан һаггында јазмышды: «Шушанын Аға Мәһәммәд шаһ

Гачар ишғалчыларына гаршы гәһрәманчасына мүдафиәси сөзсүз олараг Ибраһим ханын һәјатынын ән гижмәтли дәгигәләрини тәшкил едир».¹

Шуша әтрафында мәғлуб олан Аға Мәһәммәд шаһ шәһәрин мүһасирәсиндән әл чәкиб, Ағдам тәрәфә, Гаратәпәжә чәкилди. Па-
йыз дүшүрдү, сурсат јохлуғу вә атларын гырылмасы Гачары олдуғча ағыр бир вәзијјәтә салмышды. Шушанын мүһасирәси заманы итир-
миш олдуғу гошунун һајыфыны алмаг үчүн Гачар Гарабағы виран гојду. Аға Мәһәммәд шаһын ордусу Гарабаға бир тој тутду ки, һә-
мин ил һеч бир кәс әкин-әкә билмәди вә Гарабағ демәк олар ки, тахылсыз галды. Ачлыг һөкм етмәјә башлады. Бундан башга өлкәдә таун хәстәлији мејдана чыхды ки, бунун нәтичәсиндә дә Гарабағ харабазара дөндү.

Аға Мәһәммәд хан бир аја гәдәр Ағдам әтрафында галдыгдан сонра ордусунун мүәјјән һиссәсини Азәрбајчанда гојуб, пајызда Күрчүстан үзәринә һәрәкәт етди.

Күрчүстан валиси П Иракли 1795-чи илин сентјабр ајында Тифлис јахынлығында Аға Мәһәммәд ханын ордусу илә габаглашды. Вагифин тәшәббүсү илә Ибраһим хан Күрчүстана көмәк үчүн һәрби гүввә кәндәрди.

Тифлис јахынлығында олан Крисианиси кәнди әтрафында биринчи дејүш баш верди. Бу дејүшдә П Иракли Гарабағдан көмәјә кәлән дәстәләрлә бирликдә шаһын бүтүн һүчумларыны дәф етди. Лакин сајча үстүн олан шаһ ордусу күрчүләрин мүгавимәтини гырыб Тифлис шәһәрини алды. Шаһ өз ордусуна Тифлиси сәккиз күн таллан етмәјә әмр етди. 30 минә јахын гадын вә киши әсир алыныб Ирана кәндәрилди.

Лакин Аға Мәһәммәд шаһ Шуша мәғлубијјәтини јаддан чыхара билмирди. О, гышы Муғанда кечирдикдән сонра Шуша үзәринә јенидән һүчума кечмәк фикриндә иди. Нәһајәт, Петербургдан хәбәр кәлди ки, Русија һөкүмәти кенерал Зубовун рәһбәрлији алтында Загафгазијаја орду кәндәрир. Зубовун Гафгаза јахынлашмасыны ешидән Аға Мәһәммәд шаһ чох тәшвишә дүшдү.

Чүнки онун гүввәтли ордусу јох иди ки, низами рус ордусуну гаршыласын. Дикәр тәрәфдән о заман Иранда Лүтфәли ханын рәһ-
бәрлији алтында она гаршы үсјан баш вермишди.

Белә бир чәтин вәзијјәтә дүшән Аға Мәһәммәд шаһ өз ордусуну Загафгазијадан кери чәкди.

Бүтүн бу һадисәләр чаризмин Гафгаздакы мүстәмләкә сијасәтинә мүсбәт тә'сир кәстәрди. Тарих боју рус чарлары Гафгазы тутуб онун вар-дөвләтинә јијәләнмәк арзусунда олмушлар. Һәлә XV әсрдә рус чары Иван Грозны (1530-1584) Бакы вә Дәрбәнд шәһәрини әлә кечирмәк үчүн сәфир Василчиковла бирликдә хүсуси план һазырламышды. Тамаһкар рус чарларынын — «Шимал ајылары»нын ән үмдә мәгсәдләри нәинки Гафгазы ишғал етмәк, һәтта онун халгларыны, хүсусилә мүсәлманлары Гафгаздан говмаг, онларын јеринә христиан милләтләрини — рус вә ермәниләри јерләшдирмәк иди.

Бу мәгсәдлә 1723-чү ил ијул ајынын 21-дә рус кенералы Матјушкин Бакы ханына тәслим олмаг барәдә ултиматум верди. Рәдд чавабы алан кенерал Бакыны 5 күн кечә-күндүз атәшә тутдугдан сонра ијулун 26-да шәһәрә сохулду.

Биринчи Пјотр кенерал Матјушкинә тапшырыг вермишди ки, мүсәлманлары руслар тәрәфиндән зәбт едилмиш Азәрбајчан торпагларындан көчүрүб, әвәзиндә орада руслары, ермәниләри, јахуд дикәр христиан халгларындан олан милләтләри јерләшдирсин.

Бундан әлавә I Пјотр өзүнүн Истанбулдакы сәфири Румјантсевә тапшырмышды ки, әкәр Османлы Түркіјәси е'тираз етмәзсә руслар тәрәфиндән зәбт едилмиш әразиләрдә јашајан мүсәлманлар Османлы түркләринин өлкәсинә кечә биләрләр. Бу мәгсәдлә түркләрә һәр васитә илә јол тапмаг лазымдыр.

Әкәр I Пјотр тезликлә вәфат етмәсәјди чох күман қи, онун бу планлары баш тутачагды.

1796-чы илин јазында (апрел ајында) кенерал Зубовун ордусу Дәрбәндә јахынлашды. Рәвајәтә көрә Дәрбәнд гапыларынын ачарыны Зубова 125 јашлы бир гоча киши вермишди. (Һәмин бу гоча 74 јашында икән бу ачары I Пјотра да вермишди). Дәрбәнд галасы алындыгдан сонра рус ордусу Азәрбајчана дахил олду. Рус ордусунун

1. «Утверждение русского владычества на Кавказе» под. ред. Генерал-майора Потто. Тифлис, 1901. г. т. 1, стр. 241

Азәрбајҗана кирмәси илә әлагәдар олараг бүтүн өлкәдә һәрби-
сијаси вәзијјәт дәјиши.

Азәрбајҗан ханлыгларынын нүмајәндәләри Муғана¹ рус гәраржа-
һына кәләрәк рус һөкүмәтинә табе олдугларыны билдирдиләр.
Лакин Ибраһим хан өз ханлығынын мүстәгиллијини тә'мин етмәк
үчүн Вагифи Зубовун јанына көндәрәрәк мүәјјән шәртләрлә Русија
һимајәсини гәбул етмәк истәдијини билдирди. Зубов Ибраһим хана
гијмәтли һәдијјәләр көндәрәрәк она көмәк едәчәјини вә'д етди.

Зубов Гарабаг ханлығынын Русија илә јахынлашмасында Ва-
гифин хидмәтләрини нәзәрә алараг шәхсән II Јекатерина тәрә-
финдән көндәрилән гијмәтли бир әл ағачыны Вагифә тәгдим етди.

Азәрбајҗана јүрүш едән рус кенералы Граф Зубов өз һөкмдары II
Јекатеринадан белә бир тапшырыг алмышды ки, «Муғаны әлә
кечирдикдән сонра орада бир гала тикдирсин. Адыны «Јекатерина
серт» («Јекатеринанын үрәји») гојсун вә орада ики мин чаван рус
әскәри мәскунлашдырсын. һәммин кәнч әскәрләри ермәни вә жүрчү
гызлары илә евләндириб онлары торпаг саһәси вә силаһла тә'мин
етсин».

Лакин рус ордусу Азәрбајҗанда чох галмады. 1796-чы илин
нојабр ајында II Јекатерина гәфләтән өлдү. Онун јеринә оғлу I
Павел кечди. I Павел анасынын апардығы сијасәтә зидд чыхараг,
Авропада баш вермиш сијаси дәјишикликләри нәзәрә алараг
кенерал Зубова Азәрбајҗандан кери чәкилмәји әмр етди.

Аға Мәһәммәд шаһ Чәнуби Иранда Лүтфәли ханын үсјаныны
амансызчасына јатырдыб өзүнү Иранын шаһы е'лан етди вә Зубовун
Азәрбајҗандан кетмәсиндән истифадә едиб јенидән Гарабаға басгын
етмәјә һазырлашды.

Нәһајәт. 1797-чи илин јазында шаһ 100 минлик бир орду илә
Шуша үзәринә һәрәкәт етди. Бу дөврдә Гарабағын вәзијјәти чох
ағыр иди. Ики илдән бәри давам едән мүһарибә әһалини ағыр
вәзијјәтә дүчар етмишди. Дикәр тәрәфдән дә гураглыг нәтичәсиндә
тахылын гијмәти о гәдәр галхмышды ки, шәһәр әһли Мирзә Ча-
малын дедијинә көрә, «бир чәрәклик буғданы о вахтын пулу илә 45
маната күчлә алырды».

1. Индики Әли Бајрамлы шәһәринин јеринә.

Гарабағын һәр јерини ачлыг вә онун далысынча таун хәстәлији
бүрүмүшдү. Әһали өз јашајыш јерини бурахыб узаг јерләрә көчмәјә
мәчбур олурду. Ибраһим ханын гошуну ачлыға давам етмир, гачыб
дағылырды. Шуша галасы күн-күндән мүдафиә гүввәсини итирирди.
Бунун нәтичәсиндә Гарабаг ханы Гачара гаршы нә орду гүввәси чы-
хара билди, нә дә башга ханлардан көмәк ала билди. Белә бир вә-
зијјәтә дүчар олан Ибраһим хан өз аиләси вә јахын гоһумлары илә
бирликдә Авар һакими Үмма ханын јанына кетди*.

* Шуша галасы башлы-башына бурахылмышды. Аға Мәһәммәд
шаһ һеч бир мүгавимәтә раст кәлмәдән шәһәрә дахил олду. Шаһ
шәһәрә дахил олан кими Русијаја һүсн-рәғбәт бәсләјән адамларын
тутулмасы һаггында әмр верди. Јүзләрлә адамлар тутулуб зинданlara
салынды. Шаһын сәрбазлары шәһәр әһалисини гарәт едир вә
гырырдылар. Кечмиш Иран шаһлары кими Аға Мәһәммәд шаһ да
пәрдә архасында отуруб кәтирилән дустаглары чәзаландырылмасы
һагда: дәриси сојулсун, дар ағачындан асылсын, паз чалынсын,
көзләри чыхарылсын вә с. бу кими вәһши әмрләр верирди.

Зиндана салынанлар арасында Вагиф вә Ибраһим ханын
гардашы оғлу Мәһәммәд бәј Чаваншир дә вар иди. Шушанын
гәһрәман мүдафиәсиндә Мәһәммәд бәјин мүстәсна хидмәтләри вар
иди. О дөврдә Гарабагда икидликдә она бәрәбәр икинчи бир адам
јох иди. Ибраһим ханын өзү белә онун гәһрәманлығы илә фәхр
едирди. Мәһәммәд бәј һәм дә заһирән көзәл бир оғлан иди. Онун
уча боју, чәнқавәр симасы һамынын дигтәтини өзүнә чәлб едирди.
Кечә-күндүз Аға Мәһәммәд шаһын атлылары ону ахтарырдылар.
Лакин әлә кечирә билмирдиләр. Нәһајәт, Иран сәрбазлары Мәһәм-
мәд бәјин ики бачысыны әлә кечирдиләр. Буну ешидән Мәһәммәд
бәј шәхсән шаһын һүзуруна кәлиб бачыларынын әвәзинә онун һәбс
олунмасыны хаһиш етди. Мәһәммәд бәјин белә бир көзләнилмәз
чәсарәтинә мәәттәл галан шаһ чәмкирди:

* Франсыз јазычысы Жан Кеврин Аға Мәһәммәд шаһ Гачарын һәјатындан бәһс
едән тарихи романында кәстәрилик ки, Ибраһим хан бир дөстә атлы илә галадан
чыхараг шаһын топханасыны мөһв етмиш, лакин керијә дөнәркән дүшмән тәрә-
финдән јолу кәсилдији үчүн галаја кирә билмәмишдир. Хан буна көрә дә Чар
Балакәнә кетмәјә мәчбур олмушдур. Бах: Жан Кевр. Хачә шаһ. «Жәнчлик». 1994.
Ред.

— Мөрһәба Мәһәммәд бәј! Мән сән икидликдә Иран ордусунда
һеч кәсә раст кәлмәмишәм.

Мәһәммәд бәј исә чох тәмкинлә:

— Шаһ сағ олсун, јахшы икидин адыны чәк, амма үзүнү көрмә,
чавабыны верди...

— Аға Мәһәммәд шаһ, Вагифин Тифлис сәфәрини, онун рус ча-
рындан мұкафат алдығыны ешитмишди. Дикәр тәрәфдән Вагифин
јаздығы кинли мәктублар һәлә дә онун үрәјини јандырырды. Шаһ
Вагифин зиндана салынмасыны ешидәркән демишди: «Сабаһ мәнә
јаздығы мәктубларын әвәзини она кәстәрәрәм». Шаһ бу гәрара
кәлмишди ки, сабаһ инсан кәлләләриндән минарә тикдирсин вә
онун үстүнә Вагифин башыны гојдурсун. Бу мәгсәдлә о, шәһәрин
дәмирчиләринә чохлу мых дүзәлдилмәсини әмр етмишди. Вагиф сон
дәгигәләрини кәзләјирди. Јазычы-драматург Әбдүррәһим бәј Һаг-
вердијевин јаздығына көрә шаһ кечә јатмамышдан әввәл өз
вәзиринә демишди: «Сабаһ кәрәк кәлләдән бир минарә гурдурам
ки, Шәмкир минарәсиндән уча ола. О минарәнин башында сизин
икинизин башыны гојдурачағам, кедин! /Сәфәрәли вә Аббас бәј
чыхырлар./ Чохдандыр, диван еләмәмишәм. Амма сабаһ кәрәк
давадан гачанлара өзүмү кәстәрәм. Кәрәк сабаһ Гаргар чајында су
әвәзинә ган аха! Кәрәк сабаһ бир елә диван еләјәм ки, Аразла
Күрүн арасы зәлзәләјә кәлә! Кәрәк сабаһ фәләк дәричәсини ачыб
тамаша еләјә, та көрә Адәмдән индијәдәк ким мәним тәк диван
еләјиб! Кәрәк бир диван еләјәм ки, һәзрәти-Муса минләрчә балача
ушаглар башы кәсдирмиш Фир'онун күнаһынын әфвини аллаһ
дәржаһындан истихасә еләјә! Кәрәк бир диван еләјәм ки, Әмир
Тејмурун сүмүкләри Сәмәргәнддә чүнбүшә кәлә! /Нәфәсини ағыр-
ағыр чәкир./ Кәрәк Бағрыган дағынын синәсиндән әл'әман сәдасы
кәһкәшани-фәләкә дүрәкләнә! Кәрәк бир диван еләјәм ки, һүччач
ибни-Јусиф башыны гәбирдән говзајыб афәрин десин!

-Аға Мәһәммәд шаһ Гачар Мәһәммәд Һәсән ағанын /Ибраһим
ханын оғлу/ сарајында сәһәрин ачылмасыны сәбирсизликлә кәзлә-
јирди. Лакин сабаһы көрмәк шаһа гисмәт олмады. Һәмин кечә /12
мај 1797-чи ил/ шаһ өз гапычысы Сәфәрәли бәј вә хидмәтчиси
Аббас бәј тәрәфиндән өлдүрүлдү. Шаһ өлүм ајағында демишдир: «Еј

ханәхәраб, Иранра виран кәрди».¹

Сәлнамәчи Әһмәд бәј Чаваншир исә шаһын сон дәги-
гәләрини белә тәсвир едир:

«Нәһәјәт, гатилләр (Сәфәрәли бәј вә Аббас бәј — Ф. Ш.)
Аллаһы, бүтүн мүгәддәсләри көмәјә чағырыб сијирмә гылынчла Аға
Мәһәммәд ханын јатаг отағына сохулур вә зәиф кечә лампасынын
ишығында онун үзәринә атылырлар.

Аға Мәһәммәд хан чәтинликлә:

— Мәл'унлар!.. Нә едирсиниз?! Сиз Ираны виран гојдунуз! —
дејә тәләсик өз топпузуну гатилләрә тәрәф атыр. Лакин артыг кеч
иди: гатилләр ону синәсиндән вуруб башыны кәсирләр.»²

Сәһәр тездән шаһын өлдүрүлмәси хәбәри илдырым сүр'әтилә
шәһәрә јайылды. Шаһын өлүмү Иран гошунлары ичәрисиндә чахаш-
маја сәбәб олды. Орду башсыз галараг интизамсыз сурәтдә гачмаға
үз гојду. Гарабағлылар гачмагда олан дүшмәни тә'гиб едәрәк ишғал-
чылары гырырдылар. Бир чох тарихи мә'луматлара көрә шушалылар
шаһын кәсилмиш башыны күчәләрдә бир нечә күн тәпикләдикдән
сонра Балакәнә — Ибраһим хана һәдијјә олараг көндәрдиләр. Һәбс-
ханадан азад олан Вагиф санки шад хәбәр әләмәти олараг јахын
досту Молла Вәли Видадијә ашағыдакы рәдифли ше'рини јазыр:

Еј Видади, кәрдини дөврани-кәчрәфтарә бах!

Рузикарә гыл тамаша, карә бах, кирдарә бах!

Иран ордусуну сәрһәдә гәдәр говдулар. Беләликлә, Азәрбајчана
гудузчасына сохулан Гачар ордусунун икинчи һүчүму гуртарды.

1795-1797-чи илләрдә Иран ишғалчыларына гаршы апарылан
азадлыг мүбаризәсиндә Азәрбајчан халгы бөјүк мәтанәтлик кәс-
тәрди.

Шушанын гәһрәман мүдафиәси Азәрбајчан түркләринин тари-
хиндә јени бир сәһифә ачды. Шуша уғрундакы дејүшләрдә халымыз
гәһрәманчасына вурушараг өзүнүн мәғлубедилмәзлијини бир даһа
сүбүт етди.

1. Төрчүмәси «Еј, сви дағылымыш! Мәни өлдүрдүнүз, Ираны виран гојдунуз».

2. Бах: Әһмәд бәј Чаваншир. Гарабағ халығынын 1747 — 1805- чи илләрдә сијаси
вәзијјәтигә даир. «Гарабағнамәләр» Б., 1989, сәһ. 173.

Аға Мәһәммәд шаһын өлдүрүлмәси нәтижәсиндә Гарабағ ханығы Мәһәммәд бәј Чаванширин әлиһә кечди. О, «Батмангылынч» ләғәби аларағ бир пара дәләдузу, хаин вә горхаглары башына топлайыб өлкәни идарә етмәјә башлады. Мәһәммәд бәј ханлығ тахтында раһат әјләшмәк үчүн әмиси Ибраһим ханын јахын адамларыны ортадан көтүрмәји гәт етди. О, Вагифин ел арасындакы һөрмәтиндән горхарағ ону өлдүрмәк үчүн бәһанә ахтарырды. Буну һисс едән Вагиф мәшһур «Көрмәдим» мүхәммәсини јазды. Вагиф 80 ил өмүр сүрдүкдән сонра дүнјанын пуч олдуғуну, һеч јердә әдаләт, һөрмәт, инсанлығдан бир әсәр көрмәдијини е’тираф етмәклә јалныз һәр шеји әјри көрдүјүнү билдирди.

*Мән чаһан мүлкүндә, мүтләг доғру һаләт көрмәдим,
Һәр нә кордүм, әјри кордүм, өзкә бабәт көрмәдим.
Ашиналар ихтилатында сәдагәт көрмәдим,
Биәтү играру иману дәјанәт көрмәдим.
Бивәфадән ләчәрәм тәһсил-һачәт көрмәдим.*

Бу заман Вагиф Ибраһим хана кизли мәктуб јазыб ханын Гарабаға гајытмасыны хаһиш едир. Лакин бу мәктуб Мәһәммәд бәјин әлиһә кечир. О, 1797-чи илин тәхминән, август ајында Вагифи оғлу Гасым аға илә бирликдә «Чыдыр дүзү»ндә өлдүртдүрүр.

Вагифин һәјаты илә марағланан истәр тарихчиләр, истәрсә дә тәдгигатчылар онун өлүмүнүн бир нечә сәбәбини көстәрмишләр. Мәшһур әдәбијјатшүнас, тәдгигатчы алим Салман Мүмтаз «Азәрбајчан әдәбијјатынын гајнағлары» адлы гијмәтли әсәриндә Мирзә Адыкөзәл бәјә әсаһанарағ Вагифин өлүмүнү белә шәрһ едир:

«... Әзәлдән ханлығ ешгинә дүшән Мәһәммәд бәј Чаваншир бу андан е’тибарән (јә’ни Аға Мәһәммәд шаһын өлүмүндән сонра — Ф. Ш.) өзүнү там мә’насы илә мүстәгил бир һөкмдар һисс етди. Демәк Гарабаға Мәһәммәд шаһ јох, Мәһәммәд бәј һөкмран олду. Молла Пәһнаһ Вагифин ән гаты дүшмәни, јағысы олан бу јени хан бичарә Вагифин чанындан башга, арвадына да көз дикмишди. Бәјлә ки, Вагифин рәфигеји-һәјаты олан Гызханыма¹ әл алтындан елчи

¹ М. П. Вагиф ики дөфә евләнишди. Биринчи арвады Мәдинә ханым, икинчи арвады исә өз көзәллији илә бүтүн мәмлөкәтдә мәшһур олан Гызханым иди. Гызханым Дурбәнд бәјин гыздыр. (Мүәллиф.)

көндәрәрәк, мәнә кәлсин, дејә тәклифдә олмуш вә дүнјаларча да вар-дөвләти, чәвахираты олдуғуну ајрыча андыртмышды. Алтуна, чәвахирата сусамыш Гызханым исә нә гәдәр Вагиф сағдыр, кәлә билмәрәм, — дејә чаваб вермишдир. Вә’зи-һал бәјлә икән, Мәһәммәд бәј һәр ики арзусуна бирдән наил олмағ үчүн бир һижлә арајырды... Вагифин ән јахын достлары, һәтта һәмишә јахшылығ еләдији кимсәләр Мәһәммәд бәјә дејирдиләр ки, кеч-тез Ибраһим хан Гарабаға кәләчәк, о заман Вагиф ја сизи өлдүрәчәк вә јаинки тутуб Ибраһим хана тәслим едәчәкдир. Јахшысы будур ки, Вагифи фүрсәт вар икән өлдүрүб вә көзәлликдә мәлејкә олан арвадыны да аласыныз». ¹ Бу јарамаз фитнәкарларын һижләсинә ујан Мәһәммәд бәј, нәинки Молла Пәһнаһ Вагифи, һәтта онун һеч бир төғсири ојамајан чаван оғлуну өлдүрмәклә тарих боју өзүнү биабыр етди. Тарихчиләрин вердији мә’лумата көрә 80 јашлы Вагиф оғлу Гасым аға илә бирликдә өлүмә апарыларкән чәлладлардан хаһиш едир ки, мәни өлдүрүн. Амма бу бинәванын (јә’ни оғлунун) һеч бир тағсыры јохдур, ону өлдүрмәјин. Вагиф көрүр ки, гатилләр онун јалварышыны нәзәрә алмырлар, сон дөфә хаһиш едир ки, онда әввәлчә мәни өлдүрүн ки, бу бәдбәхтин өлүмүнү көрмәјим. Лакин чәлладлар Гасым ағаны, сонра исә Вагифи өлдүрүб һәмин јердә «Чыдыр дүзү»ндә оғлу илә бирликдә дөфн едирләр. Һәмин кечә Мәһәммәд бәј Вагифин евинә һүчум чәкиб евини тар-мар едиб, арвады Гызханымы да өз евинә апарыр.

Шүбһәсиз ки, Вагифин фачиәли өлүмү Гарабағ үчүн, хүсусилә Азәрбајчан поезијасы үчүн бөјүк итки иди. Бөјүк шаирин поезијамызын тарихиндә тутдуғу јолдан бәһс едән мәшһур әдәбијјат тәдгигатчысы Фирудун бәј Көчәрли јазырды: «Вагиф Азәрбајчан әдәбијјатынын баниси һесаб олунур. Өзүнүн алим бир адам олмасына баһмајарағ, о, садә халғ үчүн анлашығлы бир дилдә јазыб-јаратмыш, фарс вә әрәб сөзләринин көмәјинә гачмамышдыр. Онун бүтүн әсәрләри сүн’и олмајан тәбии бир сәләлик вә сәмиими һиссләрлә нәфәс алыр: онларын чоху өз сәләлији вә бәдинијјинә көрә халғ поезијасынын нүмунәләри һесаб едилләр, онун бүтүн әсәрләри өз ахычылы-

¹ Салман Мүмтаз. Азәрбајчан әдәбијјатынын гајнағлары. «Јазычы». Б., 1986. сәһ. 64-65.

гы, аһәнкдарлыгы вә гејри-ади ифадәлији илә инсаны мөфтун едир. Бу чәһәтдән о, һағлы оларағ бүтүн Азәрбајҗан шаирләринин «ханы» һесағ едилә биләр».¹

Бүтүн бу һадисәләрдән ики ај кечдикдән сонра Ибраһим хан Гарабаға гајыдыр. Ибраһим ханын кәлмәси хәбәрини ешидән Мөһәммәд бәј тәшвишә дүшүр.

Мөһәммәд бәјин дүшмәнләри Ибраһим хана мәсләһәт көрүрләр ки, Мөһәммәд бәји һәбсә алмағ үчүн әмр версин. Лакин Ибраһим хан бу мәсләһәтләри рәдд едиб дејир:

— Нә олур-олсун, мән һеч бир заман өз икид гардашым оглуну әлә вермәјә разы олмарам.

Шүбһәсиз ки, Ибраһим хан һағлы иди. Истәр Гарабағ ханлығынын мөһкәмләnmәсиндә, истәрсә дә Шушанын гәһрәман мүдафиәсиндә онун хидмәтләри әвәзсиз иди.

Мөһәммәд бәјин әмиси оглу Мөһәммәдһәсән аға она өз тәһлүкәсизлији наминә мүвәғтәти оларағ узағ бир јерә кетмәсини мәсләһәт көрдү.

Нәһајәт, күнләрин бириндә Мөһәммәд бәј өз јахын адамлары илә, өзү дә бөјүк вар-дөвләтлә (80 ат јүкү илә), чоғлу чәвахират, даш-ташла Шуша галасындан чыхыб Тәртәр чајынын саһилинә Кәләнтәрли маликанәсинә кәлди. О, бурада Мөһәммәдһәсән ағанын мәсләһәтләрини унудуб, бағышланмаз бир сәһвә јол верди. Өзүнүн дөјүш мејданындакы кечмиш рәгиби шәкили Кор Мөһәммәдһәсән ханын ширин сөзләринә инанды. Кор Мөһәммәдһәсән хан анд ичиб, онун јахын адамларыны инандырды ки, өз гызыны Мөһәммәд бәјә әрә верәчөк вә ханлығын идарә олунмасыны да она тапшырачағдыр. Чүнки, кор олдуғуна көрә дүшмәнләри һәр тәрәфдән онун үзәринә галхмышлар.

Бу кәләк баш тутду. Мөһәммәд бәј Күр чајыны кечиб, Мөһәммәдһәсән хан тәрәфиндән гәбул едилди.² Лакин Мөһәммәд бәјин кәлишинин алтынчы күнү, тоја һазырлығ заманы ханын әмри илә ону ханчәсинә һәбсә алыб, бүтүн сәрвәтини әлә кечирдиләр. Сонра гандаллајыб күчлү кешикчи дәстәсијлә ган дүшмәни шир-

1. Ф. Б. Көчәри. Сечилмиш сөврләри. Б., 1963-чү ил, сәһ. 53.

2. Әмәд бәј Чаваншир. Гарабағ ханлығынын сијаси вәзијјәтинә даир. Сәһ.179

ванлы Мустафа ханын һүзуруна көндәрдиләр. Мустафа хан исә Мөһәммәд бәј тәрәфиндән өлдүрүлмүш атасынын, гардашларынын вә башға гоһум-әгрәбасынын интиғамыны аларағ ону шәрәфеизчәсинә өлдүрдү.¹

Ибраһим хан Гарабаға кәлән күндән ағыр мүһарибә нәтичәсиндә бәрбад һала дүшмүш өлкәни абаллашдырды. О, јенидән ханлығ мәркәзинә алимләри, шаирләри, ханәндәләри, рәссамлары, нәғташлары дә'вәт етди. Сојғунчу мүһарибә нәтичәсиндә өз вәтәнләриндән ајры дүшән минләрлә Гарабағ әһли јенидән өз доғма јурдуна гајыдарағ малдарлығ, әкинчилиқ вә тичарәтлә мөшгул олуб, динч һәјат сүрмәјә башладылар. Лакин бу динч һәјат чоғ да давам етмәди. Зағағгазијанын сијаси һәјатында јени бир дәјишиқлик әмәлә кәлди.

Аға Мөһәммәд шаһ Гаҗарын таланчы ордусу Зағағгазијадан говулдугдан сонра Азәрбајҗан ханлары өз ханлығларыны јенидән бәрпа етдиләр. Лакин Зағағгазија угрунда Иран, Түркіјә, вә Русија арасында давам едән мүбаризә күнү-күндән артды. Иран дәвләти чалышырды ки, Азәрбајҗаны вә Јүрҗүстаны өз әлине алсын — Түркіјә Русија илә апардығы мүһарибәләр нәтичәсиндә зәнкин торпағ саһәләрини итирмишди, буна көрә дә чалышырды ки, бу саһәләри өзүнә гајтарсын.

1801-чи илдә Император I Павелин вахтында Јүрҗүстан Русијаја бирләшдирилди. Бу һадисәдән сонра Јүрҗүстанда чар һөкүмәти фәәл бир сијасәтә кечәрөк бүтүн Зағағгазијаны Русијаја бирләшдирмәјә чалышды. Буна көрә дә атасынын /Павелин/ јеринә кечән I Александр Гағгазда олан рус ордусуна кенерал Сисианову командан тә'јин етди. Сисианов Јүрҗүстанда өз мөвгејини мөһкәмләндирдикдән сонра нәһајәт Азәрбајҗан торпағына үз тутду. 1804-чү илин јанварын 3-дә Сисианов гәти һүчумла Кәнчә шәһәрини алды.

Бу һадисәни ешидән Ибраһим хан тәрәддүдә галды. Онун гаршысында ики јол вар иди: биринчи јол Иран дәвләтинин тәркибинә дахил олмағ, икинчи јол исә Русијанын һимајәсини гәбул етмөк иди. Ибраһим хан узағкөрән вә сијасәтчил бир шәхс олдуғундан икинчи јолу гәбул етди.

1 Јенә орада, сәһ. 180

Аға Мәһәммәд шаһын өлүмүндан сонра онун јеринә гардашы оғлу Фәтәли шаһ /1797-1834/ кечди. Фәтәли шаһ да өз әмиси кими Азәрбајчаны истила етмәк фикринә дүшмүшдү. Фәтәли шаһ һакимијјәтә кечән кими Ибраһим хандан әмисинин чәсәдини вә ону өлдүрән Сәфәрәли бәји һәбс едиб Ирана, оғлу Әбүлфәт ағанын Киров сифәти илә Теһрана, көзәл гызы Ағабәјим ағаны исә шаһын һәрәмханасына көндәрилмәсини тәләб етди. Әлачсыз галан Ибраһим хан шаһын бүтүн арзу вә тәләбләрини јеринә јетирди... Чох кечмәдән Ағабәјим аға шаһын баш һәрәми кими јох, көзәл бир шаирә кими бүтүн Теһранда мәшһур олду. Онун ше’рләри әл-әл кәзирди. Дејиләнә көрә шаһ һәр кечә јатмаздан әввәл Ағабәјим ағанын отағына дәјәр вә онун әһвалыны сорармыш. Мәһз буна көрә дә Ағабәјим аға гәзәлләринин бириндә јазмышды:

*Әфсус ки, јарым кечә кәлди, кечә кетди,
Һеч билмәдим өмрүм нечә кәлди, нечә кетди.*

1834-чү илдә Фәтәли шаһын өлүмүндән сонра Ағабәјим аға Гум шәһәринә кәлиб мәсчидә кирәрәк тәркидүнја олмуш, орада да вәфат етмишди. Ону да гејд едәк ки, Фәтәли шаһ истәр Ибраһим хана, истәрсә дә ону Әбүлфәт ағаја биканә галмамышдыр. О, Әбүлфәт ағаја хан рүтбәси вериб Иран ордуларындан биринә сәркәрдә тә’јин етмишди. Бүтүн бунларла јанашы Фәтәли шаһ башга ханлыглар кими Гарабағ ханлығыны да өзүнә табе етмәк истәјирди... О, Ибраһим ханын Русијаја мејлини биләрәк 1805-чи илдә Гарабағ үзәринә орду көндәрди. Ибраһим хан Дизаг әтрафында Иран ордусуна өлүмчүл зәрбә ендирди. Сисиановун дә’вәтилә 80 јашлы Ибраһим хан Кәнчәјә кәлди. 1805-чи илин мајын 14-дә Кәнчәнин үч верстлијиндә Күрәкчәј саһилиндә Ибраһим ханла Сисианов көрүшдүләр. Бу көрүшдә Ибраһим хан Русија һимајәсини гәбул едәрәк мүәјјән шәртләр дахилиндә Сисиановла мугавилә бағлады. Бу мугавиләнин шәртләринә көрә Ибраһим хан өз ханлығы илә Русија табечилијини гәбул етмәклә гоншу дөвләтләрлә рәсми әлагәни кәсмәли вә һәр ил рус һөкүмәтинә 8 мин червон тәзминат вермәли иди. Бунун әвәзиңдә Русија һөкүмәти она фәхри гылынч верди вә ејни заманда ханын мүлкијјәтинин вә һүгугунун тохунул-

мазлығыны тә’мин едәчәјинә вә дахили ишләринә гарышмајачағына сөз верди. Бундан әлавә рус һөкүмәти Ибраһим хана көмәк үчүн Шуша галасына 500 нәфәр әскәр вә топхана көндәрди.¹ Сисиановла олан көрүшдә Ибраһим хан Русија һөкүмәтинә ахырачан садиг галачағына анд ичди. Ибраһим ханын Русија табечилијини гәбул етмәси шәрәфинә, рус императору она кенерал-лејтенант, оғланлары Мәһәммәдһәсән ағаја вә Мехдигулу ағаја кенерал-мајор, нәвәси Чәфәргулу хана полковник рүтбәси верди.²

Ибраһим ханын Русија табечилијини гәбул етмәси, Иран шаһыны гәзәбләндирмәјә билмәзди. Буна көрә дә Фәтәли шаһ Иран вәлиәһди Аббас Мирзәнин рәһбәрлији алтында 10 минлик бир ордуну Шуша үзәринә көндәрди. Мәһәммәдһәсән аға рус дәстәләри илә Иран ордусунун гаршысына чыхды. Гарабағын мәрд оғуллары рус әскәрләри илә бирликдә Худафәрин көрпүсү әтрафында Иран ордусуна ағыр зәрбәләр вурдулар. Һиддәтләнән Фәтәли шаһ шәхсән өзү Аразы кечәрәк бөјүк бир гүввә илә Тахта-суја кәлди. Јени гүввә алан Аббас Мирзә Ағоғлан вә Чанахчы тәрәфдән Әскәран галасына һүчум едәрәк полковник Карјакинин командалыгы алтында олан кичик рус дәстәсини мүһасирәјә алды. Полковник Карјакин чәтинликлә Аббас Мирзәнин бүтүн һүчумларыны дәф едәрәк мүһасирәдән чыхды. Сисианов Карјакинин чәтин вәзијјәтә дүшмәсини биләрәк ики минлик орду гүввәси илә онун көмәјинә кәлди. Аббас Мирзә јени рус гүввәләринин гаршысында дајана билмәјиб Гарабағдан керижә чәкилди. Сисианов 1805-чи илин јанварын 30-да Бакы шәһәринә јахынлашды. Сисианов Бакы ханы Һүсәјингулу ханла көрүшәркән ханын адамлары тәрәфиндән өлдүрүлдү. /8 феврал 1806-чы ил/. Хан һәдијјә олараг Сисиановун башыны Иран шаһына көндәрди. Сисиановун өлдүрүлмәси Күрчүстанын да һәјәчанларына сәбәб олду. Бундан истифадә едән бир нечә Азәрбајчан ханлыглары Иран һакимијјәтинә табе олмаг гәрарына кәлдиләр.

Сисиановун өлүмүндән истифадә едән Иран шаһы 1806-чы илин јазында јенидән Гарабағын үзәринә бөјүк бир орду көндәрди. Иран шаһы Гарабағ ханыны өз тәрәфинә чәкмәк үчүн онун јанына бир

1. Н. Дубровин. «Закавказье от 1803 до 1806 года». С. Петербург, 1866, стр. 404-406.
2. А. Бакиханов. «Гюлистан-Ирем». Баку, 1926 г, стр. 154.

нечә агентләр көндәрмишди. Мирзә Чамал жазыр: «Бу заман Гарабагда мајор Лисаневичин командасы алтында олан кичик рус дәстәсиндән башга гошун јох иди. Мәһсул вахты кәлиб чатдыгындан Ибраһим хан Гарабағ елләри вә кәндләринин душмән гошунун ајагы алтында дағылмамасы үчүн гызылбашларла хошлугла рәфтар етмәјә башлады. О, һәр бир иш барәсиндә мајорла мәсләһәтләширди. Мајор исә јүксәк рус дәвләти гошунунун тезликлә чатамағыны Ибраһим хана вәд едирди».

Һәгигәтдә исә рус гошуну чох јубанды. Гызылбашларын гошуну галанын ики ағачлыгына чатмышды. Ибраһим хан свини вә көчүнү Хан бағындан көчүрүб галанын јахынлыгына кәтирди. Бу заман ермәни часусларындан бир нечәси мајора нәсә демишдиләр. Кечә (1806-чы ил 2 ијунда — Ф.Ш.) мајор бир дәстәјлә Ибраһим ханын јашадыгы мәнзилә кетди... Ибраһим хан бир нечә нәфәр аилә үзвү вә јахын адамлары илә бирликдә өлдүрүлдү. Лакин Мирзә Чамалын оғлу Рзагулу бәј бу һадисәни даһа кениш тәсвир едәрәк жазыр ки, о кечә он једди адам, о чүмләдән Ибраһим хан, арвады Тубу ханым вә гызы Сәлтәнәт бәјим, он ики јашлы оғлу, кәбирли Аббасгулу аға, һачы һачан, Әлибәј, Мирзә һагверди, гәрвәндли һүммәт бәј, сарычальлы Күлмалы бәјин оғуллары Чаваншир вә һәсән аға, нөкәрләрдән гәрвәндли Әлипәнаһ, әфшарлы Чаваншир вә Мирзә Нағыны, кәбирли Әчәм оғлунун оғлу һачы һәсән вә онун ики оғлу, ики нәфәр шеллили вә башга ики адам өлдүрүлмүшдүр¹. Бу вәһши вә амансыз өлүм һадисәси чар забитләринин ганичән вә алчаг методларыны ифша едән бир факт иди.

Ибраһим хан (1726-1806) Гарабағын 46 ил һакими олмушду. Бу мүддәт әрзиндә о, јаделли ишғалчыларга гаршы амансыз мүбаризә апарараг һеч кәсә баш әјмәмишди. Гарабағ ханлығынын мөһкәмләnmәсиндә вә Шушанын абад вә мәдәни бир шәһәрә чеврилмәсиндә Ибраһим ханын чох бөјүк хидмәтләри олмушду.

Мәшһур рус сәјјаһы И. Сегал Ибраһим ханын фәалијјәтиндән бәһс едәркән јазмышды:

1. Бах: Мирзә Рзагулу Чамал бәј оғлу. Аз.ССР ЕА Әлјазмалар Фонду Институту № Б-470-5224.

«Ибраһим хан өз-өзлүјүндә ағыллы адам иди. О, сон дәрәчә икид вә әдаләтли олмагла халг арасында бөјүк һөрмәт саһиби иди».¹

Мәшһур Азәрбајҗан тарихчиси Аббасгулу аға Бакыханов да Ибраһим ханын шәхсијјәтини јүксәк гижмәтләндирмишди. «Ибраһим хан һүнәрли, әдаләтли, бәрк үрәкли вә садә рәфтарлы бир әмир иди».²

Гарабағ салнамәчиси Рзагулу бәјин Ибраһим ханын шәхсијјәти һағында сөјләдикләри даһа марағлыдыр:

«... Мәрһум Ибраһим хан гәрибләри дост туган, гонагпәрәст, јетимпәрвәр, гејрәтли, үрәкли, чәрәк верән, сәхавәтли бир адам иди.

Мәрһум Ибраһим хан чох әлиачыг иди. О, чохлу сәдәгә, нәзир вә чәрәк верәрди. Алимләрә вә сејидләрә олдугча һөрмәт едәрди... Көзәл гадынларла сөһбәт етмәји чох севәрди. Јахшы ат вә гәшәнк илхы сахларды. Ханын илхысындакы атлар о дәрәчәдә јахшы иди ки, һәтта Иран вә Түркіјә вилајәтләриндә шөһрәт тапмышдылар. Чинс ајгырлардан башга 3500, бәлкә да даһа чох балалајан доғар мајјан сахларды. Өзүнә мәхсус олан гојун сүрүләринин, мал вә чамышынын сајы-һесабы јох иди. Ибраһим хан гарабугдајы, ири чүссәли, учабојлу, көзәл әндамлы бир киши иди. Боју о гәдәр уча иди ки, ајаг үстүндә дуранда башга адамларын һамысындан тез көзә чарпырды».³

Ибраһим ханын өлдүрүлмәси Гарабагда вә хүсусилә Шушада бөјүк һәјәчанларга сәбәб олду. Сисиановун јеринә тә'јин олунан кенерал Гудович Гарабагда вәзијјәтин кәркинләшмәсини нәзәрә ашыб Ибраһим ханын оғлу Мөһдигулуну Гарабага хан тә'јин етди. Бунун гысача вә марағлы бир тарихи вардыр:

Үмуми гајдаја көрә вә һәм дә Ибраһим ханын Русија илә бағладыгы мүгавилә шөртләринә көрә Ибраһим ханын өлүмүндән сонра онун јеринә бөјүк оғлу Мөһәммәдһәсән хан кечмәли иди. Лакин Мөһәммәдһәсән хан атасындан хејли габаг өлмүшдү. Сарај адәтинә көрә һакимијјәтә Мөһәммәдһәсән ханын оғлу Чәфәргүлу аға кечмә-

1 И. Сегал «Елизаветпольская губерния». (впечатления и воспоминания) журнал Кавказский вестник. 1902, № 3.

2 А. Бакыханов, «Күләстани-Ирәм». Б., 1951, сәһ. 196.

3 Рзагулу бәј Мирзә Чамал оғлу. Көстәрилән әсәри.

ли иди. Лакин Ибраһим ханын икинчи оғлу Мехдигулу хан да Гарабағын ханы олмаг истәјирди.

Ибраһим ханын һәгиги вәрәсәси онун бөјүк оғлу Мәһәмәдһәсән хан иди. Бу вәрәсәлик рус һөкүмәти тәрәфиндән тәсдиг олунмушду. Һәтта рус чары I Александр Мәһәмәдһәсән ханы үзәриндә: «Гарабағын вариси» сөзләри јазылмыш гызыл медалла тәлтиф етмишди. О, бу медалы бојунундан асмышды. Лакин һәлә Ибраһим ханын сағлығында Мәһәмәдһәсән хан вәфат етдијиндән һәмин медал оғлу Чәфәргулу ағаја чатмышды. Чәфәргулу аға гануни вәрәсә иди. О заман Чәфәргулу ағанын 23 јашы вар иди. О бир нечә ил Русијада јашамыш вә рус тәрбијәси көрмүшдү. Чәфәргулу аға ағыллы олмагла бәрабәр сон дәрәчә пулакир, шәһрәтпәрәст, гумарбаз, рүшвәтхор бир тип иди. Онун халг арасында һөрмәти јох иди. Гарабаг бәјләринин ондан зәһләси кедирди. Үч оғлу варды, лакин оғланларынын һеч бири онунла јашамырды. Амма Чәфәргулу аға сијәси чәһәтдән горхулу дејилди. Русијаны вә чар һөкүмәтини чох сеvir, онун гајда-ганунларына әмәл едирди.

Тарихи бир шәхсијјәт кими Мехдигулу ханы сәчијјәләндирмәк исә чох чәтиндир.

Һакимијјәт үстүндә гардаш оғлу илә әми арасында кәскин мүбаризә кедирди. Мехдигулу хан хаһиш вә һәдә илә 65 адлы-санлы сарај әјанларынын имзасыны топлајараг Тифлис шәһәринә кедир. Ондан кери галмајан Чәфәргулу хан да Тифлисә кәлир. Чүнки Чәфәргулу ханын 23 јашы олмасына бахмајараг о, өзүнү һағлы олараг Ибраһим ханын вәрәсәси сајырды. Лакин Мехдигулу ханын тәрәфдарлары даһа чох вә даһа гүввәтли идиләр. Мехдигулу хан чох көзәл билирди ки, гардашы оғлу Гарабағын һакими олмалыдыр. О, Гарабағын адлы-санлы бәјләрини, варлы тачирләрини өз әтрафына топлајараг нәјин баһасына олурса-олсун һакимијјәти әлә алмаға чан атырды.* О заман Тифлисдә кечмиш Хој вилајәтинин ханы Чәфәргулу хан јашајырды. Чәфәргулу хан рус һөкүмәтинин вә Гафгаз чаниши-

1. Бах: «Рус чаризминин Азәрбајҗанда мүстәмләкә сијасәти». Москва-Ленинград. 1937-чи ил. сәһ. 35.

* Мүәллиф Мехдигулу хан һағтында әсасән рус мүәллифләринин әсәрләринә истинад едәрәк јазмышдыр. М.П.Вагиф олдүрүлдүкдән сонра Ибраһим ханын вәзири олмуш Мирзә Чамал Чаваншир Мехдигулу ханын вәлиәһд тәјин олунмасыны

нин јанында бөјүк һөрмәт саһиб иди. Һәм дә кенерал Гудовичин јахын досту иди. Бүтүн бунлары билән Мехдигулу хан Чәфәргулу ханын јанына кәлиб ондан кенерал Гудовичдән онун Гарабағын һакими тәјин етмәсини хаһиш едир. Лакин Чәфәргулу хан билдирир ки, о, башгаларынын ишинә гарышмыр вә белә бир чәтин, мүрәккәб ишдән өтрү хаһиш етмәз. Рус һәрби тарихчиси Н. Дубровин јазыр ки, Мехдигулу хан 60 јашлы Чәфәргулу хана тәклиф едир ки, әкәр ону Гарабаға һаким тәјин етдирсә әвәзиндә 14 јашлы көзәл бачысы Көвһәр ағаны она әрә верәр. Доғрудан да Көвһәр бүтүн Загафгазијада биринчи көзәл иди. Көвһәрин анасы күрчү кнјазы Абашидзенин гызы иди. Мехдигулу ханын тәклифини гәбул едән Чәфәргулу хан баш команданы баша салыр ки, һәгигәтән Гарабаг ханлығынын вәрәсәси Чәфәргулу ағадыр. Лакин Чәфәргулу аға һәлә кәнчдир. Чәми онун 23 јашы вар. Гарабаг әһли ону јахшы танымыр. Амма Мехдигулу хан әлиачыг, һөрмәтчил олмагла бүтүн Гарабагда бөјүк һөрмәт саһибидир. Һәм дә иш биләндир. Граф Гудович Чәфәргулу ханын тәклифини гәбул едиб Мехдигулу ханы Гарабағын һакими тәјин едир... Бу барәдә Азәрбајҗанын мәшһур драматургу вә ичтимаи хадими Мирзә Фәтәли Ахундовун Көвһәр аға һағтында сөјләдикләри чох марағлыдыр:

«Мехдигулу хан вердији сөзүн үстүндә дурду. Сон дәрәчә көзәл бачысыны Чәфәрә әрә верди. Тәмтәрағлы тој вурулду. Лакин тезликлә көзәлләр көзәли Көвһәр гоча әринин бир киши кими зәйф олдүгуну анлады. Вә Чәфәрин шәхси катиби Мирзә Әли илә севишмәјә башлады. Көвһәр өз сеvimлиси илә тез-тез мәктублашарды.

Бүтүн бу көрүшләр Чәфәргулу ханын биринчи арвадынын көзләри гаршысында баш верирди. Көвһәр алдығы мәктублары өз јас-

белә шәрһ едир: «Мәрһум Ибраһим хан биринчи дөфә Күрәкчәј ғырағында сәрдар Сисиановла көрүшдүү заман варислик вә вәлиәһдлик ады онун бөјүк оғлу мәрһум Мәһәмәдһәсән ағаја верилмишди. О заман Мәһәмәдһәсән ағанын икинчи оғлу Киров ады илә Сисиановун јанына көндөрилди. Кенерал-мајор Мәһәмәдһәсән аға мәрһум Ибраһим ханын сағлығында олдүјүндән ханын јердә галан оғланлары ичәрисиндә ән бөјүү кенерал-мајор Мехдигулу аға иди. Буна көрә мәрһум Ибраһим ханын өз сағлығында варислик вә вәлиәһдлик кағызы, ханын вә Гарабағын башга әјянынын мөһрү илә Мехдигулу ағаја верилди, хан вә варис адландырылды. Бах: «Гарабағнамәләр», сәһ. 147 — Ред.

тыгынын алтында кизлөдирди. Нəһажəт ханын арвацы Сəлтəнəт бəжим гызынын васитəсилə бу мəктублары əлə кечириб əри Чəфəргулу хана верир. Тезликлə Мирзə Əли тутулур вə хан тəрəфиндөн кўллəлəнир. Əринин əлүмүндөн сонра Кəвһəр Гарабага гаҗыдыр. О, һələ дə өз тəкраролунмаз кəзəллиҗини сахлаҗырды. Дəфəлəрлə варлы Иран тачирлəри, кўрчү кнҗазлары, рус кенераллары, Гарабагын бəҗлəри она свлəнмəк тəклифи едирдилəр. Нəһажəт, кнҗаз Мəдəтовун тə'киди илə Ханкиши бəҗ адлы бир надана əрə кедир. Бу һадисə бəтүн Гарабагы сарсыдыр. Гарабагын шаирлəри, баща Гасым бəҗ Закир олмагла Ханкиши бəҗи һəчв едэрək узунгулагын мирвариҗо саһиб олмасына һаҗыфсыланырдылар. Əрин 30-чу иллəриндə Ханкиши бəҗ əлдү вə Кəвһəрə һəдсиз варидат, гаш-даш гоҗуб кетди».

Кəвһəр ағанын гардашы Мəһдигулу хан вə хуеусилə Чəфəргулу ага илə арасы жох иди. Онларын һəр икисиндөн зəһлəси кедирди. Əз дөврүнүн əн кəзəл гадыны олан Кəвһəр һələ кəнч җашларындан бəтүн Гарабагда мəшһур иди. О, шəкили Сүлєҗман ханын халасы, шушалы Мəһдигулу ханын бачысы, Ибраһим ханын исə гызы иди.

Əли җашындан сонра ичтимаи һəҗатдан узаглашыб өз кəнди Магсулуда җалгыз һəҗат кечирən Кəвһəр ағанын җанына һəрдəнбир Шушанын газысы Гасым ага Һаҗвердиҗев, капитан Рəһим бəҗ вə Сүлєҗман хан Шəкинеси кəлəрдилəр. Кəвһəр ага Шушанын əн кəзəл кушəси олан «Үч мых» əтрафында əзəмəтли мүлк тикдирмиши. Бу җерə халг «Кəвһəр ағалыг» дəҗəрдилəр. Бундан əлавə маликанəsi илə шəһəр арасында бəҗүк даш кəрпү салдырмышы. Дəҗилəнə кəрə Кəвһəр ага һəрдən тəби кəлəндə шə'р дə җазырмыш. Əфеус ки, бу шə'рлəр бизə кəлиб чатмаҗыб...

Ибраһим ханын гызы Кəвһəрин Гарабагын тарихиндə хуеуси җери вар. Тəсəдүфи дəҗилдир ки, җерли халг, хуеусилə шушалылар ону «Кəвһəр ага» ады илə чагырардылар. Чүнки онда һəгиги киши əдасы, хасиҗҗəти вə вугары варды. Кəвһəр ага хан гызы олмагла һəм дə ичтимаи хадим иди. Шуша шəһəриндə мəдəниҗҗəтин инкишафында онун чох бəҗүк хидмəтлəри олмушдур. Бу гадын Шуша шəһəриндə 2

1. История войны и владычества русских на Кавказе. Н. Дубровина, том V, С. Петербург, 1887 г., стр. 52–54

Шушада бəҗүк мəсҗид. 1762-чи ил.
(Шəкли 1865-чи илдə В. Вершакин чəкмишир).

мəсҗид, 2 мəктəб, 2 хəстəхана, 2 кəрпү, 2 һамам вə с. тикдирмиш вə чамаатын истифадəсинə вермишир. Булардан əлавə атасы Ибраһим ханын 1767-чи илдə тикдирдиҗи «Чүмə мəсҗиди»ни (меҗландакы мəсҗиди) җенидөн реконструкция едирэрək 175 мин манат гызыл пул хəрчлəмиши. Мəсҗидə кəлəнлəрə онун һесабына җемək верилəрмиш. Мəктəбдə жохсул ушаглагы Кəвһəр ағанын һесабына охудардылар. Хəстəханада исə жохсуллар мүаличə едилрди. Кəвһəр ага инсаннəрвəр вə өз дөврүнүн əн мəдəни бир гадыны олмушдур. Кəвһəр ага əлəркən өзүнүн бəтүн маликанəсиндөн кəлən кəлири

јохсуллара верилмәсини вәсијјәт етмишдир. Бу гадын садә гәбли вә тәмиз үрәкли бир инсан олмушдур. Онун халга хидмәтләри һаггында Гарабагда бир чох әфсанәләр вә рәвәјәтләр вардыр.

Көвһәр аға (1792-1876) өзүнүн вәрәсәләри һесаба етдији 2 мәсчидин үзәриндә јерлиләринә етдији вәсијјәти һәкк етдирмишди. Вәсијјәтдә дејилир: «Әсил-даими дүнјаја бу мүвәтәти дүнјадан көчмәјими һисс едәрәк сизә вәсијјәтим будур:

— Билдијиниз кими мән бу дүнјада сонсузам вә һеч кәсин мәним вәрәсәм олмаг һаггы јохдур. Лакин мән бу дүнјада ики огул гојуб кедирәм. Бири тикдирдијим мәсчид, бири дә ачдығым мәдрәсә мәктәби. Мәним һәгиги вәрәсәләрим бунлардыр вә бунлардан башга һеч кимим јохдур. Буна көрә дә мәнән сонра мәним бу вәрәсәләримә башчылыг етмәјә чамаат арасында һөрмәт вә сәсләри олан мүсәлманлара бир даһа вәсијјәтим будур ки, бу ики мәсчидин, бир дә мәдрәсәнин гајғысына галын, онларын абадлығына чалышын. Гојмајын башгалары онлары әлә кечирсинләр. Әкәр мәним бу вәсијјәтимә әмәл етмәсәниз, әввәл-ахыр мәним јаныма даими дүнјаја кәләндә сиздән о бир гүдрәтли аллаһа шикајәт едәрәм»¹

Бундан әлавә Көвһәр аға мәсчидләрә гуллуғ едәнләрә, мәдрәсәдә дәрс дејән мүәллимләрә әмәк һаггы олараг 30 миндән 56 манатачан пул верилмәсини вәсијјәт етмишди. Көвһәр аға варлы мүлкәдар иди. О, ики мәсчидин тикилмәјинә 150 мин манат гызыл пул хәрчләмишди.

Гарабағын Магсулду, Гарадағлы, Евоғлу, Дарғалы кәндләри онун иди. Бунлардан әлавә Ағдамын Шелли кәндиндә нар вә үзүм бағлары, Шушада дөрд карвансарајы, 11 дүканы (мағазасы) алышверишлә мәшгул иди. Шүбһәсиз ки, истәр кәндләрдән, истәрсә дә карвансарајлардан Көвһәр аға күллү мигдарда кәлир әлдә едәрәк шәһәрин абадлыг ишләринә сәрф едирди.

Биз чох тәәсүфләнирик ки, бу дүнја көзәлинин фотошәклини тапа билмәмишик. Нәинки Азәрбајчанын, һәтта Гафгазын тарихиндә бу көзәлликдә икинчи бир көзәл олмамышды. Өз дөврүнүн бүтүн шаир вә әдибләри онун көзәллијини вәсф етмишләр. Һәтта Адолф Берже онун көзәллијинә мөфтун олмушдур.

1. Бах: «Каспи» гәзети, 1901-чи ил, № 238.

... Ибраһим ханын өлүмүндән истифадә едән Аббас Мирзә 1806-чы илин јайында 20 минлик орду илә Шуша үзәринә һүчума кечди. Лакин рус ордусу Аббас Мирзәјә Хонашын дүзүндә ағыр зәрбәләр ендирәрәк ону Араз чајына гәдәр говду.

Аббас Мирзә мәғлуб олмасына бахмајараг јенә дә Гарабағы руслардан азад етмәјә чан атырды. О, Франса һәрби мүһәндисләринин көмәји илә өз ордусуну гүввәтләндирәрәк 1812-чи илин әввәлләриндә 20 минлик орду илә Гаргар чајыны кечиби Шуша үзәринә һәрәкәт етди. Гарабагда олан рус ордусунун команданы кенерал Котлјаровски јерли әһалинин көмәји илә Аббас Мирзәни Гарабагдан кери чәкилмәјә мөчбур етди. Иран шаһы ағыр мәғлубијјәтләрдән сонра даһа мүһарибәни давам етдирмәк истәмәјәрәк сүлһ бағламаға мөчбур олду.

1813-чү илин октябрын 12-дә Гарабағын Күлүстан кәндиндә Иран шаһы Русија илә сүлһ мүғавиләнамәси бағлады. Һәмин сүлһүн шәртләринә көрә Иран һөкүмәти бир нечә ханлыгларла бирликдә Мәркәзи Шуша шәһәри олмагла Гарабағ ханлығынын Русија һакимијјәти алтында галмасыны тәсдиг етди.

1816-чы илдә Гафгаздакы рус гошунларына баш командан кенерал Јермолов тәјин едилди. Јермоловун гәти вә амансыз тәдбирләри илә Азәрбајчан ханлыгларынын һүгулары хејли мөһдудлашыб ләғв едиләрәк Русија дөвләтинин әлине кечди. Бу дөврдә Гарабағын вәзијјәти олдугча ағыр иди. Һәлә 1795-чи илдә Аға Мөһәммәд шаһ Гачар Гарабаға һүчум едәркән Гарабағын 60 мин әһалиси вар иди. Ағыр мүһарибәләр вә таун хәстәлији нәтичәсиндә кет-кедә әһалинин сајы азалырды. Нәһајәт, 1816-чы илдә Мөһдигулу ханын вахтында Гарабагда 24 мин әһали јашајырды. 20 ил (1795-1815) мүддәтиндә әһалинин 50% -дән артығы (36000) сојғунчу мүһарибәләр, таун хәстәлији вә ачлыг нәтичәсиндә мөһв олмушду.

1805-чи илдәки «Күрәкчәј» мүғавиләнамәсинә әсасән һәр ил рус һөкүмәтинә вериләси олан 8 мин червон, бир нечә ил иди ки, верилмирди. Јермолов Мөһдигулу хандан мүғавиләнамәнин шәртләрини данышыгсыз олараг јеринә јетирилмәсини тәләб едикдә Мөһдигулу хан бу тәләбләрдән горхуја дүшәрәк 1822-чи

илин ахырында Ирана гачды.* Беләликлә, Гарабаг Русија торпагына дахил едилди. 75 иллик бир тарихә (1747-1822) малик олан Гарабаг ханлығы ләғв едилди. Мехдигулу ханын Ирана гачмасындан истифадә едән кенерал Јермолов Чәфәргулу ханы да Русијанын Симбирски шәһәринә сүркүн етди вә илдә она 4.000 манат тәгаүд тәјин етди. Лакин чар һөкүмәти Чәфәргулу ханын хаһишини јеринә јетириб онун — 1824-чү илин ахырында Русијанын пајтахты Петроград шәһәриндә јашамасына ичазә верди. О, 1828-чи илә кими Петроградда фәалијјәт көстәрән инкилис клубунун үзвү олмагла шәһәрин кеф мәчлисләринин вә «Кечә клублары»нын јарашығы олду. Чәфәргулу ханы Петроградда һамы таныјырды. Онун әзәмәтли көркәми вар иди. Боју 2 метрә јахын, ири чүссәли иди. О, 20 ил иди ки, рус ордусунун полковники иди, Нәһажәт, Түркмәнчај сүлһүндән сонра рус һөкүмәти Чәфәргулу ханын вә ејни заманда Мехдигулу ханын вәтәнләри Гарабага гајытмасына ичазә верди. Чәфәргулу ханын рус һөкүмәтинә сәдагәтлә хидмәт етдијини нәзәрә алан рус чары она кенерал рүтбәси верди. Мехдигулу ханын исә бүтүн маликанәләрини вә кәндләрини өзүнә гајтарды.

1846-чы ил январын 1-дә Мехдигулу хан өмрүнүн 75 јашында дүнјасыны дәјишти. Бундан истифадә едән Чәфәргулу хан Гарабагын һакими олмаг тәшәббүсүндә олдуса да лакин бир шеј чыхмады. Һәтта о, әмисинин өлүмүндән сонра онун арвады Бәдирчаһан бәјими өзүнә, гызы Хуршидбану бәјими исә оғлу Һидајәт агаја алмаг истәди. Лакин Бәдирчаһан ханым Чәфәргулу ханын тәклифләрини рәдд едир. Белә бир чаваб алан Чәфәргулу хан даһа ифрата варыр. (Бу вахт онун 62 јашы вар иди). Мехдигулу ханын 13 јашлы гызы

* Сәбәб «горхмагда» дејилди. Чаризм 1805-чи илдә вердији зәманәтә — Гарабаг ханлығынын «бүтөвлүјүнүн сахланмасына император зәманәтинә» нахәләф чыхыб 1822-чи илдә ханлығы ләғв етмишти. Буна көрә дә Мехдигулу хан 3 мишдән чох аиләни көтүрүб Ирана кечмишти. Ханын Гарабагда кифәјәт гәдәр тәрәфдарларынын олмасы, онун Аббас Мирзә илә бирләшмәси чар һөкүмәтини хејли тәшвишә салмышды. Мехдигулу ханын мұһарибә заманы белә бир һәрәкәти рус команданылығы үчүн бөјүк итги олдуғундан баш командан Паскевич тезликлә Мехдигулу ханын өз јахын адамларыјла Гарабага гајытмасына чалышырды. Бах: Тофиг Көчәрли. Гарабаг: Јалан вә һәгигәт. Б: 1998. — Ред.

Чәфәргулу Ага Чаваншир

Хуршидбануја она әрә кетмәји тәклиф едир вә јенә дә рәдд чавабы алып.¹ Чәфәргулу хан кечә-күндүз ејш-ишрәтли һәјат кечирмәсинә бахмајараг јарамаз ишләрлә дә мәшгул олурду. О, јерли һакимләрлә бирләшәрәк көркәмли шаиримиз Гасым бәј Закири һәбс етдириб Бақыја сүркүнә көндәртмишди. Лакин Закир тезликлә М. Ф. Ахундовун көмәји илә һәбсханадан азад олунур. Јекәпәр Чәфәргулу хан Мирзә Фәтәли Ахундовдан инчијир. Лакин буна бахмајараг Мирзә Фәтәли илә Чәфәргулу хан бир нечә вахт бир-бирилә ше'рлә мектублашмышлар. Нәһәјәт, узун вә зиддијјәтли һәјат јолу кечмиш бу башы бәлалы хан 1860-чы илләрдә 80 јашында дүндәдан көчмүшдү. Мәшһур әдәбијјатшүнас Фиридун бәј Көчәрли өзүнүн: «Азәрбајчан әдәбијјаты» китабында Чәфәргулу ханы белә сәчијјәләндирмишди:

«Мәрһум Чәфәргулу хан Ибраһим ханын бөјүк оғлу Мәһәммәд-һәсән ағанын оғлудур. Мәһәммәдһәсән аға исә зијадә нәчиб, фәра-сәтли вә ләјагәтли бир шәхс имиш. Ибраһим хан онун хатирини әзиз тутармыш вә ону өзүнә вәлиәһд тә'јин едибмиш...

Чәфәргулу хан бабасы Ибраһим хан кими дилавәр, рәшид, гәви-һејкәл вә пүрһүнәр бир зат имиш. Әһли-зөвгү шөвг олдуғу үчүн вахтыны ишрәтдә кечирәрмиш. Тар-тәнбуру, чәнк-чәғаны, мүтриб вә мүғәннини дост тутармыш. Гапысында Иран падшаһлары кими пәһләван вә нәр күләшдирмәк, гоч дөјүшдүрмәк, кәндирбаз ојнат-маг, һогтабаз сахламаг адәти вә хәшә кәлән ишләрдән һесаб олунар-мыш.

Чәфәргулу хан сәксән илдән чох јашајыбдыр. Тәбии ше'ријјәси дәхи вар имиш. Фарс вә түрк дилләриндә бир нечә әсәрләри вардыр. Бу әсәрләрдән ханын хоштәб бир шаир олдуғу көрүнүр».²

Инкилтәрә вә Франса Русија илә јени мүһарибә һазырламаг ишиндә Ирана көмәк едирдиләр. Нәһәјәт 1826-чы ил 16 ијулда Иран гошунлары Аббас Мирзәнин сәркәрдәлији илә Азәрбајчана һүчума кечди. Бүтүн һүчумларында олдуғу кими Аббас Мирзә бу һүчумунда да Гарабаг үзәринә һәрәкәт етди. Русија бу мүһарибәјә һазыр дејилди. Аббас Мирзәнин сајча үстүн олан ордусу гаршысын-

1. Бах: К. Мәмәдов. Г. Б. Закир. Б., 1985, сәһ. 104.

2. Бах: Ф. Көчәрли. Азәрбајчан әдәбијјаты. «Елм», Б., 1978, сәһ. 350-359.

да рус дәстәләри дајана билмәјиб өзүнү мүдафиә етмәк үчүн Шуша галасына чәкилди. 18 ијулда Аббас Мирзә 60 минлик орду илә Шуша шәһәрини үзүк гашы кими мүһасирәјә алды. Шәһәр әһли рус гарнизону илә бирликдә 48 күн мүһасирәдә галараг дүшмәнин бүтүн амансыз һүчумларыны дәф етдиләр.

Шушанын гәһрәман мүдафиәси Гафгаз һакими Јермолова гүввә топламаға шәраит јаратды. Јермолов кичик рус дәстәләрини Кәнчә үзәринә көндәрди. Нәһәјәт, 1826-чы ил 3 сентјабрда Шәмкир әтра-фында мәшһур «Шәмкир дөјүшү» башланды. Бу дөјүшдә 10 минлиқ Иран ордусуна ағыр зәрбә вурулду. Иранлылар 2000 нәфәр итирәрәк Кәнчәјә тәрәф кери чәкилдиләр. Сентјабрын 4-дә руслар Кәнчәни алдылар. Аббас Мирзә ордусунун Шәмкир алтында мәғлубијјәтини биләрәк Шушанын мүһасирәсиндән әл чәкиб тәләсик Кәнчәјә тәрәф ирәлиләди. Бу заман бә'зи сәбәбләр нәтичәсиндә Јермоловун јеринә рус гошунларына командан кенерал Паскевич тә'јин олунду. Паскевич Аббас Мирзәнин 40 минлик ордусуну гаршыламаг үчүн 8 мин орду топлаја билди. 1827-чи илин 13-ү сентјабрында Туран елинин даһи шаири Низаминин мәғбәрәси әтрафында мәшһур Кән-чә /Јелизаветәпол/ дөјүшү олду. Бу дөјүшдә Аббас Мирзә мөһкәм әзиләрәк сүр'әтлә кери чәкилди. Паскевичин команданлығы илә рус ордусу Араз чәјыны кечиб Ирана дахил олду. 1828-чи илин 28 јан-варында рус ордусу Урмијаны тутду. Февралын 8-дә исә Әрдәбил шәһәри алынды. Шаһ јенидән сүлһ бағламаға мәчбур олду.

1828-чи илин февралын 10-да Иранла Русија арасында «Түркмән-чәј сүлһү» бағланды. «Түркмәнчәј мүғавиләси» Загафгазијанын Русијаја гәти бирләшмәсини баша чатдырды.

Азәрбајчанын бөјүк мүғәфәккири М. Ф. Ахундов Азәрбајчанын Русија илә бирләшмәсинә бөјүк әһәмијјәт верәрәк јазмышдыр: «... биз Русија дөвләти һимајәси сајәсиндә кечмишдә сонсуз иш-ғалчы ордуларын сајсыз басгын вә таланларындан хилас олдуғ вә нәһәјәт, раһатлыг әлдә етдик».¹

Мән дә јазычы вә бир тарихчи, кими «Түркмәнчәј мүғавиләси»нин тарихи әһәмијјәтини һеч дә инкар етмирәм. Лакин тарихи һадисәләрә биртәрәфли јанашмаг олмаз. Доғрудур, «Түркмәнчәј сүл-

1. Бах: «Әкинчи» гәзети, 1887, № 2

һү» Азәрбајчанда феодал чәкишмәләринә сон гојду, харичи ишғалчыларың һүчумларының гаршысыны алды, һәм дә мәмләкәтин ичтимай, иғтисади инкишафына тәкан верди. Лакин бурасыны да унутмағ олмаз ки. Русија бүтүн Гағгаз халғлары кими Азәрбајчаны да өз мүстәмләкәсинә чевирди. Бизим милли азадлығымызы ләғв етди. Бизә һеч бир азадлығ вермәди, верә дә билмәзди. Чүнки рус халғының өзү азад халғ дејилди. Бир милләт ки, милли азадлыға малик дејил, о башғасына да азадлығ верә билмәз. Биз торпағымызы, милли һүгүгүмузу итирмәклә бәрәбәр, милләтимизин адыны, фамилијасыны, өз әлифбасыны да итирдик.

Дүңјада јашајан халғларың вә милләтләрин, һәтта тајфаларың өзүнәмәхсус бир ады вар вә бу ад исә һеч бир заман дәјишилмәмишди. Лакин чох күлүнч вә һәм дә «марағлыдыр» ки, бизим бу милләтин ады дөрд дәфә дәјишилмишди. Кәлин, тарихин сәһифәләринә мүрачиәт едәк. Бизә 1828-чи ил «Түркмәнчај мугавиләси»нәдәк «Туранлылар» вә јахуд «Азәрбајчан түркләри» дејирдиләр. 1828-чи илдән 1918-чи илин 28-и мајынашәк (јә'ни Азәрбајчан Демократик Республикасының јаранмасы күнүнәдәк) «Азәрбајчан татарлары» демилшәр. Бу ады бизә бөјүк рус «гардашымыз» вермишди. 1918-чи илдән 1936-чы илә гәдәр тәзәдән «Азәрбајчан түркләри» олдуг. 1936-чы илдән үзү бәри рус шовинизминин садиг нөкәри Сталинин әмри илә олдуг «азәрбајчанлы». «Азәрбајчан» торпағың адыдыр, милләт торпағың ады илә дејил, торпағ милләтин ады илә адланыр. Рус шовинистләри бизим тарихи адымызы дәјишдирмәклә кифајәтләнмәјиб, бизи түрк дүңјасыңдан ајырмағ үчүн фамилијамызы – јә'ни «Һәсән Мәммәд оғлуну» дәјишдириб Гасан Мамедович Велиев адландырырдылар. Чох марағлыдыр: «Вәли» Вәлидир, бәс «јев» нә демәкдир?! Бундан әләвә көзәл латын әлифбамызы кирил әлифбасы илә әвәз едиб, бизи јаман күнә гојдулар. Тарихимизин 90 илини (1828-1918) рус һәрби феодал империализминин, 70 илини исә (1920-1991) коммунист империјасының бојундуругу алтында инләдик.

«Түркмәнчај мугавиләси» Азәрбајчаны ики јерә бөлдү. Араз чајының сол саһили Шимали Азәрбајчан, сағ саһили исә Чәнуби Азәрбајчан адландырылды. Чәнуби Азәрбајчан Ираның, Шимали Азәрбајчан исә Русијаның һимајәси алтына кечди. Бу сүлһүн шәрт-

ләринә көрә Азәрбајчан нәинки парчаланды, һәм дә Иранда вә сонралар исә Түркијәдә јашајан ермәниләрин әксәријјәти Гарабаға, Кәнчә губернијасына, Ирәван вә Нахчывана көчүрүлдү. Бир чох ермәни «тәдгигатчылары», хусусилә «дашнағларың бајгушу» З. Балајан бәднам «Очаг» китабында јазыр ки, куја XIX әсрин ахырларында Гарабағда 98 фаиз, 1913-чү илдә исә 96 фаиз ермәни јашамышдыр. Балајаның бу әсассыз вә мәс'улијјәтсиз мә'луматы дашнағ сајығламасыдыр. Истәр Балајаның вә истәрсә дә Балајан кими милләтчи «мүәллифләр»ин нәзәринә чатдырмағ истәрдим ки, һәлә XIX әсрин биринчи јарысында Гарабағда ермәниләрин сајы чүз'и мигдарда олмушдур. Рус мәнбәләринин һәлә 1823-чү илдә вердији мә'лумата көрә о заман Гарабағ ханлығында 90.000 әһали јашајырды. Ханлығда бир шәһәр вә 600-дән чох кәнд варды ки, бунун да чәми 150-си ермәни кәнди иди. Шушада тәгрибән 1948 Азәрбајчан вә 474 ермәни аиләси јашајырды. Кәндләрдә исә 12.902 Азәрбајчан, 4331 ермәни аиләси варды.¹

1804-1813-чү вә 1826-1928-чи илләр Рус-Иран мугарибәси илләриндә вә мугарибәдән сонра ермәниләри күтләви сурәтдә Загағгазија, хусусилә Гарабаға көчүрдүләр.

Бу мә'луматың дәгиг олдуғуну сүбүт етмәк үчүн мәшһур рус тарихчиси К. Шавровун, јазычы вә дипломат А. Грибоједовун әсәрләринә бахмағ кифајәтдир. Н. Шавров јазыр: «... 1826-1828-чи илләрин мугарибәси гуртарандан сонра ики ил әрзиндә, 1828-чи илдән 1830-чу илә гәдәр биз Загағгазијаја 40. 000 Иран вә 84. 000 түрк ермәниләри көчүрдүк вә онлары Јелизаветпол вә Ирәван губернијаларындакы ән јахшы дөвләт торпағларында јерләшдирдик. Јелизаветпол губернијасының дағлығ һиссәси (Дағлығ Гарабағ вә Көјчә (Севан) көлүнүн саһилләри бу ермәниләрлә мәскунлашдырылды».²

Ермәниләрин Загағгазијаја, хусусилә Гарабаға көчүрүлмәси сонракы илләрдә дә давам етмишди. Русијаның сијасәти икили иди: — мүсәлманларың говулмасы, христианларың мәскунлашмасы.

1. Бах: «Описание Карабахской провинции». Составленного 1823 г. Царскими чиновниками. Тифлис. 1866 г.

2. Н. Шавров. Новая угроза русскому делу в Закавказье. Предстоящая распродажа Мугани инарошдам, СПб 1911 г. стр. 59-60.

Бунун нәтижәсиндә кечән әсрин 80-чи илләриндә Дағлыг Гарабагда јашајанларын 58 фаизи ермәниләр иди.

Мәшһур Америка профессору Частан Маккартинин јаздығына көрә 1828-чи илдән 1920-чи иләдәк ики милјондан чох мүсәлман ата-баба јурдундан говулмуш, 600 мин ермәни рус империясынын әразисинә көчмүшдүр.¹

Мәшһур чоғрафијашунас М.А.Скибски «Гарабағ бөһраны» адлы мәгаләсиндә јазыр ки, XIX әсрин ахырларында Гарабағда 101629 азәрбајчанлы, 24195 ермәни, 18603 күрд, 925 тат јашајырды.

Беләликлә, 1899-чу илдә Гарабағ әһалисинин 70%-и азәрбајчанлы, 16,6 %-и ермәни, 12,7 фаизи күрд иди. Гарабағын 452 кәндиндән 333 кәндиндә азәрбајчанлы јашајырды ки, бу да үмуми әһалинин 73,7 фаизини тәшкил едирди. Ермәниләр чәми 47 кәнддә јашајырдылар (10,4 фаиз). 69 кәнддә исә күрдләр јашајырды, (15,3 фаиз). Ола биләр бу рәғәмләр дәгиг олмасын, лакин биз дәгиг билирик ки, Гарабағда һәмишә түркләр ермәниләрдән чох олмушлар.

Көчкүнләрин Азәрбајчан торпағларыны тутмалары шүбһәсиз ки, јерли әһалини чох нараһат едирди. Бу һадисәләрин чанлы шаһиди олан көркәмли рус шаири вә дипломаты А. Грибоједов јазырды: «Биз дәфәләрлә кнјаз Аргутински илә мүсәлманлары һансы јоллар илә сакитләшдирмәјимиз һагтында мәсәләләри музакирә едәрәк бу вәзијјәтин мүвәғәти олдуғуну онлары инандырмаға чалышырды».² Онуң һәгигәтдән узағ фикирләри шүбһә доғурур. Чүнки, «Түркмәнчәј мүғавиләси»ндән сонра ермәниләрин Ирандан Загағғазияја көчүрүлмәсиндә ән чох чанфәшанлыг едәнләрдән бири дә Грибоједов олмушдур. Лакин бәдбәхт Грибоједов ермәни чинајәтинин гурбаны олду. Һамыја мәлүмдур ки, «Түркмәнчәј мүғавиләси»ндән сонра Грибоједов Русијанын Иран сәфири тәјин олунмушдур. Лакин рус сәфиринин вәзијјәти сон дәрәчә ағыр иди. Грибоједов рус нүмајәндәси кими «Түркмәнчәј мүғавиләси»нин шәртләрини јеринә јетирилмәсини инадлы сурәтдә тәләб етмәли иди. Русијанын дүшмәнләри, хүсуслә шиә үләмалары Теһранын Сәдр-Әзәми олан

Аллаһјар ханын әтрафында бирләшмишдиләр. Руслара гаршы олан наразылығлар инкилисләр үчүн сәрфәли иди. Бүтүн өлкәдә русларын әлејһинә гызғын тәблиғат апарылырды. Бүтүн бунлар исә рус нүмајәндәлијинә баһа баша кәлди.

Грибоједов, «Түркмәнчәј мүғавиләси»нин шәртләрини јеринә јетирмәкдә чох чәтинлик чәкирди. Вәзијјәт кетдикчә она көрә чәтинләширди ки, рус — Иран мүнасибәтләрини гајдаја салмағ үчүн Тәбриз чиновникләриндә бирлик јох иди. Бүтүн бу чәтинликләри арадан галдырмағ үчүн јеканә јол Теһрана, шаһын вә јүксәк вәзифәли сарај әјанларынын јанына кетмәк лазым иди. Грибоједов Теһранда рус сәнәјечиләринин сыхышдырылмасы, әсирләрин гајтарылмасы вә Иранын Русијаја олан борчунун нәгд пулла өдәнилмәси һагтында шаһын фәрманыны алды. Рус нүмајәндәлији Тәбризә гајытмаға һазырлашырды. Лакин бу вахт шаһ һәрәмханасынын хәдим сарај хәзинадары, һәм дә шаһын гүјмәтли гаш-дашларыны сахлајан ермәни Мирзә Јағуб Маркарјан вәтәни Ирәвана кетмәк үчүн рус сәфирилијинин маликанәсинә гачыр. Бу әһвалаты ешидән шаһ чох әсәбләшир. О горхурду ки, Мирзә Јағуб Грибоједова Иранын малијјә вәзијјәти вә сарај сирләри һагтында мәлүмат верәр. Буна көрә дә шаһ Грибоједовдан Мирзә Јағуб Маркарјанын гајтарылмасыны тәләб едир. Лакин Грибоједов Маркарјаны вермир. Онда елан едирләр ки, Мирзә Јағуб шаһын хәзинәсиндән даш-гаш оғурламышдыр. Маркарјанын иши әввәл руһани мәһкәмәсинә, сонралар исә Иранын јүксәк рүтбәли сарај әјанларынын мәһкәмәсинә верилир. Лакин мәһкәмәнин олачағы күнү ләнкидирдиләр. Бу исә әһалинин әсәбиләшиб һиддәтләнмәсинә сәбәб олурду. Теһранлылар һеч дә разылашмырдылар ки, нә сәбәбә Ирандан гачмағ истәјән ермәни оғрусуну рус нүмајәндәси инадла мүдафиә едир. Чох марағлыдыр ки, һәмин вахт Аллаһјар хан Гачарын һәрәмханасындан ики ермәни гадыны да гачыб рус нүмајәндәләринин игамәтқаһына кәлирләр. Бу һадисә јерли әһалини даһа да әсәбиләшдирир вә онлар руслардан интигам алмаға һазырлашырлар...

Шүбһәсиз ки, Фәтәли шаһ Грибоједовун тутулмасы һагтында санксија вермишди. Иранын харичи ишләр назири Мирзә Әбдүл Һәсән хан исә «нифрәт комиссијасы» јаратмышды. Грибоједов јахшы билирди ки, рус нүмајәндәлијинә гаршы чәза тәдбири көрмәјә

1. Ч. Маккарти. Ермәни терроризми. «Азәрбајчан» гәзәти, 4 јашвар 1992-чи ил.

2. А. Грибоједов. Соч. В двух томах. т. 2. м. 1971. стр. 43.

назырлашырлар. О, нүмајәндәлијин мәһв едилмәсинә бир күн галмыш Тһрандан чырмаг үчүн нота һазырламышды. Лакин һәмин нота нәдәнсә көндәрилмәди. Тһранын фанатикләри, хырда алверчиләри вә диндарлары рус нүмајәндәлијинин бинасына һүчум чәкиб бәшда Грибоједов олмагла бүтүн рус сәфирлијини дармадағын едиб нүмајәндәләрини вәһшичәсинә гырдылар. Шаһа әввәлчәдән гырғын һагында хәбәрдарлыг едилмишди. Лакин шаһын мүдафиә дәстәләри кечикдиләр. Онлар сәфирлијә чатана гәдәр артыг иш ишдән кечмишди. Рус нүмајәндәләри мәһв едилмишди.¹

Беләликлә, бир сарсаг ермәнидән өтәри рус нүмајәндәлији дармадағын едилди... Белә дә олмалы иди. Чүнки бурада, нә төһәр дөјәрләр, «ермәни бармағы» вар иди. Бу исә тәсадүфи дөјилдир. Тарих боју дүнјанын һәр јериндә бир бәдбәхт һадисә вә террор баш вермишсә орада мүтләг ермәнинин иштиракы олмушдур. Бүтүн бу инсана јад олан һәрәкәтләр исә ермәниләрин характерик хүсусијјәтләриндән доғур. Вә тәсадүфи дөјилдир ки, дүнјанын мәшһур тарихчиләри, ичтимаи вә дөвләт, мәдәнијјәт һадимләри, һәтта һәрби сәркәдәләри белә ермәниләрин гејри-инсани һәрәкәтләринә көз јуммајараг өз јол гејдләриндә бу милләтин ич үзүнү ачараг дүнја ичтимаијјәтинә бөјән етмишләр: мәшһур јунан тарихчиси Тасит јазмышдыр: «... Бу халг (јә'ни ермәниләр — *Ф.Ш.*) истәр хасијјәтинә, истәрсә дә чоғрафи вәзијјәтинә көрә гәдимдән икиүзлү вә ријакардыр».

Дүнја әдәбијјатында көркәмли јер туган франсыз јазычысы Александр Дүма јазыр:

«Ермәни көлә вәзијјәтиндә олмасына бахмајараг, чох заман оғру, фырылдагчы олмагла бәрабәр, һәм дә горхагдыр».²

Авропанын ән нәһәнк шәргшүнасларындан бири, көркәмли Исвечрә алими Адам Метс исә јазмышдыр:

«Ермәниләр ағ дәрили гулларын ән писидир. Онларын абырлары јохдур. Араларында оғурлуг кениш јайылыб. Хасијјәтләри вә дилләри чох кобуддур. О, јалныз дәјәнәк алтында вә горхудан јахшы ишләјир».³

1. Бах. Н. Кузнецова. Иран в первой половине XIX века. Москва, 1993 г. стр. 62.

2. Бах. А. Дюма. Путешествие по Кавказу. Тифлис, 1861 г. стр. 26.

3. Адам Метс. Мусульманский Ренессанс. М. 1973. стр. 144.

Загафгазијаны кәзмиш мәшһур рус рәссамы В. Верешакинин гејдләри:

«Үмумијјәтчә, ермәниләр азәрбајчанлылар кими доғру вә намуслу дөјилләр. Бәдбәхтлиқдән бүтүн дүнјаја сәпәләнмиш ермәниләр сон дәрәчә ријакар вә ловғадырлар. Онлар јалныз фүрсәти әлдән бурахмајыб, истәр һаглы вә истәрсә дә һагсыз олсалар белә һәр шеји өз хејирләринә һәлл етмәјә чалышырлар».¹

Сонра В. Верешакин ермәниләри азәрбајчанлылар илә мүгајисә едәрәк сөзүнә давам едир:

«Ермәниләрлә татарлары (азәрбајчанлылары — *Ф. Ш.*) мүгајисә едәркән мән үстүнлүју азәрбајчанлылары верирәм. Онлар ермәнијә нисбәтән даһа мәрд, садиг вә хејирхаһдырлар».²

Верешакиндән һеч дә кери галмајан, Тифлисдә 25 ил һәрби гуллуғда олмуш кенерал-лејтенант М. Олшевскинин ермәниләр һагында дедикләри даһа марағлыдыр. Олшевски јазыр:

Ирандан Шушаја кәлән дөвә карваны.

«Күрчүләрдән нәзакәт көзләмә, Сизин бүтүн суалларыныза башдан-совду чаваб верәчәкләр. Чүнки бу онларын һәјат тәрзинә ујғундур. Бу чәһәтдән ермәниләр күрчүләрдән ашағы сәвијјәдөдирләр. Ермәни гызлары күрчү гызларына нисбәтән чох да көзәл вә инчә дөјилләр. Кишиләри натәмиз олсалар белә, амма күрчүләрдән ағыллы вә һәм дә маһир алверчидирләр. Тифлисин әсас варлылары вә саһибкарлары ермәниләрдир. Бүтүн тичарәт онларын әлиндә чөмләшишдир. Күрчүләр даһа јүнкүлхасијјәт, тәкәббүрлү вә өзләриндән

1. Бах. В. Верешакин. Путешествие по Закавказью 1864-1865 г. стр. 262.

2. Јенә орада. сәһ. 271.

разыдырлар. Ермәниләр исә күрчүләрә нисбәтән фәрасәтли, зирәк, чидди, һәм дә хәсидирләр. Газанч көтүрмәк наминә ермәнидә сәр- һәд жохдур. Онлар пул газанмагдан өтәри һәр чүр алчагыға кедән- диләр».¹

Мәшһур гафгазшүнас В. Величконун да ермәниләр һаггында олан дүшүнчәләри әһәмијјәтлидир:

«Чаһил вә надан адамларын, хүсусилә тичарәтлә мәшгул олан- ларын әсас хүсусијјәтләри бирлик, һижләкәрлик, түлкүлүк, мәкрлик, һәр чүр дона кирмәк ермәниләрә даһа чох хас олан кејфијјәтләрдир.

Онлар алыш-веришдә һәр чүр јалан данышмағы өзләринә рәва билирләр. Газанч үчүн һәр чүр иши гануни һесаб едирләр. Тифлис- дә вә бүтүн Загафгазијада тичарәти әлләринә алыблар. Һәр чүр тап- шырығы јеринә јетирирләр. Демәк олар ки, бүтүн илтизамлары сах- лајырлар. Тичарәт вә әрзаг комерсијалардакы вәзифәләри јалныз ер- мәниләр тутурлар. Бир сөзлә, һарда аш, орда башдырлар. Һарда га- занч варса, орада мүтләг ермәни вар. Онларын бүтүн фикир вә дү- шүнчәләри, әмәлләри вә һәрәкәтвERICИ механизмләри тамаһ, ач- көзлүк, гәрәзчилик, вар-дөвләт һәрислијидир».²

Мәшһур алман сәјјаһы Алфред Керте өзүнүн «Анадолу ескизлә- ри» адлы јол гејдләриндә бу дијар вә орада јашајан милләтләр һаг- гында јазмышды:

«Һәр кәс вилајәтдә онун адамлары илә растлашарса, биринчи нөвбәдә бурада јашајан түркләрә һөрмәт бәсләјәрәк онлара һөрмәт едирләр. Лакин нәдәнсә јерли јунанлара јахшы мүнәсибәт бәслә- мәзләр. Ермәниләрә кәлдикдә исә онлара нифрәт етмәклә онлары көрмәјә көзләри олмас. Һәтта бурада белә бир мәсәл вар, дејәрләр: «Әкәр бир јунан ики јәһудини алдадарса, бир ермәни ики јунаны алдадар. Әкәр Анадолуда сизи бир јердә алдадарларса, онда билин ки, сиз ермәни илә иш тутмусунуз».³

XII әсрдә чапдан чыхмыш «Габуснамә» китабында да ермәниләр һаггында сәрраст вә долгун тәәссүрата малик олуру:

1 М. Олишевский. Тифлис. Сентябрь 1852 г. Журнал «Русская старина». 1994 г. том 6, стр. 88.

2 Бах: В. Величко. Кавказ. Тифлис, 1904 г. стр. 79.

3 Бах: Величко. Көстөрилән әсәри, сәһ. 73

«Ермәниләрин ејбләри: оғру, көзү көтүрмәјән, бир ајағы гач- магда олан, әмрә табе олмајан, јерсиз һај-күј салан, вәфасыз, рија- кар, сөјүш сөјән, үрәји кинли, ағасына дүшмәнчилик едәндир. Үму- мијјәтлә, онлар башдан-ајаға мүсбәтдән чох, мәнфијә јахындырлар».

Күрчү халг мәсәлләринин бириндә дејилир:

— Ермәни кәлди, өзүлә јени бир бәла кәтирди.

Ермәниләри вә онларын ич үзүнү ачмагда дүнјанын ағыллы адам- лары чох сөзләр демишләр. Бунларын һамысыны бир јерә топласаг, санбаллы бир китаб чыхар. Мән исә ермәниләр һаггында дејилмиш афоризмләрин ән кичик бир һиссәсини охучу илә таныш етмәк истәдим. Ермәни һаггында дејиләнләри бөјүк рус шаири Александр Серкејевич Пушкинин бу гыса вә сәрраст сөзләри илә битирирәм:

«СӘН КӨЛӘСӘН, СӘН ГОРХАГСАН, ОНА КӨРӘ КИ, ЕРМӘ- НИСӘН!»

II ФӘСИЛ БАЛАЧА ПАРИС

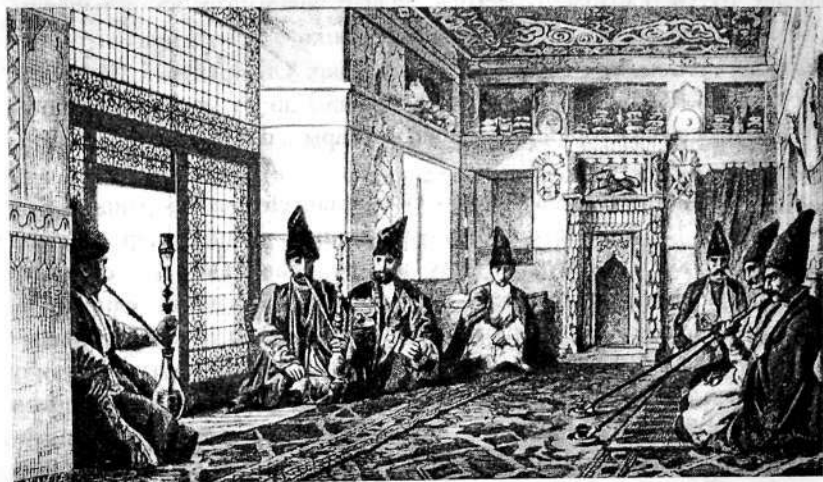
Азәрбајҗанын Русијаҗа бирләшдирилмәси өлкәдә тәсәррүфатын вә мәдәнијјәтин инкишафына бөјүк тә'сир етмиш олду. XIX әсрин икинчи јарысындан башлајараҗ Азәрбајҗанда тичарәт инкишаф етди. Сәнајә капиталы артмаға башлады. О дөврдә Шуша шәһәри бир тичарәт мәркәзи кими бүтүн Гафҗада вә јахын Шәргдә мәшһур олду. Шуша Гарабаҗ маһалында әсас тичарәт мәнтәгәси кими рол ојнамагла Азәрбајҗанын башга маһалларыны да бир тичарәт базары кими тә'мин едирди. О заман карван нәглијјаты тичарәтдә әсас рол ојнајырды.

Үмумијјәтчә, Карван тичарәти Шәргдә ән гәдим дөврләрдән мөвчуд иди. Асијанын бүтүн шәһәрләриндә, кәзәл карвансарајлар вар иди. Шүбһәсиз ки, бу карвансарајлар бөјүк әһәмијјәт кәсб едирди. Һәлә орта әсрләрдә шәһәрләрин бөјүмәси вә бурада тичарәтин инкишафы илә әлагәдар олараҗ бир чох карван јолларынын чәкилдији мә'лумдур.¹ XVIII әсрин икинчи јарысындан башлајараҗ Шуша тачирләри дә Иран вә Јахын Шәрг өлкәләри илә тичарәт апараркән Шуша илә Араз чајы үзәриндә олан «Худафәрин көрпүсү» арасында олан «Молла Нәсрәддин» јолундан истифадә едирдиләр. XIX әсрин әввәлләриндә Шуша илә Кәнчәни бирләшдирән карван јолу исә «Кәһрад» јолу адланырды. Тичарәтин кедишиндә карван јоллары бојунча олан көрпүләр бөјүк әһәмијјәт кәсб едирди. Мәсәлән, белә көрпүләрдән Шуша — Иран карван јолунун «Молла Нәсрәддин» вә «Худафәрин» көрпүләрини, Шуша — Кәнчә јолунда исә «Аға көрпүсү»нү, Хочалы, Хачын вә Тәртәр чајы үзәриндә олан көрпүләри кәстәрмәк олар. Адәтән бөјүк көрпүләрин јахынлығында карвансарајы оларды. Азәрбајҗанын әразисиндә ики нөв карвансарајы вар иди: шәһәр вә јол карвансарајлары.

Шәһәр карвансарајлары өзләри дә ики һиссәјә бөлүнүрдү: базар вә мейманхана нөвлү карвансарајлар.²

Карвансарајлар тичарәт малларынын сахланылмасына хидмәт ет-

мәклә һәм дә Европа типли мейманханаларыны вә гонаг евләрини әвәз едирди. Мейманхана нөвлү карвансарајларда кәлмә тачирләр јашајыр вә һәм дә тичарәтлә мәшгул олурдулар. Буна көрә дә о дөврдә карвансарајлар әсасән ики мәртәбә, бә'зән исә үч мәртәбә тикилирди.¹ Биринчи мәртәбәдә дүканлар, тачирләрин малларыны сахламағ үчүн анбарлар оларды. Ат төвләләри дә биринчи мәртәбәдә јерләшәрди. Икинчи мәртәбәдә шүшәбәндли отагларда кәлән гонаглар динчәләрдиләр. Бөјүк вә икимәртәбәли карвансарајлар, шәһәр мейданлары вә базарларын јахынлығында тикиләрди. Кениш һөјәти оларды. Карвансарајларын башга бир аләми, өзүнәмәхсус адәт вә һүгүглары вар иди. Бурада тичарәтдән башга јерли вә кәлмә тачирләрин һәр чүр ишләри вә еһтијачлары тә'мин едилирди.

Шушада тачир Һачы Гулунун залы (Шәкли В. Верешакин чәкмишдир).

XIX әсрин ахырларында Шушада 10 карвансарај вар иди. Бунлардан «Һачы Аббас»ын, «Гатырчы Мурад»ын, «Мирсијаб оғлу»нун «Шејтанбазар», «Ханлыг Мухтар»ын вә б. карвансарајыны кәстәрмәк олар. Бу карвансарајлар ичәрисиндә Мирсијаб оғлу Мәшәди Шүкүрүн, бир дә мәним улу бабам Һачы Асланын үчмәртәбәли кар-

1. Ф. Әлијев. Кәстәрилән әсәри, сәһ. 86 — 87.

2. Ф. Әлијев. Кәстәрилән әсәри, сәһ. 91

1. И. Евлахов. « О карвансараях вообще». Зап. Кавказ. отд. — императорского русского географич. Общества 1. Тифлис, 1852 г. стр. 167.

вансарайы хусуси јер тутурду. Мәшәди Шүкүрүн карвансарайы истәр бөјүклүү вә истәрсә дә гәшәнклији е'тибары илә шәһәрдә олан карвансарайлардан сечилрди. Бу әзәмәтли бина XIX әсрин 80-чи илләриндә тикилмишдир. Бинанын ме'марлыг ансамблы истәр-истәмәз адамын нәзәр-дигтәтини өзүнә чәлб едир.¹

Мирсијаб оғлунун карвансарайы шәһәр мејданынын гәрбиндә көркәмли јердә тикилмишдир. Карвансарай икимәртәбәлидир. Икинчи мәртәбәсиндә тачир вә сәјјаһларын динчәлмәси үчүн 25 отаг, һәм дә мәсчид вар иди. О вахт бурада бир нечә тачир контору, 20-јә гәдәр бөјүк вә кичик дүканлар олмушду. Бунлардан әлавә карвансарайда дәлләкхана, чәкмәчи, дәрзи, сәррач, папагчы, налбәнд вә башга пешә саһибләринин дүканларына раст кәлмәк оларды. Бунлардан бүтүн Гарабаг гәзасына маллар апарылыр вә сатыларды. Мирсијаб оғлунун карвансарайына нәинки Загафгазијадан, һәтта Иран аә Русијадан тачирләр ахышырдылар. Онлар кәзәл Шушанын фүсунҗар тәбиәтиндән, һәм һәзз алар, һәм дә өз малларыны сатыб әвәзиндә исә өлкәләриндә олмајан маллары алыб вәтәнләринә гајылардылар.

Тачирләр тәкбашына сәфәрә чыхмагдан еһтијат едәрдиләр. Бир чох карван јолларында сојғунчулугла мәшғул олан гулдур дәстәләринә раст кәлмәк олурду. Буну нәзәрә алан тачир вә сәјјаһлар карвансарайларда олан карван дәстәләриндән истифадә едирдиләр. Карванлар хусуси шәхсләрин әлиндә иди. Бунлар ја «Карванбашы» вә јахуд да «Чарвадарбашы» адланырды.² Гулдурларын сојғунчу басгынларынын гаршысыны алмаг үчүн јерли һакимләр тачирләрдән мүәјјән мәбләгдә пул алмагла хусуси силаһлы дәстәләр сахлајырдылар. XIX әсрин икинчи јарысында Шуша — Иран карван јолу боју мәшһур Кавалерли Кәблә Мәһәмәдин вә Кәблә Мүрсәлин силаһлы дәстәси Шуша тачирләрини Араз чајынын сағ саһилинә, ордан исә кери гајыданда Кешиш кәндинә гәдәр өтүрәрдиләр.

Шуша шәһәри Загафгазијанын карван јолларынын мәркәзиндә — хусусилә Иран, Ирәван — Түрkiјә вә Кәнчә — Тифлис карван јолларынын бирләшдији јердә јерләшдијиндән бу өлкә вә шәһәр-

1. Һазырда бурада икимәртәбәли өртүлү шәһәр базары јерләшир.

2. Ф. Әлијев. Кәстәрилән әсари, сәһ. 119.

Шушанын јоллары.

ләрдән кәлән карван дәстәләри Шушанын кениш вә јарашылы карвансарайларында динчәләрдиләр. Шуша һәлә 1830-чу илләрин башлангычындан Гәрбин вә Шәргин бир чох өлкәләри илә тичарәт әлагәси сахлајырды. О заман Шушаја Гафгазын, Русијанын, Иранын, Түрkiјөнүн, Ирагын вә Һиндистанын шәһәрләриндән тез-тез тачирләр кәләрдиләр. Ејни заманда Шуша тачирләри Шәрги вә Гәрби Авропа өлкәләринә кедәрәк һәтта Лејпсиг јармаркасында Алманија илә тичарәт апарырдылар. Ипәк тичарәти илә мәшғул олан шушалылар Нижниновгород јармаркасында иштирак едирдиләр. Бә'зән Шуша тачирләринә Константинополун базарларында раст кәлмәк олурду.¹

Шәһәр әһалисинин әксәријјәтини азәрбајҗанлылар тәшкил едирди. Әһалинин әсас мәшғулијјәти, тејд етдијимиз кими, тичарәт вә сәнәткарлыи иди. Шуша тачирләри Иранын Тәбриз, Тегран, Исфаһан, Авронанын Лејпсиг, Лондон, Марсел вә Манчестр шәһәрләри илә парча авери едирдиләр. Москваја исә әсасән ипәк апарырдылар.

Шуша тачирләри бу шәһәрләрин базарларына сатмаг үчүн Гара-

1. Очерк крепости Шуши и всего Карабаха. «Северная пчела». 1831. № 211

баг ипәји, гуру мејвә, хәли-кәбә, ханлыг чинсли атлар вә с. апарардылар. Тачирләр хусусилә Франсанын Марсел шәһәринә 70 — 80 дәрәчәли тут арағы апарыб, орадан исә шампан шәрабы кәтириб Шушада вә Тифлисдә сатардылар.¹

Шушалылар башга өлкә вә шәһәрләрә мал апарырдыларса да лакин онларын өзләри дә Шушаја алверә кәлән бир чох өлкәләрин тачирләриндән еһтијачлары олан маллары алырдылар. Һәлә XIX әсрин 30-чу илләрин әввәлләриндә Шушаја Загафгазија, Иран вә Түркијәнин шәһәрләриндән ашағыдакы маллар кәләрдә:

Ирандан мәшһур Иран шивјогу (3003, 3005) драб, дон үчүн бурумет, ипәк, без, ипәк дәсмаллар, гижмәтли сүфрәләр, гумаш, мәшһур Хорасан хәли-кәбәләри, һиндико.

Булардан әләвә ә'ла түтүн, күмүшү дәри, гара истиот, зә'фәран, гәнд, хна, хурма вә башга маллар кәләрдә.

Шуша тачирләринин Түркијә илә данми тичарәт әлагәси јох иди. Лакин Әрәбистана Кәрбәләни зијарәт етмәјә кедәндә орадан гајыдаркән гуру мејвә, гәһвә, чүрбәчүр ипәк маллар, атлас, һиндико алыб кәтирәдиләр.

Загафгазијадан, хусусилә Тифлис шәһәриндән ипәк парчалар, чај, гәнд, ром, ајагтабылар, Бақыдан нефт, зә'фәран, кағыз, дәмир мөтбәх габлары, Шәкидән ипәк, силаһ, шал, Нахчывандан дуз вә с. маллар алынарды. Таможны тачирләри Русијаја кедәр — Нижни-новгород јармаркасында иштирак едәр вә орадан гајыдаркән Шушада олмајан маллары алыб кәтирәдиләр.

Шуша тачирләри Тифлис вә Шәки базарларындан рус малларыны алараг, апарыб Тәбриз базарларында баһа гижмәтә сатараг илдә 30. 000 манат күмүш пул газанардылар. Бундан әләвә тачирләр һәр ил Русијанын шәһәрләриндә бир милјонлуг ипәк малы сатырдылар.

О заман Шуша вә гәза базарларында сатылан маллар рус күмүш пулу илә Һолландија червону, Иран түмәни, «Пәнаһабәд» (20 гәпиклик күмүш) пулу вә Кәнчә, Шәки, Ширван аббасылары илә гижмәтләндирилди.²

1. Бах: «Кавказ» гәзети. 1851. № 26.

2. Обзорение Российских владений за Кавказом, часть 3. с. Петербург 1836, стр. 314.

1830-чу илин биринчи јарысындан Азәрбајҗан ханлылары Русијанын ајрылмаз бир һиссәси кими тамамилә онун идарә системинә дахил едилди. Ханларын јерләринә губернаторлар вә гәза рәисләри тәјјин олуңду. 1840-чы илдән кечмиш Гарабаг ханлығынын бир һиссәсинә «Шуша гәзасы» ады верилди, Шуша шәһәри исә гәза мәркәзи е'лан едилди.¹ Шәһәр гәза мәркәзи олдуғдан сонра онун иғтисади әлагәләри даһа да кенишләнди. Әһалисинин сајы артды. 1830-чу илдә шәһәрдә 1698 ев вар иди.² Шәһәр әһалисинин әксәријјәти сәнәткарлыг вә тичарәтлә мәшгул олуңду. «Обозрение Российских владений за Кавказом» китабында дејилир: «Шәһәр әһалисинин әксәријјәти тичарәт вә сәнәткарлыгла мәшгулдур. Бу бахымдан 94 сөвдәкәр дүканы, 44 хырдаватчы, 30 дава-дәрман (нүсхәбәнд), 9 даббаг, 10 сәррач, 14 дүлкәр, 12 дәмирчи, 44 чәк-мәчи, 16 чәрәкчи, 14 дәлләк, 10 нәфәр хәнчәл вә ғылынч устасы вардыр.

Шушада кәнч нәслин тәрбијәси үчүн 10 мөктәб вардыр. Бу мөктәбләрдән бириндә дин тарихи кечилмәклә һәм дә әрәб дили, Исламын ганунлары өјрәдилди. Һәмин мөктәбләрдә һуманитар елмләрлә јанашы чәбр, астрономија, тибб елмләриндән дә дәрс кечирдиләр. Бу мөктәбләрдән једдиси түрк дилиндә, үчү исә ермәни дилиндәдир. Чәмиси 210 тәләбә дәрс алыр.

Татар (азәрбајҗанлы) вә ермәни мөктәбләриндә дәрс дејән мүәллимләр һәр ај тәләбәләрдән 20 гәпикдән 2 маната гәдәр әмәк һаггы алырлар. Ону да гејд етмәлијик ки, Шушанын өз ушағларынын тәһсил илә чох јахындан мәшгул олараг ушағларын тәһсил үчүн һеч нә әсиркәмирләр. Белә ки, һәлә 1828-чи илдә чохла пул һесабына рус дилини өјрәнмәк үчүн рус дилиндә мөктәб ачмышлар».

Бу мөктәбләрдән сонра 1830-чу илин 30 декабрында шәһәрдә рус һөкүмәти тәрәфиндән гәза мөктәби ачылды. Мөктәбдә 5 мүәл-

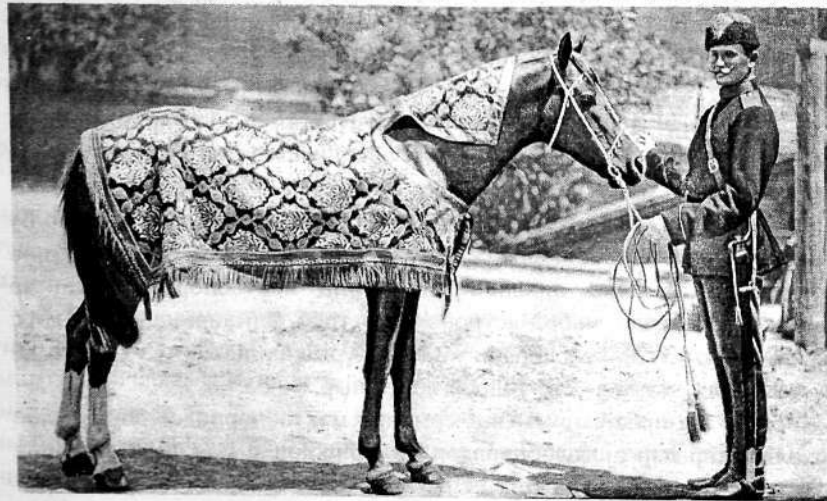
1. Шуша шәһәри 1867-чи илдә гәдәр Шамаһы губернијасынын тәркибинә дахил иди. 1867-чи илдә Шамаһы зәлзәлә нәтичәсиндә дағылдығдан сонра Мәркәз Бақыја көчду. Бу заман Елизаветпол губернијасы тәшкил едилди ки, Шуша гәзасы да ора дахил олду.

2. Обзорение Российских владений за Кавказом с. Петербург, 1836. Часть III, -стр. 308.

лим, 127 тәләбә вар иди.¹ Гәзә мәктәби үч синифли иди, һәр синифдә тәләбә бир ил охујурду.

Јухарыда гејд етдијимиз кими Шуша шәһәри тичарәт мәркәзи олдугундан бурада сатылан мал-гара ичәрисиндә әрәб чинели Гарабаг ханлыг атлары хүсуси јер тутурду.

Үмумијјәтлә Гарабаг ханлыгында атчылыга хүсуси әһәмијјәт вериширди. Гарабаг атлары көзәлликдә вә сүр'әтдә бүтүн Загафга-ијадә шәһрәт тапмышдылар. Һәлә XIX әсрин орталарында бурада II атчылыг заводу вар иди ки, 250 ајгыр вә 1450 мајјан сахланылырды.

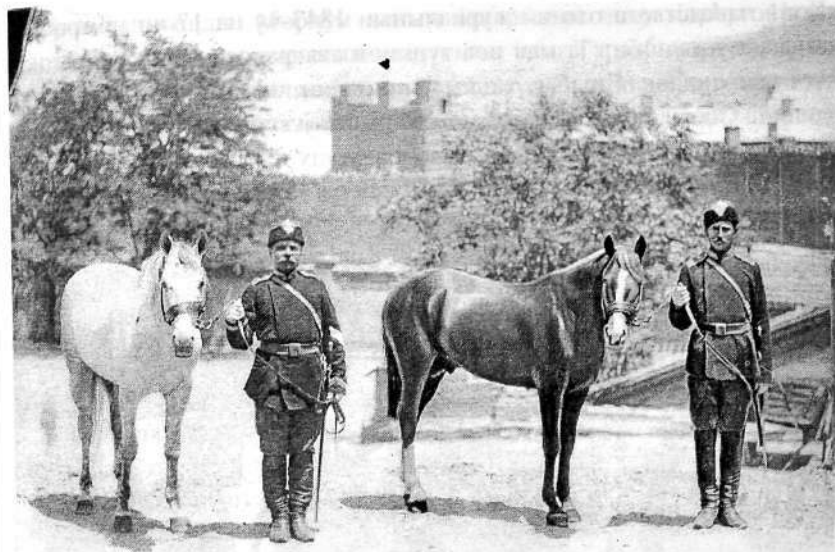

Ханлыг ат.

Гарабагда атчылыг заводунун әсаәыны Надир шаһ Әфшар тојмушду.² Надир шаһ Һиндистан үзәринә јүрүшә һазырлашаркән Гарабага ән көзәл әрәб вә түркмән атларынын чинсиндән ајгырлар вә мајјан атлар көндәрмишди. Һәр ил шаһын мә'мурлары Гарабага көлиб онун үчүн ән көзәл атлары сечирдиләр. Надир шаһын өлүмүндән сонра бу заводлар Пәнаһ ханын әлинә кечмишди. Пәнаһ хан да һәмин заводлары оғлу Ибраһим хана бағышламышды.

¹ Кавказский календарь 1846, стр. 147.

² Письмо с дороги, от находившегося в свите князя заместника (окончание), «Кавказ» 22 июня 1846 г. № 22.

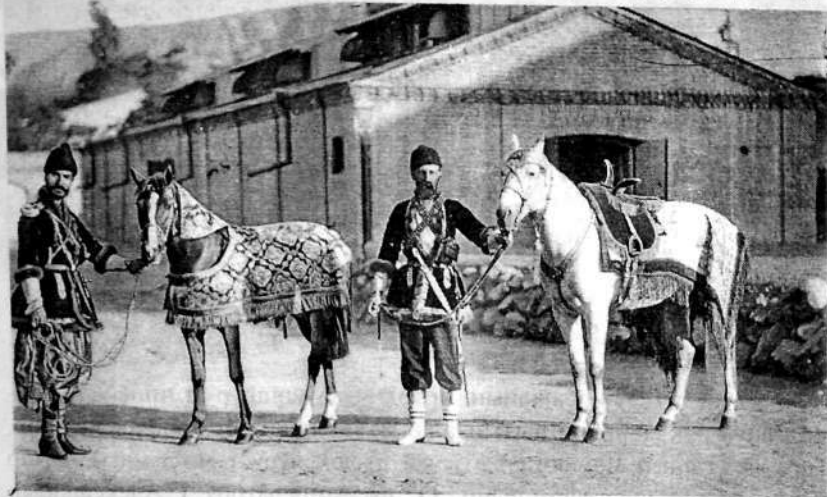

Гарабаг атлары.

Гарабаг аты Азәрбајҗанын ән гәдим вә мәшһур ат чинсидир. Лакин онун илк мәншәји һаггында дәгиг мә'лумат јох дәрәчәсиндәдир. Гарабаг атынын мәншәји һаггында аз-чоһ дүрүст мә'луматы бајтар һәкими Крестинк вермишдир. О, рус императору I Александрын әмри илә Гафгаздакы ат чинсләри барәсиндә мә'лумат топламаг үчүн 1822-чи илдә Гафгаза кәлир. О, әввәлләр Күрчүстанда, Азәрбајҗанда, сонралар исе Иранда олмушдур. О, бу јерләрин атлары илә таныш оларкән бир бајтар һәкими кими ән чоһ Гарабаг вә Хивә атларыны тә'рифләмишди. Крестинкин вердији мә'лумата көрә инкишәләр һинд сүвари дөстәләри үчүн дөфәләрлә Гарабага көлиб ханлыг чинели атлар атыб апармышлар. Крестинк дә һесаб едирди ки, Гарабаг аты, әрәб ајгырынын, Гарабаг мајјаны илә чүтләшмәсиндән гөрәмиш вә Надир шаһын өлүмүндән сонра Гарабаг ханы Пәнаһәлинин әлинә кечмишдир.¹

¹ Бах: «Персидские и Кавказские лошади» газета «Кавказ» 15 июня, 1853, № 43.

«Коннозаводство и охота» журналынын 1843-чү ил 17-чи нөмрөсіндө чап олунмуш бир жазыда исә түркмөн атларынын әрәб аҗғыры илә чүтләшмәсіндән Гарабағ ханлыг чинсинин әмәлә кәлмәси күман едилир. Сонра журнал Гарабағ атларыны жүксәк гиймәтләндирәрәк Шәргдә ән гиймәтли вә ән көзәл ат олдуғуну көстәрмәклә һәтта боҗ-бухунда вә көзәлликдә әрәб атларындан да үстүн олдуғуну гејд едир.

Ханлыг чинсли атлар.

— Ибраһим хан ханлыг атларынын бәсләнмәсінә фикир верәрди. Олдугча һәссас атбаз иди. Күнү-күндән заводларын сајыны артырырды. Јаз вә јәј заманы атлары јонча илә бәсләјәрди. Тәсадуфи дејилдир ки, һәр илдә ики дәфә Чыдыр дүзүндә атларын јарышыны кечирәрди. Биринчи јерләри тутан ата вә саһибинә мүкафат верәрди. Ибраһим ханын атларынын шөһрәти бүтүн јахын Шәргә јайылмышды. О заман Тәбриз вә хүсусилә Теһран базарларында Ибраһим ханын ханлыг атлары биринчи јер тутар, һәм дә баһа гиймәтә (206 маната) кедәрди. Ибраһим ханын атларынын шөһрәти һәтта рус императорунун да нәзәр-диггәтини чәлб етмишиди.

— Ибраһим ханын илхысындан, онун атларынын шөһрәтиндән бәһс едән Мирзә Чамал јазмышды:

«Ибраһим ханын јахшы атлары, һејваны вә чохла илхысы вар иди. Ханын илхысы Иран вә Түркіјә вилајәтләриндә белә бөјүк

шөһрәт тапмышды. Мәрһум ханын атларынын чоху мәрһум Надир шаһын атлары вә илхысынын чинсиндән иди. Тәгрибән үч-дөрд мин вә бәлкә даһа чох балалајан маджаны, хүсуси чинс аҗғыр вар иди. Хүсуси гојун сүрүләри, малы, чамышы о гәдәр чох иди ки, сајмагла гуртармаз иди».¹

Лакин Ибраһим ханын өлүмүндән сонра атларын вәзијјәти писләшиди. Меһдигулу хан исә бу заводларын инкшафы илә марагланмырды. Бунун нәтичәсіндә ханлыг чинсли атларын сајы кет-кедә азалырды. «Бу дијарын (Гарабағын — Ф. Ш.) тәбиәти һәддиндән артыг көзәлдир. Буна көрә дә бүтүн или атлар чәмәндә отлајырлар. Јәј ајларында истиләр дүшәндә атлары даға говурлар. Бурада онлар сәрин нәфәс алмагла јашыл јамачларда отлајырлар. Атлар дағ јамачларына галхмагла гол-гылчаларын мөһкәмләдирләр. Елә ки, пајыз кәлди, сојуглар дүшдү, атлары арана кәтирирләр.

Ибраһим ханын оғлу Меһдигулу хан 1822-чи илдә Ирана гачаркән атасынын илхыларыны Гарабағда гојмушдур. Үмумијјәтчә, Меһдигулу хан зәиф ирашәли олдуғуна көрә атасы кими атчыл дејилди. Овчулугла марагланмазды. Өзүнүн ән јахшы атларыны севимли достлары Уғурлу бәјә вә Рүстәм бәјә бағышламышдыр. Инди бу бәјләрин ат заводлары бүтүн вилајәтдә мөшһурдулар. Бу заводун ат чинсләри «Сајчылар» адланырды. Бу атларын боју чох да уча дејилдир. Көзәлликдә әрәб атларына охшајырлар. Гулаглары чох да ири дејил. Олду көзләри, бојну чејран бојнуна бәнзәјир. Гујруглары олдугча көзәл олмагла дөшләри долгун, ајаглары инчәдир».²

Јухарыда гејд етдијимиз кими Гарабағда бир чох ат заводлары вар иди. Меһдигулу хандан фәргли олараг онун гызы Хуршидбану бәјим ханым Усмијева Гарабағда атчылығын инкшафы илә јахындан мөшгул олурду. Онун ханлыг илхысы бүтүн Азәрбајҗанда ән јахшы илхы кими мөшһур иди. Хан гызынын сахладыгы Гарабағ атлары 1867-чи илдә Парис дүнја сәркисинин, 1869-чу илдә Москва вә 1882-чи илдә Тифлис кәнд тәсәррүфаты сәркисиндә нүмајиш етдирилмиш вә биринчи јери газанмыш, гызыл медал вә фәхри фәр-

1. Бах: Гарабағнамәләр Бақы, 1989, сәһ. 145

2. См. газету «Кавказ», 1853 г., № 44.

мана лажиг көрүлүмүшдүр.¹ Хуршидбану ханым илхы сахламагынан кифажэтләнмәјәрәк Гарабагда атчылыгын гажысына галмыш, онун инкишафы үчүн әлиндән кәләни әсиркәмәмишди: 1877-чи илин сонунда Гарабагда атчылыгын зәиф инкишафыны нәзәрә алан рус һөкүмәти дөвләт әһәмијјәти олан јени ат заводу ачмаг вә бу ишдә дөвләтә көмәк етмәк үчүн ат заводларынын саһибләринә мүрачиәт едир. һөкүмәтин бу чагырышына һамыдан артыг чан јандыран Натәван олмушду. Бу барәдә «Кавказ» гәзетиндә дејилрди: «Һөкүмәтин вачиб тәдбиринин һәјата кечмәси үчүн һамыдан әввәл Гарабаг ханынын гызы Хуршидбану» бәјим бу ишә гошулараг о нәинки 20 мајдан верди, һәтта өзүнүн ән мәшһур ајғыры олан чејраны белә әсиркәмәди. Хан гызынын бу әдаләтли тәдбири һәр чүр тә'рифә лажигдир».²

Хуршидбану бәјимин сахладыгы мәшһур Гарабаг атларынын көзәллији, гачышы XIX әсрин икинчи јарысында Шушаја кәлән сәјјаһларын нәзәр-дигтәтини чәлб етмишдир. Мәсәлән, 1865-чи ишдә Шушаја кәлән мәшһур рус рәссамы В. Верешакин хатирәләриндә Хан гызынын атларына јүксәк гижмәт вермишдир. Рәссам јазмышдыр: «... Шушанын јахынлыгында Јелизаветпол (Жәнчә — Ф. Ш.) гапысынын әтрафында ахырынчы Гарабаг ханы Мехдигулу ханын гызынын көһнә вә әзәмәтли бинасы дуруп. Хан өләркән гызына күллү мигдарда варидат гојмушдур. Һәмин бу хан гызынын сон дәрәчә көзәл вә зәнкин ханлыг атлары вар иди. Бу атларын көзәллији адамы валәһ едир».³

Верешакиндән башга Гарабага кәлән сәјјаһлардан Арнолд Зисерманы да Гарабаг атларынын көзәллији вә гачышы мәфтун етмишди. О јазырды: «Күргулагчај стансијасында бизи Гарабаг бәјләри гаршыладылар. Онларын миндикләри Гарабаг атларынын көзәллији бизи валәһ етди. Мән әввәлләр бу атларын гәшәнклији вә сүр'әтли гачышы һагтында чох ешитмишдим. Лакин инди бир даһа әмнин олдум ки, дүнјада бу атлардан јохдур. Хүсусилә, күрән вә сәмәнд ат-

ларын көркәми, бој-бухуну, бојну вә јанар көзләри адамы ригтәтә кәтирир. Бу атларын һәр биринә Авропа базарларында дөрд мин күмүш пул верәрдиләр.

Гарабаг өзүнүн чинс атлары үчүн Надир шаһа миннәтдар олмалыдыр. Надир шаһ Һиндистана јүрүш едөркән Гарабага өз мәшһур илхысындан бир нечә ајғыр көндәрәрәк ат заводу јаратмышды.¹

Гејд етдијимиз кими Гарабагда ән јахшы илхы Хан гызынынкы һесаб олунурду. Хуршидбану бәјим кими Гарабагын адлы-санлы бәјләри дә ат белиндә кәзмәји сеvirдиләр. Бу бәјләрин дә өзләринә көрә ат заводлары вардыр. Һәр заводда 20-дән 50-јә гәдәр мајдан (маток) сахланылырды. Мәшһур заводлары олан бәјләрдән Уғурлу бәји, Чәфәргулу ханы, Рүстәм бәј Бейбудову, полковник Кәрим ага Чаваншири, Баһадыр бәј, Шәмил бәј, Абыш бәј Галабековлары, Чавад бәј Адыкөзәлову, Сәлим бәј Рүстәмбәјову, Фәррух бәј Вәзирову вә башгаларыны көстәрмәк олар. Гарабаг атларындан, онларын көзәллијиндән һәзз алан В. Верешакин јазмышдыр:

«Гарабагда һәр бир бәјин һәм ханлыг төвләси, һәм дә ат заводу вардыр. Татарлар (азәрбајчанлылар-Ф. Ш.) өз атларына гуллуг етмәкдән һәзз алырлар. Тәмиз чинсли Гарабаг атлары сон дәрәчә көзәлдир. Бүтүн түрк атлары кими Гарабаг атларынын да гујругу чох сыхдыр. Бу атларын башына вә ајагларына тамаша едәндә адама елә кәлир ки, халис әрәб атына тамаша едирсән. Гарабаг атынын дәрисинин түкләри көдәк вә һамар, ипәк кими јумшаг олуб атлас кими парлајыр. Гарабаг атларынын дәриси әксәрән күрән вә сәмәнд олур. Шушада оlanda ән көзәл атлары Чәфәргулу ханын заводунда көрдүм. Һәтта бу атлардан бир ајғырын шәклини белә чәкдим».²

Гарабаг атлары илләр боју әрәб, түркмән, кабардин атлары илә чинси әлагә нәтичәсиндә бир типдә олмамышдыр. Бајтар алимләрин вердији мә'лумата көрә Гарабаг атынын көһнә типләри (нәсилләри) «Мајмун», «Әлјетмәз» вә «Чејран» адлы ајғырларын нәсли олмушдур. Ханлыг атларыны башга атлардан ајыран бир чәһәти дә онларын өзләринә мәхсус чох көзәл вә сон дәрәчә надир рәнкләрдә олмасыдыр. Һәр рәнкин өз ады вар: кәһәр, күрән, сәмәнд,

1. Цр. Центральный Государственный Архив Грузинской ССР. Фонд 241, дело 46, листок 107/113

2. Бах: «Кавказ» гәзети, 1877-чи ил, № 252.

3. В. Верешакин. Путешествие по Закавказию, 1865 г. стр. 267.

1. Бах: «Гафгаз» гәзети, 1 ијун 1846-чы ил. N 22.

2. В. Верешакин. Көстәрилән әсәри, сәһ. 268.

гәмәр, боз вә башга адлар бу силсиләдәндир. Гарабағ атыны башга атлардан фәргләндрән эн үмдә чәһәт онларын өзләринә мөхсүс характеристик нишанларынын олмасыдыр. Бу атларын аяглары «Сәкил» (жә'ни ағ), алнынын ортасы исә «тәпәл» (гашга) оларды. Ејни заманда ханлыг атларын өз әдасы вә хасијјәти вар иди. Мәсәлән, онлар мәнзил башына јахынлашанда бир нечә дөфә кишнәр вә аягларыны јерә дөјәрдиләр. Ејни заманда ханлыг ат тәпик атмаз, адамы гарпмазды. Бир гәрибә хасијјәти дә вар иди: өрүшдә ахшамлајаркән мәнзилә гајытмазды. Кәрәк кедиб ону кәтирәсән.

Гарабағ атларынын јериши чәлд, аддымлары кениш, һәм јорға, һәм дә гачағандыр. Үмүмијјәтчә, бу атларын һәрәкәти чевик вә јарашыглыдыр. Онун гачышына тамаша едәнин көзләри динчәләрди. Бу атлар бир верст јарымы (1. 500 метри) 1 дәгигә 25 санијјә гәт едәрдиләр.

Гарабағ атларынын чаһаншүмуллуғу вә көзәллији халг јарадычылығына кечмиш, халг онлары дастанларда, бајатыларда вәсф етмишдир:

*Сәмәнд атын налыјам,
Үстү ипәк халыјам.
Дәјмә, долашма оғлан,
Мән өзкәнин малыјам.*

*Кәһәр ат миннәм сәни,
Јоргајла сүррәм сәни.
Мәни јара јетирсән,
Мәхмәрлә чулларам сәни.*

Бу бајатылардан башга мүәллифи мә'лум олмајан бир ше'р дә мараглыдыр:

*Минәсән сәмәнд аты,
Бирчәји күрән олмаја.
Јатасан гаја көлкәсиндә
Шаһмар илан олмаја.
Јејәсән мәлејкә армуду,
Саплағи узун олмаја.
Аласан арвадын көдәјин
Бәдхасијјәт олмаја.¹*

1. Дејиләнә көрә бу ше'р М. П. Вагифиндир.

Гарабағ атлары һагтында халг арасында бир чох зәрб-мәсәлләр мөвчуддур. «Јахшы ат, јахшы арвад кишини гочалтмаз». «Јахшы киши атын тә'рифләр, сарсаг — арвадын», «Кедән ат јеришиндән билинәр», «Еркәк атын чулу чырыг кәрәк», «Гачаған ат өзүнә гамчы вурдурмаз», «Ат мураддыр»вә с. вә и.

Шушанын мәркәзи мејданы.

Ону да гејд етмәлијик ки, Гафгазда һәрби хидмәтдә олан рус мә'мурлары вә кенераллары Гарабағ атларында кәзирдиләр. Бу факты 1829-чу илдә Әрзурума сәјаһәт едән бөјүк рус шаири А. С. Пушкин дә өз јол гејдләриндә е'тираф етмишдир. Шаир јазмышдыр: «... кәнч рус чинөвникләри һәр јерә јалныз Гарабағ атлары илә кедирдиләр».¹ Гарабағ атыны башга бир рус шаири М. Ј. Лермонтов да «Демон» поемасында белә тә'рифләмишиди:

*Көһләни алтында чидов кәмирир.
Бу ат Гарабағын јетирмәсидир.
Белиндә халларын јохдур баһасы,
Копүкдән исланмыш јалы, гашгасы,
Фынхырыр дикләри чапыб кечәркән,
Чошгун далгалара кәч бахыр һәрдән.²*

1. А. С. Пушкин. «Әрзурума сәјаһәт». Әсәрләри. II чилд. Бақы, 1937-чи ил. сәһ. 447.

2. М. Лермонтов. Демон. Бақы 1941. 80 сәһ 17.

XIX əsrin son illərində Gərabəgdə atçılığın vəziyyəti son dərəcə ağır idi. Kət-kədə nəinki at заводларынын, hətta атларын сајы азалырды. Доғрудур, Gərabəğын бир чох памбыг бəјлəри ханлыг атынын белиндə сəјрə чыхмағы севирдилəр. Лакин онлар атлара гəјгы кəстəрмəк һаггында белə дүшүнмүрдүлəр. Артыг XX əsrin əв-вəллəриндə Шушадə бир нечə адамын ханлыг аты вар иди. Кəтдик-чə бу атларын сајы нəнки азалырды, hətta чинслəри белə чырлашыб сырадан чыхырды. Бир јандан да ат сахламаг үчүн гојулан малијјə хəрчи (сoциалист налогу) күнү-күндən артырды. Бу да нəнки ат, hətta мəлəмəмиш гузу сахламага имкан вермирди. Вəзијјət о јерə чатыр ки, дүјянын 50-дən чох ат чинси ичəрисиндə шəрəфли јер тутан Gərabəг атлары сырадан чыхмаг тəһлүкəсинə мə'руз гашыр.

Лакин гəјрəтли оғуларын гəјгысы нəтичəсиндə Gərabəğын ханлыг атларынын чинси горунуб сахланылды.

Мəһз Мир Чəфəр Бағировун тəшəббүсү вə шəхсən рəһбəрлији атгында нəһəјət 1949-чу илдə Gərabəğын мənзəрəли кушəсиндə Ағдам атчылыг заводунун бүнөврəsi гојулду: аз вахтда ханлыг атларынын чинсини бəрна етмəк үчүн бəјүк ишлəр кəрүлдү. Бу ишлəрин сəмərəсини «Заман» адлы ајгыр атын јетинмəси сүбүт едир. Һəмин «Заман» лəгəбли ајгыр 1956-чы илдə Совет һокумəти тəрəфиндən Бəјүк Британија кралнчасы Јелезаветаја һəдијјə кəндəрилмишдир. Заманын кəзəлијинə һəјран олан инкилис ханымы Чунаита Берлан өз мəктубунда бу аты белə гəјмəтлəндирир: «Биз «Заман»ын кəзəл рəнкинə, нишанларына, мүлајим хасијјəтинə мəфтун олмушуг. О, эрəб атындан да кəзəлдир». Бизим нəзəримиздə «Заман» јүксəк гəјмəтə наил олмушдур. Биз онула фəрəһлəнирик. Сəмини гəлбдən дејə билэрəm ки, «Заман» кəзəл хасијјəтинə кəрə бүтүн чинс атлардан үстүндүр».¹

Азəрбајчанда Gərabəг атларындан башга «Дəли-боз» (Дилбоз) чинсли атлар да мəшһур иди. Дилибоз атларынын заводу Газах шəһəриндə иди. Бунун исə гысача тарихи белəдир: Аға Мəһəммəd шаһ Шушадə олдүрүлəркən һэрə онун бир шејини (кими тачыны, киши гышыпчыны, киμισə гаш-дашыны) оғурлајыр. Шаһын Ағалар

бəј адлы мəһтəри исə онун «Дəли-боз» адлы атыны Газаха гачырыр. Сонралар бу атын чинсиндən мəшһур «Дилбоз» атлары тəрəјиб бүтүн Гафгаза јайылыр.¹

Вахтилə Gərabəgdə, хусусилə Шуша шəһəриндə ən кениш јайылышы сənəтлəрдən бири дə халчачылыг пешəsi иди. Загафгазија халчачылыгы ичəрисиндə Gərabəг халчалары өзүнүн парлаг рəнки, тохунма техникасы, форма мұхтəлифлији илə башгаларындан сечилирди. Халча сənəти илə мəшгул оланлар Gərabəг халчаларынын II нахышыны мүəјјən етмишлəр.² Гафгаз вə Иран базарларында Gərabəг халчалары һеч дə Иран халчаларындан кəридə галмырды. Рус журналисти Иван Сливитски мəктубларынын бириндə Gərabəг халчаларындан бəһс едəркən она јүксəк гəјмəт верəрəк јазмышдыр:

«Шушадə сиз, јерли усталарын тохудуглары кəзəл халчалара раст кəлə билəрсиниз. Истəр чүрбəчүр рəнки, тохунушу вə истəрсə дə мəһкəмлији чəһəтдən һеч дə Иран халчаларындан кəридə галмыр. Һəтта јерли алычылар бу халчанын Хорасан халчасындан үстүн олдүгуну тəһрик едирлəр. Сиз бу халчалара Тифлис карвансарайларында раст кəлə билəрсиниз. Орада бу халчалары Иран халчасы ашы илə сатырлар».³

Һəпигəтən дə Шушадə тохунан хəлилəр, хусусилə 6 эршин «ханлыг хəлиси» нəнки Гафгазын, һəтта Русија вə Европа шəһəрлəринин салонларыны бəзəјирди. Шуша халчалары тичарət сərкилəриндə габагчыл јерлəри тутурду. Мəсələn, 1872-чи илдə Москвада кечирилən политехник сərкидə иштирак едən шушалы Фатма Аға Шəфи гызы тохудугу халчаја кəрə күмүш медал алмышдыр.⁴

Сənəткарлар мəркəзи олан Шушадə кəзəл нахышлы халчалар, палазлар, килимлəр ат чулу вə башга ипəк, памбыг парчалар да тохунурду. Азəрбајчанда ипəкчилик кəнд тəсəррүфатынын сənəје малы иди. Эсрлəрдən бəри ипəкчилијə бəјүк еһтијач дүјүлурду. Ипəкчилик Шəки вə Gərabəğын дигтəт мəркəзиндə иди.

1. Бах: «Кавказ» гəзети. 1846-чы ил. № 22.

2. «Карабахские ковры». Кавказский календарь на 1901 г. Тифлис, 1900 II отдел. стр 63-64.

3. И. Сливитский. «Письмо из Шемахи». газ. Кавказ 21 июля 1957. № 56.

4. Бах: «Кавказ» гəзети 1872-чи ил № 145.

1. Бах: «Гəрабаг аты». Б., 1974, сəһ. 53.

Шуша аршынмалчылары, XIX эср.

лиф, јәни 7 манатдан 12 маната гәдәр иди.² О заман гәзада барама истеһсалы илә Ағдам вә Ләнбаран кәндләриндә мәшгул олурулар. Гаргар чајынын әтрафындакы мәшһур тут бағлары бараманын јетиширилмәсиндә мүһүм рол ојнајырды.

XX әсрин әввәлләриндә Гарабағда 25-ә гәдәр ипәкәјирән фабрика вар иди. Барамаларын механики үсулла гурудулмасы илк дәфә Шушада тәтбиг едилмишир. XIX әсрин ахырларында Шушада «Гафгаз ипәксарыма вә әјирмә сәһмдар чәмијјәти» јарадылмышдыр. Бу чәмијјәтә Кәңчә губернијасындан вә Јүрчүстандан бир сыра мүәссисәләр дахил иди. Бу сәһмдарлар (ауксионер) чәмијјәтинин һазырладығы ипәк әсасән Москва вә Русијанын башга шәһәрләринә кәндәрилирди.

Шушада ипәкчиликлә әлагәдар оларағ шәрабчылығ да инкишаф едирди. Мәлүм олдуғу кими ипәкчилијин инкишафында о заман

Тәсадүфи дејилдир ки, Шәки вә Шуша Загафгазијада ипәкчилијин тачы иди.¹

Шуша гәзасында ипәкчиликлә гәзанын ашағы дүзәнлик, һәтта дағлығ јерләриндә мәшгул олурулар.

Ипәкчилик Гарабағын сәнајесинин ән рәвач малы иди. Шушада ипәкшүнаслығ стансијасы вар иди. Бу стансија гәза әразисиндә барама гурдларынын дүзкүн шәкилдә јемләнмәси, сәрки вә конкурс кечирилмәси ишләри илә мәшгул олуруду.

1901-чи илдә гәзада 21 мин пуд барама әлдә едилмишиди. О заман бараманын гијмәти мүхтә-

1. В. Шелковская «Кавказ и Кавказе». Москва, 1901 г, стр. 32.

2. Е. Науменко «Елизаветпольская губерния военно-статистическое описание часть I. Тифлис 1902 г, стр. 363.

Гарабағын кәндләриндә олан тут ағачлары әсас рол ојнајырды. Чүнки, тут ағачынын јарпағы барама гурдларынын јемләнмәси үчүн әсас шәрт иди. Буну нәзәрә алан ипәк мүәссисәләринин саһибләри јени тут бағлары салырдылар. Бундан әлавә Гарабағ кәндләриндә (хүсусилә ермәни кәндләриндә тутдан 60 — 70 дәрәчә түндлүјү олан арағ чәкирдиләр. Бу арағ кејфијјәт вә түндлүјү чәһәтдән башга спиртли ичкиләрдән фәргләнерди. Һәм дә тутун өзү бир мејвә кими чох ширин вә ләззәтли олдуғундан кәндлиләр ондан (хүсусилә Ағдам кәндлиләри) бәһмәз, ирчал, мүрәббә һазырлајырдылар. Бәзи кәндлиләр исә туту гурудуб гуру мејвә шәклиндә шәһәр базарларында сатырдылар.

Ипәкчиликдә вә шәрабчылығда тутун тутдуғу ролу нәзәрә алан Гарабағ әһли өз һәјәтләриндә тут ағачлары әкәрдиләр. Шушанын әтрафындакы мәшһур тут бағларындан Дашатты чајынын әтрафындакы Шәмилин бағыны, Мүхәтәр вә Шүшү кәндинин хүсусилә Ағдамын бағларыны кәстәрмәк олар. Бу бағларда јетишән тут мәһсулу шәраб вә арағ чәкән завод саһибләринә хаммал кими сатылырды.

О вахтлар бүтүн Шуша гәзасында 469¹ шәрабчылығ заводлары вар иди. Ән бөјүк завод Хубларовун заводу иди. Бу завод гәзанын Ағдам кәндиндә јерләширди. Бу заводдан Гафгаз Русија вә Европанын бир чох шәһәрләринә һәр ил Јевлах дәмирјол стансијасындан 100. 000 пуд арағ кәндәрилирди. Һәр ил шәрабчылығ заводлары чар һөкүмәтинин хәзинәсинә бир нечә јүз мин манат пул верирдиләр.²

Гарабағда тут бағларындан башга үзүм бағлары да мөвчуд иди. Шүбһәсиз ки, шәрабчылығын инкишафында бу бағларын мүһүм әһәмијјәти варды. Гарабағын кәндләриндә, хүсусилә Ағдам бағларында «Гараширә», «Кечимәмәси», «Сарыкилә» үзүм нөвләриндән ән кејфијјәтли шәраб һазырланырды. Тәсадүфи дејилдир ки, А. С. Пушкин жүрчүләрин шәраб ичмәјиндән данышаркән Гарабағ шәрабына јүксәк гијмәт вермиш вә ону кејфијјәтчә Бургон шәрабларына бәрабәр тутмушду.³

1. Е. Науменко. Кәстәрилән әсәри. I чилд, сәһ. 262 — 263.

2. Газета «Новое обозрение» 1889 г, № 1840.

3. А. С. Пушкин. Кәстәрилән әсәри. II чилд, сәһ. 450.

В. Верешакин исә жазыр: «Гарабагда ә'ла шәраб һазырлајырлар. Бу шәраб дадлы олмагала бал дадыны андырыр».¹

XIX әсрин орталарында вә XX әсрин әввәлләриндә Шушада иктисадийјатын инкишафында малдарлыг, хусусилә гојунчулуг тәсәррүфаты мүһүм рол ојнајырды. Шуша гәзасында гојунчулуга хусуси әһәмијјәт верилрди. Әтинин кејфијјәтиндә, чохла јаг вә јун вермәјиндә Гарабагын гујруглу гојунлары Загафгазијанын башга маһалларында олан гојунлардан сечилрди. Гарабаг гојунлары ичәрисиндә «Гарадолаг» вә «Кәбирли» чинсли гојунларын бириндә бир пуд вә пуд јарым гујруг оларды. Бу гојунлар саһибинә бөјүк мәнфәәт верди.

Гојунчулугдан кәлән кәлир саһибинә кејимдән — дон, ајагтабы, хром дәриләр, јемәк, ән әввәл пул кәтирди. Бундан әлавә гојунчулуг бир чох сәнајә мүүссисәләринә хаммал вермәклә истәр гәзада, истәрсә дә Шушада мүһүм рол ојнајырды.

Статистик мә'лумата корә 1910-чу илдә Шуша гәзасында 234.106 баш ев һејваны вар иди. О вахтлары Шушада ев һејванларынын сајы белә иди:²

Атлар	Ешшәк-лар	Ғајар	Ири буулу-лу һејван	Чаман	Гујруглу гојун	Зориф јулу гојун	Кечн	Донуз	Дова	Чомп
280	210	150	300	10	-	-	50	20	-	1020

Гојунчулугун тәсәррүфатда, хусусилә халчачылыгда, јун парчаларын тохунмасында, дәри истәһсалында вә башга сәнајә саһәсиндә мүһүм рол ојнадығыны нәзәрә алан гојун сүрүләринин саһибләри онун сајыны артырмаға чалышдылар. Шушада вә кәндләрдә елә саһибкарлар вар иди ки, 10 миндән чох гојуну вар иди. Мәсәлән, Гарадолаг кәндиндән олан һачы Мәһәммәдһүсәјинин гојун сүрүсүнүн сајы 60 миндән јухары иди. Бундан әлавә гәзада малдарлыгын инкишафы кәндәри вә сабунбиширән заводларын артмасына вә гәссаб дүканларынын чохалмасына сәбәб олмушду. О заман шәһәрдә 5 кәндәри вә сабунбиширән завод вар иди. Бундан әлавә гәзада 2 малбазлары

1. В. Верешакин. Кәстәрилән әсәри, сәһ. 272.

2. Обзор Елизаветполской губернии за 1910 г. Тифлис 1912, стр. 141.

вар иди. Базарын бири Шушада, диқәри исә Ағдамда иди. Бундан әлавә шәһәрдә ики саллагхана мөвчуд иди. Статистик мә'лумата корә 1910-чу илдә Шушада әһалинин еһтијачы үчүн 1258 ири мал, 17.633 гојун вә кечи, 317 доуз, бүтөвлүкдә 19208 һејван кәсилмишди. О заман шәһәрдә 39.413 адам јашајырды.¹

Артыг бу илләрдә ат заводлары јох дәрәчәсиндә иди. Јалһыз Рүстәмбөјовларын вә бир дә Фәррух бәј Вәзировларын заводлары мөвчуд иди. Бундан башга гәзада 3 — 5, бә'зән дә 5 — 10 кичик илхысы олан «атбазлар» вар иди. Бунлардан әлавә ајры-ајры адамлар шәхси миник үчүн ханлыг атлар сахлајардылар. Бунлардан Балабәји, Мир Чаббар Ағаны (Хан гызы Натәванын нәвәси), Ханлыг Мухтары, Ханлыг Сәлими, Ағәли оғлу Бәјләри, Гызыллы Мәһәммәд бәји (бу китабын мүүллифинин атасыны), һарис Бәшири вә башгаларыны кәстәрмәк олар.

Гарабагда атла јанашы гојунчулуга да хусуси диғәт јетирәдиләр. Чүнки гојун чох хејрили һејвандыр. Әкәр ат мурашдырса, гојун бәрәкәтдир. Әһали јазда гузу әти јејир, пайызда исә еркәјин әтинә үстүлүк верирди. Гара чийәр илә гујругун шишә чәкилмәси, хусусилә гојунун «ағ әти»нин башга ләззәти вар иди.

Вахты илә Гарабагда кәзәл адәт варды. Гызы әрә верәндә 200-ә гәдәр гојун-гузу «челиз» верәрдиләр. Бир нәфәрин еви јананда, ја-худ зәрәрә дүшәндә она кәмәк мөгсәдилә 20 — 30 дамазлыг гојун бағышлардылар.

Атчылыг кими Гарабагда гојунчулуг да халг әдәбијјатында вәсф олунмушду. Сајачы сөзләрини топлајан мәшһур әдәбијјатшунас Фиридуи бәј Кәчәрли өз әсәрләриндә нүмунәләр кәтирмишди:

*Нәтәм, ај парын гојун,
Јуну бир гарын гојун,
Чобан сәндән күсүбдүр
Бол сүд вер, барын, гојун.*

*Нәтәм ај шишәк гојун,
Јуну бир дошәк гојун,
Буламаны бол ејлә,
Кәзләјир ушаг, гојун.*

1. Обзор Елизаветполской губернии за 1910 г. Гор. Тифлис, 1912 г, стр. 141.

Кечинин вәсфиндә дежилирди:

*Нәнәм ај халлы кечи,
Мәмәси баллы кечи
Уча гаја башында
Тутубду жаллы кечи.*

Саячы сөзләриндә чобан да унудулмајыб:

*Көјдә көзән булудлар
Јорганыдыр чобанын.
Јасты-јасты тәпәләр
Јастыгыдыр чобанын.
Јумру-јумру гајалар
Јумругудур чобанын.
Әлиндәки дәјәнәк,
Галханыдыр чобанын.
Јанындакы боз көпәк
Јолдашыдыр чобанын.
Агзы гара чанавар,
Дүшмәнидир чобанын!*

Башга Азәрбајчан шәһәрләриндә олдуғу кими Шушада да әһалинин әсас мәшғулијјәтини һәм тичарәт, һәм дә сәнәткарлыг тәшкил едирди. Бурада папагчы, сәррач, даббаг, чәкмәчи, дәрзи, башмагчы, кечәчи, саатсаз, ширничи, зәркәр вә башга сәнәт сәһәләри сон дәрәчә инкишаф етмишди. Шуша сәнәткарлары метал вә тахталардан көзәл габ-гачаг, јарашыглы ат чулу вә јәһәри, сур дәрисиндән папаг, гызыл вә күмүшдән зәриф зәркәр шәјләри вә диқәр јашајыш әшјалары һазырлајырдылар. Шәһәрдә сәнәткарлар мүәјјән күчәләрдә јерләшмишдиләр. Мәсәлән, дәмирчиләр «Шејтан базар»ын әтрафында, кечәчиләр, паландузлар торпаг «мејданы»н әтрафында, ширничиләр раста-базарда, бојагчылар вә даббаглар шәһәрин кәнарында јерләшмишдиләр. Тичарәтдә олдуғу кими, сәнәткар дүканалары да ән чох шәһәрин базар вә мејданчалары әтрафында чәмләширди. Бәзи сәнәтләр Шушада нәсилдән-нәслә кечәрәк ирс јарадырды. Бу да шәһәрдә сәнәткарлыгын сон дәрәчә инкишафындан ирәли кәлирди. Мәсәлән, Шушада «чиричиләр», «кечәчиләр», «паландузлар», «ширничиләр», «даббаглар» вә башга сәнәтлә мәшғул олан бир чох аиләләр мәшһур иди. Башга шәһәрләрдә олдуғу кими

1. Ф. Б. Көчәрли. Азәрбајчан әдәбијјаты. Б., 1978-чи ил, сәһ.75 — 76.

Шушада да ејни пешәдән олан сәнәткарләр бир мөһәлләдә јашајырдылар. Буну Шушада олан «дәмирчиләр мөһәлләси», «чөрәкчиләр мөһәлләси» бир даһа сүбут едир.

Шуша сәнәткарларынын һазырладылары көзәл јашајыш әшјаларынын истәр јерли тачирләр вә истәрсә дә кәлмә тачирләр алыб Загафгазијанын башга шәһәрләриндә сатырдылар. Буну нәзәрә алан сәнәткар сәхләринин сәһибләри чох ишләнән малларын мигдарынын чохалдыр вә кејфијјәтини исә јахшылашдырырдылар. Бу исә истәр-истәмәз сәхләрдә усталарын, шакирдләрин вә фәһләләрин саяынын артмасына сәбәб олуруду.

Шушада тичарәт вә сәнәткарлыгла јанашы гуручулуг вә тикинти ишләри дә сүр'әтлә инкишаф етмишди. Бина олунан күндән 1797-чи илә кими бир дәфә дә олсун дүшмән ордусу Шуша шәһәринә сохула билмәмишди. 1797-чи илдә Аға Мөһәммәд шаһ Гаһар шәһәри алдыса да, лакин шәһәри дағытмаға имкан тапмады.

Бир дә шәһәрин е'тибарлы гала һасарлары илә әһатә олунмасы, һәм дә әлчатмаз һүндүрлүкдә јерләшмәси шәһәрдә истәһсал гүвәләринин инкишафы үчүн әлвәришли шәраит јаратмышды. Бу сәбәбдән дә шәһәрдә тикинти ишләри сүр'әтлә инкишаф етмишди. Ибраһим ханын вахтында Хәзинә гајасынын синәсиндә тикилән «Хан сарајы»нын галыглары бу күнә кими галмагдадыр. О дөврүн дигтәтәләјиг тикинтиләриндән бири дә Пәнаһ ханын оғлу Мәһралы бәјин һакимијјәти дөврүндә (1758—1760-чы илләр) тикилән «Әскәрән» галасыдыр.

XIX әсрин икинчи јарысында шәһәрдә тикинти ишләри даһа кениш шәкил алмышды. О дөврүн ән көзәл ме'марлыг абидәләриндән Хан гызы Хуршидбану бәјимин (Натәванын) тикдирдији сарајы

Шушада папагчы дүканы. XIX әср.

Шушада гəhvəхана (Шəкли В. Верешакин чəкмишдир).

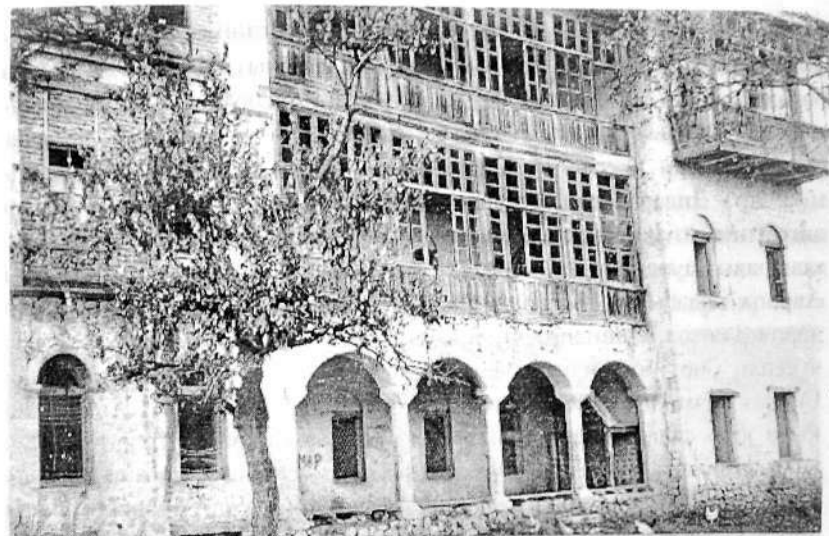
(1872). Ибраһим ханын гызы Кəvhəр ағанын тикдирдији мəсчиди (1875), Уғурлу бəјин, Һачыгулунун евлəрини, Хандəмировун театр бинасыны јаж, гыш клубларыны, реални училишин биналарыны вə башга тикилилəri кəстəрмək олар. Бүтүн бу јарашыглы бəјүк тикилилэр вахты илə Шушада ме'марлыг сənəтинин јүксək сəвијјədə олмасыны əкс етдирир.

Шəһəрдə 17 мəһəллə вəр иди. Һər мəһəллə үчүн мəсчид, һамам, мəдрəсə, булаг вə с. инша едилмишди.

Шəһəрин евлəri ағ дашдан тикилэрək, əсасən ики вə үчмəртəбəли иди. Шушанын күчələri кениш, евлəринин дамы исə башга мүсəlман шəһəрлəринин евлəri кими јасты дејил, бучаг шəклиндə иди.¹ Евлəрин уча, кениш пəнчərə вə гапылары, ири вə һүндүр дарвасасы, тағбəнд зирзəмиси вə төвлələri вəр иди.

Шəһəрин варлы тəбəгələринин, хүсусилə тачир, бəј вə мəликлəрин евлəri даһа бəјүк, јарашыглы, отагларын мигдары исə чох иди.

1. Очерк крепости Шуши и всего Карабаха, «Северная пчела», 1831, г. № 210

Абасгулу бəјин еви.

Күбар аилəlэр һər фəсиндə ајры-ајры отагларда јашајырдылар. Белə евлəрин гонаг гəбул етмək вə хејир-шəр ишлəri үчүн 6-8 вə 10 метр узунлуғунда олан салонлары вəр иди. Јаж отағы, мејвə отағы, мətбəхлэр исə ајры иди. Һər бир тачир вə бəјин һəјəтиндə тəндир, евиндə исə бухары вəр иди. Отаглара баһалы Хорасан, Гарабағ халы вə халчалары дəшəнəрди. Отагларын ичəрисиндə јорган-дəшək јығмағ үчүн чамхаданлар оларды. Чамхадан вə тахчалар шал пəрдəlэрлə өртүлəрди. Бə'зən чамхаданлара ичəриси парча, палтар вə гижмətли шejлэрлə долу ири сандыглар гојардылар. Бə'зən варлыларың евлəринин диварлары гəшəнк јағлы рəнкли милли нахышларла бəзədилəрди. Пəнчərəлэрə хырда шүшələрдən нахышлар салынарды. 1843-чү илдə Шушада олмуш сəјјаһ Барон Август Гактагаузен Ибраһим ханын нəвəси кенерал Чəфəргулу ханын евини вə шəхси јашајышыны белə тəсвир етмишди:

«Мəним јол аркадашым чəнаб Адеркас Шушада өзүнү Чəфəргулу хана тəгдим етмиш вə хан тərəфиндən чај дəсткəһына дə'вəт едилмишдир. О, Шəрг вə Авропа јашајыш гайдаларыны көрдүкдə мəттгəl галмышды. Ханын еви харичи көрүнүшдən башга варлы

татар (түрк — *Ф. Ш.*). евләриндән һеч дә фәргләнмир. Лакин бина-нын дахили гурулушу, хусусилә дә бөжүк залы Европа гәйдасында бәзәдилмишди. Дивардан бөжүк күзкү вә бүллур чилчыраг асылмышды. Отаглар баһалы гырмызы ағачдан ири наһар мизи, отурачаг стуллары, ири креслолар, бир сөзлә, Европа мебели илә бәзәдилмишдир. Диварлардан асылан орижинал рәсм әсәрләри адамын дигәтини өзүнә чәкир. Дөшүндә чохла орденләр олан Чәфәр рус кенералы мундириндә иди. О, башда Адеркас олмагла гонаглары Европа гәйдасында гәбул етмишди. Чәфәр учабојлу, вугарлы вә сон дәрәчә көзәл кишидир. О, һәм дә гејри-ади күчү олан пәһләван чүссәли бир икид иди. Гонаглар чај столу әтрафында әјләшдиләр. Бир аз кечмиш Шәргли гонаглары кәлдиләр. Онлар өз адәтләринә көрә јерә салынмыш дөшәкчәләр үзәриндә әјләшиб гәлјан чәкир, јалныз онлара суал илә мүрачиәт едәндә сөһбәтә гарышырдылар. Евин гуллугчулары гонаглара чај, гәһвә, пирожна, мүрәббә, пунш шәрбәт вә дондурма вердиләр. Башга хидмәтчиләр татар-чәркәзи кејимдә идиләр. Гижмәтли Вена сааты Фенеллинин үвертурасыны чалырды. Чәфәрин тәмтәраглы һәрәмханасы (Гарем) варды. Шүбһәсиз ки, гонаглар бу отага бурахылмадылар».¹

Мәлүм олдуғу кими Пәнаһ хан шәһәрин бүнөврәсини гојаркән Шушанын јерләшидији јердә нә ахар су, нә дә булаг олмамышды. Сонралар бир чох һәјәтләрдә су гујулары газылмышды. Лакин бу гујуларын сују шор олдуғуна көрә ичмәк үчүн јарарлы дејилди. XVIII әсрдә вә XIX әсрин биринчи јарысында шәһәрдә јалныз ики ширин гују вар иди. Бу гујуларын да бири шәһәрин чухур мәһәлләсиндә (Меһраһыбәјин), диқәри исә Көвһәр ағалыгда (Көвһәр ағанын) гујусу иди. Шүбһәсиз ки, 25 — 30 мин әһалиси олан шәһәри бу ики гујунун сују илә тәмин етмәк гејри-мүмкүн иди.

Бир чох тарихи сәнәдләрдә шәһәрә сујун чәкилмәмәсиндә Пәнаһ ханы вә Ибраһим ханы тәгсирләндиридиләр. Һәгигәтдә исә мәсәләни белә гојмаг, бизчә, дүзкүн дејилдир. XVIII әсрин сону вә XIX әсрин әввәлләриндә Шушаја олан харичи ишғалчыларын вә јерли феодалларын арасы кәсилмәз басгынлары нә Пәнаһ хана, нә

дә Ибраһим хана шәһәрә су чәкдирмәк имканы вермәмишди. Бир дә о дөврүн һакимләри илк нөвбәдә шәһәрин көзәллијинә, онун мадди еһтијачына дејил, онун тутдуғу мүдафиә мөвгејинә даһа чох фикир верирдиләр. Бу сәбәбдән дә шәһәрә су кәмәри чәкилмәмәмишди. Јери кәлмишкән гејд етмәлијик ки, Гарабагда ханлыг гурулушу ләғв едилдикдән сонра (1822) су мәсәләси шәһәрә һакимлик едән рус чиновникләрини дә нараһат етмәмишди. Әһали судан чох корлуғ чәкирди. Шәһәрә 3 — 4 км. мәсафәдә олан Дашалты вә Хәлифәли чајларындан су кәтиридиләр. Һәр бир айла

Иса булагы.

илдә орта һесабла суја 50 манат хәрчләјирди. Белә бир мигдарда суја пул вермәк јалныз варлылара мүјәссәр олурду. Шәһәр јохсуллары исә пуллары олмадыларындан гујулардакы шор сулардан истифадә едирдиләр. Шәһәри ширин су илә тәмин етмәк үчүн һәр ил 80.000 мин манат күмүш пул сәрф олунурду. Шәһәр бина олунандан бәри, јәни 123 илин әрзиндә су мәсәләсинә 8 милјон манат хәрчләнмишди.¹

Һәмјерлиләринин ағыр вәзијјәтини нәзәрә алан Хан гызы Хур-

1. См. Газета «Кавказ», 1873. № 100.

1. Закавказский край. Путевые впечатления и воспоминания Барона Августа Фон Гактагаузена. часть II. С. Петербург, 1857 г. стр. 149 — 150.

шид бану Натəван 1871-чи илдə чохла мигдарда пул сəрф едərəк шəһəрин 7 верстлижиндэн су кəмəri чəkдирди. Хан гызынын бу хејирхah вə гуманист тəдбири о дəврүн мэтбуатында кениш вə һэр-тərəfli ишыландырылмышды. О заман «Кавказ» гəзетиндə Шуша-ја Хан гызы тərəфиндэн су кəмəринин чəkилмəси һагтында олан мəгалалəрдэн бириндə охујурдуг: «Нəһажət, Гарабагын ахырынчы ханы кенерал Мехдигулу ханын гызы Хуршидбану бəјим һэмјерли-лəринин ачыначаглы вəзјјјетини нəзərə алыб һələ 1871-чи илдə шəһəрин 7 верстлижиндэн, Хəлифəли дərəсиндэн Шушаја су кəмəri чəkдирди. Хуришидбану бəјим бу хејирли ишə 20.000 манат гызыл пул хэрчлəмишидир. Бу хејирхah ишдə Сејид Һүсєјини дə аз зəһ-мəти олмамышдыр. Ајын 18-дə (август ајында — Ф. Ш.) су гала һа-сарынын алтындан шəһəрин «Јасты-Бүрч»үнə кечмəклə биз шуша-лылара јени һəјат верди. Су алты крантдан ахырды. Ики дəгигə мүд-лəтиндə 6 бочка долдурмаг олурду.

Августун 18-дə руһанилэр, 5.000-дэн јухары шəһэр əһли «Јасты Бүрч»үн əтрафына топлашдылар. Бир аз кечмиш бу тəмтəрагын «мүгəссири» Хуришидбану бəјим оглу кнјаз Мехдигулу хан, онун ар-вады вə башга аилə үзлэрилə кəлшилэр.

Хан гызы сујун шəһэрə чəkилмəсиндə фəалијјэт кəстəрəнлərə пулдан əлавə, 180 гојун вə 20 дəст баһалы хələt багышлады. Белə сəһбət вар ки, кələn ил шəһəрин бир чох күчлэринə су чəkилə-чək, о чүмлэдэн «Килсə мейданы»на да су верилəчək. Бир сəзлə, Хуришидбану бəјим өмүрлүк олараг шушалыларын гəlбиндə өзүнə һејкəl гојду. Онун бу хејирхahыгы нəсиллəрдэн нəсиллərə кеч-чək».

«Новое обозрение» гəзети исə јазырды: «Шушалыларын бəјнуна бəјүк һаг гојан Хан гызынын əмəјинə кəз јуммаг олмаз. Су кəмə-ринин ачылышы күнүндэн шəһəрдə сујун гүјмəти јарыбајары ашагы дүшдү».

Хуришидбану бəјим чəkдирдији су кəмəрини «Јасты-Бүрч»дэн ики гола ајырагаг кəзəl вə јарашыглы сəkкиз кəзлүбулаг тикдир-

1. Сејид Һүсєји Натəванын икинчи ори иди. (Мүдллийф)

2. «Кавказ» гəзети, 1873, № 100.

3. «Новое обозрение» гəзети, 5 мај 1885-чи ил.

мишиди. Дејилəнлərə кərə бу булагын ачылышы күнү Хан гызы Хан-лыг багында бəјүк гонаглыг дүзəлтмиш, бу халг шəнлијинə Шəки, Ширван, Кəнчə, һəтта Нахчыван маһалындан јүзлэрлə гонаг дə вəт етмишиди.

Шəһэр бələдијјə рəнси шəһэр əһли адындан Хан гызыны су кəмəri чəkдирмəси мүнəсибəтилə тəбрик едиб, чамаатын миннəт-дарлыгыны она билдирмишиди. Хуришидбану бəјим Натəванын бу хејирхahыгыны шушалылар унутмамышлар. Бу су кəмəринə ел ара-сында «Хан гызы булагы» дејирлэр. Бу сујун үстүндэн мəчлислэр, гыз вə кəlлин гəһгəһлэри кəсилмəзди. Шуша əһли һəмишə Хан гы-зы Натəвана рəһмət охуја-охуја бурадан сəһəнклəрини долдуруб су апарырлар. «Хан гызы булагы»нын сују Натəванын ше'рлэри кими үрəклэри сəринлэдир, санки дашларын арасындан сүзүлүб шыр-һашырла ашагы тəkүлэн су дејил, дəрдли бир шаирин дүјгуларыдыр. Бу булаг һагтында Шуша галасында бир чох ширин маһнылар вə мараглы рəвəјəтлэр сəјлəнилир.

Натəванын огуллугу Сејид Һəsən ага нəгл едирди ки, амам Хуришидбану бəјим тикдирдији булагын үстүнə бəјүк хəlилэр салшыра-гаг суја кələn јохсул гыз вə кəlлинлərə һəфтəдə бир дəфə хэрək вə хələt верəрди. Əкэр кимсə уганыб хэрəји јемсəјди вə хələти кə-түрмəсəјди һəмин гыза су вермəздилэр.

Гејд етмək лəзымдыр ки, Хан гызы Хуришидбану бəјимдэн сонра мүəјјөн шəхслэр мүхтəлиф вахтларда шəһэрə икинчи су кəмəri чəkдирмəјə сə'ј етмишидлэрсə дə, буна мүвəффəг олмамышдылар. Доғрудан да Хан гызынын фəалијјəти өз дəврү үчүн бəјүк чəсарət вə ашчəнаблыг иди. Лакин бурасыны да кизлəтмək олмаз ки, о заман 30 мишə јахын əһалиси олан бир шəһəri ики булагы олан бир су кəмəri илə тə'мин етмək чох чəтин иди. Бу чəтинлик јəј вахтлары өзүнү даһа да габарыг шəкилдə кəстəрди. Нəһажət, бир чох мүвəффəгилјјетсизликдэн сонра 1896-чы илдə Шуша тачири Т. Тəмиров шəһəрин 18 километрлижиндэн — Сарыбаба тəпəсинин əтəјиндэн вə Мəрзили дərəсиндэн шəһэрə бəјүк су кəмəri чəkдирди. Бу чəтин вə хејирхah ишə Тəмиров 100 миш манат пул хэрчлəмишиди. Шəһэр əһли 1873-чү илдə олдугу кими, бу дəфə дə шəһэрə јени су кəмəринин чəkилмəсинин ачылышы күнүнү бəјүк бир бəјрам кими гејд едирди. Шушалы гочалар сəјлəјирлэр ки,

«Боржоми» мейманханасындан тутмуш «Кичик жарма»ја гәдәр һәр јер бәзәнмишди. Шуша — Ирәвац јолунун һәр ики тәрәфиндә кој чәмәнликләрин үзәриндә јүзләрлә сүфрөләр ачылымышды. Дејиләнә көрә һәмин күн гојун-гузудан башга 500 -дән јухары инәк-бузов кәсилмишди. Бир јандан гојун-гузу кабабынын түстүсү, бир јандан да инчә сәсли Гарабаг ханәндәләринин чәһ-чәһли зәнкуләси вә чаванларын јаллы кетмәси бу ел шәнлијинә башга бир көзәллик верирди. О заман «Кавказ» гәзетинин сәһифәләриндә «Шушалы» имзасы илә чыхыш едән бир мұхбир су кәмәринин ачылышы күнүнү белә тәсвир етмишди:

« 8 сентјабр 1896-чы илдә шушалы Т. Тәмировун чәкдирдији јени су кәмәринин ачылышы мұнасибәтилә шәһәр бәләдијјә идарәси минләрлә тамашачынын иштиракы илә тәмтәрағлы бир шәнлик кечиртди. Шәһәримизин чохдан белә бир су кәмәринә ештијачы вар иди.

Индијә гәдәр 32 мин әһалиси олан шәһәр јалпыз Усемијеванын (Натованын — *Ф. Ш.*) чәкдирдији су кәмәриндән истифацә едирди. Хан ғызы бојук зәһмәт вә пул һесабына илк кәмәри чәкдирмишди.

Шәһәр депутатларынын тәшәббүсү илә сују чәкдирәнин шәрәфинә гонағлыг вермәк үчүн пул тошлајырдылар. Шуша-Зәнкәзур јолунун кәнарында көзәл бир кој чәмәнликдә 400 гонағ үчүн сүфрә ачылымышды. Һәлә сәһәр тездән һәрби мусиғи, бир нечә сәзәндә дәстәси, зурна-балабан вә ханәндәләр чалыб-чагырырдылар. Бүтүн шәһәр әһли балачадан тутмуш гочалара гәдәр һамы бу ел шәнлијиндә иштирак едирди. Үзләрдә тәбәссүм, шадлыг һиссә олунурду. Һамы су кәмәрини чәкдирәнә өз мишәтдарлығны билдирмәк истәјирди. Дүз саат 12-дә руһаниләр су кәмәринә тәрәф јолландылар. Буну көрән гара чамаат су кәмәринин башына чумдулар. Кәмәрин башындан сәккиз су боруеундан көз јашы кими тәмиз су ахырды.

Су кәмәринин ачылышындан сонра чамаат бу шәнлијин гәһрәманыны әлләриндә којә гилдырыб тәмтәрағла бәзәдилмиш етолун јанына кәтирдиләр: јејиб-ичмәк дәсткаһы башланды. Белә дејирләр ки, көлән ил һәмин бу күндә су кәмәри шәһәрә чәкиләчәк».¹

Јени чәкилмиш су кәмәри шәһәрдә су мөсәләсини бирдәфәлик

1. «Кавказ» гәзети. 1896-чы ил. № 249.

һәлл етди. 1897-чи илдә шәһәрин 20-дән јухары күчәсиндә дашдан тикилмиш јарашығлы булаг биналары учалдылды.

XIX әсрин икинчи јарысында башлајараг Шуша шәһәри Азәрбајҗанын сијаси, иғтисади вә мөдәни инкишафында мұһүм рол ојнамышдыр. Һәмин вахтдан е’тибарән Шуша тичарәтинә, сәнәткарлығын вә мөдәнијјәтин инкишафына вә әһалисинин чохлуғуна көрә Азәрбајҗанда биринчи, Загафгазијада исә Тифлисдән сонра икинчи шәһәр сајылырды. Һеч дә тәсадүфи дејилдир ки, о дөврдә Шушаја «Бала Парис» адыны вермишләр.

Јахын Шәргин, Русијанын вә Гәрби Авропанын бир чох шәһәрләри илә әлағәнин күчләнмәсиндә Шуша тачирләри мұһүм рол ојнајырдылар. «Каспи» гәзети јазыр ки, XIX әсрин кинчи јарысындан Шуша Загафгазија үчүн бир тичарәт мәркәзи иди. Һәтта Бақынын, Тифлисин вә каспи саһилләриндәки шәһәрләрин ән мөшһүр аливәр едән тачирләри белә шушалылардыр.¹

О дөврүн мөтбуатында шәһәрин гәјнар һәјаты хүсусилә тичарәти һағғында чохлу јазылара раст көлмәк олур. Шәһәрин тичарәтиндән бөһс едән мөшһүр Азәрбајҗан журналисти вә публисисти Һашым бәј Вәзиров «Каспи» гәзетиндә чап етдирдији мөғаләләринин бириндә јазмышдыр: «Загафгазијада дөмирјолу чәкиләнә гәдәр бизим Шушанын һеч бир иғтисади бөһрандан хәбәри јох иди. Тичарәтдә дургунлуғ һиссә олунмурду. Ирандан вә Русијанын јахын шәһәрләриндән карван дәстәсинин арасы кәсилмирди. Нә гәдәр бизә мал көлирдисә әвәзиндә ики-үч гат мал көндөрирдик. Елә вахт олурду ки, шәһәр гапыларынын габағында дөвә, ат, гатыр вә ешишәк карванлары саатларла новбәјә дајанардылар. Бизә гоншу Ирандан гуру мејвә, ипәк, халча көләрди, әвәзиндә биздән ат, барама, јун вә башга маллар Тифлисә, һәтта Франса вә Италијаја апарыларды.

Шәһәрин мејданларында, хүсусилә «Гапан-диби»ндә адам әлиндән тәрпәнмәк олмурду. Вахты илә бу шәһәрдә инсан јашајышы үчүн һәр чүр шәраит варды. Шуша истәр тичарәт, истәр мөдәнијјәт саһәсиндә Бақы, Көнчә, Шәки, Шамаһы, Ирәван вә Нахчыван шәһәрләрини керидә гојурду».²

1. «Каспи» гәзети. 13 ијул 1899-чу ил. № 147.

2. Һ. Б. Вәзиров. «Шуша», «Каспи» гәзети. 1903. № 55.

Азәрбајҗанын башга шәһәрләрində олдуғу кими Шушада да шәһәр əһалисинин ичтимаи тәркиби рәнҗарәнҗ иди. Шәһәр əһалиси әксәрән ханлардан, бәјләрдән, Ибраһим ханын нәслиндән, Иран вәлиәһдләрindən, тачир вә мүлкәдарлардан, дин хадимләрindən, зијалылардан ибарәт иди. Бунлардан əлавә рус чиновникләри, хырда алверчиләр, сәнәткарлар вә башга пешә саһибләри дә мөвчуд иди. Шәһәр əһалисинин јарысы сәнәткар вә тачирләрдән ибарәт иди. Илдән-илә Шушада тачирләрин сајы артырды. Әкәр 1850-чи илдә шәһәрдә 493¹ тачир вар идисә, 1902-чи илдә бунларын сајы 1535²-ә чатмышды. XIX әсрин сону, XX әсрин әввәлләрində шәһәрин варлы вә мәшһур тачирләрindən: Һачы Мехди оғлу Рүстәми, Һачы Дадашы, Һачы Бәшири, Һачы Әскәрли Сүләјманы, Мәшәди Новруз вә Гара Шәфијевләри, Аллаһверәнли Кәблә Ширини, әрәб оғлу Исмајылы, Гара Шәрифин оғлу Һәсәни вә б. кәстәрмәк олар.

— Гејд етдијимиз кими шәһәрдә тачир вә сәнәткарлардан башга бәј хан, вә руһаниләр дә јашајырдылар. 1902-чи илин статистик мә’луматына кәрә шәһәрдә 3007 нәфәр бәј, хан, 881 нәфәр руһани јашајырды.³

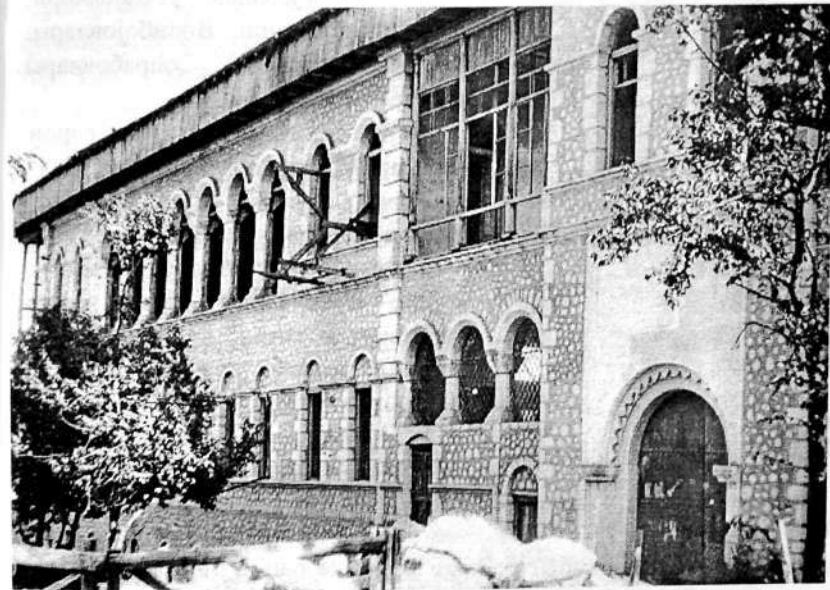
Шәһәрин ән сәфалы јерләрində вә ән јахшы евләрдә ханзадәләр, бәјләр вә мәликләр јашајырдылар. Мәсәлән, шәһәрин ән кәзәл мәнзәрәли јерләри олан Чанахгалада Иран шаһзадәси Бәһмән Мирзә вә онун оғланлары, Чыдыр дүзү әтрафында мүлкәдар Бейбутов гардашлары? — Көчәрли мәһләсиндә Вәзировлар, Гаја башында исә ханзадәләр јашајырды. Варлы тачирләрин әксәријјәти шәһәрин мәркәзи мәһәлләләрində јашајырдылар. Онларын евләри истәр харичи көрүнүшдән, истәрсә дә ме’марлыг бахымындан башга евләрдән сечилирди. Бу евләрдән Һачы Бәширин, Һачы Дадашын, Һачы Әскәрли Сүләјманын, Нүсхәбәнд Мәшәди Әкбәрин, баггал Һәсәнин вә Шүкүр бәјин евләри даһа јаратшыглы, даһа чәзбедичидир.

Шушанын бәзәји вә јарашығы олан Шушаја кәзмәјә кәлән һәр сәјјаһын нәзәр-дигтәтини өзүнә чәлбедән ев Һачыгулларын бина-

1. Кавказ, 1850 г. ? № 23.

2. Е. Науменко. «Елизаветполская губерния». Военно статистическое описание. Част I, Тифлис 1903 г., стр. 330.

3. Јенә орада.

Һачы Гулуларын сарајы, 1851.

сыдыр. Бу мүлк адичә мүлк јох, бөјүк, тәмтәраглы бир сарајдыр. Бу әзәмәтли бина 46 отагдан, 2 кениш вә һүндүр залдан ибарәт, үчмәртәбәли мүлкдүр. Озү дә сон дәрәчә милли ме’марлыг нүмунәләри илә тикилмишдир. Мән чәсарәтлә дејәрдим дүнја ме’марлыг абидәләри ичәрисиндә Һачыгулларын хүсуси јери вар.

Она кәрә ки, бу бина тикиләркән она бир грам нә палчыг, нә дә сement ишләнилмәјиб. Бунлары адичә гурғушун әвәз едиб, јә’ни даш үстүнә даш гојуланда гурғушун илә бир-биринә јапышдырылыб. Инди тәсәввүр един, көрүн белә бир әзәмәтли бинаја нечә тон гурғушун ишләдилиб. Тәсадүфи дејилдир ки, бөјүк рус рәссамы В. Вершакин 1865-чи илдә Шушада оларкән Һачыгулларын бөјүк залынын шәклини чәкмишдир. Һәмин шәкил чап олунмуш, китабда верилмишдир.

Гарабағын әсас торпаг саһәләри вә варидаты бәјләрин әлиндә чәмләшмишди. Шушада вә гәзада ән мәшһур бәј фамилијаларындан Усмийевләри, Ағаларовлары, Чаванширләри, Мехмандаровлары, Уғрулубәјовлары, Мисирхановлары, Һәсәнбәјовлары, Мирзальбәјли-

Гарабағын памбыг бәји. XIX әср.

ләри, Әлибәјовлары, Агајевләри, Сарычалынскиләри, Вәлибәјовлары, Агаларбәјовлары, Зәһрабовлары көстәрмәк олар.

Варлы вә фираван һәјат сүрән Гарабаг бәјләри ејш-ишрәтлә мәшгул олмагда һеч дә Шуша тачирләриндән керидә галмырдылар. Гарабагда һәр бир бәјин торпаг саһәси, кәнди, мејвә бағлары, малы, гојун сүрүләри, ат заводу вә төвләси вар иди. Онлар һәм Шушада, һәм дә кәндләрдә олан игәмәткаһларында јашајырдылар. Јај ајлары кәләндә онларын әксәријјәтини Шушада көрмәк оларды. Әлигабарлы вә зәһ-

мәткеш кәндлиләрин һесабына јашајан вә варланан памбыг бәјләри Шушада башга бир һәјат сүрүрдүләр. Һәр бир бәјин шәһәрдә бөјүк вә јарашыглы еви вар иди. Онлар шәһәрин абадлығы, игтисади вә мәдәни һәјаты илә аз марагланар, күнләрини кеф мәчлисләриндә гумар, карт ојнамагла вә Чыдыр дүзүндә ат чапмагла кечирәдиләр. Әкәр шәһәрин күчә вә мејданчаларында алтында көһлән ат, әјниндә баһалы малдан вәзнәли чуха, чит архалыг, диагонал шалвар, белиндә гызыл кәмәр, башында күмүшү папаг, чийниндә гызыл гуш олан бир нәфәр көрүнсәјди, һамы бу адамын Гарабағын памбыг бәјләриндән олдугуну дәрһал јәгин едәрди.

1867-чи илдә Шушаја кәлмиш мәшһур сәјјаһ И. Сегал Гарабаг бәјләринин јашајышы вә адәтләри илә јахындан марагланмышды. Сәјјаһ јазырды:

«Шуша Гарабаг бәјләринин јувасыдыр. Гарабаг бәјләринин әксәријјәти өз маликанәләриндә јашајырлар. Лакин бәјләр кәнд мәһсуллары илә аз марагланырлар. Онлары јалныз кәндлиләрдән алынған верки марагландырырды.

Бәјләр һәддиндән зијадә ат һөвәскарлары идиләр. Бахмајараг ки, бәјләр гызгын ат һәрисидиләр, лакин онлар атларын чинсидиләр аз

марагланар вә онларын артымына фикир вермәздәр. Һәтта вахт варыјды ки, бөјүк илхы вә ат заводларынын саһибләри өләркән онларын гәбирләри үзәриндә јәһәрли ат һәјкәли гојардылар.

Јај кәләндә Гарабаг бәјләринин әксәријјәти Шушаја кәләрдиләр. Бурада онлар өз маликанәләриндә олдугу кими Асија гајдаларыјла јашајырдылар. Гарабаг халысынын үзәриндә јејәр вә јатардылар. Һәр бир бәјин Шушада өзүнәмәхсус еви, төвләси вә гонаг отаглары вар иди. Бу отаглар гижмәтли халы вә кәбә илә дөшәнәрди.

Гонаг отағыны хүсуси зөвглә бәзәјәрдиләр. Әкәр гонагларын арасында рус олардыса гонаг отағына ән баһалы мебел гојардылар.

Бәјләр истәдикләри кими јашајырдылар. Кефләри истәдикдә әлә јемәкләр јејәр вә јатардылар. Вахтларынын чохуну сөһбәтдә вә ат чапмагда кечирәдиләр. Шәргин бүтүн сакинләри кими Гарабағын бәјләри дә әлдә гәлјан тутуб саатларла мараглы сөһбәт едәрдиләр. Бу сөһбәтләрдә һәр бир бәј кечмиш күнләриндән дәдә вә бабаларынын гәһрәманылығындан ағыз долусу илә данышардылар. Шүбһәсиз ки, һәр сөһбәт Шәрг әфсанәси илә долу оларды».

1. И. Сегал. Көстәрилән әсәр. Кавказский вестник, 1902 г. № 3.

Гарабағын пишхурд бәјләриндән.

Гарабаг бəйлəri бир нечə нөвə бөлүнөрдилөр: булардан «Ханлыг бəйлəri», «Памбыг бəйлəri» вə «Пишхурд бəйлəri»ни көстөрмөк олар. Бу бəйлөр өз адларындан мəлүм иди. Мөсөлөн, Ханлыг бəйлəринин хусуси титулары Гарабаг һакими Пəнаһ хан вə оғлу Ибраһим хан тəрəфиндə хусуси фəрманла верилмиш адлар иди. «Памбыг бəйлəri» исə өз адындан бəллидир.

Онлара памбыгла мөшгул олдуғуна вə памбыгдан варландығларына көрə «Памбыг бəйлəri» дежилрди. «Пишхурд бəйлəri» исə хырман заманы бир нечə чувал бугданы «пишхурд» едиб — јə'ни сатыб Шушаја кефə көлөрдилөр. Гуру бəйлөр исə чыр вə лүт бəйлөр иди. Булар да өз адларындан бəллијдилөр. Һəгигəтөн буларын нə ирси бəйлик һуғулары, нə маликанөлəri, нə илхылары, нə ат заводлары вар иди. Садтəчə олараг гуру бəйлөр идилөр. Булар башгаларынын һесабына јејиб-ичмəји вə күн кечирмəји севөрдилөр. Буна көрə дə бə'зөн онлара нəхүнəк бəйлөр дə дејөрдилөр.

Башга шөһөрлөрдөн фəргли олараг Шушада көндли јашамырды. Лакин XIX əсин икинчи јарысында шөһөрдə сөнəје мүүссисөлəринин инкишафы илə əлагəдар олараг шөһөр əһалиси шөһөр јохсулларынын һесабына артмағда иди.

Шушанын əһалиси бина едилдији күндөн илбөйл артырды. Əкөр 1795-чи илдə шөһөрин əһалиси 10 миңдөн јухары идисə,¹ 1851-чи илдə 15194 нөфөр,² 1886-чы илдə 30 миң нөфөр,³ 1910-чу илдə 39.413 нөфөр,⁴ 1916-чы илдə исə 43864 нөфөр əһалиси олмушдур.⁵

Шөһөрдə əһалинин артмасы илə əлагəдар олараг ев тикинтиси ишлəri кеңишлөнирди. Əкөр XIX əсин əввөллəриндə шөһөрдə 2 миңə гəдөр ев вар идисə, 1886-чы илдə 5779 ев, 1920-чи илин март ајында евлəрин саяы 12 миңə чатмышды. Статистик мəлүматə көрə 21 март 1920-чи илə (шөһөрин јандырылмасына) гəдөр шөһөрин əһалиси 45— 50 миң олмушдур. XX əсин əввөллəриндə шөһөрдə анандан оланларын саяы өлөлөрдөн чох олмушду.

1. Ф. Əлиев. Көстөрилөн əсəри, с. 50.

2. Кавказский календарь на 1853 г., стр. 128.

3. Кавказский календарь на 1982 г., стр. 319.

4. Облэр Елизаветпольской губ. за 1910 г., Тифлис 1912.

5. Кавказский календарь 1917 г., стр. 190.

Мөсөлөн, 1915-чи илин мəлүматына көрə Шушада 332 адам евлөнмишдир. Һəмин ил 867 адам доғулуб ки, бундан да 450 нөфөри оғлан, 387 нөфөри исə гыз олмушдур. Јенə һəмин илдə 694 нөфөр адам өлүб. Булардан 402 нөфөри киши, 296 нөфөри исə гадын олмушдур. Иллик артым 173 нөфөр олмушдур.

Шөһөрин итисади чəһəтдөн инкишафы онун колиринə дə мүсбөт тə'сир бағышламышды: əкөр шөһөрин 1885-чи илдə мөдахили 29. 512 манат, мөхаричи 25. 316 манат¹ олмушдуса, 1910-чу илдə мөдахили 56. 081 манат, 39 гəпик, мөхаричи исə 54. 386 манат, 59 гəпик олмушдур.²

Биз јухарыда гејд етдик ки, Шуша бир тичарəт мөркөзи кими һөр јанда мөшһур иди. Бурада əһалинин əкөријјети тичарəтлə, даһа доғрусу, алыш-веришлə мөшгул иди. Шөһөрдə чохлу сөвдөкөр, бағгал (бакалеја) хырдават (галентерија), хəли-кəбə дүканалары, варды. Əһалинин јејинти маллары илə тə'мин едилмөсиндə, бағгалларын, ширинчи вə гөссабларын хусуси хидмəти вар иди. О заман шөһөрин əн мөшһур бағгалы Гара Шөрифин оғлу Һөсөн иди. Һөсөнкил дөрд гардаш идилөр. Буларын һамасы тичарəтлə мөшгул идилөр. Һөсөнин анасы Гара Јасөмөн вахты илə карванбашы, һөм дə Хан гызы Хуршидбану бөјимин əн јахын рəфигөси иди. Бағгал Һөсөнин дүканыны нөнки Күрд јағы, Шырлан балы, Зарыслы гајмағы, ахтарма пендири, Бакы зə'фəраны, Ширван алмасы, Ордубад һүлүсү, һəтта Бағдал хурмасы бөзөјөрдн. Шөһөрдə гөссаб дүканалары да чох иди. Лакин шөһөр əһли арасында гөссаб Шөмилин хусуси һөрмөти вар иди. Онун шөһөрдə ики дүканы вар иди. Бири «Базар башында», иккөри исə мејдан əтрафында иди. Јај ајлары көлөндө шөһөрин диккөри исə мејдан əтрафында да өт дүканы ачарды. Шөмил киши чох соғалы јери олан Туршесуда да өт дүканы ачарды. Шөмил киши чох меһрибан, əлиачы, јохсулларын гајғысына галан, аличөнаб киши иди. Шөмил кишинин дүканаларында һөмишə «Гарадолах» чинели гојунларын өти оларды. Чүнки, Шөмил кишинин бир тəрəфи гојунларын өти оларды. Чүнки, Шөмил кишинин дөрд оғлу вар иди. Төрөкөмə (Биннөтли) иди. Шөмил кишинин дөрд оғлу вар иди. Булар да гөссаб идилөр. Хусусилə онун бөјүк оғлу Гара Бөбир уста бир гөссаб кими бүтүн Гарабагда мөшһур иди.

1. Кавказский календарь 1887 г., I отд., стр. 179.

2. Облэр Елизаветпольской губ. за 1910 г., Тифлис 1912 г., стр. 141—142.

Шуша өзүнүн фүсункар тәбиәти вә жүксәк мәдәнијјәти илә мәшһур олдуғундан Европа вә Шәргдән кәлән сәјјаһларын дигтәтини чәлб етмишдир. Мәшһур франсыз сәјјаһы Дубуа-Де Монпере һәлә XIX әсрин әввәлләриндә «Гафгаза сәјјаһәт» адлы китабында Шушаны тәсвир етмишди. Бундан әләвә кечән әсрин әввәлләри вә орталарында Шушада олмуш мәшһур инкилис сәјјаһы Г. Кеппел, алман сәјјаһы Барон Август Фон Гактагаузен, рус сәјјаһы И. Сегал вә башгаларынын Шуша һагтында марағлы јазылары вардыр. Жәркәмли рус рәссамы В. Верешакин 1865-чи илдә Шушаја кәлмиш вә Шушанын чазибәдар мәнзәрәси, мәдәнијјәт абидәләри, кәзәл биналары ону ригтәтә кәтирмишди. Верешакинин Шушаны тәрәннүм едән таблолары сон дәрәчә марағлыдыр. Бөјүк рәссам Шушанын гала һасарыны, Хан гызы Натәванын сарајыны, һачыгулларын свиндәки бөјүк залы, Көвһәр ағанын мәсчидини вә Чәфәргулу ханын атларынын шәкилләрини чәкмишдир. Бунлардан әләвә рәссам бөјүк мәһарәтлә «Мәһәррәмлик тамашасы»ны тәсвир етмишдир. Верешакинин Шушаја аид гејдләри бизим үчүн чох марағлыдыр. О өз гејдләриндә ајры-ајры шәһәрләрин тикинти вә ме'марлығына аид чох марағлы мә'лумат вермиш, Шушаны Загафгазијанын башга шәһәрләринә гаршы гојараг гејд етишди:

«Шуша Гарабаг ханлығынын баш шәһәридир. Сон дәрәчә мөһкәм јердир. Үч тәрәфдән ону сылдырым гајалар әһатә етмишдир. Бир тәрәфи исә алынмаз һасарла әһатә олунмушдур.

Шуша шәһәри Загафгазијанын Кәнчә, Ирәван, Нахчыван вә башга шәһәрләриндән сечилир. Бу шәһәрләр әксәрән Шәрг гајдаларында тикилмишдир. Бу шәһәрләрин евләри балача, алчаг олмагла кәрпичдән тикилмишдир. Күчәләр дар, натәмиз олмагла кәрпүсүздүр.

Шуша исә бу шәһәрләрдән тамамилә сечилир. Евләри дүзкүн, жүксәк, һәм дә ири вә кәзәл пәнчәрәләри вардыр. Шәһәрин күчәләри олдуғча кениш вә ири тава дашлары илә әһатә олунуб. Евләрин дамы Европа гајдасы илә јонулмуш ағачла өртүлүмүшдүр.¹ Бөјүк рус сәркәрдәси А. В. Суворов тәрәфиндән јазылымыш бир сәнәддә Шуша һагтында марағлы мә'лумат вардыр: «Шуша дашдан дива-

1. В. Верешакин. Кәстәрилән әсәри, сәһ. 260.

ры олан бөјүк бир шәһәрдир, мөһкәмдир. Орада 50-јә гәдәр бөјүк вә хырда топ вардыр. Иглими сағлам, тахылы, аты, бујнузлу мал-гарасы чохдур».

Шуша Гафгаза сүркүн олунмуш М. Ј. Лермонтовун нәзәр-дигтәтини чәлб етмишди. Бөјүк рус шаири Азәрбајчанла 1837-чи илдә таныш олмушдур. Гвардија гошунларындан тәрхис олунан шаир Гафгаза кәндәрилмишди. О, бурада Гафгаз халқларынын јашајышы, адәт вә ән'әнәләри илә таныш олмушдур. Шаир кнјаз С. А. Рајевскијә кәндәрдији мөктубунда јазмышдыр: «... Инаныр-санмы ки, Русијадан јола дүшәндән бәри каһ пијада, каһ да ат үстүндә гејри-ади мәнзәрәләри, кечидләри кечмишәм. Кизлјар саһилләриндән Таман јарымадасына кими олан мәсафәни гәт етмишәм. Дағлары кечәрәк Шушада, Губада, Шамахыда вә Кахетијада олмушам. Әјнимдә чәркәзи кејим, чијнимдә түфәнклә дүзәнликләрдә јатмышам. Бә'зән дә чагталларын чыгыртысындан сәксәниб ојанмышам. Дағлы чөрәји јемишәм, һәтта Кахатин чахырыны белә ичмишәм».¹

Шушанын тәбии кәзәллијини, игтисади инкишафыны, поетик әламәтләрини, һәм дә мусиги һәјатыны истәр Гәрбдән вә истәрсә дә Шәргдән шәһәрә гонаг кәлән әдибләрин, шаирләрин, хүсусилә сәјјаһ вә туристләрин нәзәр-дигтәтини аз чәлб етмәмишди. Бунларын һәр бири шәһәр вә онун гајнар һәјаты һагтында өз тәәссүратларыны сөјләмишләр. Бу бахымдан Шушанын 20 илдән артыг гонағлы олмуш, бурада јашајыб-чалышымыш һәрби һәким Н. В. Смирновун² шәһәр һагтында 1893-чү илдә Тифлисдә Гафгаз һәким

1. М. Ј. Лермонтов. Избр. Соч. том 5, 1937 т. стр. 398.

2. Һәким Смирнов, Чаббар Гарјагдыоглунун атасы Мөшәди Исмајылын јахын досту олмушдур. Гарјагдыоглу кәнчлијиндә чох арыг вә зәиф олдуғуна корә атасы ону

Гарабағын Чаваншир нәслиндән Ата Хан.

ләринин биринчи гурултајындакы чыхышы фактики бир материал кими бизим үчүн чох мараглыдыр:

«Шуша Желизаветпол губернијасынын гәза шәһәридир. Бу шәһәр 2 квадрат верст саһәни әһатә едән жүксәк гаја үзәриндә дүшмүшдүр. Шәһәр аг дашдан тикилмишдир. Бүтүн евләрин 2-3 мәртәбәли, ири дәмир пәнчәрәләри, палыд ағачларындан нәһәнк дарвазалары (тапылары) вардыр. Енли вә дүз күчәләри, шәһәрин јухары вә ашағы һиссәсиндә чох да бөјүк олмајан мејданы, топханасы вә булвары вардыр. Шәһәрин чәнуб-гәрб һиссәсиндә ермәниләр, шимал-шәрг тәрәфиндә исә мүсәлманлар (түркләр — *Ф. Ш.*) јашајыр. Бурада ејни заманда 600 нәфәр рус идарә чиновникләри вә һәрби гуллугчулар јашајырлар.

Шәһәрә 6000 шәхси евләрдән башга рус, 5 ермәни килсәси, 17 мәсәчид вардыр. Бунлардан әләвә Реални училиш, шәһәр мәктәби, руһани семинаријасы, гыз мәктәби, рус-татар мәктәби вә бир нечә татар вә ермәни шәхси мәктәбләри дә мөвчуддур. Шәһәрдә ејни заманда полис, почт-телеграф идарәси, һәрби казарма, госпитал, түрмә, 2 меһманхана, 4 — 6¹ карвансарајы, 6 — 8 шәрг һамамы, 4 дәри — көн, 4 сабунбиширән завод, 3 ипәк әјирән фабрика, чохлу мағаза вә хырдават дүканлары, чөрәк пекарнылары, һәм дә 2 саллагханасы вардыр.

Јерли әһалинин әсас пешәси тичарәт вә сәнәткарлыгыдыр. Һәддиндән чох дәрзи, чәкмәчи, дәлләкхана, дәмирчи, дүлкәр, бәнна, папагчы, халчачы дүканлары фәалијјәт көстәрир.

Јејнти үчүн биринчи нөвбәдә әлә чөрәк вә лаваш бишириләр. Јемәк сүфрәсини көј-көјәрти, хүсусилә вәзәри, кешниш, шүјүд, соған, сарымсаг, бадымчан, помидор, тәрхун, хијар, мејвәләрдән тут, үзүм, алма, армуд, әрик, кавалы, алча вә башга мејвәләр бәзәјир.

охумага гојмурду. Буну еһидән һәким Смирнов Исмајыл кишијә демишдир: өкәр Чаббары охумага гојмасан онда о, күнү-күндән зәифлөјөчөк вә ахырда вәрәм олуб олөчөкдир. Һәкимин бу дәһшәтзи сөзләриндән горхан Мәшәди Исмајыл киши Чаббарын охумагына ичазә вермишдир. (*Мүәллиф.*)

1. Бурада һәким Смирнов бир гәдәр јанылыр. О доврдә шәһәрдә 4 — 6 јох, 10 — 12 карвансарајы, 6 — 8 һамам јох, 17 — 20 һамам варды. Шәһәрин мүсәлман һиссәсиндә 17 мөһәллә, һәр мөһәлләнин өзүнәмөхсус һамамы, булагы, мәсәчиди варды. (*Мүәллиф.*)

Варлы аиләләрин сүфрәси шәһәр јохсуларынын сүфрәсиндән бир гәдәр сечилир. Онларын сүфрәсиндә һәмишә мәшһур мотал пендири, плов, гузу, һиндушка, тојуг, бә'зән әлик-чејран әтиндән дадлы јемәкләр дүзүлүр. Бир чохлары үстүнә турач, гыгровул әти гојулмуш плову, бә'зиләри исә ағ балығы, хүсусилә Көјчә көлүндән тугулан мәшһур Форел балығыны даһа чох хошлајырлар.

Шәһәрдә су мәсәләси бир гәдәр чәтинди. Доғрудур, бир чох евләрдә 15 — 30 сажән дәринликдә гујулар газылмышды. Лакин бу гујуларын сују шордур, ичмәк үчүн јарамыр.

Шәһәри су бәласындан аз-чох ахырынчы Гарабаг ханынын гызы Усмијева (Хан гызы Натәван — *Ф. Ш.*) хилас етмишди. О, шәһәрин 7 километрлијиндән сахсы боруларла су кәмәри чәкдирмишди.

Бу аличәнаб, гајгыкеш гадын шәһәрин ики јериндә булаг тикдириб, әһали бу булагын сәрин сујундан истифадә едир.

Бир һәкими, ики фелдшери вә 40 хәстә јери олан шәһәр хәстәханасы уча, ишыглы отаглары олан бөјүк бир бинада јерләшир. Шәһәр һүндүр дағын үзәриндә јерләшишдир. Јај ајларында истидән әзијјәт чәкәниләр бу сәринлик мәскәнинә ахышырлар. Һәр јердән, хүсусилә Бакы, Тифлис, Желизаветпол шәһәрләриндән Шушаја истираһәтә кәләнләрин сајы даһа чох олур, мүлкәдарлар јај ајлары күнләрини Шушада кечириләр.

Шуша Азарбајчанын үрәјидир. Бәјләр, һәм дә әтраф мүлкәдарлар јај ајлары күнләрини Шушада кечириләр. Јағышдан сонра шәһәр даһа көзәл көрүнүр. Ағ тава дашларындан дүзүлмүш күчәләр,

Гарабаг көзәли. XIX әвр.

Шушанын ғыш театры. Габагда сағ төрөфдө
Хан ғызы Натөваның булагы. 1873—чү ил.

шүшө кими парылдайыр. Јәгин буна көрө шөһөрө азербайжанча «шүшө» дејирләр.¹

Мөшһур гафгазшүнас Густав Редде 1864-чү илдөн Гафгазын төбиәти вә халглары илә јахындан таныш олмушдур. О, Гафгазын бир чох вилајәтләрини сәјаһәт етдикдән сонра 1886-чы илдә Гарабага кәлмишди. Мај аянын орталарында Редде өз экспедициясы илә Әскәран галасыны кечиб, Хочалы дәрәсинә ашлајыр. Редде Шушаја гилхаркөн төрөкәмә (көчәри) тајфаларына раст кәлир. Көчәриләрин харичи көрүнүшү сәјјаһы ригтәтә кәтирир. Редде јазырды:

«Даглара галхан көч карваншынын көзәллији рәссамын албому үчүн зәнкин материал верә биләр. Бу көчәр ев һејванлары исә зоолог үчүн мал-гаранын чинсләрини әјрәнмәк вә мүйјән етмәк үчүн көмөк едәр. Әзәмәтли көрүнүшү олан нөһәнк чамышлар, гујруглу гојунлар, хүсусилә мөшһур Гарабаг атлары адамы вәләһ едир. Ағзы гара, гонур рәнкли, гајнар көзлү көч итләри нәнкик чанавары, һәтта нисаны белә дөһшәтә кәтирир. Әскәран галасынын учулары Хочалы дәрәсинин ениш-јохушлары көзәл ландшафты андырыр. Шушаја кедән јол доланбачдыр. Јохуш адамы јорур, чохлу вахт апарыр...

1. Труды первого Съезда Кавказских врачей. Том II, Тифлис, 1893, стр. 77 — 80.

Өзүнүн төбиәти вә гурулушуна көрә Шуша гејри-ади бир шөһәр-дир. Дәниз сәтһиндән 1550 метр јүксәклијиндә јерләшмишдир. Шөһәр үч төрөфдән сылдырым гајаларла, шимал төрәфи исә уча вә гапын һасарларла әһатә олунмушдур.

Шөһәр ағ дашдан тикилмишдир. Евләрин әксәријјәти ики, үч вә дөрдмөртәбәлидир. Һәр евин ири пәнчәрәләри, кениш еваны вә дөмир гапылары вардыр. Пәнчәрәләрә чох орижинал дөмир чәрчивөләр вурулмушдур. Һәр евин биринчи мөртәбәсиндә ат төвләси вар. Бу төвләләрдә һамынын севимлиси мөшһур Гарабаг атлары сахланыр. Шөһәрә ичмәли су кәнардан бору илә кәтирилир. Бундан әләвә һәјәтләрин әксәријјәтиндә дәринлији 5 — 6 метр олан су гујулары тикилмишдир. Јағыш јаганда бу гујулар долур. Евләрдә бухаралы даш печләр һөрүлмүшдур. Шөһәр нәглијјаты икиатлы фајтонлардан икигәкәрли арабалардан ибарәтдир. Бә'зән шөһәр базарларына гатыр вә ешшәклә маллар дашыныр.

Мехманханада Лиди шөһәр музејинин директору чәнаб Шаптро вә чаван арвады илә растлашдыг. Онлар бурада антроположи өлчүләр апарыр, һәм дә Гафгаз типләринин фотошәкилләрини чәкирдиләр. Узагдан, Хочалы төрөфдән башы гарлы Муров дагы (3.700 м.) көрүнүрдү. Бағлары нөһәнк тутаглар бәзәјирди. Бу ағачын мејвәсиндән мөшһур тут арагы чәкилир.

Шушанын базары башдан ајага гәдәр хырда дүканларла әһатә олунмушдур. Ғызыл-күмүш маллары вә ејни заманда халы-кәбә чатышмырды. Үмумијјәтлә, алвер јахшы кетмирди»¹.

Шуша шөһәри бир тичарәт вә сәнәткарлыг мәркәзиндән әләвә ејни заманда гәзә мәркәзи иди. Артыг XIX әсрин ахыр илләриндә гәзәдә 200-дән јухары кәнд варды. Шүбһәсиз ки, шөһәрин иғтисади инкишафында кәндләрин бөјүк ролу варды. Бу кәндләр илбоју инкишафында кәндләрин бөјүк ролу варды. Әкәр Ләмбәран кәнди шөһәри һәр чүр мәһсулла тө'мин едирдиләр. Әкәр Ләмбәран кәнди шөһәрин фабрикаларыны барамәјлә, төрөкәмә (Шаһсәвән, Кәбирли, шөһәрин фабрикаларыны барамәјлә, төрөкәмә (Шаһсәвән, Кәбирли, Гарадолаг, Дүңјамаллар, Ејвазаллар, Биниәтли, Таталлар) обалары, Гојун-гузујла, Ағчабәди јемиш-гарпызыјла, Гарабулаг сары буғдасыјла, Бәрдә турач-гырговулујла, Шелли нарыјла, һејвасыјла, Новрузлу

1. Бах: Коллекция Кавказского музея. Том VI, часть I, Тифлис, 1912 г., стр. 136 — 137

тутуҗла, Күлаблы армуд, зогалыҗла, Хәлифәли әзкилиҗлә, Зарыслы мәшһур гатығы вә гаҗмағыҗла, Ханалла моруғуҗла, Шырлан балыҗла, Баллыча тут арағыҗла, Алхаслы көрә жағыҗла шушалыларын сүфрә-сини бәзәҗирдиләр. Шүбһәсиз ки, бу кәндләрин арасында Ағдамын хүсуси јери вар иди. Ағдам нәинки өзүнүн памбыг тарлалары, һәр чүр мејвәси олан көзәл бағлары, гуҗруглу гојун сүрүләри, көһлән атлары илә мәшһур иди, һәм дә дүңјада чан дәрманы олан зәнкин базары илә дә шөһрәт тапмышды. Истәр кечән әсрдә вә истәрсә дә мүасир дөврдә бүтүн Загафгазијада үч базар мәшһурдур. Бунар Кәнчә, Тифлис вә Ағдам базарларыдыр.

Тәсәдүфи дејилдир ки, Ағдама кәлән гонағлар, сәјҗаһлар вә туристләр мүтләг Ағдам базарында олар вә јол гејдләриндә базарда көрдүкләрини е'тираф едәрләр.

Гарабағын тарихини, игтисадијјатыны вә адәт-ән'әнәсини јахындан өјрәнән өлкәшүнас И. Сегалын Ағдам вә онун базары һагтында тәәсүраты чох марағлыдыр:

Ағдам бир кәнд кими чох да бөјүк дејилдир. Лакин Ағдама кәл-сәниз кәнд әләмәтләринә раст кәлмәзсиниз. Хүсусилә буранын сакинләринин давранышы вә доңлары (кејимләри) сизи вәлеһ едәр. Кәнд чамаатынын әјиңләрини баһалы парчадан костјум, башында бухара папаг, белиндә күмүш кәмәр, дөшләриндә үчгапағлы гызыл саат, ајағыны хром чәкмә бәзәјир. Онларын данышығларына гулаг асанда һисс едирсән ки, сәниилә кәндли јох, халис шәһәрли сәһбәт едир. Бурада алыш-веришлә мәшгул оланлар шушалылардыр. Базарда онларын сајсыз-һесабыз дүканлары вә тичарәт мәнәтгәләри вардыр.

Мән јахшы билирдим ки, Ағдам базары игтисади чәһәтдән бүтүн Гарабағда бөјүк әһәмијјәт кәсб едир. Буна көрә дә мән Ағдамда оlanda мәнә дедиләр сабаһ базар күнүдүр. Мән фүрсәтдән истифадә едәрәк кечәни Ағдамда галдым ки, сәһәри бу мәшһур базарла таныш олум.

Һәлә дан јери сөкүлмәмиш базар мејданы адамларла долу иди. Базара кими атла, кими фајтонла, кими арабада кәлирди. Пијада кәләнләр исә хырда вә ири бујнузлу һејванлары мал базарына сүрүрдүләр. Артыг сәһәр саат 10-да базарда бир нечә мин адам топланмышды. Бунар әксәрән шәһәр әһлиндән, кәндлиләрдән,

алверчи вә мүлкәдарлардан ибарәт иди. Бири малын сатыр, диқәри алыр, үчүнчүсү исә маллара тамаша етмәклә һәзз алырды. Базарда чохлу чајхана, гәлјаналты варды, чадырларда исә кабаб биширир-диләр. Бир сөзлә, базарда бөјүк чанланма олмагла јармарка әһвали-руһијјәси вар иди. Араба вә фајтонлар долу кисәләри дашыҗырдылар. Бу кисә вә ири чәвәрәнләрдә* арпа-буғда, чүрбәчүр мејвә вә мотал оларды. Базарын бир чох јерләриндә күндәлик тәлабаты өдәјән мә'мулатлар дүзүлмүшдү. Базара кәләнләрин һәр шејдән әввәл дигтәтини чәлб едән Гарабағ хәли-кәбәләри иди. Базар күнләри бура нәинки кәндли вә мүлкәдарлар, ејни заманда Шуша тачирләри, сәнәткарлары белә ахышырдылар.

Ағдам базары 1867-чи илдә ачылмышды. Лакин бу базар әсасән 80-чи илләрин әввәлиндән даһа доғрусун Тифлис — Бақы дөмирјолун ачылышындан (1883-чү ил — *Ф. Ш.*) фәалијјәтә башламышды. О заман Гарабағда истәһсал олунан малларын әксәријјәти Ағдамын анбарларына јығылар вә бурадан Овлах (Јевлах) стансијасына, ордан исә Бақы, Тифлис вә башга шәһәрләрә көндәрилирди.

Ағдамын тәсәррүфатында әсас јерләри тутан саһәләрдән бири дә бағчылыг, хүсусилә тутчулуғ саһәсијди. Доғрудан да тут ағачлары Ағдамын тәсәррүфатында бөјүк рол ојнајырды. Тутла јанашы үзүм-чүлүјүн дә өз јери варды.

Ағдамда илдә 200.000 ведрә шәраб истәһсал олунурду. Ағдамлылар бу шәрабдан үзүм спирти вә сон дәрәчә ичмәли конјак истәһсал едирдиләр. Конјак истәһсал етмәк тәшәббүсү бурада 1891-чи илдә олмушдур. Сонрақы 1892-чи илдә Ағдамда ики конјак заводу тикилиб истифадәјә верилмишди.

Гарабағда гојунчулуғун инкишафы хырда тәсәррүфатла мәшгул оланлара әлверишли шәраит јарадырды. Буна көрә дә чохлары хәли-кәбә тохумаг үчүн хүсуси олагаг гојун сүрүләри сахлајырдылар. Ағдам базарында нәинки хәли-кәбә, ејни заманда палаз, чечим, зинли, чувал, хурчун, һәтта инчә зөвглә тохунмуш ат чуллары да сатылырды. Јерли чамаат гыз көчүрәндә хәли-кәбәдән чениз верирдиләр. О заман Гарабағда ән көзәл халча вә палаз Шушада, Ләмбәран кәндиндә, бир дә Чәбрајыл гәзасынын Гаргабазар кәндиндә тохуарды.

* Фындыг ағачындан һөрүлмүш сәбәт. *Ред.*

Гэзада олан башга кәндләр кими Ағдамын да өз инкишаф тарихи варды. Ағдамын бинасы XVIII әсрин икинчи жарысында гојумшуду. Мә'лум һәгигәтдир ки, Шуша галасынын бүнөврәсини гарабағлы Пәнаһ хан гојумшудур. Ханын тикдирдији Шуша алынмаз тәбии гала иди. Пәнаһ хан да һәрдән дарыханда Ашағы Гарабағын дүзәнкаһларына ова чыхарды. Бә'зән хан овда ләнкијәндә вә динчәлмәк истәјәндә онун үчүн истираһәт еви лазым иди. Бу мәгсәдлә Пәнаһ хан инди Ағдам адланан јердә (Имарәтдә — Ф. Ш.) ағ дашдан ев тикдирир. Чох кечмәмиш бөјүк кәнд олан Ағдам һәммин евин ады илә мәшһур олур.

Сонралар Пәнаһ хан вә онун оғлу Ибраһим хан өз аиләләри, нөкәр-наибләри илә бирликдә ғыш ајларыны бурада кечирәрдиләр. Күнләр кечдикчә Ағдам бөјүјүр, әһалиси артараг гөзанын ән ири кәндләриндән биринә чеврилир. 1886-чы илин мә'луматына көрә Ағдамын әһалиси 17.663 нәфәр олуб. Һазырда Ағдам о гәдәр бөјүјүб ки, бир нечә мүстәгил кәндә бөлүнүб вә бурада «Ағдам кәнд чөмијјәти» јараныб.¹

Шушанын мәшһур кәндләриндән бири дә Гарабулаг (индики Фүзули рајону) кәндидир. Доғрудур, инзибати бөлкүдә бу кәнд Чәбрајыл гөзасынындыр. Лакин бу кәнд Шуша галасы илә даһа јахын үнсийјәтдә иди. Гарабулаг кәндинин јетишдирдији мәһсуллары һәмишә Ағдам базарында сатардылар. Бу кәнд өзүнүн сары бугдасы илә бүтүн Гарабағда мәшһур иди. Буна Гарабағда «Малаган бугдасы» дејәрдиләр. Бүтүн Гарабағы бугда илә, даһа доғрусу чөрәк илә Гарабулаг кәндлиси тә'мин едәрди. Бу кәндиң марағлы тарихи вардыр: 1833-чү илә кими бу кәндә «Гарабулаг» демишләр. Бә'зән дә Гарабулағы рус кәнди һесаб едәрәк «Малаган» адландырмышлар. Бунун исә ғысача тарихи беләдир: 1830-чу илдә рус чарынын фәрманы илә Русиянын дахили губернијаларында јашајан славјан тајфаларындан олан «малаганлары» Загафгазијанын, о чүмлөдән Зәнкәзур гөзасынын «Базарчај» кәндиңә сүркүн етмишләр. Арадан үч ил кечәндән сонра јә'ни 1833-чү илдә һәммин малаганлардан 40 аилә Гарабулаг кәндиңә көчмүшдүр. Ону да гејд етмәк истәрдим ки,

1. Бах: И. Сегал. Елизаветполская губерния (Впечатления и воспоминания) «Кавказский Вестник», 1902, № 3.

малаганлар Гарабулаға кәләндә бу кәндә «Карјакин» дә дејирдиләр. Бу да тәсадүфи дејилдир: 1805-чи илдә Рус — Иран мұһарибәсиндә Әскәран кәнди әтрафындакы мәшһур дөјүшдә рус ордусунун полковники Карјакин фәргләнмишдир. Буну нәзәрә алан рус чары I Александр өз фәрманы илә Малаган кәндиңә (Гарабулаға) рус забитинин шәрәфинә «Карјакин» ады вермишдир. Даһа сонралар бу јер Шәрг поэзијасынын күнәши, бөјүк Азәрбајчан шаири өлмәз Фүзулинин шәрәфинә «Фүзули» адландырылмышдыр. Үмумијјәтлә, тарихи адлары шәхси адларла өвәз еләмәк ағылсызлыгдыр вә тарихи әлә салмагдыр. Шүбһәсиз ки, белә бир солахај тәдбирләр дајаз дүшүнчәли рәһбәр вә диктаторларын «фәалијјәти»нин нәтичәсидир. Вә халг өз кечмишини унудан мангуртлашмыш башсыз башчылары тарих боју лә'нәтләјәчәкдир.

ГАФГАЗЫН КОНСЕРВАТОРИЈАСЫ

XIX әсрин орталарында чаризмин мүстәмләкә сijasәтинә зидд олараг Азәрбајчан халгы Гәрби Европа вә рус мәдәнијјетиндән истифадә етмәјә имкан тапырды. Бунунла әлагәдар олараг Азәрбајчанда јени бир мәдәни һәјат гәјнајырды. Гарабагда, хусусилә Шушада елм вә әдәби фәалијјәт артды. Һәлә Вагиф дөврүндән башлајараг, Шуша шәһәри бөјүк әдәби мәркәз кими бүтүн Азәрбајчанда шәһрәт тапмышдыр. Өз доғма вәтәни олан Шушанын аб-һавасынын шаиранәлијиндән вә көзәл мәнзәрәсиндән илһам алан мәшһур әдәбијјатшүнас Фиридун бәј Көчәрли¹ Шушаны Загафгазијанын Ширазы адландырараг јазмышдыр:

«Шуша галасы Загафгазијанын көзәл вә басәфа шәһәрләриндән бириси һесаб олунурду вә ахыр вахтларда сүр'әт илә абад олмаға үз гојмушдыр. Ичиндә чох көзәл имарәтләр јапылмышды. Јај фәслиндә алтмыш-јетмиш минә гәдәр нүфус бу шәһәрә чәм олурду. Чүнки Шушанын аб-һавасы хејли саф вә саламат олмаға көрә јајлаг мәнзәрәсиндәндир.

... Шуша шәһәринин аб-һавасынын тә'сириндән вә торпағынын бәрәкәтиндән бурада чох зүрәфа, үдаба вә шүәра вүчуда кәлибдир. Белә ки, Шуша галасы Загафгазијанын Ширазы мәнзәрәсиндә олуб әрбаби-зөвгү сәфа ојамағы вә әһли-һал вә саһиби-дил јатағы һесаб олунур. Шуша әһли һәмишә ејшү ишрәтдә олуб, күнләрини кәзмәкдә, сәјрү сәјаһәтдә кечирирләр вә буранын сазәндә вә ханәндәләри инди дә мәшһуричаһандыр».¹

Шушанын инзибати мәркәзи олмасы, онун игтисади чәһәтдән јахшы инкишаф етмәси, һәм дә бу шәһәрин фүсункар тәбиәти вә чоғрафи мөвгеји буранын узун мүддәт Азәрбајчанын елм, поезија, хусусилә мусиги мәдәнијјәти мәркәзи олмасына бөјүк тә'сир көстәрмишдир. Халг шаири Сәмәд Вургун демишдир:

«Гарабаг көзәлдир. Онун кечилмәз дағларыны, гәјаларыны, галын вә ајаг дәјмәмиш мешәләрини, дағ селләрини, шәффаф булағ

ларыны Азәрбајчан шаирләри өз ше'рләриндә аз тәрәннүм етмәмишләр. Уча дағлар дөшүндә Шуша шәһәри дүшмүшдүр. Шуша тәкчә өзүнүн көзәл тәбиәти илә дејил, јүксәк, аһәнкдар вә поетик мәдәнијјәти илә дә шәһрәт тапмышдыр».¹

Азәрбајчан халгынын мәдәнијјәт тарихиндә илк дәфә олараг театр, сирк тамашалары, Европа вә Шәрг концертләри, мусиги, елм, маариф вә бир чох сәнәт мәллисләри, бундан әләвә мөтбәә, китабхана, реални училиш, городској училиш, семинарија вә бир сыра мәдәни-маариф мүәссисәләри Шушада јаранмышдыр. XIX әсрин 40-чы илләриндән башлајараг Шушада инчәсәнәтин мүхтәлиф саһәләри инкишаф едирди. Јерли театр һәвәскарлары тәрәфиндән театр тамашалары көстәрилди. Јери кәлмишкән гејд етмәлијик ки, Гафгазын тарихиндә илк дәфә театр тамашалары 1845-чи илдә Тифлис шәһәриндә көстәрилмишди.

О вахтлары тичарәтдә, мәдәнијјәтдә Тифлислә рәгабәт апаран Шушада исә илк театр тамашалары 1848-чи илдә көстәрилмишдир.

Шушада верилән театр тамашаларынын әксәријјәти М. Ф. Ахундовун композисијаларындан ибарәт иди. Мәсәлән, о дөврүн гәзетләринин бириндә бу барәдә марағлы бир хәбәр охујурур:

«Дүнән ајын 16-да (16 август 1884-чү ил - Ф. Ш.) бурада мүсәлман һәвәскар кәнчләринин иштиракы илә бу јај үчүнчү дәфә хејријјә мәгсәдилә тамаша көстәрмишләр. Һәвәскарлар биринчи дәфә «Мәстәли шаһ», икинчи дәфә «Һачы гара», дүнән исә «Вәзир хан Сәраби» тамашаларыны ојнамышлар. Јахын күнләрдә исә «Мүсјә-Жордан»ы ојнајамағлар. Бүтүн бу комедијалар Гафгаз мүсәлманлары арасында мәшһур олан Мирзә Фәтәли Ахундовун гәләминин мәһсулудур».²

О заман јерли рус вә ермәни зијальлары өз гүввәләри илә тез-тез тамашалар верирдиләр. Шәһәрин габагчыл азәрбајчанлы зијальлары да бу тамашалара кетмәји хошлајырдылар. Чүнки һәлә о дөврдә Азәрбајчан дилиндә драм әсәрләри олмадығына көрә шәһәрдә Азәрбајчан тамашалары көстәрилмирди.

1. Бах: Ф. Б. Көчәрли. Азәрбајчан әдәбијјаты. Б., 1978, сәһ. 157.

1. Сәмәд Вургун. «Х. Б. Натәван.» «Правда» гәзети, 23 мај 1940.
2. Бах: «Новое обозрение» гәзети, 1884-чү ил № 226.

Нəһажət, Азəрбајчан əдəбијјатында драматуркијанын əсасыны гојан М. Ф. Ахундовун драм əсəрлəri мейдана чыхдыгдан сонра Тифлисдə, Бақыда вə Шушадə Азəрбајчан дилиндə илк театр тамашалары кəстəрилмəјə башланды.

Шушадə илк дəфə Азəрбајчан дилиндə театр тамашасы 1870-чи илдə кəстəрилмишди. О заман бу тамашалар Азəрбајчандə театр сənəтинин банилəриндən бири олан мəшһур артист Мирзə Мухтар, сонралар исə (1890-чы иллəрдə) Јусиф бəј Мəлик-һагнəзəровун рəһ-бərлији илə кəстəриллирди. О заман театрда М. Ф. Ахундовун комедијалары ојнанылырды. Ј. Мəлик- һагнəзəровун тəшкил етдији тамашаларда кəнч халг мұəллимлəриндən Фирудун бəј Кəчəрли, Бədəl бəј Бədəlбəјов, Салман Вəлибəјов, Əбдүррəһим бəј Һагвердијев, Һəшим бəј Вəзиров вə мəшһур халг ханэндəси Чаббар Гарјагдыоглу иштирак етмишди.

1891-чи илин јазында Шушадə шəһэр варлыларындан Н. А. Хандəмиров тэрəфиндən театр бинасы тикилдикдэн сонра шəһəрдə театр тамашаларынын сајы артмаға башланды. Шəһэр əһли бу тамашалара бəјүк мараг кəстəрди. О заман «Новое обозрение» гəзети Хандəмировун театрында кəстəрилən тамашалардан бəһс едэрək јазырды: «... Бурада (Шушадə — Ф. Ш.) 1891-чи илин јазында Шушалы чəнаб Хандəмировун тэрəфиндən театр бинасы истифадəјə верилмишдир. Артыг јерли һəвəскарлар үч тамаша кəстəрмишлэр. Театр билетлəринин Һəддиндən артыг баһа олмасына бахмајараг билетлэр тез сатылыр».¹

Јерли һəвəскарлар тэрəфиндən театр тамашаларынын кəстəрил-мəsi шəһэр əһлинə мұсбət тə'сир етдији үчүн Шушанын əдиб вə јазычылары да драм əсəрлəri јарадырдылар. Мəсələn, 1899-чу илин јазында јерли һəвəскарлар Ə. Һагвердијевин «Дағылан тифаг» əсəрини ојнамышлар. Тамаша бəјүк мұвəффəгијјэтлə кечмиш, 800 манат пул јығылмышды. Ахырда тамашачылар Һагвердијеви сəһнəјə дə'вəт едиб ону узун мұддət алгышлајараг гижмэтли албом вə кұмүш стəкан габы (подстаканчик) бағышламышлар.²

1. «Новое обозрение» гəзети, 28 ијул 1991-чи ил, № 2612.

2. «Каспи» 13 ијул, 1899-чу ил, № 147.

Үмумијјэтлə, Шушадə верилən театр тамашаларынын сајы јай ајларында даһа да чохалырды. Бунун сəбəби исə ајдындыр. Шуша истираһət мəскəни олдуғундан исти јерлəрин əһалиси јай ајларында шəһэрə топлашырдылар. Һəтта Русијанын Москва, Петербург, Аврoпанын Варшава, Вјана, Берлин вə Парис кими бəјүк шəһəрлəриндə тəһсил алан шушалы кəнчлэр јай тə'тилиндə өз вəтəнлəринə гајы-дардылар. Онлар јерли тəлəбə вə мұəллимлəрлə бирликдə театр тамашалары кəстəрəдилэр.

Һəмин бу тамашаларда јерли һəвəскарлар нəинки Азəрбајчан јазычыларынын əсəрлəрини, Һəтта рус вə Аврoпа классик драматургларынын əсəрлəрини дə ојнајырдылар.

Тəсədүфи дејилдир ки, бəјүк Шекспирин мəшһур «Отелло» фа-чиəsi илк дəфə Шушадə ојнанылмышды. 1904-чү илин сентјабрын 1-дə Хандəмировун театрында илк дəфə Азəрбајчан дилиндə «Отелло» драмасы тамашаја гојулду. Отелло ролунда əсəрин мұтəрчими Һашым бəј Вəзиров ојнамышдыр, бу тамаша тамашачылара бəјүк тə'сир бағышламышды.

XIX əсрин биринчи јарысындан башлајараг Шушадə инчəсə-нəтин мұхтəлиф сəһələri илə бирликдə ханэндə сənəти дə даһа сүр'əтлə инкишаф едирди. Ханэндəлик сənəти Азəрбајчанын башга јерлəринə нисбətən Гарабаг маһалында, даһа чох вə хұсусилə Шуша шəһəриндə инкишаф етмишди. Бу шүбһəсиз, тəсədүфи бир хал ол-мајыб, Шушанын чоғрафи шəраити, дикəр тэрəфдən исə шəһəрин кениш мэдəни-игтисади мұнасибэтлəri илə əлагəдар иди.

Азəрбајчанын башга шəһəрлəринə нисбətən Шушадə мусигичи, чалан, охујан, рəгс едэн даһа чох иди. Тəсədүфи дејилдир ки, Азəр-бајчан халгынын мусиги тарихи илə јахындан мəшгул олан кəркəм-ли мусигишұнас В. Виноградов Шушанын мусиги һəјатындан вə Шуша мусигичилəринин Азəрбајчанын мусиги мэдəнијјəти тарихин-дəки тутдуғу ролдан бəһс едэрək јазмышды:

«Јашыл отлагларын бұрүдүјү, сылдырым дағ дəшүндə кəзəl мənзэрəли Шуша шəһəri дүшмүшдү. Онун кəзəl тəбиət мənзэрə-лəri һэр ил сəјјаһлары өзүнə чəлб едир, јашыллыглара гəрг олмуш дағларын мұлајим чизкилəri јолчулары валех едир. Лакин Шушадан алынан естетик тəəссүрат бунунла гуртармыр. Бурада Азəрбајчанын башга рајонларына нисбətən мусиги даһа чохдур. Бурада һəмишə

халг маһныларыны, ханәндәләри, чалгычылары динләмәк вә рәгә-
ләрә бахмаг олар. Шуша узун заманлардан бәри мусиги мәркәзи
кими танынмыш вә халг мусиги исте'дадларынын түкәнмәз мәктәби
кими бүтүн Загафгазијада шәһрәт газанмышдыр. «Шуша мусиги-
чиләри» Азәрбајчан мусигисинин тарихини јаратмыш вә ону јалһыз
өз вәтәнләриндә дејил, һәм дә Шәргин башга өлкәләриндә тәмсил
етмишләр».¹ Мәшһур рус шаири Сергеј Јесенин исә мәктубларынын
бириндә гејд едир ки, «Әкәр бири охумагы бачармырса, демәли
шушалы дејилдир».²

Ханәндәлик сәнәтинин инкишафы илә әлагәдар олараг кечән
әсрин 70 — 80-чи илләриндә Шушада мусиги салонлары,
мәчлисләри, дәрнәкләр вә мусиги мәктәбләри јаранмышды.
Шушада мусиги мәктәбинин јарадычылары Харрат Гулу вә Молла
Ибраһим олмушдыр. Профессор Бүлбүл гејд едир ки, тәләбәләр 13
— 14 јашына кими Молла Ибраһимин, 14 јашындан јухары исә
Харрат Гулунун мәктәбиндә мусиги дәрси кечирдиләр.

Харрат Гулу Мәһәммәд оғлу (1823 — 1883) о дөврүн ән мәшһур
мусигишүнәси олмушдыр. О, классик Шәрг мусигисини камил би-
лирди. Һәм дә илһамлы ше'рләр јазырды. Онун бир чох ше'рләри
вә гәзәлләри мә'лумдыр. Харрат Гулунун өзүнүн дә көзәл сәси
олмушдыр. Мәһәррәмлик тә'зијәсини кечирмәк мәгсәдилә Харрат
Гулунун тәшкил етдији мәчлисә Шушанын јахшы сәси олан кәнч-
ләрини чәлб едиб шәбиһ сәһнәләри ојнамагла јанашы, ејни заманда
онлара охумагын, муғаматын, сирләрини дә ојрәдирдиләр. Дини
мәгсәд дашымасына бахмајараг һаггында бәһс етдијимиз мәчлис
(мәктәб) Азәрбајчанда вокал сәнәтинин инкишафында мүәјјән јер
тутмуш, һачы һүсү, Мәшәди Иси, Садыгчан, Әбдүлбаги Зулалов,
Чаббар Гарјагдыоғлу, Кечәчиоғлу Мәһәммәд кими сәнәткарларын
јетишмәсинә сәбәб олмушдыр.

Чаббар Гарјагдыоғлунун јаздыгына көрә Харрат Гулу чох јахшы
һафизәјә малик бир сәнәткармыш.

1. В. Виноградов. Узлеир Гаджибеков и Азербайджанская музыка. М. 1938-г.
стр. 9.

2. С. Јесенин. Сечилмиш әсәрләри. Москва, 1961 г, V чилд, сәһ. 205.

О, дәсткаһларын шакирдләр тәрәфиндән дүзкүн охунмасына, сәсин
бүлүр кими саф олмасына хүсуси дигтәт јетирәрмиш.

Мәшһур әдәбијјатшүнәс алим Фиридун бәј Көчәрли Харрат
Гулунун сәнәтинә јүксәк гијмәт верәрәк јазырды:

«Кәрбәләји Гулунун сәнәти харратлыг иди. Чох дәгиг вә әһли
зөвг, ширинкәлам бир шәхс иди ки, чүмлә Шуша әһли ону әзиз вә
мәһрибан тутарды. Өз сәнәтиндә артыг мәһарәти олдуғу кими елми-
мусигидә дәхи бихәбәр иди вә Ғарабагын мәшһур ханәндәләри онун
јетирмәләридир».¹

Харрат Гулунун өлүмүндән сонра Шушада мәшһур ханәндә һачы
һүсү вә көркәмли алим вә мусигишүнәс Мир Мөһсүн Нәвваб
тәрәфиндән «Мусигишүнәсләр мәчлиси» јарадылмышды. Бу мәчлис-
дә ше'р, мусиги вә сәнәтин естетик проблемләри музакирә олунар,
ханәндәләрин дүзкүн охумагына вә усталыгына дигтәт верәрдиләр.

XIX әсрин 80 — 90-чы илләриндән башлајараг, ханәндә дәстә-
ләри театр тамашаларынын фәсиләләриндә чыхыш едирдиләр. Гаф-
газда илк дәфә театр тамашаларынын фәсиләләриндәки чыхышлар
Тифлис вә Шуша шәһәрләриндә олмушдыр. Ханәндәләрин театр та-
машаларындакы чыхышлары Азәрбајчанда мусигили театрын мејда-
на кәлмәсинә тәкан верирди. Сазәндә дәстәләринин бу чыхышлары
һәм дә хүсуси шәрг концертләринин әмәлә кәлмәси үчүн шәраит
јарадырды. XX әсрин әввәлләриндә ханәндәләр сәһнәләрдә мүстә-
гил олараг чыхыш етмәјә башладылар.

Азәрбајчанда илк Шәрг концерти 1901-чи илин јајында кечирил-
мишдир. Драматург Әбдүррәһим бәј Һагвердијевин рәһбәрлији алт-
ында Шушада «Ханәмировун театры»нда кечирилән бу концертдә
мәшһур сәнәткарлар Чаббар Гарјагды оғлу, Кечәчи Мәһәммәд, Мә-
шәди Дадаш, тарзән Садыгчан, Мәшәди Зејнал, Ата Багдакүлоғлу,
ашыглардан Аббасгулу, Нәчәфгулу вә башгалары иштирак етмиш-
ләр. Концертдә бир тамашачы кими иштирак едән Реални училишин
франсыз дили мүәллими, сонралар мәшһур журналист Әһмәд бәј
Агајев һәмин концерт һаггында јазмышды:

1. Бах: Ф. Б. Көчәрли. Азәрбајчан әдәбијјаты. Икинчи чилд, Б., 1981, сәһ. 130.

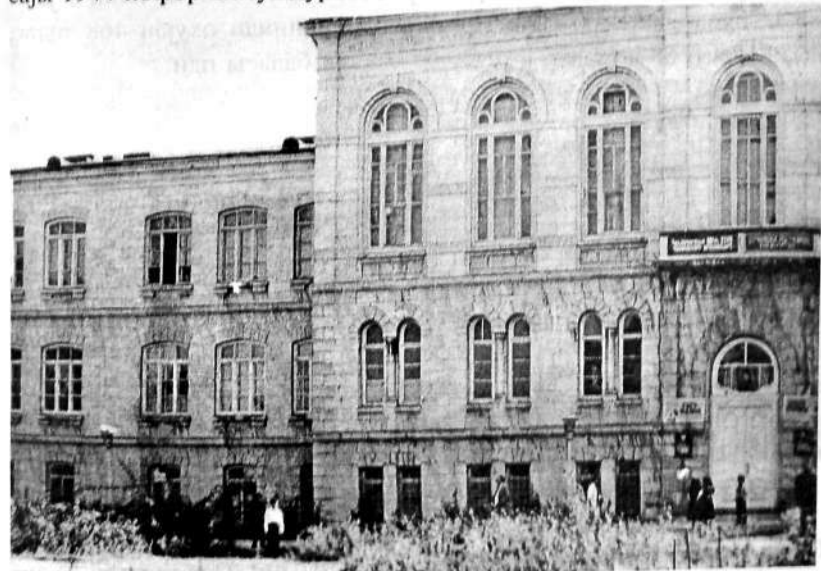
«... Тамашачылар бөжүк еһтирасла, орижинал түрк мусигисини вә халг маһныларыны динләјирдиләр».¹

Һәлә Шәрг концертләриндән габаг да Ә. һагвердијевин тәшәбүсү вә режиссорлуғу илә Шушада һәвәскарлар мусигили сәһнәчикләр көстәрмишдиләр. Бу сәһнәчикләрә шәһәр әһли бөжүк марагла бахармыш. 1897-чи илдә бөжүк Азәрбајчан шаири Фүзулинин «Лејли вә Мәчнун» поемасындан «Мәчнун Лејлинин гәбри үстүндә» мусиги сәһнәчији ифа олунмушдур. Мәчнун ролуну ојнајан Чаббар Гарјагдыоглу башына гуш јувасы гојуб сәһнәјә чыхмышды. Бу илк тамаша чох бәсит олдуғуна бахмајараг динләјичиләрә дәрин тә'сир бағышламышдыр. О заман 13 јашлы Үзејир һачыбәјов да Чаббарын Мәчнун ролунда ојнамасына бөжүк һәјәчанла тамаша етмишиди. Шүбһәсиз о вахт һеч кәсин аглына кәлмәзди ки, балача Үзејир кәләчәкдә бөжүк сәнәткар олачаг, Азәрбајчан опера мусигисинин әсасыны гојачагдыр. Бу сәһнәчик Азәрбајчанын, һәтта бүгүн Загафгазијанын мусиги һәјатында әләмәтдар һадисә иди. Бундан сонра 1900-чү илдә јенә Шушада өзбәк шаири Әлишир Нәваинин поемасы әсасында бәстәләнмиш «Фәрһад вә Ширин» сәһнәчији көстәрилмишиди. Фәрһад ролунда да јенә Чаббар Гарјагдыоглу чыхыш етмишиди.

Беләликлә, Шуша шәһәри XIX әсрин сонунда мусиги мәркәзинә чеврилмиш вә үмумазәрбајчан мусигисинин јүксәлишинә тәкан вермишир.

XIX әсрин биринчи јарысында Шушада театр, мусиги илә јанашы олараг елм вә маариф дә инкишаф едирди. Һәлә о замандан Шуша Азәрбајчанын мәдәнијјәт мәркәзләриндән бири иди. Бурада рус дилиндә мәктәпләр ачылмышды. 1830-чу ил декабрын 30-да шәһәрдә рус дилиндә гәза мәктәби (уездниј училиш) ачылмышдыр. Бундан әләвә 1838-чи илдә семинарија, 1876-чы илдә городской училиш, началнаја училиш, 1880-чи илдә алты синифли реални училиш, 1886-чы илдә исә рус-татар мәктәби (училиш) ачылмышдыр. Һәмин мәктәб јерли реални вә шәһәр училишинә тәләбә һазырлајырды. Гејд етмәлијик ки, рус-татар мәктәбинин ачылышында вә мәктәбин мадди чәһәтдән тә'мин едилмәсиндә о илләрдә (1886) Пе-

тербург даг-мә'дән институтуну битирмиш мүһәндис Фәррух бәј Вәзировун хүсуси хидмәти олмушдур. Бу дәвләт әһәмијјәти олан мәктәбләрдән башга шәһәрдә Көвһәр аға, Сәмәд бәј Агајев вә Мәлик-Аллаһвердијевин шәхси мәктәбләри вар иди. 1894-чү илдә исә шәһәрдә гыз мәктәби (Марински училиш) ачылмышды. 1910-чу илин мә'луматына кәрә шәһәр мәктәбләриндә охујан тәләбәләрин сајы 1944 нәфәр олмушдур.

Шуша. Реални мәктәб.

1910-чү илдә Шушанын Агдам кәндиндә јерли мәктәбин мүдири Аббас бәј Аббасовун тәшәббүсү илә биринчи дәфә олараг Нәчәф бәј Вәзировун әсәрләриндән тамашалар көстәрмишләр. 1913-чү илдә һәмин бу мәктәбдә (рус-татар) 200 нәфәр тәләбә охујурду.

1911-чи илдә Шушанын Малыбәјли кәндиндә мөшһур маариф хадими Мәһәммәд бәј Гарајевин рәһбәрлији илә гадын мәктәби ачылмышды. 1912-чи илин феврал ајында һәмин мәктәбдә Мәһәммәд бәјин рәһбәрлији вә мәктәбин мүәллимләриндән Н. Мојсәјеванын, Мир Мәһди Агамировун вә С. Татарникованын иштиракы илә тамаша көстәрилмишир. Тамашада 49 манат 83 гәпик пул јы-

1. «Каспи», 11 јанвар 1902, № 9.

ғылымшыды. Һәм ин пулдан гадын мәктәбиндә охујан тәләбәләрин еһтијачына сәрф едилмишир.¹

1913-чү илдә Һәмидә ханым Чаваншир Кәһризли кәндиндә, Сона ханым Рүстәмбәјова исә Әфәтли кәндиндә рус-мүсәлман мәктәби ачмышлар.

Мәктәбләрдә тәһсил пуллу олдуғу үчүн шәһәр јохсуллары вә кәндли ушағлары охуја билмирдиләр. Мәсәлән, 1916-чы илин I январь мәлуматына кәрә Шуша реални училишиндә охујан 468 тәләбәдән јалпыз 68-и шәһәр јохсулу вә кәндли баласы иди.

Шушадә јәј клубу. 1903-чү ил.

Гејд етмәлијик ки, о дөврдә шәһәр мәктәбләриндә Русијанын Горки, Харьков, Москва, Петербург, һәтта Берлин, Парис кими Мәркәзи Авропа шәһәрләриндә кимназија, институт вә университет гуртарымыш, өз дөврүнүн савадлы вә мәдәни мүәллимләри дәрә дејирдиләр. Тәсәдүфи дејилдир ки, Русија, Ермәнистан вә Азәрбајчанын бир чох елм, мәдәнијјәт вә инчәсәнәт хадимләри Шуша реални училишинин јетиширмәләриди. Шәһәр реални училиши алты синифли иди. 1906-чы илдә Шушанын сакинләри училиш үчүн үчмөртәбәли көзәл бир бина тикдирдиләр. Доғрудан да һәм ин бина өз меһмарлығ ансамблы вә көзәл тикилиши илә һазырда Зағағгазијада олан мәктәб биналары ичәрисиндә сечилир. Мәктәбдә охујан тәләбәләр хүсуси форма кејирдиләр.

1. Бах: «Закавказская Речь» гәзети, 1912-чи ил, № 49.

Дәрсләр рус дилиндә апарылырды. Бундан әлавә мәктәбдә түрк, алман, франсыз дилләри дә өјрәнилирди. Училишин 400 нәфәр адам тутан кешиш салону вар иди ки, бурада да тез-тез тәләбә кечәләри вә сәһәрчикләри тәшкил олуурду. Училишин мүәллими һәким Кәрим бәј Меймандаров 30 нәфәрдән ибарәт тәләбә халғ чалғы әләтләри оркестри тәшкил етмишиди. Һәм ин оркестр нәинки училишдә, һәм дә шәһәр ин ғыш клубунда тез-тез чыхыш едирди. Бундан әлавә училишдә нәфәсли оркестр, хор вә драм дәрнәји тәшкил едилмишиди. Шуша реални училишиндә валидејиләр үчүн верилән мусигили сәһәрчик һағтында «Новое обозрение» гәзетиндә марағлы бир хәбәр дөрч едилмишир. Гәзет јазырды:

«22 апрел 1890-чы илдә реални училишин залында мусиги сәһәрчији көстәрилди. Сәһәрчијини программасы 26 нөмрәдән ибарәт иди. Бурада декламасија, нағыл сөјләмәк, мусигили сәһнәчик көстәрмәк, хор илә маһны охумағ вә тәләбә оркестринин чалғысыны динләмәк олурду. Бир чох әдәби әсәрләр рус, түрк, франсыз, алман вә башга дилләрдә охунурду. Тәләбә хорунун, хүсусилә оркестрин чалғысы тамашачылары мәфтун етди. Сәһәрчикдә чыхыш едән валидејиләр белә марағлы сәһәрчикләрин тез-тез тәшкил олунамасыны арзу етдиләр. Доғрудан да бу тәләбә сәһәрчијини, сөзүн там мәнасы, тәләбә бајрамы адландырмағ олар».¹

1875-чи ил мартын 27-дә шәһәрдә «Хејријјә чәмијјәти» тәшкил едилди. Хејријјә чәмијјәти шәһәр ин бүтүн хејријјә ишләри илә мөшгул олурду. Чәмијјәт шәһәр ин абадлығ ишләриндә вә мәдәни һәјәтында көркәмли рол ојнајырды. Чәмијјәт 1875-чи ил октябрын 26-да шәһәр јохсуллары үчүн ики синифли гадын училиши ачмышды, дәрсләр пулсуз иди. 1879-чу илин јәјунда Шуша гәзасында мәһсул олмадығына кәрә шәһәрдә чөрәк мәсәләси чәтинләшди. О заман шәһәр бәләдијјә идарәсинин рәиси К. Кәһчәлинин вердији мәлумата кәрә шәһәрдә унун пуду 2 манат 80 гәпијә галхмышды.² Бунун нәтичәсиндә шәһәр јохсуллары һәм ин гијмәтә ун ала билмирләр. Унун ғытлығы нәтичәсиндә шәһәрдә бир чох чөрәкчи вә лаващчы дүканлары бағланды. Шәһәрдә ачлығ баш верди.

1. Новое обозрение, 1 мая 1890 г., № 2188.

2. Бах: «Кавказ» гәзети, 1879, № 248.

Чөрөкдөн өтрү дилөнөлөрүн сајы күнү-күндөн артырды. 800-дөн жүхары аилә ачлыг чөкирди. Һәмјерлилеринин бу ачыначаглы вөзијјетини нөзөрә алан Хан гызы Хуршидбану бөјим (Натөван) ачлыг чөкөн јохсулларына јардым етмөк үчүн шөһөрин варлы тачир вө бөјлөрини Хан сарајына дө'вөт едиб онлардан ачларын мөнафејинө пул, тахыл топлады. Хан гызынын сөхавөтли вө төшөббүсү нөтичөсиндө 15 чувал бугда, 50 пуд ун вө 1617 манат пул топланды. Натөванын өзү исө 150 манат гызыл пул вермишди. Ачлыг чөкөнлөрө көмөк мөгсөдилө ашагыдакы шөхсләр бу гөдөр пул вермишләр:

1. Шаһзадөләр: Бөһмөн Мирзө — 100 манат
2. Ирзагулу Мирзө — 100 м.
3. Хуршидбану бөјим (Натөван) — 150 м.
4. Һидајет Ага — 149 м.
5. Кәрим Ага — 60 м.
6. Сүлејман бөј — 100 м.
7. Шүкүр Ага — 40 м.
8. Нөчөфгулу бөј Гала бөј оғлу — 10 чувал бугда
9. Аббас бөј Һөсөнбөј оғлу — 50 пуд ун.
10. Исмајыл бөј Талыбеков — 30 м.
11. Нөсир бөј вө Искөндөр бөј (Өсөд бөјин оғланлары) — 100 м.
12. Күлчаһан бөјим — 60 м.
13. Рүстөм бөј Мирзөјев — 40 м.
14. Бөһбуд бөј Мөләһөт бөј оғлу — 25 м.
15. Аман бөј — 50 м.
16. Бахыш бөј — 5 чувал бугда.
17. Азад Ага Чаваншир — 50 м.
18. Фөрөчулла бөј — 25 м.
19. Шүкүр Бајрам оғлу Лөмбөрански — 50 м.
20. Чөфөр бөј Вөзирөв — 30 м.
21. Һөсөнөли бөј Садыгов — 15 м.
22. Рүстөм бөј Әмир Асланбөјөв — 25 м.
23. Һөсөнөли бөј Вөлибөјөв — 15 м.
24. Искөндөр бөј Мөзрүбов — 10 м.
25. Һачы бөј (Мирзө Гөдирин гардашы) — 10 м.
26. Зејналабдин Рөфибөјөв — 15 м.
27. Мөһөммөд бөј Угрулубөјөв — 15 м.
28. Мирзө Фөтөли бөј — 15 м.
29. Гасым Ага — 20 м.
30. Маһмуд Ага — 20 м.
31. Маһмуд Ага Агахан оғлу — 50 м.
32. Исмајыл бөј Һүсејибөј оғлу — 25 м.
33. Мөмиш бөј Сөфөрөлибөјөв — 25 м.
34. Һачы Мирзөли бөј — 20 м.

35. Көрбөлајы Көршим бөј — 30 м.
36. Каварелли Һачы Һүсеји бөј — 10 м.
37. Зејнал бөј Мөммөдов — 20 м.
38. Бахшалы бөј Рөфибөјөв — 25 м.
39. Сөлим бөј Һөјдөрханбөјөв — 10 м.
40. Гарашөрли Һачы Һөсөн бөј — 30 м.
41. Һачы Ирза бөј Шөмишбөјөв — 5 м.
42. Садыг бөј Таиров — 4 м.
43. Зејналабдин бөј — 2 м.
44. Ибад бөј Таиров — 20 м.
45. Чавад бөј Әлибөјөглу — 25 м.

Шөһөр өһалиси 1879-чу илин гышыны биртөһөр баша вуруб јаза чыхды. Лакин 1880-чи ил даһа да дөһшөтли олду. Гураглыг бүтүн Гарабагы бүрүдү. Һөмин ил нө мејвө, нө дө бир грам белө тахыл олмады. Бунун нөтичөсиндө мал-гара сүрү илө гырылырды. Ики илдөн бөри давам едөн гураглыг өһалини агыр вөзијјөтө дүчар етмишди.

1880-чи илин гышында ачлыг даһа да шиддөтлөнди. Ачлыг туфаны һөр евө сохулурду. Бир јандан да гышын шахталы кечмөси ачлыга мө'руз галанлары дондурурду. Бундан истифадө едөн мөһтөкирлөр вө ун алверчиләри чөрөјин пијмөтини кетдикчө артырырдылар. Шөһөрдө ачыннан өлөнлөрүн сајы күнү-күндөн артырды. Шөһөр Хејријјө Чөмијјөтинин фөалијјөти нөтичөсиндө ачлыгдан өзөб чөкөн јохсуллара 3817 манат² пул јардым едилмөјинө бахмајараг вөзијјөт јенө дө көркин иди.

Бир чох аилөләр өз јашајыш јерлөрини бурахыб, узаг јерлөрө көчмөјө мөчбур олурдулар. Шөһөрин нөинки јохсуллары, һөтта сөнөткарлары вө тачирләри дө ачлыга давам көтирмөјөрөк Гарабагы аз-чох тахылы олан јерлөрө, хүсусилө Гарабулаг көндинө (индики Фүзули рајонуна) гачырдылар. Чүнки ачлыг нөтичөсиндө алышверини олмадыгындан шөһөрдө бир чох тичарөт дүканлары багланмышды. Нөһајөт, 1882-чи илдөн вөзијјөт дөјишди. Артыг Гарабагда ачлыгдан өсөр-өләмөт галмамышды. Әксинө, 1883-чү илдө Шушанын көндлөриндө елө боллуг јаранды ки, көндиллөр мөһсөлу јыгыб-јыгышыра билмирдиләр. Шушадан Гарабулага, Төртөрө, Бөрдөјө, Агдама вө Овлага (Јевлаха) көчөнлөр бу јерлөрдө мөскөн салараг тичарөтлө мөшгул олдулар.

1. Бах: «Кавказ» гөзети, 1879-чу ил, № 248

2. Бах: «Кавказ» гөзети, 1880-чу ил, № 303.

Бир даһа Шушаја гаҗытмадылар. Лакин јаж аҗы кәләндә Шушаја ахышырдылар...

Хејријјә Чәмијјәтинин тәшәббүсү илә 1897-чи илин феврал аҗында Шушада илк дәфә олараг шәһәр китабханасы тәшкил олунду. Шәһәр китабханасынын ачылышы күнү бајрам шәнлији кими гејд едилмишиди. Хан гызы Хуршидбану бәјимин оғлу Кнјаз Мехдигулухан Усмијев шәһәр китабханасына 300 манат, һәрби хәстәхананын һәкими Н. В. Смирнов исә 10 манат вә 20 чилд китаб (рус дилиндә) бағышламышдылар. Тәзә китабхананын ачылышында шәһәр һәкими Кәрим бәј Мехмандаровун хүсуси хидмәти олмушдур.¹ Үч илин мүддәтиндә китабханадакы китабларын саҗы 500-ә чатмышды. Бу исә Шушада елм вә маарифин сон дәрәчә инкишафындан ирәли кәлмишиди.

Кечән әсрин 90-чы илләриндә вә XX әсрин әввәлләриндә шәһәрдә Хејријјә Чәмијјәти тәрәфиндән «Хејријјә кечәләри» тәшкил едилирди. Һәмин кечәләрдә Шушанын мәшһур охујан вә чаланлары иштирак едирдиләр. Кечәләрдә јығылан пуллар јохсул тәләбәләрин тәһсил вә башга еһтијачларына сәрф олунурду.

Ингилабдан әввәл Азәрбајчанын башга шәһәрләриндә олдуғу кими Шушада да әһалијә сәһијјә хидмәти һеч дәрәчәсиндә иди. О заман јә'ни 1900-чү илин әввәлләриндә 30 миндән јухары әһалиси олан шәһәрдә 7, гәзада исә 2 һәким вар иди ки, бири Ағдам сәһијјә мәнтәгәсиндә отурурду. Һәмин һәкимин исә арыг бир аты вар иди. Чох ачыначағлы вә күлүнч һал иди ки, әкәр гәзанын Күллүчә вә јахуд Гәрвәнд кәндиндә бир нәфәри кор бағырсаг санчысы тутсајды. Һәким Ағдамдан бу кәндләрә кәлиб чатаначан јазыг хәстә артыг о дүнјалыг олурду.

Шәһәрдә әһалијә сәһијјә хидмәтинин пис вәзијјәтдә олмасыны нәзәрә алан шәһәр бәләдијјә идарәси вә Хејријјә Чәмијјәти јени хәстәхана бинасы тикдирмәк үчүн бир нечә дәфә тәшәббүсдә олдулар. Лакин бир нәтичә чыхмады. Һәтта бу иш үчүн Хејријјә Чәмијјәти әһалидән 30 мин манат пул топламышды. Лакин бу пул илә шәһәр хәстәханасы тикмәк вә она гуллуғ едән персоналы маашла тә'мин етмәк гејри-мүмкүн иди.

1. «Гафгаз», 18 феврал 1897-чи ил, № 47.

Һәмјерлиләринин белә бир ағыр вәзијјәтини нәзәрә алан шәһәр таһирләри шәһәр хәстәханасы үчүн 25 мин манат гијмәтиндә олан үчмәртәбәли ев вә әлавә 100 мин манат пул вермишләр. Нәһајәт, 1902-чи ил август аҗынын 2-дә шәһәр хәстәханасы ачылды. Хәстәхананын илк илләрдә 16 чарпајысы, амбулаторијасы вә аптеки вар иди. Сонралар чарпајыларын саҗы 46-ја чатдырылмышды. Хәстәхананын ачылышы күнү шушалылар Москвадан тәбрик телеграмлары алмышлар. Күндүз саат 2-дә «Исфәндијаровун бағы»нда бөјүк гонағлыг олмушдур. Гонағлыға шәһәрин адлы-санлы адамлары дә'вәт едилмишиди. Гонағлыгда ән баһалы ичкиләр, плов вә шәрбәт верилмишиди. Зијафәтдә Фиридун бәј Көчәрли Азәрбајчан дилиндә, һәким Кәрим бәј Мехмандаров исә рус дилиндә чыхыш едәрәк һәмјерлиләринин белә бир тәдбирини тәбрик етмишләр. Зијафәтдә һәрби оркестр вә јерли сазәндә дәстәси чалыб-охумушлар.¹

Јени шәһәр хәстәханасынын ачылышындан сонра Шушада сәһијјә ишчиләринин саҗы чүз'и миғдарда артмышды. 1910-чу илин мә'луматына көрә шәһәрдә сәһијјә персоналынын саҗы белә иди:

Һәкимләр	Фелдшерләр	Акушерка	Диш һәкими	Евләр
киши	гадын	киши	гадын	
6	2	3	-	2
				1
				6

Һәмин илин мә'луматына көрә шәһәр хәстәханасында чарпајыларын саҗы 46-ја чатдырылмышды. 1910-чу илдә хәстәханада 244 хәстә мүәличә олунмушдур. Бунлардан анчаг 16 нәфәри өлмүшдүр.²

О дөврдә Шуша хәстәханасында Азәрбајчанда сәһијјә тарихиндә көркәмли рол ојнамыш Кәрим бәј Мехмандаров, Атарбеков, Мирзә Һүсејн кими мәшһур һәкимләр чалышырдылар. Шушада әһалијә сәһијјә хидмәтләринин јахшылашдырылмасында бу һәкимләрин хидмәтләри унутулмаздыр.

1. «Каспий» 1902 г. 10 август № 173.

2. Обзор Елизаветпольской губернии за 1910 г. Тифлис. 1912, стр. 219.

XIX әсрин 90-чы илләриндә Шушада бир сыра әдәби, мусиги вә инчәсәнәт мәчлисләри олмушдур. Бу мәчлисләрдән мусигишүнаслар мәчлиси (рәһбәри Нәввәб), хәттатлар мәчлиси (рәһбәри Кәрбәләји Сәфихан), ханәндәләр мәчлиси (рәһбәри Һачы Һүсү), нүсхәбәндләр мәчлиси (рәһбәри Мәшәди Әкбәр), нәгташлар мәчлиси (рәһбәри Кәрбәләји Сәфәрәли вә Нәввәб), ме'марлар мәчлиси (рәһбәри Кәрбәләји Сәфихан) вә саирә мәчлисләр олмушдур. Шүбһәсиз ки, бу мәчлисләрин фәалијјәти нәтичәсиндә Шуша шәһәри бөјүк инчәсәнәт вә мусиги мәркәзинә чеврилмишди.

Лухарыда гејд етдијимиз кими Азәрбајчанын Русијаја бирләшмәсиндән сонра Русија илә Азәрбајчан арасында игтисади вә мәдәни әлагәләр кетдикчә артырды. Һәлә XIX әсрин биринчи јарысында башлајараг Русијанын Москва, Нижни-Новгород вә башга шәһәрләринин тачирләри Шушаја кәләрәк шушалылар илә тичарәт апарырдылар. Ејни заманда Шуша тачирләри ипәкләрини һәмин шәһәрләрин базарларына апарыб сатырдылар. Шүбһәсиз ки, Русијада тичарәт апаран шушалылар истәр-истәмәз рус дилини өјрәнмәк мәчбуријјәтиндә галырдылар. Бундан әләвә Загафгазијанын башга шәһәрләриндә олдуғу кими Шуша шәһәринин дәвләт идарәләриндә дә һаким дил рус дили олдуғундан бүтүн јазы ишләри рус дилиндә апарылырды. Буна көрә дә јерли әһали рус дилини өјрәнмәјә чалышырды. Лакин бурасыны да гејд етмәк лазымдыр ки, чаризмин милли-мүстәмләкә зүлмүнә бахмајараг Шушанын габагчыл зијалылары рус дилини өјрәнмәклә бөјүк рус вә Европа мәдәнијјәтиндән истифадә едирдиләр. Шушада Гәза мәктәбиндә, городској училишдә, рус-татар мәктәбиндә вә Реални училишиндә охујан азәрбајчанлы ушағлары рус дилини, рус әдәбијјатыны сә'јлә өјрәнир, рус јазычы вә шаирләринин јарадычылығына аид әдәби кечәләр кечирдиләр. Мәсәлән, Шуша мәктәбләри 1899-чу илдә бөјүк рус шаири А. С. Пушкинин анадан олмасынын 100 иллијини вә 1803-чү илдә исә рус јазычысы В. Г. Короленконун 50 иллик јубилејини гејд етмиш вә она тәбрик телеграмы көндәрмишләр. 1913-чү илдән башлајараг Шушада рус дилиндә «Шушинская жизнь» ашлы гәзет чыхырды.

1916-чы илин мә'луматына көрә шәһәрдә 1249 нәфәр рус јашајырды.¹ Шушада рус дилиндә олан мәктәбләрдән башга һәлә кечән әсрин 40-чы илләриндән рус дилиндә театр тамашалары көстәрилди. Хандәмировун театрынын нәздиндә рус труппасы вар иди ки, бу труппа тез-тез рус вә гәрба Европа драматургларынын әсәрләрини тамашаја гојурдулар. Шәһәр типографијасы исә рус шаир вә әдибләринин әсәрләрини рус дилиндә чап едиб әһали арасында јайырдылар. Азәрбајчанлылар рус дилинә вә рус мәдәнијјәтинә бөјүк марағ көстәридиләр. Хүсусилә мәктәбли ушағлар рус дилини сә'јлә өјрәнирдиләр. 1848-чи илин јайында А. С. имзасыјла чыхыш едән бир нәфәр рус журналисти Шушада 3 ајдан артыг јашамышдыр. Һәмин сәјјәһ шушалыларын руслара мүнәсибәти вә рус дилини өјрәнмәләри вә шәһәрдәки театр тамашалары, үмумијјәтлә шәһәрдән алдығы тәәссүраты «Гафгаз» гәзетиндә шәрһ етмишди. Сәјјәһ јазырды:

• «Шушада үч ајдан артыг јашадығым күнләр мәним Загафгазија һәјатымын, Загафгазија хатирәләримин ән мә'налы, ән гиймәтли дәғигәләридир. Бурада мән дәфәләрлә руслара гаршы бәсләнән дәрин һөрмәтин шаһиди олмушам. Загафгазијанын һеч бир шәһәриндә рус дили Шушадакы кими јайылмыр. Һәр 10 нәфәр көрпә ушағдан б-сы сәнә раст кәләркән рус дилиндә нә исә дејирләр вә һамысы бирликдә рус дилиндә «Салам» (здраствуј) вериб кечирдиләр.

Шәһәр көзәл тикинтиләри вә ме'марлығ абидәләри илә өзүнү бир чох шәһәрләрдән үстүн тута биләр. Естетик мүнәсибәтләрдә һәр шәһәр Шушаја тај ола билмәз. Һамынын бөјүк һөрмәт бәсләдији Гәза рәиси КДТ. бура кәлмәмиш јерли чамаат театр нәди билмәздиләр. Инди һамы театра чан атыр. Тамашаларын көзәл гурулушу, зөвглә бәзәдилмиш лојалар, артистләрин сон дәрәчә маһир ојуну тамашачылары даһа чох чәлб едир.

Һазырда шәһәрдә ән чох дәбдә олан тамаша алман вәтәндашы чәнаб Ламберггерин сирк тамашаларыдыр».²

XX әсрин әввәлләриндә Шуша мәдәнијјәт вә истираһәт мәскәни кими һамынын нәзәр-дигтәгини чәлб едирди.

1. Кавказский календарь. 1917 г. стр. 192.

2. Бах: «Кафказ» гәзети, 1848 ч. ил. № 23.

Шөһәрин ики-үч мәртәбәли жарашылы евләри, раһат мейманханалары, гәшәнк һамамлары, сојуг булаглары, рөвач малларла долу олан мағазалары, хусусилә һамынын дигтәтини чәлб едән күллүчичәкли булвары, «Јај клубу», бурада көстәрилән марағлы театр тамашалары вә һәр евдән учалан мусиги авазлары сәјјаһлары һејран едәрди. Мәһз буна көрә дә Шушаја «Гафгазын консерваторијасы» дејирдиләр.¹

Шуша өзүнүн фүсункар тәбиәти вә көзәл мәнзәрәләри илә бүтүн дүнјада шөһрәт тапдығындан һамы бу шөһәри көрмәјә, онун көз јашы кими шәффаф, буз кими сојуг булагларындан ичмәјә, Чыдыр дүзүндә ат чапмағ жарышына бахмаға, Иса булагында Гарабағ тузусунун әтиндән кабаб, Кәблә Мәһәррәмин дадлы питисиндән, Молла оғлунун папирос кағызы кими назик олан лавашындан, Кәблә Мейдинин пахлавасындан јемәјә вә мәшһур Гарабағ тут арағындан дадмаға чан атарды. Хусусилә, јај ајларында шөһәрдә һәјат булаг кими гајнајарды. Бурада тез-тез Азәрбајчан мәдәнијјәтинин көркәмли хадимләри һүсејн Әрәблинскинин, Һ. Г. Сарабскинин, һачыаға Аббасовун, Аббас Мирзә Шәрифзадәнин рәһбәрлик етдикләри театр труппалары шушалылар гаршысында театр тамашаларыг көстәрәдиләр. Јерли һәвәскарлардан Азад бәј Әмиров, Әһмәд бәј Ағдамски вә башгалары Үзејир һачыбәјовун опера вә оперетталарыны тамашаја гојуб өз јерлиләринә естетик зөвг верәрдиләр.

О заман Бақыда чыхан «Каспи» вә башга гәзетләрин сәһифәләриндә Шушанын игтисади вә мәдәни һәјатына аид, хусусилә шөһәрин јај ајларыны төсвир едән чохлу јазылара раст кәлирик. Мәшһур журналист вә публисист Үзејир бәјин гардашы Чейһун бәј һачыбәјов «Каспи» гәзетинин 1912-чи ил нөмрәләриндән бириндә «Мүсәлманын гејдләри» адлы мәгаләсиндә Шушанын јај күнләрини белә төсвир едир:

«Шөһәрин ичтимаи һәјаты јалпыз јај ајларында ојаныр. Бу заман башга шөһәрләрдә тәһсил алан зијалылар истираһәт етмәк үчүн доғма шөһәрләринә кәлирләр. Шөһәрә мүәллимләр, һәм дә студентләр дә ахышырлар.

Доғуз ајлыг ајрылыгдан сонра шөһәрдә «Пишхурд» бәјләри дә топлашаараг шән күнләр кечирирләр. Шөһәр чанланыр.

Ән көзәл истираһәт кушәси јај клубу вә онун булварыдыр. Бура көләнләр хусуси зөвг илә кејинирләр. Онларын әјинләриндә вәзнәли чуха, чит архаһыг, диагонал шалвар, башда күмүшү папағ, гызылы кәмәр, ајағларында хром вә лак чөкмә оларды. Ахшам олан кими бу күтлә шөһәрин Авропа һиссәсиндә олан шөһәр булварына ахышырлар. Булвар чох мәнзәрәли бир јердә јерләшмишидир. Бурадан нәинки шөһәрин һәр јаны, һәтта шөһәрин 50 — 60 веретлик әтрафы белә ачыг көрүнүр. Бурада шөһәр булварындан башга јај вә гыш клублары, театр, мейманханалар, ресторан вә гәһвәханалар вә башга шәнлик јерләри вардыр. Јај өз кәлиши илә шөһәрә һәм шәнлик, һәм дә килеј-күзарлы күнләр кәтирир...»¹

19 ијул 1917-чи илдә «Көвһәријјә» мәктәбинин нәздиндә мүсәлман тәләбә комитәсинин шөһәббүсү илә шөһәрдә пулсуз китабхана салону ачылмышдыр. Шушада «Иршад» вә «Улдуз» кими дәрнәкләр дә фәәлијјәт көстәрирдиләр. О заман мүсәлман тәләбә дәрнәкләринә студент Азад бәј Әмиров башчылыг едирди. Дәрнәјин мәгсәди шөһәр мүсәлманлары арасында елм вә маарифи тәблиг етмәк иди.

Беләликлә, Шуша XX әсрин әввәлләриндә Гафгазын һәм консерваторијасы, һәм дә Азәрбајчанын мусиги бешији иди. О заман Гафгазын һарасына кетсәјдин орада чалыб-охујанын шушалы олдуғуна көрәрдин. Тәсәдүфи дејилдир ки, Шушаја һәм дә истедадлар мәскәни дејирдиләр. Бу истедадлар исе Шуша әдәби-мусиги мәчлисләринин вә Гарабағ вокал мәктәбинин јетирмәләридир...

Башга шөһәрләрдә олдуғу кими Шушада да «Хејријјә Чәмијјәти» шөһәрин игтисади инкишафында вә мәдәни һәјатында мүсәбәт ролю ојнајарды. Чәмијјәт шөһәрин хејир вә шәриндә јахындан иштирак етмәклә јени мәдәни-маариф мүәссисәләринин ачылмасына, јохсуллары, хусусилә касыб тәләбәләрин мадди вәзијјәтләрини јахшылашмасына бөјүк гајгы көстәрирди. Мәсәлән, 1919-чу ил Новруз бајрамы күнләриндә чәмијјәт еһтијачы оланlara 4050 метр аршынын малы (мануфактура) 35 пуд сәбзә, 8 1/2 пуд чај, 15 пуд сабун, 35 функт бугда пајламышды. Булардан әләвә һәр бир касыб аиләјә

1. Бах: Ф. Шушинский, «Шуша» (рус дилиндә) Б., 1968, сәһ. 69.

1. Бах: «Каспи» гәзеті, 1917-чи ил № 103.

20 ман. пул верилимишди. Бирликдә 2700 нәфәрә чәмијјәт көмәк әлини узатмышды. Бүтүн бу хејирхәһ тәдбирләри Әһмәд бәј Чаванширин гызы һәмидә ханым Чаваншир вә һәким Кәрим бәј Мехмандаров тәшкил етмишләр.¹

Гафгазын консерваторијасы, Азәрбајчан вокал мәктәбинин бешији кими мәшһур олан Шушада ХХ әсрин 20-чи илинә кими һәјат гәјнајырды. Ләј ајлары һәтта Орта Асијадан, Иран вә Түркіјәдән кәлән гонаглар бу өмүр узадан шәһәрин сәфалы мешәләриндән, сәрин булагларындан, мә'сум ушаг гәлби кими пак олан һавасындан һәзз алырдылар. Гарабаг ханәндәләринин хош авазындан дојмурдулар. Һәр евдән, һәр ағач көлкәсиндән, һәр булаг башындан Гарабаг ханәндәләри өз гонагларына Азәрбајчан мусигисиндән гәрибә һекәјәтләр сөјләјирдиләр. Һәлә о вахт дејәрдиләр: «Шушанын ушаглары аглајанда «Секәһ», күләндә исә «Шаһназ» үстүндә күләрләр».

Чәсарәтлә демәк олар ки, Шушанын вердији мусиги исте'дадларыны дүнјанын һеч бир өлкәси вермәмишдир. «Италија вокал мәктәби» Авропа мусиги тарихиндә һансы мөвгеји тутурса, «Шуша вокал мәктәби» дә Шәрг мусиги тарихиндә ејни мөвгеји тутурду. Вахты илә Шушаны «Гафгазын Италијасы» адландырмышлар.²

ДАГЛАРДА МҮБӘРИЗӘ

Биз јухарыда гејд етдик ки, Шуша шәһәри Гарабаг ханлығынын (1747-1822) пәјтахты олмушдур. 1822-чи илдә Гарабаг ханлығы Русијаја бирләшдирилдикдән сонра Гарабаг 1918-чи иләдәк әввәлләр комендант идарә үсулу тәркибиндә олмуш, сонралар исә бир мүддәт Шамахи вә Бакы губернијаларынын, 1868-чи илдән исә Јелизаветпол (Кәнчә) губернијасынын тәркибиндә олмушдур. Истәр Гарабаг, истәрсә дә онун дағлыг һиссәси тарих боју бирчә күн белә нә Ирәван губернијасынын, нә дә ермәни вилајәтинин тәркибиндә олмамышдыр.

Гарабағын ејни заманда һеч бир вахт Ирәванла игтисади әләгәси олмајыб. Лакин гејд етдијимиз кими «Түркмәнчәј сүлһү»ндән сонра чар Русијасынын «Гафгазы христианлашдырмаг сијасәти» өзүнү бүрузә верирди. 1830-чу илдән 1915-чи илә кими рус мүстәмләкәчиләри Загафгазија торпағына, хүсусилә Азәрбајчанын Кәнчә, Ширван вә Гарабаг вилајәтләринә ермәниләри көчүрмәклә өзләринә дајаг нөгтәләри јарадырдылар.

1832-чи илдә ермәниләр Иран вә Түркіјәдән көчүрүлдүкдән сонра Гарабаг әһалисинин 65 фаизи Азәрбајчан түркләриндән, 35 фаизи исә ермәниләрдән ибарәт иди.¹

Сонралар ермәниләрин Гарабага јенидән көчүрүлмәси сәјәсиндә бу рәгәмләр дәјишмишдир. Јә'ни 1880-чи илдә Дағлыг Гарабагда ермәниләр 53 фаиз, түркләр исә 42 фаиз олмушдур.² 1897-чи илдә бу рәгәмләр мүвафиг олараг 53 вә 45 иди. Бу мә'лумата әсасән дејә биләрик ки, һәммин дөвр ермәниләр Загафгазија әһалисинин 19,54 фаизини тәшкил едирдиләрсә 1912-чи илдә бу рәгәм 22,34 фаизә чатмышды. «Бу артымын сәбәбләриндән бири Түркіјәдән ермәниләрин Гафгаза көчүрүлмәсидир».³ 1830-чу илә гәдәр Гарабагла јанашы Нахчыванда, хүсусилә Ирәван губернијасында да Азәрбајчан түркләри ермәниләрдән чох иди.

1. Бах: «Азәрбајчан» гәзети. 1919-чу ил № 70.

2. Бах: Ф. Шушински. Азәрбајжан халг мусигичиләри. Б.: 1985-чи ил, сәһ. 23

1. «Русијанын Загафгазија һиссәсинә даир тәдқиғатлар». 3-чү һиссә. Петербург, 1836, 5-чи чөдвәл.

2. «1896-чы ил үчүн Гафгаз тә'лими». 5-чи бөлмә, сәһ. 61.

3. Б. Ишханјан. «Гафгаз милләтләри», Петроград, 1916-чы ил, сәһ. 33.

әһалисини төшвишә салды. Әксингилабчы «Дашнаксүтун»¹ партижасы ишә гарышмалы олду. Дашнаклар рус чиновникләринә гаршы террора кечәрәк оилары өлдүрмәжә башладылар. Бу террорун илк гурбаны Шушада дәвләт мүшавири Шербаков олду. Шәһәрин һәр јериндә руслары тә'гиб едир, оилары әлә салыб төһгир едирдиләр. Һәтта рус казакларыны фитә басырдылар.

Бу хошакәлмәз һадисәләрин гаршысыны алмаг, хүсусилә ермәни вә мүсәлман гүвөләринин бирләшмәјинә имкан вермәмәк үчүн 1903-чү илдә Петроградда өлкә чанишинләринин мүшавирәси чагырылды. Бу мүшавирәнин ишиндә Гафгаз чанишини кенерал Галитсин дә иштирак едирди.

Мүшавирәдә чыхыш едән Гафгаз чанишини Галитсин чаризмә гаршы милли-азадлыг һәрәкатыны богмаг үчүн һәр ики милләт, јә'ни ермәниләрлә мүсәлманлар арасында милли гырғын салмагы төклиф етди. Мүшавирә Гафгаз чанишининин төклифини бир сәслә гәбул етди. Вә һәммин күндән бүтүн өлкә, хүсусилә Јелизаветпол, Ирәван вә Бақы губернаторларына мүсәлманларла ермәниләр арасында милли гырғын төрәтмәк һагтында мәхфи сурәтдә сәрәнчам верилди.

Мүшавирәнин милли гырғын һагтында сәрәнчамыны илк дәфә јеринә јетирән Бақы губернатору олду. Беләликлә, онун «фәалијјәти» нәтичәсиндә 1905-чи илин әввәлиндә Бақыда ермәни-мүсәлман гырғыны баш верди.

1. «Дашнаксүтун» («Иттифаг») әксингилабчы ермәни буржуазия партијасыдыр. Бу партија 1890-чы илдә јарадылыб. Бу партијанын мәгсәд вә програмы силаһлы јол илә милли буржуазия дәвләти јаратмаг иди. Бу партијанын үзләри олан дашнаклар социалист фразолокијасы алтында кизләнәрәк, рус-ермәни вә Загафгазјя халқлары арасында милли гырғын төрәдирдиләр. 1918-чи илин мајындан 1920-чи илин ноябрынадәк һакимијјәтдә олан бу партија Ермәнистан итгисадиијатыны бүтүлүклә төнәзүлә угратмагла һәр јердә оиларын сијасәтиндән наразы оланлар вәһинчәсинә диван тутурдулар. Бу «дини чанаварлар» һәр чүр алчагыла өл ата-рәдәрәк мишләрлә динч әһалини гырдылар. Бундан дојмајан бу ганичән чөлладлар 1919-чу илдә Шамакыда, Губада, 1920-чи илдә исе Шушада јени гырғын төрәдирдиләр. Һазырда «Дашнаксүтун»ун Ермәнистанда, АБШ-да, Франсада, Јунаыстанда, Иран вә Ливанда өз төшкилатлары вар. Вә һәр јердә түркләрә гаршы ихтилаф төрәдирләр. (Муәллиф.)

Мәшһур Америка тарихчиси Тадеуш Свјатоховски «Рус Азәрбајчаны: 1905 — 1920» адлы китабында (Кембрич Университети, 1985, сәһ. 41) бу һадисәләр һагтында јазыр: «Мүнагишәјә сәбәб Бақыда бир мүсәлман фәһләсинин дашнак төрәфиндән өлдүрүлмәси олду. Азәрбајчанлылар Бақы әтрафындакы кәндләрдән топлашараг 1905-чи ил февралын 6-да шәһәрин ермәниләр јашајан һиссәсинә төрәф јөнәлдиләр. Ермәниләрлә азәрбајчанлылар арасында тогтушмалар Ирәван, Нахчыван, Тифлис, Шуша вә Кәнчәдә дә баш верди. Нәтичәдә исе 128 ермәни еви, 158 азәрбајчанлы еви виран олду. Тәләф оланларын сајы һагтында мә'лумат мүхтәлиф чүрдүр. 3 миндән, 10 миндәк»¹.

Бақыдан сонра милли гырғын Шушада баш верди. Шуша гәзәрәиси Пивоваров Петербург мүшавирәсинин гәрарларыны јеринә јетирмәк үчүн фәалијјәтә башлады. О, илк нөвбәдә Шуша дашнакларынын лидерләрини вә мүсәлманларын сајылан адамларыны јанына чагырыб әјрылыгта оилары бири-биринә гаршы галдырды.

Пивоваров мүсәлманларла дејирди ки, ермәниләр Шушаны әлә кечириб бүтүн мүсәлманлары гырмаг истәјирдиләр... Чох кечмәди дашнаклар бир мүсәлманы, кечә фанарларыны јандыран һүсејн адлы бир оғланы өлдүрдүләр. О вахтлары дејиләнә көрә һүсејнин өлүмүндә Пивоваровун оғлу да иштирак етмишди.

Бу ганлы һадисә мүсәлманлары чидди сурәтдә һиддәтләндирди. Чох кечмәдән оилар да бир ермәнини гәтлә јетирдиләр. Беләликлә, милли гырғын баш верди. Шушада баш вермиш милли гырғынлар һагтында бизим әлимиздә чохла архив материаллары вә хатирәләр вардыр. Бу материаллар вә сәнәдләр ичәрисиндә бизим дигтәтимизи ән чох чөлб едән Шушанын көһнә сакини, 92 јашлы Мәшәди Абыш бәјин 1949-чу илдә сөјләдији хатирәләрдир. Мәшәди Абыш бәј истәр 1905, истәрсә дә 1920-чи ганлы илләр һадисәләринин чанлы шаһиди олмуш, 60 ил шәһәр бәләдијјә идарәсиндә мүстәнтиг вәзифәсиндә фәалијјәт көстәрмишдир. Мәшәди Абыш бәј Шушанын бәјүк патриоту олмуш, Шушанын јолунда хүсусилә ермәни-мүсәлман гырғынында өз милләти уғрунда, Шушанын агибәти уғрунда һеч нәји әсиркәмәмишди.

1. Т. һачыбәјли. Көстәрилән мәғаләси.

Нәриман Нәриманов Шушада оларкән она Шушанын мәһкәмәси вәзифәсини тәклиф едәркән чәсарәтлә деминдир:

— Сән болшевик, мән исә мусаватчы. Сизиндә мәнимки тутмаз.

Мәшәди Абыш бәј бу китабын мӯәллифинә гижмәтли хатирәләр сәјләминш, Шушанын тарихи һагъында мараглы материаллар вермишдир.

— Мәшәди Абыш бәј Шушада баш вермини ермәни-мусәлман гыргыны һагъында сәјләјирди:

— Милли гыргын башланаркән шәһәрин ермәни һиссәсиндәки реални мәктәбин тикингисиндә 100 нәфәр мусәлман индәјирди. Олар ермәниләр тикә-тикә дограшылар.

... Мусәлманлар һазырһагъы олдуларына корә һәммин күн ермәниләрә чаваб верә билмәдиләр. Шәһәрдә бир нечә евлә биринклә ирми-отуз евлә ибарәт Хәлифәли кәндини јандырдылар. Бу евләрин сакитләринин әкәријәтинин ермәниләр олдурудылар. Ертәси күн мусәлман оһалши (тәсәви чаваплар) мулафиә хәтти тутдулар, түфәкләрдән агәш ачараг, елә һәммин күн дә һүчума кечдиләр.

Ермәниләрә чаваб олараг мусәлманлар јахынлыгда олан ермәни евләрини јандырмагъа башладылар. Бу дава беш күн чәкди. Ермәниләр саяча үстүн олмаларына бахмајараг, Шушанын јахын ермәни кәндләриндән олава түвәләр дә алманышылар. Олар Шушаја кәлән бүтүн јоллары, о чүмләдән Әскәрәни да тутмуш вә она корә дә мусәлманлар, демәк олар ки, харичи агәмдән төчрид олунмундулар. Шуша мусәлманларынын комәјинә јатныз кечәләр төк-түк дәстәләр кәлирди. Әфәтли кәндиндән дә комәјә кәлмишдиләр.

Тогтушманын бешинчи күнү руһаниләр вә ајры-ајры саялап адамлар башда олмагъа даванын туртармасы вә сүлһүн бәргәрар олмасы хәлишин илә ермәниләр иконалар вә килсә баяраглары котүруб, мусәни сәдалары алгъында мусәлман һиссәсинә тәрәф һәрәкәт етмәк башташылар.

Ермәниләрин тарихына мусәлман дин хәлихтәри вә төчәләр чыхталар. Оларын һазыгъа мусәлман тарихындагы гәвә мөһәтләбә топланды. Башда шәһәрин ахунду Ага Әбдураһим ага Мүчәһидзәдә, гәвә гәзиы Ага Әбдураһим Оручзәдә, менишанлардан Чәфәр бәј Вәзиров, Сәлим бәј Рүстәмбәјов, Мәшәди Абыш бәј Новрузов олмагъа ермәниләрә дашынын апардылар. Барыныг олду, һәјат

әввәлки кими өз ахарына дүшдү. Бу тогтушмада һәр ики тәрәфдән јүзләрлә адам өлдүрүлдү, 200-дән јухары ев јандырылды.

Бу заман Бақыда милли гыргына сон гојмаг үчүн барышыг Комитәси јарадылмышды. Бу комитәнин башында Мәһди бәј һачински, «Каспи» гәзетинин редактору А. Достакон вә мәшһур журналист Әһмәд бәј Агајев (Фирәнк Әһмәд бәј) дурурду. Әһмәд бәј «Каспи» гәзетиндә «Барыныг угруда Бақы Комитәсинин ики халга (ермәни вә түрк милләтләринә) мурачнәт интибаһнамәсини чап етдирмишди.

Шүбһәсиз ки, рус шовинистләри вә ермәни дашнаклары Әһмәд бәј кими саглам дүшүнчәјә малик дејилдиләр. «Мараглыдыр» ки, бу ики гошну гыргынында рус чиновникләри биртәрәфлик ролуна кирәк баш верән фачнәјә тамаша етмәклә һәзз ашырдылар. Бақыда олдугу кими Шушада да полис вә орду кәнардан бахырдылар. Бу ашыр күнләрдә Шуша гәвә рәиси Пивоваров һеч бир сакитләширичи гәдбир көрмәди, јатныз тәрәфләр арасында барышыг оландан сонра куја оһалшини сакитләширмәк мәгсәди илә кенерал Токашвили Тифлисдән Шушаја кәлди.

Мәшәди Абыш бәј сәјләјирди ки, кенерал Токашвили ермәни Чанумовун евинә дүшдү. һәр ики милләттин нумәјәндәләрини јанына чагырды. Динч јананын јашамаг, дүшмәнчилији арадан галдырмаг үчүн оларә ојуд-нәсиһәт верди. Мәшәди Абыш бәј дә кенералын чагырдыгы адамлар арасында иди. Кенерал һәр ики тәрәфин сәнкәрләрини вә истәһкамларыны дагытмаг үчүн она бир нечә солдат вә шәхси адјутантыны верди. Гејд едәк ки, кенералын ојуд-нәсиһәтиндән сонра тәрәфләрдән һеч кәс чаваб инти сәјләмәди. Токашвили керә — Тифлисә гәјитды. Чар кенералынын белә бир «сүлһ» миессиясы тәсәдүфи дејилди. Чүнки чар һокумәти һәмшиә «Парчала, һокуманлыг ет!» сиясәти јеридәрәк милләтләр арасында гыргын сашарды.

Динч һәјат бир ил давам етди. 1906-чы илдә јенидән милли гыргын баш верди. һәр ики тәрәфдән һүчүм мухтәлиф вахтларда башланды. Әлбәјаха дојун баш вермәди. Тогтушма күнләриндә кенерал Галашанов өз гошуну вә тошлары илә Тифлисдән Шушаја кәлди. Кенерал Галашанов шәһәрин ермәни һиссәсинә дүшдү вә гошуларыны бурада јерләндириди.

Он бир күн арасы кәсилмәдән ермәниләр тәрәфиндән шәһәрин мүсәлман һиссәсинә күчлү түфәнк вә пулемјот атәши ачылды. Өлән вә жаралананлар олду. Галашаповун гошунлары өз топлары илә ермәниләрә көмәк едирдиләр. Галашаповун топлары шәһәрин ермәни һиссәсинин жүксәклијиндә јерләшәрәк орадан мүнтәзәм олараг мүсәлман мәһәлләләрини атәшә тутурду.

Ибраһим хан дөврүндән Иран гошунларындан «Топхана»да галан вә о вахтлар гыш клубунда сүтун кими истифадә олунап топ лүләләрини ермәниләр јерләриндән чыхармышдылар. Онлардан истифадә едәрәк Галашаповун топлары илә бирликдә шәһәрин мүсәлман һиссәсини күлләбәрән едирдиләр. Истәр биринчи, истәрсә дә икинчи милли гырғында Гарабаг мүсәлманларына Сәлим бәј Рүстәмбәјов, Чәфәр бәј Вәзирев, бир дә Кәрим бәј Мехмандаров рәһбәрлик едирдиләр.

Кенерал Галашаповун ермәниләрә сатылдығынын чанлы шаһиди олан Мирмөһсүн Ага Нәвваб јазырды:

« Ермәниләрә сатылан кенерал (Галашапов) ермәниләрә сөз вериб ки, онун тәдбири илә ермәни силаһлары вә рус әскәрләри мүсәлманларын евләрини, дүкан вә базарларыны тамамилә јандырыб, өзләрини гырачаглар, галанларыны исә бүсбүтүн бөјүк мәсчидән ашағы мәһәлләләрә говачаглар. Кенерал рус килсәсиндән башлајараг, бөјүк мәсчидә кими Раस्ताбазары, Мејданы, Шејтанбазары вә бүтүн евләри дармадағын едиб, јандырмағы өз үзәринә көтүрүр. Бундан сонра вурушун давам етдирилмәсини вә јахуд мүсәлманларла барышмаларыны ермәниләрин өз өһдәсинә бурахмышлар. Шуша дашнакларынын башчысы Кики Ага Кәләнтәров Галашаповун бу планыны гәбул етмиш вә кенерала 10.000 манат рүшвәт вермишиди.»¹

Ермәниләрин ганичән дәстәләри өлдүрдүкләри мүсәлманларла өввәлчә олмазын ишкәнчә верәрәк онларын бурнуну, гулағыны, ајағыны вә кишилијини кәсдикдән сонра өлдүрүр, чәсәдини зибилликдә јандырырдылар.

1. М. М. Нәвваб. 1905 — 1906-чы илләрдә ермәни — мүсәлман дапасы. Б., 1903-чү ил. сәһ. 114.

Лакин ермәниләрин бу вәһшилији шәһәрин гәһрәман мүдафиәчиләринин ирадәсини гыра билмирди. Гарабағын һәр јериндән Шуша мүдафиәчиләринә көмәк кәлирди. Кечәләрин бириндә шәһәрә башда Султан бәј Пашабәј оғлу вә Ибраһим бәј олмагла ики бөјүк дәстә көмәжә кәлди.

Султан бәјин вә Ибраһим бәјин дәстәләри сәһәр тездән «Ја Әли» дејә-дејә ермәни сәнкәрләринә атылыб онлары тутурдулар. Дөјүш беш күн чәкди. Бу беш күндә ермәниләрдән өләнләрин сајы 500 — 700-ә гәдәр, жаралаланларын сајы 287 нәфәр олмушду. Мүсәлманлар тәрәфиндән өләнләрин сајы 18 нәфәр иди, 21 нәфәр исә жараланмышды.

Вурушма заманы һәр ики тәрәфдән евләр јандырылмышды. Дөјүшләрин он биринчи күнү кенерал Галашапов ермәниләрин мөһтәрәм адамлары илә бајраг галдыраг атәш хәттинә кәлдиләр. Атышма дајанды. Беләликлә, дөјүшүн он биринчи күнү гырғын дајанды. Галашапов өз гошуну илә Тифлисә јола дүшду.

Кенерал Галашапов сатғынлыг вә хәјанәт етдијинә көрә мүсәлманлар Күлаблы кәндиндән олан һүсү адлы кәнч бир оғланы Тифлисә ону өлдүрмәжә көндәрдиләр. һүсү Тифлисдә фәјтонда кедән кенерала тапанчадан бир нечә дөфә атәш ачды. Галашапов ағыр жараланды. һүсү исә суи-гәсдән сонра кери гајытды вә бир мүддәт кизли олараг Шушада вә Иранда јашады. О, бир дә ингилабдан сонра Шушаја гајытды.

Бир факты да инкар етмәк олмаз ки, ермәниләр Шушада биринчи вә икинчи тогушмалар вахты ган төкүлмәсинә көрә гисас алмаг мәгсәдилә Тифлисдә хәнчәрлә Гафгаз чанишини Голитсини башындан јараладылар. Бу һәмин Голитсин иди ки, Петербургдакы мүшавирәдә ики милләти бир-биринин үстүнә галдырмаг идејасыны вермишиди.¹ Беләликлә, рус шовинисти өз чинајәтинин гурбаны олду. Бу исә тәсадүфи дејилдир. Чүнки Голитсин 1905-чи ил ганлы һадисәләр үчүн мәс'улијјәт дашыјырды. Бүтүн рус кенераллары кими Голитсинин дә мүстәмләкәчилик иштаһасы чох күчлү иди. О бир јандан Гафгазда көчүрмә сијасәти јеридир, бир јандан да Гафгаз

1. Мөшәди Абыш бәјин хатирәләриндән. Хатирә, китабын Тифлисинин архивиндәдир. Ред.

халларынын милли азатлыг хәрәкатыны боғмаг үчүн онларын арасында милли гыргын төрәдир, дикәр төрәфдән исә «бөјүк рус дәвләтчилији» хәстәлијинә тутулараг Иран көрфәзини вә Түркијә боғазларыны тутмаға чан атараг Бөјүк Пјотрун вәсијјәтләрини јеринә јетирмәк истәјирди. Рус һәрби феодализминин мүстәмләкәчилик сијасәти һаггында чох дејилиб вә чох да јазылыб. Бу барәдә јүзләрчә тарихи дәлил, сүбутлар вә ејни заманда күлли мигдарда архив сәнәдләри вардыр. Бунлардан әләвә бир чох јазычы вә тарихчиләрин рус шовинизмини ифша едән әсәрләри дә мөвчуддур. Лакин мән чәсарәтлә дејәрдим ки, рус шовинизмини вә онун мүстәмләкәчилик сијасәтини бөјүк Азәрбајчан јазычысы Чәфәр Чаббарлы тәк һеч кәс кәскин тәнгид атәшинә тутмамышдыр. Чаббарлы өзүнүн шаһ әсәри олан «1905-чи илдә» драмасында Бақыда, хүсусилә Гарабагда чаризм төрәфиндән төрәдилән ермәни-мүсәлман гыргыныны тәсвир етмәклә әсәрдә һәмчинин Бақы губернаторунун шовинист сијасәтини сон дәрәчә кәскин вә бөјүк сәнәткарлыгла ифша етмишдир. Чаббарлы әсәрдә рус шовинизминин милли вә мүстәмләкәчилик сијасәтини охучуја — тамашачыја ачыг-ајдын чатжырмаг үчүн ики русу Бақы Болшевик Комитәсинин башчысы Володинлә Бақы губернаторуну үз-үзә гојараг онларын ачыг шәкилдә диалогуну верир. Әсәрдә Володинә мүрачигәт едән губернатор дејир:

— Сиз (јә'ни болшевикләр — *Ф. Ш.*) нә истәјирсиниз?! Истәјирсиниз ки, сизин ирадәниз алтында бизи, Русиянын доғма оғуларыны гырсынлар?! Мән ағалыг сүрмәк истәјән бөјүк бир империянын әскәријәм. Империянын сијасәти, өз бајрағыны бир јандан Бәндәрбуширә (Иран көрфәзинә — *Ф. Ш.*) бир јандан исә Босфор саһилинә санчмагдадыр. Бу јоллара кимсә мәним үчүн одекалон сәпмәјәчәк. Јол исә сүнкү илә ачылмалыдыр ки, онун да мәнсулу сүмүкдүр вә ган... Онларын анчаг бир аллаһы вар: пулемјот. Сијасәтдә мәрһәмәт олмаз. Мән ону өлдүрмәсәм, о мәни өлдүрәчәкдир. Онлар бирләшәчәкдиләр. Сизин бир аллаһыныз вар, пулемјот! Мән патрон алтында доғма оғланларымын башыны гојмалы идим. Инди исә онлар өзләри биләрләр: чајын дашы, чөлүн гушу. (Бу анда Володин өзүнү сахлаја билмәјиб кенерала дејир: - Сиз чәлладсыныз, чәнаб кенерал!

Кенерал даһа да әсәбиләшиб чәмкирир:

— Володин, сиз исә вәтән вә милләт ханнисиниз. Сиз муһарибәдән (рус-јапон муһарибәсиндән) чыхмыш империянын чәтин вәзијјәтиндән истифадә едиб онун мүгәддәс тахт-тачыны дүшмәнләрин ајағы алтына салмаг истәјирсиниз! Белә бир һалда, сиз синифләр вурушу салмаға чалышырсыныз. Фәгәт, бу милләт үчүн өлүмдүр. Сиз буну көрмәјәчәксиниз... Империя дөјүшкән бир гарталдыр. О гарталларла дөјүшүр. Сиз кимсиниз?! Сиз болшевикләр исә ганады гырыг сәрчәләр кими әл-ајаға долаша биләрсиниз. Бир дә унутмајын чәнаб Володин, сијасәт шаһматдыр, јашасаг, сонуну көрәрик!

Мәнчә мәсәлә ајдындыр. Мүбәһисәјә ештијач јохдур. Биз исә бирчә шәј әләвә едирик: Ешг олсун бөјүк Чәфәрә!!!

1917-чи илин февралында буржуа ингилабы баш верди. Русияда јашајан милләтләр көләлик зәнчирини гырдылар. О заман Гарабагда хүсусилә Шуша галасында үч партија фәалијјәт көстәрирди. Бунлар: болшевикләр, дашнак вә милли мүсават партијалары иди. Дашнак партијасы јарандыгы илк күндән чаризмин зәнчирли көпәји иди. Бу партијанын лидерләри милли гыргын төрәтмәк, Гарабагы Азәрбајчандан гонарыб Ермәнистанын әразисинә дахил етмәклә «Бөјүк Ермәнистан» дәвләти јаратмаг үчүн чанфәшанлыг едирдиләр... Нәһајәт, Октябр Сосиалист Ингилабындан сонра Гафгазда үч мүстәгил республика јаранды: Күрчүстанда меншевик, Ермәнистанда дашнак, Азәрбајчанда исә милли мүсават партијасы Азәрбајчан Демократик Республикасыны јаратды. Азәрбајчан Демократик Республикасы Азәрбајчан торпагында милли истиглалыјјәт уғрунда мүбаризәнин илк тә'мәл дашларыны гојду.

1918-чи ил апрелин 9-да Загафгазија сәјми өлкәнин суверенлијини е'лан етди. Загафгазија Федератив Демократик Республикасы мејдана көлди, лакин реал әсаслара малик олмајан вә дахили зиддијјәтләр мәнкәнәсиндә боғулан ЗФДР-ин өмрү узун ола билмәзди. Мајын 26-да Күрчүстан, мајын 28-дә әввәлчә Ермәнистан, сонра исә Азәрбајчан федерасияны тәрк етдиләр.

Едә һәмнин күн сәјмин мүсәлман фраксиясы (бурада 44 депутат дахил иди), Тифлиседә өзүнү Азәрбајчан Милли Шурасы е'лан етди. Шуранын сәдрлијинә көркәмли маарифпәрвәр, публицист, ичтимаи-сијаси хадим Мөһәммәд Әмин Рәсулзадә сенилди. Шура мајын 28-

дә Истифлат Бәјаннамәси е'лан етмәклә Азәрбајҗан Демократик Республикасы җарадылдығыны е'лан етди. Шуранын тапшырығы илә, елә һәмин күн битәрәф Фәтәли Хан Хојски баш назир тә'јин олунараг Азәрбајҗанын һөкүмәт кабинетини җаратды. Бу Дөвләт Азәрбајҗанын тарихиндә илк мүстәғил вә суверен дөвләт иди. Әфсус ки, бу дөвләт чәми бир ил он бир ај — җә'ни 28 мај 1918-чи илдән, 28 апрел 1920-чи илә кими җашады... Республиканын мөвчуд олдугу дөвр әрзиндә беш һөкүмәт кабинети тәшкил олунамшдур.

Беш һөкүмәт кабинетиндән биринчи үч кабинетин Назирләр Шурасына Фәтәли Хан Хојски, сонунчу ики кабинетин Назирләр Шурасына исә Нәсиб бәј Јусифбәјов сәдрлик етмишдир.

Азәрбајҗан Демократик Республикасынын һакимијјәти тезликлә Азәрбајҗанын бүтүн әразисиндә бәргәрар олду. Республиканын пайтахты Тифлисдән Кәнчәјә, сентјабрда исә Бақыја көчүрүлдү.

Милли һөкүмәтин һәјата кечирдији илк тәдбирләрдән бири ијунун 19-да Азәрбајҗанын әразисиндә һәрби вәзијјәтин е'лан едилмәси олду. Бу һәр шәјдән әввәл Бақы Халг Комиссарлары Совети гошун һиссәләринин Кәнчәјә һүчума башламасы вә милли орду һиссәләринин җарадылмасы заманы мејдана чыхан чәтинликләри арадан галдырмаг, һабелә дашнак гулдур дәстәләринин Азәрбајҗана тез-тез етдији бастыларын гаршысыны алмаг үчүн республиканын гүввәләрини ғыса мүддәтдә сәфәрбәрлијә алмаг мөгсәдилә едилмишди.

О заман Бақыда истәр һәрби, истәрсә дә сијаси вәзијјәт сон дәрәчә мүрәккәб вә кәркин иди. Русијада болшевикләр һакимијјәтә саһиб оландан сонра шәһәрдә икиһакимијјәтлик (Бақы Совети вә Мүсәлман Милли Шурасы) һөкм сүрүрдү. Истәр болшевикләр, истәрсә дә дашнаклар Мүсәлман Милли Шурасыны вә Шуранын әлиндә олан милли орду һиссәләрини ләғв етмәјә чан атырдылар. Дашнаклар Азәрбајҗан түркләринә өз милли ордусуну җаратмагда мане олмаг үчүн һәр шәји едирдиләр. Бақы Ичрайјә Комитәси үзвәләринин әксәријјәти ермәниләр иди. Вә тәсәдүфи дејилдир ки, өзүнү «болшевик» кими гәләмә верән вә әлиндә гаты милләтчи олан Степан Шаумјан Бақы Советинин сәдри иди. Мәһз буна көрә дә Шаумјан Бақыда олан дашнак орду һиссәләриндән истифадә едирди. Ермәни дәстәләри куја болшевикләри «мүдафиә» етмәк шүары алтында азәрбајҗанлылара амансыз диван тутурдулар. Бақы Совет-

тинин адындан сун-истифадә едән С. Шаумјан, Т. Әмиров вә онларын дашнак бандалары өзләрини социалистләр кими гәләмә верәрәк милләтчи-шовинист сијасәтләрини җеридирдиләр. 1918-чи илин март ајында Бақыда баш верән милли гырғында «Совет һакимијјәтини мүдафиә етмәк» шүары алтында, дашнаклар шәһәр әһлине олмазын зүлм етмишләр. О дөврүн мөтбуатында Бақы дашнаклары, онларын инсанлыгдан узаг вәһши һәрәкәтләри, хүсусилә Бақы Советинин сөздә «коммунист», әлиндә дашнак олан С. Шаумјан, Т. Әмиров, Авақјан кими ганичән лидерләри һагтында ифшәедичи материаллар аз дејилдир. Дашнакларын шәһәрдә төрәтдикләри вәһшиликләрдән бәһс едән «Каспи» гәзети өзүнүн 17 март 1918-чи ил нөмрәсиндә җазмышды:

«... Адамлары сојмагла мөшгул олан гулдур дәстәсинин мөшһур башчысы Татевос Әмиров «Социалист» ордусунун башында дурандан сонра Бақыда алты мин мүсәлман касыбыны өлдүрмүш, Мартыновун,¹ бадә досту, алчаг Стјона Лалајев² дашнаксакан (о да «социалист») бандасынын башчылығы илә мүсәлман зијалы нүмајәндәләрини бир сыра евләрдән чәлә чыхарыб күчәдәчә күлләләмиш, Шаумјан вә она бәнзәр «Демократија рәһбәрләри» командирләри Әмиров вә Лалајевлә парлаг дилбирлик тапдыгларына көрә сечилмиш Дашнаксүтун һиссәләрини Шамахија - «әксингилабчыларла» мүбаризәјә көндөрмишдир.

Шамахи «әксингилабчыларынын» башына нәләр кәлдијини билмәсәк дә биширик ки, Әмировун вә Лалајевин башчылығы илә «гырмызы социалист» һиссәләри «социалистләрлә» бирликдә Шамахинын бүтүн мүсәлман әһалисини ғылынчдан кечирмиш, 40 кәнди јерлә-јексан етмишләр. Лалајевин Шамахи мүсәлманларына гаршы төрәтдији вәһшилик, бүтүн бу мүддәт әрзиндә бизә гаршы апарылан бу муһарибә өнүндә һәр чүр дәһшәт солгун көрүнүр. Дашнаксакан бандасынын бүтүн әмәлләри кими бу чинајәт дә о гәдәр дәһшәтли иди ки, өрт- басдыр етмәк гејри-мүмкүн олмушдур...

1. Мартынов о заман Бақы шәһәринин коменданты иди.

2. Стјона милјончу Лалајевин оғлу иди. Кечмиш «Метропол» (индики Низами музеји) мейманханасынын саһиби иди. — *Муаллиф*.

дашыбы мөктөби хилас едө билдиләр».¹

Һәммин забит «Дашнаксакан» партијасынын көркөмли хадими Татевос Әмиров иди. Бу һәммин Татевосдур ки, узун илләр «Марксист тарихчиләр» вә мөтбуатымыз ону «Шанлы 26 комиссарлардан» бири, «аловлу ингилабчы», «халглар достлуғу угрунда мөтин мүбариз» кими тәблиг етмишләр.

Дашнак «гәһрәмәнларындан» бири исә төрөтдији чинајәти белә е'тираф едир:

« — Мән Басаркечәр рајонунун Тирк көндини тамамилә мөһв етдим. Дөјүшдө бә'зән күлләјә һајфым кәлир. Ән јахшысы одур ки, бу итләри дәрин гујулара долдуруб үстүндән дә ири дашлары төкөсән ки, бир даһа онлар дүнјада көрүнмөјөләр. Мән дә елә һөрөкөт етдим. Кәндин бүтүн киши, гадын вә ушағларыны ұйғыб мөһкөм дөјөндөн сонра гујулара долдуруб ири дашлары төкдүм онларын үстүнә».²

Бурада һеч бир тәәччүблү иш јөхдур. Бу «гәһрәмәнлығ» адичә ермәни адәтидир. Мәнә бир гөләм әһли вә тарихчи кими һәм күлүнч, һәм дә «марағлыдыр» ки, З. Балајан, С. Капутикјан кими бајгушлар бир ағыздан: «ситәмли ермәни халғы», «азаб-әзијјәтә дүчар олмуш ермәни милләти», «гөдим халғ», «тарихләр шаһиди гөчәман милләт» вә с. вә и. дејиб улајырлар. Мөкәр әзаб, әсарәтә дүчар олмуш халғ да сүдәмәр ушағлары сүнкүјә кечирәрми?! Гөдим мөдәнијәти олан халғ да 80 јашлы гөчәны гәбир үстүндө гурбан дејиб башыны кәсәрми?! Мөкәр инсанлығдан, һуманизмдән дәм вуран бир милләтин оғлу һәдди-бүлүгә чатмамыш гызларын намусуну тәһгир едәрми?! Бушларын һансыны дејәсән? Сизи нијә гырыблар? Она көрә ки, динч отурмамасыңыз. Тарихән «Бөјүк Ермәнистан», «Тарихи Ермәнистан», «Дөниздән-дөнизә олан Ермәнистан» дејиб өз чинајәтнинзин гурбаны олмусуруз. Бабаларымыз јахшы дејиб: оғру елә чығарды, догрунун бағры јарылды.

Март һадисәләри заманы Бақы шәһәриндә 20 минә јахын мүсәлман өлдүрүлүшдүр. Онларын чохунун мејиди тапылмамышдыр.

1. Бах: «Каспи» гәзети, 27 март 1918.

2. Революционный Восток, 1936 г. № 3, стр. 36.

Чүнки дашнаклар ушағ вә гөчәлары јанан евләрә, бир чохуну исә дөнизә вә гујулара атырдылар. Шәһәр әһалисиндән 400 милјонлуг даш-гашы вә әмлакы оғурланмышды. Ганлы март гыргыны төкчә Бақыда јөх, Шамаһы, Губа, Кәнчә вә Шушада да баш вермишиди. Бу шәһәрләрдә бирликдә 30 миндән јухары адам төләф олмушдур. Наһајәт, 21, мартда гыргын дајандырылды. Лакин Бақыда сјаси вәзијјәт сон дәрәчә көркин иди. Бақы Советинин ихтијарында олан дашнак гошуналары өз командирләри илә бирликдә Совет һакимијәтинә хаин чыхдылар. Есерләр, меншевикләр вә дашнаклар Бақыны түркләрдән горуағ бәһанәси алтында инкилисләри шәһәрә дө'вәт етмәк үчүн дәридән, габыгдан чыхырдылар. Белә бир вәзијјәтдә башда дашнак нөкәри олан Шаумјан олмагла Бақы Халғ Комиссарлары Совети ијулун 31-дә исте'фаја чыхды. Беләликлә, дашнак вә болшевикләрдән ибарәт олан 26 Бақы Комиссарларынын ојунчағ һөкүмәти кәбәрди... Бу дөврдә Азәрбајчанын милли дөвләти һәләлик Кәнчә шәһәриндә иди. Мөмлөкәтдә дашнак, болшевик гүввөләри илә мүбаризә апармағ үчүн милли орду лазым иди. Бу ағыр вәзијјәтдән чыхмағ үчүн јекәнә јол Османлы дөвләтинә мүрачнәт етмәк иди. Буна көрә дә Азәрбајчан Милли Шурасынын дө'вәти илә башда түрк кенералы Нуру Паша олмагла бир түрк дивизијасы Кәнчәјә кәлди. Чох чөкмәди ки, јерли милли орду гүввөләри түрк дивизијасы тәркибинә дахил олду... Гәһрәмән түрк әскәрләри Гарабагда дашнак бандаларыны, Күрдәмир истигамәтиндә болшевик дәстәләрини, Бақы әтрафында исә есер — инкилис гүввөләрини дармадағын етдикдән сонра наһајәт, сентјабрын 15-дә Түркијә — Азәрбајчан һәрби һиссәләри Бақыны дүшмәнләрдән азад етдиләр. Бақы Азәрбајчан Республикасынын инзибати пајтахты олду. һөкүмәт Кәнчәдән Бақыја көчдү

Республиканын һөкүмәти һәлә август ајында 1918-чи илин мартындакы милли гыргынлары, әһалијә гаршы едилән вәһшиликләри тәһгиг етмәк үчүн хусуси орган — фөгәл'адә тәһгигат комиссијасы јаратды.

Азәрбајчан Демократик Республикасы парламентинин тө'сис ичләсы 1918-чи ил декабрын 17-дә Бақыда Һ.З.Тағәјевин гыз мөктөбиндә олду. Парламентин 95 вәкилиндән 74-ү Азәрбајчан түркү, 10-ү ермәни, 5-и рус, 6-сы башга милләтләрин нүмәјәндәси иди.

Парламентин үзвләри 9 фраксијаны тәмсил едирди. Мүсават 32 нәфәр, иттиһад 11, социалист 11, әһрар 10, мүстәгилләр 4, ермәни фраксијасы 10 (булардан 7-си дашнак иди), рус фраксијасы 5, битәрәф 7... Башга хырда партијалары исә 5 нәфәр тәмсил едирди.

Парламенти тәбрик нитги илә ачан Милли Шуранын сәдри М. Ә. Рәсулзадә өз чыхышыны «БИР КӘРӘ УЧАЛАН БАЈРАГ БИР ДАҢА ЕНМӘЗ!» сөzlәри илә гуртарды.

Парламентин ичласында битәрәф һүгүгшүнас Әлимәрдан бәј Топчубашов онун сәдри, Мүсават Түрк Демократик Партијасынын үзвү һәким Һәсән бәј Агајев онун биринчи мүавини, парламентин ән кәнч үзвү Рәһим бәј Вәкилов исә катиб сечилди.¹

Мүсават партијасынын е'лан етдији бәјаннамәдә Азәрбајчанын истигғалијјәтинин горунуб сахланмасы, торпагларын пулсуз, һаггы өдәнилмәдән кәндлиләр арасында бөлүшдүрүлмәси, торпаг үзәриндә хусуси мүлқијјәт һүгүгунун танынмасы, 8 саатлыг иш күнү, сөз, мөтбуат, вичдан, жығынчаглар азадлыгы, верки јүкүнүн әсас ағырлығынын варлылар үзәринә гојулмасы, азлыгда галан халгларын һүгүгларынын горунмасы, мүәссисләр мәчлисә чағырылмасы вә с. тәләбләр ирәли сүрүлмүшдү.

Азәрбајчан Демократик Республикасында дәвләт дили 27 ијун 1918-чи ил тарихли фәрмана көрә Азәрбајчан дилинин түрк лисаны гәбул едилмишди. Башга дилләрдә јазылмыш әризәләрин үзәринә парламентин сәдр мүавини Һәсән бәј сәлигә илә ашағыдакы мөзунда дәркәнар гојарды: «Әризә түркчә лисанда олмадыгы үчүн әнчәмсыз галыр».

Азәрбајчан һөкүмәтинин фәалијјәтиндә башлыча истигамәтләрдән бири дә өлкәнин әрази бүтөвлүјүнүн тә'мин олунмасы иди. Республиканын әразиси 93,7 мин кв. км. саһәни өһатә едирди. 15,6 мин кв. км-лик Азәрбајчан торпаглары исә Күрчүстан вә Ермәнистанла мүбаһисәли һесаб едилирди.

Декабрын 26-да республика Назирләр Шурасынын сәдри Фәтәли Хан Хојски һөкүмәт програмы илә чыхыш етди. Һәмин програмын вачиб мүддәаларындан бири дә Милли Азәрбајчан Ордусунун јарадылмасы иди.

1. Бах: «Тәрәғги» гәзети, мај 1990-чы ил.

Бу һәр шејдән әввәл дашнак гулдурларынын Азәрбајчанда төрәтдикләри вәһшиликләрә сон гојмаг, Азәрбајчанын мүстәгиллијини мүдаһиләчиләрдән горумаг мәгсәдилә едилирди. Белә ки, тајгулаг Андраникин гулдур дәстәләри 1918-чи илин мартынадәк Ирәван губернијасынын 200-дән чох Азәрбајчан кәндини дағытмыш, 150 миндән чох азәрбајчанлыны јурдсуз-јувасыз гојараг дидәркин салмышдыр.

(1897-чи ил сијаһыја алмаја көрә Ирәван губернијасында 1 милјона јахын Азәрбајчан түркләри јашајырды). 1917-чи илдә Кәнчә губернијасынын 27 кәнди дағдылмыш, 35-и исә бөјүк зијан чәкмишдир. Гарабагда (Шуша, Чаваншир, Чәбрајыл, Зәнкәзур гәзаларында) 157 кәнд зәрәр чәкмиш, Бақы губернијасында 33 кәнд бүтүнлүклә, 96-сы исә гисмән дағдылмышды. 1918-чи илин мартында Бақыда, јухарыда гејд етдијимиз кими, 20 мин мүсәлман гырылмыш, Шамаһыда 50 мин нәфәр зәрәр чәкмиш, 10 мин нәфәр исә өлдүрүлмүшдү.

Азәрбајчан нүмајәндә һеј'әти 1919-чу ил мајын 28-дә истигғалијјәтин биринчи илдөнүмү күнү АБШ президенти В. Вилсонун гәбулуна оларкән билдирмишдир ки, истигғалијјәт јолунда Азәрбајчанын ики шөһәри вә 500 кәнди дағдылмыш, 100-150 минә јахын огул вә гызы гурбан кетмишдир.¹

Азәрбајчан түркләринин күтләви сурәтдә гырылмасында С. Шаумјан, Т. Әмиров, А. Аветисјан, С. Лалајев вә Андраник Озанјан (бу чөлладын Гарабага һүчүму һаггында ажрыча сөһбәт ачагагы) кими дашнак башчыларынын күнаһы олдугча бөјүкдүр. Бүтүн буларә сон гојмаг үчүн милли ордунун јарадылмасы зәрури иди.

1919-чу илдә 25 минлик, 1920-чи илин әввәлләриндә исә 40 минлик милли орду јарадылмасы һаггында гәрар гәбул едилди.

Азәрбајчан ордусу Кәнчәдә јаранды. Онун төркибиндә үч дивизија, топчу бригадалары вә башга һәрби һиссәләр вар иди. Бундан өләвә бир нечә минлик халг гошун һиссәләри дә тәшкил едилмишди. Ордунун тәкмилләшмәси үчүн һәрби мөктәбләр ачылыр. Һәрби техника истәһсал едилән заводлар гурулу, харичдән мүхтәлиф нөв силаһлар алынырды.

1. Бах: «Тәрәғги» гәзети, 1990-чы ил, мај ајы.

Авропада Азәрбајҗан ордусу үчүн 19 торнада катери, бир минатөкән, 6 суалты җагыг, 12 гидроплан, 6 аероплан вә башга сифаришләр едилмишиди. Бир инжилис һәрби журналисти гејд едирди ки, «Азәрбајҗан ордусу сүр'әтлә тәшкил олунду. Сүр'әтлә дә лазыми шәклә дүшдү. Азәрбајҗан дәрк етди ки, низамсыз орду, садәчә олараг јашаја билмәз.

Азәрбајҗанда дәмир интизам һөкм сүрүр. Елә бир интизам ки, Русияда белә јохдур». Шүбһәсиз ки, Азәрбајҗан ордусунун јаранмасында Азәрбајҗанын илк һәрби назири рус-јапон мұһарибәсинин мәшһур гәһрәманы — шушалы кенерал лејтенант Сәмәд бәј Мехмандаровун, топчу кенералы Әлиага Шыхлинскинин унудулмаз хидмәтләри олмушдур.

Јени Азәрбајҗан ордусунун һиссәләри 1919-чу илин апрел ајынын 15-дә Бақыја дахил олду. Бақынын азад олунмасы күнүн бир иллији (15 сентјабр 1919-чу ил) мұнасибәтилә һәрби парад кечирилди. Бу тарихи һадисә милләтин бөјүк севинчинә сәбәб олмушду. Бу һәрби парад бир даһа кәстәрди ки, Азәрбајҗан милли ордусу онун архасы вә дајағыдыр.

Азәрбајҗанын һөкүмәти јени милли дәвләтин мұхтәлиф проблемләринин һәлли јолунда әзмлә чалышырды. Республиканын бајрагы, кәрби, һимни, вәтәндашлығы гануниләшдирилди, сәнаје вә кәнд тәсәррүфаты уғурла бәрпа едилмәјә башланды. Милли Дәвләт Банкы јарадылды. Ғыса мүддәтдә халг маарифи сәһәсиндә бөјүк ишләр көрүлдү. Гори мұәллимләр семинаријасынын Азәрбајҗан шә'бәси Газаха көчүрүлдү. Бақы Дәвләт Университети тә'сис едилди. 1919-1920-чи тәдрис илиндә 100 нәфәр кәнч тәһсил алмаг үчүн дәвләт һесабына Инжилтәрә, Италија, Франса, Түркијә, Алманија вә Русияја е'зам едилди, милли мұәллим кадрларынын һазырланмасы иши сүр'әтләндирилди, савадсызлығын ләғви курслары ачылды, китабхана иши гәјдаја салынмаға башланды вә с.

Азәрбајҗан Демократик Республикасынын дипломатијасы 1920-чи ил январын 11-дә Парис конфрансынын Азәрбајҗанын истиглајјәтини танымасына мұвәффәг олду. Бу заман республика, Түркијә, Иран, Күрчүстан вә Ермәнистанла дипломатик әлағә сахлајыр-

1. Бах: «Азәрбајҗан» гәзети, 11 октјабр, 1941-чи ил.

ды. Бақыда Белчика, Һолландија, Јунаныстан, Данимарка, Италија, Франса, Исвечрә, Инжилтәрә, АБШ, Полша, Финландија вә башга өлкәләрин нұмајәндәләри гәбул олунмуш, Тәбриз, Хој, Әнзәли, Рәшт, Мәшһәд, Батум, Кијев, Ашгабад, Крым вә башга јерләрдә республиканын консуллуғлары јарадылмышды.

Һәлә 1918-чи ил мајын ахырларында Азәрбајҗан Демократик Республикасынын Баш назири Фәтәли Хан Хојски дүнјанын 16 өлкәсинә радиотелеграм кәндәрәрәк Азәрбајҗан Демократик Республикасынын е'лан едилдијини билдирмишиди. Авропа вә Асија гит'әләринин бир чох дәвләтләри јени Милли Азәрбајҗан Дәвләтини танымышлар. Беләликлә, илк дәфә Шимали Азәрбајҗанда мұстәгил милли дәвләт јаранды. Бүтүн бунлара бахмајараг гоншу ермәни республикасы Азәрбајҗан дәвләтини танымады. Ермәниләр әһалисинин әксәријјәти Азәрбајҗан түркү олан Нахчыван вә Гарабағы өзүнүкү сајырды.

Бу заман Гарабағда дашнаклар Ирәванын тәһрик вә тәһдиди илә Азәрбајҗан Республикасынын һакимијјәтини танымајараг Гарабағы мұстәгил е'лан едиләр. Бунун нәтичәсиндә ермәниләр Ирәван вә Нахчыванда јенә дә милли әдавәт јарадараг гырғынлар төрәтдиләр.

Гарабағы дашнак гырғынындан хилас етмәк үчүн Азәрбајҗан һөкүмәти милли вә түрк гошуналарыны Гарабаға кәндәрди. 1918-чи илин сентјабрын әввәлләриндә кенерал Нуру Паша Ағдама кәлди. Дашнаклар јатмамышдылар. Онлар бир нечә истигамәтдә Ағдам үзәринә һүчума кечдиләр. Лакин рәшадәтли түрк ордусу ермәни гулдур бирләшмәләрини Әскәрән, Гаракәнд, Күлаблы, Ағбулаг әтрафындакы дөјүшләрдә мәғлуб едиб сентјабрын 25-дә Шуша шәһәрини азад етди. Јерли буржуазија, зијалылар, бүтүн халг Нуру Пашаны, Шушанын алынмасында она көмәк едән Солтан бәји, Илдырым бәји бөјүк руһ јүксәклији вә шадлығыла гаршыладылар...

Түркләрин Гарабағы азад етмәсиндән руһланан Азәрбајҗан һөкүмәти Шушада гәјда-ганун јаратмаға башлады. Бу истигамәтдә һөкүмәтин илк әһәмијјәтли аддымы 1919-чу ил январын әввәлиндә Шуша, Чаваншир, Чәбрајыл вә Зәнкәзур гәзаларыны, Кәнчә губернијасындан ајырыб мәркәзи Шуша шәһәри олмагла һәмин гәзалардан ибарәт Гарабағ кенерал — губернаторлуғу јаратды. Хосров бәј Султанов (Солтан бәјин гардашы) кенерал-губернатор тә'јин едилди.

Онун бир азәрбајчанлы вә бир ермәни көмәкчиси, ики азәрбајчанлы вә ики ермәни мәсләһәтчиси варды.

Азәрбајчан һөкүмәти кенерал-губернатора тапшырды ки, Дағлыг Гарабағда сепаратчы һәрәкаты ләғв едиб орада гајда-ганун јаратсын вә јерли һакимијјәти тәшкил етсин.

Шуша ермәни милли шурасы Х. Б. Султановун губернатор олмасына е'тиразыны билдирди вә Британија команданлығындан хаһиш етди ки, Дағлыг Гарабаға инкилис кенерал-губернатору тә'јин етсин. Инкилисләр бу мүрачиәтә әһәмијјәт вермәдиләр.

Ермәнистанын дашнак һөкүмәти дә Гарабағ кенерал-губернаторлуғунун јарадылмасына вә Х. Б. Султановун кенерал-губернатор тә'јин олунмасына е'тираз едиб, белә бир иддиа ирәли сүрдү ки, буранын бөјүк һиссәси Ермәнистан әразисидир вә Х. Б. Султанов ермәниләрин дүшмәнидир.

1919-чу ил январын 21-дә Азәрбајчан Республикасынын Харичи Ишләр Назири Ермәнистанын Харичи Ишләр Назирлијинә көндәрдији телеграмда Ермәнистанын е'тиразыны әсассыз сајараг билдирди ки, Чаваншир, Чәбрајыл, Зәнкәзур, хүсусилә Шуша шәһәри Азәрбајчанын әјрылмаз һиссәсидир. Ермәнистанын е'тиразы республиканын суверенлијинә гәсд вә онун дахили ишләринә гарышмаг чәһди кими гүјмәтләндирилди. Ону да гејд едәк ки, Гарабағ кенерал-губернаторлуғунун јарадылмасы илә әлағәдар Ермәнистан өз е'тиразыны Гафгазда Бөјүк Британија гошунларынын Баш команданы, кенерал Томсона вә мүттәфиг дәвләтләрин Загафгазија Баш комиссары һескелә дә билдирмишдиләр. Лакин мүттәфигләр Гарабағ губернаторунун һүгуғларыны мүдафиә етдиләр.

О заман Шушада 400, Ханкәнддә исә 2 миндән чох түрк гошуну вар иди.¹ Түркләрин Гарабағда, хүсусилә Шушада олмасы ермәни-мүсәлман гырғыныны дајандырмышды. Ермәни дашнаклары, нечә дејәрләр, «дилләрин гарынларына» гојмушдулар. Әфсус ки, «бу динчлик чох да давам етмәди. Мүттәфигләр илә түркләр арасында олан Мудрос барышыг мүгавиләсинә әсасән түркләр 1918-чи илин нојабрында өз гошунларыны Азәрбајчан, Дағыстан, Јүрчүстан, һабелә Чәнуби Азәрбајчандан чыхартдылар.

1. Бах: Ермәнистан ССР, МТДА фонд 221, с.1, иш 44, вәрәг 22.

1918-чи илин нојабр ајынын 17-дә инкилис гошунлары Бақыја дахил олдулар. Һәммин илин декабрында инкилисләр өз дәстәләрини ики зирәһли машынла Шушаја көндәрдиләр. Шушада ејни заманда инкилис һәрби миссијасы јерләшмишди. Миссијанын мәгсәди Гарабағда јарадылмыш һөкүмәт органлары, һәм дә ермәни Милли Шурасынын үзәриндә нәзарәт етмәк, һәм дә Гарабағ кенерал-губернаторлуғуну мүдафиә етмәк иди.

1919-чу илин апрелиндә инкилис һәрби гүввәләринин нүмајәндәси полковник Шаттелворт Бақыдан Шушаја кедәрәк ермәниләри онларын гурултајында (23 апрел) Азәрбајчанын һакимијјәтини танымаға чағырды. «Азәрбајчан» гәзетинин (русча) мајын 4-дә вердији мә'лумата көрә «Гарабағын әһалиси инкилис нүмајәндәсинин чыхышыны сон дәрәчә разылыгла гаршыламышды».

Апрелин 25-дә Шушада Британија һәрби миссијасынын рәиси Монк-Месон Гарабағ кенерал-губернаторлуғу әразисиндә һәр һансы бир тәрәфин һәрби күч тәтбиг етмәсинин данышыгсыз гадаған олундуғуну е'лан етди. Һәлә бундан әввәл — јә'ни апрелин 3-дә «Азәрбајчан» гәзетиндә инкилис полковники Шаттелворт мә'лумат вермишди ки, Гарабағ кенерал-губернатору Хосров бәј Султанов Британија команданлығы тәрәфиндән һәмән вәзифәјә тәсдиг олунмушдур. Сонра мә'луматда дејилир ки, «кенерал-губернаторлуғун нәздиндә Шура јарадылыр. Шуранын үзвлүјүнә 6 нәфәр танынмыш ермәни вә мүсәлман сечилмишләр. Мәчлисин ишиндә инкилис һәрби миссијасынын нүмајәндәси дә иштирак едә биләр. Јенә дә мә'луматда дејилирди ки, губернаторун бүтүн көстәриш вә әмрләри данышыгсыз олараг јеринә јетирилмәлидир. Инкилис команданлығы исә губернаторун бүтүн тәдбирләринин јеринә јетирилмәсинә нәзарәт етмәлидир.¹

Лакин ермәни сепаратчылары сакитләшмирдиләр. Ијунун әввәлиндә Шушада вәзијјәт кәркинләшди. Ермәни Милли Шурасы Азәрбајчанын һакимијјәтини танымамагда давам едирди. Кенерал-губернатор гәти тәдбирләр көрдү. Инкилис һәрби миссијасынын иштиракы вә көмәји илә Шуша ермәни милли шурасынын сәдри вә башгалары Азәрбајчан һүдудларындан Тифлисә говулдулар.

1 Бах: «Азәрбајчан» гәзети, 5 апрел, 1919-чу ил.

Шушанын ермәни һиссәсиндә Султановла бир нечә жүз ермәнинин көрүшү кечирилди. Көрүш иштиракчылары Азәрбајчан республикасынын һакимијјәтини гәбул етдикләрини билдирдиләр.¹

Чох марағлы вә һәм дә күлүнч һалдыр ки, Гарабағ дашнаклары Азәрбајчанын чырпынан үрәји олан Гарабағда јашамағла Гарабағда һөкм сүрән Азәрбајчан һөкүмәтинин ганунларына табе олмағ истәмирдиләр. Һәјасызлығ о дәрәчәјә чатмышды ки, дашнаклар Шушанын ермәни һиссәсиндә ојунчағ «Гарабағ Ичрайјә Комитәси» јаратмышдылар. Дашнаклар кәмијә миниб кәмичи илә дава едирдиләр. Шәһәрдә ермәни Милли Шурасы илә Азәрбајчан Демократик Республикасынын јерли органлары арасында һакимијјәт уғрунда кәскин мүбаризә кедирди. Мәсәлән, јерли һөкүмәт бир нәфәри ишә гәбул едәндә буна ермәни милли шурасынын мә'мурлары манечилик кәстәридиләр. О заман шәһәрдә хуәсиулә кәндләрин итисади вәзијјәти дөзүлмәз иди. Шуша дағдылымыш вә јандырылымыш, кәндләр гачгынларла долмушду. Бурада 8.300 гачгын варды. Әһали әрзағ чәһәтдән чох корлуғ чәкирди. Һәр јердә ачлығ һөкм сүрүрдү. Баһалығ һәддини ашмышды. Кетдикчә оғурлуғ, сојгунчулуғ түгјан едирди. Шуша гәзасында вә шәһәрдә тәкчә «Испанка» хәстәлијиндән минләрчә адам өлмүшдүр.²

Биз јухарыда гејд етдик ки, Гарабағ тарих боју һеч бир вахт Ермәнистанын әразисинә бирләшмәмиш вә Ермәнистанла һеч бир әлағәси олмамышдыр. Бу мәсәлә һаггында архивләрдә һәддидән артығ тарихи сәнәдләр вардыр. Лакин буна бахмајарағ, дашнаклар Гарабағын дағлығ һиссәсинин куја Ермәнистан әразиси олмасы һаггында јалан, ујдурма, чәфәнкијјатла долу ифтиралар ујдурмагдан јорулмурлар. «Гарабағ Ермәнистанындыр» дејән дашнакларла тајтулағ Андроникин бандасында олмуш Анастас Микојанын В. И. Ленинә јаздығы 22 мај 1919-чу ил тарихли мәктубуну бир даһа јада салмағ истәрдим. Микојан јазырды:

«Ермәни һөкүмәтинин акеңтләри олан дашнаклар Гарабағы Ермәнистана бирләшдирмәјә наил олмағ истәјирләр.

1. Т. Кочәрли. «Азәрбајчан Демократик Республикасы вә Азәрбајчанын әрази бүтөвлүју мәсәләләри». «Коммунист» гәзәти, 30 сентјабр 1990.

2. Азәрбајчан партија архиви. Фонд 277, с.1, иш 105.

Лакин Гарабағ әһалиси үчүн бу, әзләринин һөјәт мәнбәји олан Бақыдан мәһрум олмасы вә һеч вахт, һеч нә илә бағлы олмадығлары Ирәванла бағланмасы демәк оларды.»¹ Һәмин мәктубун сонунда А. И. Микојан јазыр ки, «Гарабағын ермәни әһалиси бешинчи гурултајында Азәрбајчаны танымағы вә онунла бирләшмәји гәрәра алмышдыр».

Башга бир мисал: Дағлығ Гарабағ ермәниләринин, 1919-чу илин августунда чағырылымыш 7-чи гурултајында Азәрбајчан һөкүмәтилә разылығ шәртләри мүәјјәнләшдирилди. Бу шәртләрә көрә Гарабағын ермәниләр јашајан һиссәси хуәси инзибати рајона чевридиләр вә Азәрбајчан Республикасынын тәркибиндә галырды.»²

Јенә дә Ермәнистан сақитләшә билмирди. Нәјин баһасына олурса-олсун Дағлығ Гарабағы «Тарихи Ермәнистан» әразисинә гатмағ үчүн чанфәшанлығ едирди. Нәһәјәт, ијунун 25-дә Азәрбајчан Ермәнистана нота верәрәк онун е'тираз вә идиаларыны гәтијјәтлә рәдд етди, белә бир тәләб ирәли сүрдү ки, Гарабағ мәсәләсиндә Азәрбајчанын дахили ишләринә гарышмасын.

Беләликлә, Ермәнистанын Дағлығ Гарабағы сијаси вә дипломатик јолларла Азәрбајчандан гопарыб өзүнә илһағ етмәк чәһдләри боша чыхды.³

Нәһәјәт, Ермәнистан һәрби васитәләрә әл атды. Бу дәфә онун бүтүн үмиди тајтулағ гулдур, түрк халқларынын мәнфур дүшмәни, Антантанын акеңти, кенерал Андроникә иди. Андроники исә бу ишә тәһрик едән Тифлис вә Ирәван дашнаклары, биринчи нөвбәдә дашнак партијасынын «Мишли бүросунун үзвү, Тифлис ермәни буржуазиясынын рәһбәри, Гафгаз чашиини Воронцов-Дашковун арвадынын севкилиси, ашнасы, кешиш Месроп, «Дашнаксүтун» партијасынын фәал хадими, ермәни халгынын гәддар дүшмәни, 1918 — 1920-чи илләр ермәни дашнак һөкүмәтинин башчысы А. Хатисов, «Дашнаксүтун» партијасынын харичи ишләр шәбәсинин мүдири, доктор Завријев, дашнак бандит дөстәсинин башчысы Самсон Арутунов, «Дашнаксүтун» партијасынын һәрби рәһбәри кенерал Дро вә башгалары иди.

1. Бах: Партархив, г. Москва, фонд 17, храненияя 95, листы 5 — 8.

2. «Знамя Труда», 26 августа, 1919 г.

3 Т. Кочәрлинин кәстәрилән мөғаләси.

Бәс көрәк авантюрист Андроник ким иди?

Андроник Озанжан 1865-чи илдә Түркиянин Шабин-Гараһисар мәнтәгәсиндә анадан олмушдур. 1875 — 1882-чи илләр ермәни мәктәбиндә охумушдур. Һәлә 18 яшы оlanda җерли түрк полис мәмуруну өлдүрдүжүнә көрә һәбс едилмиш, лакин тезликлә јолдашларынын көмәји илә түрмәдән гачмыш, бир нечә ил Истанбулда дүлкәр ишләмиш, 1891-чи илдә әксингилабчы хырда буржуазија партијасы олан «Гичак»ын үзвү олмуш, 1892-чи илдән исә дашнак партијасынын садиғ нөкәри кими фәалијәт көстәрмишиди. Елә һәммин ил (1892) дашнак партијасынын көстәриши илә Андроник Истанбул полис рәисини хаинчәсинә өлдүрмүшдур. Көрүнүр, бу ганичән гулдур һәлә көнч јашларындан инсан ганына јерикләјөрәк адам өлдүрмәкдән һәзз алырмыш. О, 1894 — 1904-чү илләр Түркиянин бир чох дијарларында, хүсуенлә «Гәрбиг Ермәнистанда» Түркия дәвләтинә гаршы террор һәрәкатына башчылығ етмишиди.

1904-чү илдә түркләрин она гаршы көрдүјү гәти тәдбирләр нәтичәсиндә Ирана гачыр. Иранда динч отурмајан Андроник орадан Бақыја гачыр, бир мүддәт Тифлис, Парис, Ченеврәдә галдыгдан сонра 1907-чи илдә Вена шәһәриндә Дашнаксүтун партијасынын нөвбәти гурултајында иштирак едир. О, партијанын тапшырыгы илә Түркиядә террорчулуг едән дашнак гулдурларына слага алмағ үчүн Франса, Белчика вә Инкилтәрәјә јола дүшүр. Бир гәдәр кечдикдән сонра Түркиядә гајыдыр вә тезликлә көнүлү оларағ түрк ордусу сыраларына дахил олур. Лакин о, јенә дә ачмағ вә саттын һәрәкәтләриндән әл чәкмир. О заман Балкан мұһарибәсиндә түркләрә гаршы хәјанәткарлығ етдијинә көрә һәбс едилир. Түрк команданылыгы она јүнкүл чәза верир, гулагынын бирини кәсирләр. Елә һәммин дөврдән сонра һәр јердә: «Тајгулаг бандит» вә ја «гулағы кәсик Андроник» дејә чагырырдылар. Андроникни «тајгулаг» олмасы барәдә Түркиядә бир чох рәвәјәтләр вардыр. Саттынылыға көрә онун бир гулагынын кәсилмәси тосадуфи дејилдир. Үмумијјәтчә, һәлә гәдим дөврдәдән Шәрдә белә бир адәт вардыр: вәтәнини, халгыны сатан ханни чәзаландырмағ үчүн онун ја бурнуну, ја да гулагыны кәсәрдиләр. Андроник дә вәтәнә хәјанәткарлығ етдијинә көрә түркләр онун бир гулагыны кәсмишидиләр.

Гулағы кәсилән гулдур бир нечә ил көрүнүр, нәһәјәт, биринчи дүңја мұһарибәси башланаркән јенидән Түркиядә кәлир. О, јенә дә динч отурмур, тезликлә Гафгазда җерли ермәниләрдән ибарәт 1000 нәфәрлик дәстә дүзәлдир вә чох кечмәдән Диличан вә Ван көлү әтрафында түрк ордусуна гаршы дојүшләрдә иштирак едир. 1914-чү илин нојабрындан 1916-чы илин мартынадәк өз гулдур дәстәси илә рус ордусунун тәркибиндә Гафгаз чәбһәсиндә кедән дојүшләрдә иштирак едир, рус команданылыгы ону «Җеорки хачы» ордени илә тәлтиф едир. Ејни заманда Андроникни түрк ордусунун архасында тәхрибат төрәтдијини вә онун рус ордусуна чанла-башла хидмәтләрини нәзәрә алан рус команданылыгы она кенерал-мајор рүтбәси вермишиди. 1917-чи илин декабрында Түркиядән гачгын дүшмүш ермәниләрдән вә җерли дашнаклардан ибарәт дивизија јарадыр. Бу дивизија 1918-чи илин январында ермәни корпусуна дахил едилир.

1918-чи илин ијун ајындан 1919-чу илин март ајынадәк Андроникни гулдур дәстәси Нахчыван, Сисјан вә Зәнкәзур әтрафларында түрк вә Азәрбајҗан ордусуна гаршы вурушур. 14 ијул 1918-чи илдә Нахчываны тутан тајгулаг бандит дашнак партијасына гаршы хаин чыхарағ Совет Русијасы һөкүмәтини таныјыр вә Нахчываны онун чыхарағ Совет Русијасы һөкүмәтини таныјыр вә Нахчываны онун ајрылмаз һиссәси елан едир. Руслар һағлы дејирләр: «Јүз манатын олунча, һәјасыз сифәтин олсун». Чох гәрибәдир, куја Нахчыван торнагы онун атасындан галмышдыр ки, о бу гәдим Азәрбајҗан торнагыны кимә истәсә верә биләрди. Андроник Нахчывандан Бақыја С. Шаумјана телеграм вурур. Телеграмда Шаумјандан хаһиш едир ки, Москваја — Ленинә хәбәр версин ки, мән өз дәстәми Совет Русијасынын сәрәнчамына верирәм. Шаумјан 17 ијулда Андроникни арзусуну Ленинә јетирир.

Амма нәдәнсә Ленин Шаумјанын телеграмына чаваб вермәмишиди. Јәгин ки, Русијанын Харичи Ишләр Назири Г. Чичерин Ленинә Андрониккә чаваб вермәји мәсләһәт көрмәмишиди. Чүнки Андроникни бир авантюрист кими таныјан Чичерин чыхышларынын бириндә ону һағлы оларағ «Антагтанын акенти» ашландырмышдыр.¹

Амма ермәни ермәнилијиндә галыр. Һеч бир сијаси бахыш, партија мәнсублугу онлары ајры сага билмәз.

1. Бах: «Бакинский Рабочий» гәзети, 14 мај 1924-чү ил.

Коммунист Шаумјан, дашнак Андроник төбрик етмишидир. 17 нјулда Шаумјан Андроникә чаваб телеграмында онун түрклөрә гаршы мугавимәт көстөрмәјини төбрик едөрәк бу дашнак гулдуруну: «Милли гәһрәман» адландырмышды. Вә онула көрүшмәк, она көмәк етмәк арзусунда олдугуну билдирмишиди. Аталар һаглы демишләр: «Тайлы-тайыны тапмаса күнү аһ-вај илә кечәр». Мөкәр Шаумјан билмирди вә јахуд танымырды ки, Андроник кимдир? Мөкәр Андроникин истәр Түркіјәдә вә истәрсә дә Загафгазијада төкдүју ганлардан, көсдирдији мишләрчә ушаг башларындан, зорланмыш гадын вә гызлардан, жүзләрчә хараба гојдугу көндлөрдән хәбәри јох иди?! Чох јахшы хәбәри вар иди. Шаумјан сусурду, чүнки буларын һәр икиси бир материалдан бичилмишиди. Һәр икиси халис дашнак иди. Һәр икиси «Бөјүк Ермәнистан» хәстәлијинә тутулушдулар. Тәсәдүфи дејилдир ки, С. Шаумјан Бақы коммунасынын хәбәри олмадан ики дөфә Тифлисә кетмиш вә орада шаир Ованес Туманјанын евиндә Андрониклә көрүшмүшдү.¹

1918-чи илин март ајындан бишләјараг Дашнак партијасынын «Милли бүросу» Түркіјөнни Ван, Эрзурум, Азәрбајҗанын Зәнкәзур Гарабаг, Нахчыван вә Ирәван губернијасында «Бөјүк Ермәнистан» дәвләти јаратмаг үчүн «көнүллү дәстәләр» јарадырдылар. Бу заман јухарыда гејд етдијимиз кими Андроник Түркіјә ермәниләриндән вә јерли дашнаклардан ибарәт дивизија јаратмышды. Лакин истәр Түркіјәдә јашајан ермәни зәһмәткешләри, истәрсә дә јохеул Гафгаз ермәниләри «көнүллү дәстәләр»ин гәт'и әлејиннә е'тираз нүмајишләри кечирәрәк, «көнүллү» һәрәкатын ермәни халгына һеч бир хәјри олмајамагыны гејд едирдиләр. Бу һәрәкатын гаршысыны алмаг үчүн Түркіјә ермәниләринин нүмајәндәләри Тифлис шөһәриндә «Дашнаксүтун» партијасынын вә онун «Милли Бүро»сунун рәһбәрләри илә көрүшдә «көнүллүләр» һәрәкатына сон гојмагы вә онун дәстәләринин бурахылмасыны тәләб етдиләр. Лакин истәр «Дашнаксүтун» партијасынын, истәрсә дә онун «Милли бүросу»нун лидерләри ермәни халгынын тәләбләрини рәдд едөрәк кениш миҗасда һәрәката башладылар.

1. Бу әһвалаты мәнә 1960-чы илдә Тифлисдә көһнә шушаны Ајдынәв Кеванә сөјломиндә. (Мүәлліф.)

Ермәни тарихчиси вә публицисти А. Лалајан өзүнүн: «1914 — 1918-чи ил империалист муһарибәси вә әксинтилабчы «Дашнаксүтун» партијасы» адлы әсәриндә дашнакларын, хүсусилә тајгулаг Андроникин инсанлыгдан узаг вәһшилијини ифша едөрәк јазмышдыр:

«Дашнак «көнүллү» дәстәләри башда ганичән Андроник олмагла түрк ушаг вә гадынларынын, гоча вә хәстәләрин вәһшичәсинә тырылмасында сон дөрәчә «икидлик» көстөрмишиди. Онун дашнак дәстәләри түрк көндләринә сохуланда көнддә чанлы нә варса һамысыны мөһв етмәклә евләри јандырмагдан һөзз алырды».¹

1918-чи илин јајында Андроникин гулдур дәстәси Нахчываны аландан сонра көһнә Гарабага, Зәнкәзурә сохулду. Бүтүн јол боју Зәнкәзур көндләрини дағдыб талан едә-едә јерли әһалини вәһшичәсинә тыра-тыра Корус, шөһәринә јахынлашды. Андроник һәр јердә дашнак партијасынын илһагчылыг планларыны һөјата кечирмәклә дәрдән чыхырды. Бу гулдурун јеканә арзусу, мөгәди даһа чох түрк тырмаг, көндләри јандырмаг иди. О дәврүн сајсыз-һесабыз, мөтбуат хәбәрләри, архив сәнәдләри сүбүт едир ки, бу диши ганшы чанавар ган ичмәклән дојмурду. Онун аглакәлмәз вәһшин чөзә төдбирләри тарих боју көрүнмәмишиди. Гочаларын башыны көсмәк, көрпә ушаглы ананын дәшүнү көсиб көрпәнни агзына вермәк, һамилә гадынларын гарнына сүнкү сохмаг, чаванларын көзүнү чыхармаг, бурнуну, гулагыны көсмәк, чаван гызлары төһгир етмәклә күрәкләринә гајнар самовар бағламаг вә с. вә и.

1918-чи илин декабрын 10-да «Азәрбајҗан» гәзети Зәнкәзурдан алынмыш телеграма әсасән јазырды: «Чамаат ваһимә ичәрисиндәдир, Ирана гачмага чалышыр, Аразда чохла гадын вә ушаг батыб һәлак олмушдур. Саг галан сакинләр чөлү-бијабанлыгда галмыш, Аразын саниләрини көзиб-долашырлар. Андроникин дәстәси һәр чүр мүдафиәдән көнарда галмыш мүсәлманлары тырмагы гәти гәрара алмышдыр». Андроникин гулдур дәстәси Зәнкәзур гөзәсынын 280 көндини хараба гојдугдан сонра Азәрбајҗанын тарихи бешији олан Гарабагын бир чох көндләрини тутуб Шушанын 30 — 35 километрлијинә көлиб чыхмышды. Гарабаг дашнаклары онун јолуну сөбирсизликлә көзләјирдиләр.

1. Бак: «Революционный Восток» журналы. 1936-чы ил. №3.

Шушанын дашнак булвар шаирлэри «Халг гәһрәманы»нын шәрәфинә маһнылар гошурдулар.

Бир, ики, Шуша олачаг бизимки,

Бир, ики, Гафгаз олды бизимки.

Дәниздән дәнизә

Гара дәнизи, Аралыг дәнизи,

Үстәлик Килик адасы.

Јаша, чох јаша, Андроник Паша,

Андроник Паша, сәни чох јаша.

Азәрбајчан һөкүмәти вә парламенти дашнакларын ганлы зоракылығынын гаршысыны алмаг үчүн мүмкүн олан бүтүн тәдбирләри көрүрдү. Бу барәдә Республика парламентинин хүсуси сессиясы кечирилмишиди. Шушада, Әскәранда, Карјакиндә вә Төртөрдә олан һәрби гарнизонлар гүввәтләндирилмиш, јени сәфәрбәрлик елан едилмишиди. Бүтүн бу тәдбирләрә бахмајараг Зәнкәзур вә Чәбрајыл гәзаларында үмуми вәзијјәт кәркин иди. О дөврүн мәтбуатында хүсусилә «Азәрбајчан» гәзетинин сәһифәләриндә бу гәзаларда кедән һәрби әмәлијјатлар һаггында әтрафлы мәлумат верилирди. Гәзетин 20 ијул 1918-чи ил тарихли нөмрәсиндә јазылмышды:

«Зәнкәзур гәзасынын Минкәнд кәндиндән башга бүтүн мүсәлман кәндләри кенерал Андроникин вә Дронун гулдур дәстәләри тәрәфиндән тар-мар олунашду. «Дашнаксүтүн» партијасынын башчылыг етдији ермәни һөкүмәти бу чичәкли дијары хараба гојмушдулар. Дашнаклар өзләринин вәһши һәрәкәтләри илә нәинки мүсәлманларын, һәтта өз ермәниләринин нифрәтинә сәбәб олунашдулар».

Чәбрајыл гәзасынын рәиси тәрәфиндән һәрби назирлијә кәндәрилмиш телеграмда дејилирди: «Ермәни гулдуру Андроникин дәстәси гәзанын даг кәндләрини зәбт етмишир, һазырда гәзанын икинчи һиссәсиндә олан кәнд јандырылып. Көрүнүр, бандит Шуша шәһәринин јахынлығында олан Сарыбаба дагыны тутмаға чан атыр. Гулдурун һәрби гүввәләри вә техникасы кифәјәт гәдәрди. Онун чохла пулемјоту вә топханасы вардыр. Бир даһа хәбәрдарлыг етмәк истәјирәм: Андроникин икинчи саһәдәки гәләбәси Шушанын зәбт едилмәсинә вә шәһәрин мүсәлман әһалисинин мәһв олмасына кәтириб чыхара биләр».¹

1. Бах: «Азәрбајчан» гәзети, № 59, 1918-чи ил.

Бәс Шуша гәзасында, хүсусилә шәһәрдә вәзијјәт нечә иди?! Шушада истәр сијаси вә истәрсә дә игтисади вәзијјәт сон дәрәчә кәркин иди. О заман шәһәрин вәзијјәти һаггында мәшһур публисист Хәлил Ибраһим «Азәрбајчан» гәзетинә јаздыгы мәғаләсиндә гејд едирди:

«...Шушанын 45 минлик әһалисинин әксәријјәти мүсәлманлардыр. Шәһәр Малыбәјли кәндиндән башга һәр тәрәфдән 12 ермәни кәндләри тәрәфиндән әһагә олунашду. Гафгазда анархија баш верәндә Гарабаг ермәниләри битәрәф галмышдылар. Үч Гафгаз республикалары јарадыланда белә онлар бу республикаларын һеч бирини танымајараг өзләринин Гарабаг республикасыны јаратмаг һәвәсинә дүшдүләр. Демәк олар ки, өз республикаларыны јаратмаға мүјәссәр олдудлар. Лакин Гарабагын мүсәлманлары нәинки танымаг, һәтта ашыны белә чәкмәк истәмирләр. Бунун үстүндә дә ермәниләрлә мүсәлманлар арасында олан вәзијјәт кетдикчә кәркинләширди. һәтта ган төкүлмәси горхусу вардыр. Ермәниләр мүсәлманлары өз тәрәфләринә чәкмәк үчүн һәр васитәјә әл атырдылар. Лакин һеч нә едә билмәдикләрини көрән ермәниләр, даһа чидди һәрәкәт етмәјә башлашдылар. Онлар биринчи нөвбәдә мүсәлманларын Агдам илә әләгәсини кәсмәк үчүн Әскәран галасындан Шушаја кедән јолу бағладылар. Бунун нәтичәсиндә шәһәрә Агдамдан әрзаг маллары кәтирилмәди. Ермәниләр ејни заманда Шушадан Карјакинә кедән «Молла Нәсрәддин» јолуну да бағладылар. Ким шәһәрдән чыхмаға чәһд едирдисә һәмин дәгигә ермәниләр ону күлләләјирдиләр... Бир јандан да шәһәрдә шәјиә јәјылмышды ки, тезликлә Андроникин вә дашнак Мәлик Шаһназарын гошуналары Шушаны тутачаглар. Шәһәрдә ачлыг баш вермишиди.

Кетдикчә ермәниләрин һәјасызлыгы артырды. һәмин вахт ермәниләр республика јаратмагла мәшгул оларкән Гарабаг губернатору минбашы һәсән Бәри бәји Шушаја, Фәхри бәји Агдама вә Казым бәји Карјакинә комендант тәјин етди. Лакин ермәниләр нәинки бу комендантлары таныдылар, һеч онларын адларыны белә чәкмәк истәмәдиләр. Бунула әләгәдар олараг ермәниләрлә һәр чүр әләгә тамам кәсилди. һөкүмәт идарәләриндә чалышан мүсәлманларын һамысы истәфа вердиләр. Буну көрән ермәниләр өз милли гурултајларыны чагырдылар. Бу гурултај 2 һәфтә давам етди. Гурул-

тај ермәниләрини Шушаја гаршы тутдулары мөвгени бөјөндү вә төк-
лиф етди ки, һәмнин руһда ишләрини давам етдирсинләр. Гурултај
мәркәзи шура олмагла Гарабаг республикасынын јарадылмасыны
е'лан етди. инзибати вәзифә бөлкүсү апарылды.

Һөкүмәт сәһнәсиндә кичик дашнак дәстәси һөкмранлыг едирди.
Онлар мүсәлманлары гырмаг үчүн Андроникин вә Шаһназарјанын
шәһәрә кәлмәсини сәбирсизликлә көзләјирдиләр. Ермәниләр Шаһ-
назарјанын гулдур дәстәсини һәр чүр суратла тө'мин едирдиләр.
Онларын әһвал-руһијјәси жүксәк иди. Нәһажәт, Шушаја хәбәр чатды
ки, Шаһназарјан Шушаны тутмаг үчүн шәһәрин јахынлыгында олан
Забых кәндинә дахил олду. Шушаны алмаг үчүн Забых кәндинин
гошлулуғида бөјүк стратежи әһәмијјәт кәсб едән Гала дәрәси аллы
ермәни кәнди варды. Ермәниләрин планы Шаһназарјанын гошуну
илә Шушадан кәлән дашнак дәстәләрини бу кәндә бирләшдириб
әтраф мүсәлман кәндәрини алдыгдан сонра Шушаја јахынлашмаг
иди. Лакин шәһәрин әтрафында һәрәкәт едән силаһланмыш
дәстәләр (Солтан бөјин гошун һиссәләри — *Ф. Ш.*) Шушадан Шаһ-
назарјанын јанына кәндәрилән бир чапары тутдулар. һәмнин чапарла
олан шәһәри алмаг планы вә башга вачиб һәрби сирләр Солтан
бөјин әлине кечди. Солтан бөјин дәстәси дөгиг олмајан сигнал илә
ермәниләри алдадыб һәрби әмәлијјата бир күн тез башладылар. Бу
ағыллы, дүшүнүлмүш тәдбир нәтичәсиндә Шушадан Шаһназарјана
көмәјә кәлән дашнаклар онуила бирләшә билмәдиләр. Солтан бөјин
дәстәси шәһәрдән кәлән гүвәләри мөһв етдикдән сонра сәһәрсиз
күн Шаһназарјанын дәстәләрини мөғлүб етдиләр. Дашнаклар арха-
ларына бахмадан гачмага үз гөјдудар. Беләликлә, «Дашнаксүгү»
партијасынын Шушаны тутмаг планы боша чыхды.¹

Лакин дашнакларын сон үмиди Андроник иди. Бу заман гејд е-
дијимиз кими Андроник Нахчываны, Гапаны, Сисјаны вә Зәнкәзур-
рун хејли һиссәсини тутуб Шушанын 35 километрлијинә кәлиб
чыхмышды. Андроникин планы Шушаны алыб Гарабагы Ермәни-
стана бирләшдирмәк иди. О заман Зәнкәзур Гарабагын бир һиссәси,
даһа доғрусу гөдим Азәрбајҗан торпагы олдуғуна көрә АДР Ермәни-

¹ Бах: Х. Ибраһим. «Гарабагын ағыр күнләри», «Азәрбајҗан» гәзети. № 20, 1918-
чи ил.

стан һөкүмәтинә нота верәрәк Андроникин Азәрбајҗан торпагына
танунсуз олараг сохулмасы вә бурада вәһшилик торәдәрәк јерли
әһалини вәһшичәсинә гырмасы һаггында Ермәнистан һөкүмәтинә
гәти наразылыгыны билдирмиш вә Андроникин гулдур дәстәсини
Азәрбајҗан торпагындан кери чәкилмәсини тәләб етмишди. О заман
Ермәнистанын Јүрҗүстандакы сәфири Чомелјан Азәрбајҗанын Јүр-
җүстандакы сәфирлијинин нүмајәндәсинә вердији чаваб нотасында
јазырды:

«Сизин 15 август 1918-чи ил 401 N-ли нотаныза чаваб олараг
там мәс'улијјәтлә билдирирәм ки, кенерал Андроникин вә онун дәс-
тәсинин Азәрбајҗан Республикасынын әразисинә мұдахилә етмәси
үчүн Ермәнистан һөкүмәти чавабдәһ дејилдир. Чүнки истәр Андро-
ник вә истәрәдә дә онун дәстәси ермәни корпусунун командалыгы-
нын чохданкы әмри илә ермәни милли гошунларынын тәркибиндән
чыхарылымшыдыр. Бундан сонра кенерал Андроник Ермәнистан Рес-
публикасыны, һәм дә онун вәзифәли шәхсләрини танымыр. Кене-
рал Андроникин вә онун дәстәсинин ермәни милли гошунлары илә
һеч бир әлагәси јохдур вә Ермәнистан Республикасынын һөкүмәти
онларын мәс'улијјәтсиз фәалијјәтинә һеч чүрә чавабдәһ дејилдир».¹

Ермәнистан һөкүмәти һәмишә олдуғу кими бу дөфә дә өз сахта-
карлығыны сүбүт етди. Ирэвандә чыхан бир гәзет 1919-чу ил апре-
лин 27-дә јазмышды: «Срагакүн Андроник вә онуила бирликдә мин
нәфәрә јахын сүвари Зәнкәзурдан гәјытмышдыр. һөкүмәт Андрони-
ки гаршыламага Дрону кәндәрмишдир ки, она лајигли әскәри еһти-
рам кәстәрилсин».

Мөһчә мәсәлә ајдындыр. Ермәнистан һөкүмәтинин Андроникә
олан мүнәсибәти билинди.

Бурада јери кәлмишкән бир һашијә чыхмаг истәрдим. О вахтлар
Ермәнистан һөкүмәтинин куја Андрониклә һеч бир әлагәси олмады-
ғаны демәси һеч дә тәсәдүфи дејилдир. Чүнки вахты илә Ермәни-
станын дашнак рәһбәрләринин сәмини олмајан чыхышларыны рес-
публиканын индики рәһбәрлији дә давам етдирир.

Биз јухарыда гејд етдик ки, дашнакларын сон үмиди тајгулаг Ан-
дроник иди.

¹ Бах: «Азәрбајҗан» гәзети, 1919-чу ил № 1.

Солтан бəј

бəјин ата-бабалары индики Лачынын Күрдһачы кəндиндə јашамышлар. Солтан бəј кəнч јашларындан рус ордусунда хидмэт етмиш, габилјјэтли бир забит кими һәрби стратегија вə тактикаја мүкəммəl јилəнмишиди.

Сисјанын, Зəнкəзурун, хусусилə Гарабагын вə онун мəркəзи Шуша шəһəринин дашнак бандаларындан хилəс едилмəсиндə онун бəјүк хидмəтлəri олмушдур. Солтан бəјин атасы оғланларына кəзəl тəрбијə вермишиди. Бəјүк оғлу Солтан бəј эрəб, фарс, рус вə түрк диллəрини мүкəммəl өјрəнмиш, савадлы, һəм дə ел ичəрисиндə бачарылы икид бир оғул кими ад-сан чыхармышды. Солтан бəјин гардашлары да фəрасəтли, ишкүзар оғланлар иди. Солтан бəјин икинчи гардашы Аббас бəј Гори семинаријасыны битирмишиди. Ортанчыл гардашы Хосров бəј Одесса Университетинин тибб факүлтəсини битириб Азəрбајчан Демократик Республикасы дөврүндə (1918-1920) Гарабагын кенерал-губернатору олмушдур. Дикəр гардашы Искəндəр бəј кəнд тəсəррүфаты илə мəшгул олмуш, илк дəфə Зəнкəзур

Андроник Зəнкəзурун Корус шəһəринə кəлəндə онун дəстəси 4.000 гулдурдан, 5-10 топу олан кичик топханадан ибарət иди. Андроник бир һәрби мүтəхəссис кими јахшы билирди ки, Шушаны алмаг һеч дə асан дејилдир.

Бунун үчүн Забых дəрəсиндən кечиб Абдаллар (индики Лачын) кəндини алмаг лазымдыр. Бу кəндлəri дə алмаг асан мəсələ дејилди. Чүнки бу јерлəрдə Солтан бəјин бəјүк гүввəлəri вар иди.

Солтан бəј кимдир?!
О, адлы-санлы бəјлəрдən бири олмушдур. Солтан

маһанында Шветс чинсли мал-гара фермалары јаратмышды. Үмумиј-јəтлə, бу танынмыш нəсил малдар-мүлкəдар идилər. Солтан бəјин јашалдыгы һачысамлы кəнди исə малдарлыг үчүн сон дэрəчə əлвəришлi иди. О, һәр чинс малдан 1000 баш сахларды. Мəн балача икən итхы вə сүрүлəримизи «Чалбајыр» сєјрəнкаһларына апаранда орада 1000-1200 кг. чəкиси олан гызыл өкүзлэрə раст кəлмишдим. Дејирдилэр бу гызыл өкүзлэр Солтан бəјин сүрүлəринин чинсиндəндир. Буйдан əлавə онун ат илхыларында Чєјранбасан, Гарабаг, Дəмир Кəһэр, Алапача вə с. ат чинслəri мəшһур иди. Мəшһур тəдгигатчы Əһлиман Ахундов јазыр ки, Күрдһачы дагынын башында Солтан бəјин сүд е'малы машынлары ишлəјирди. Солтан бəјин 1500-ə гədər кəч ити варды. Онларын горхусундан һачысамлыја кетмək вə бу кəндин əтрафында доланмаг чох горхулу иди. Һєјванлары да əсасən итлэр мұһафизə едирдилэр.

Солтан бəјин тəһкимчи кəндлилəri јох иди. О, əһалидən верки алмазды. Онун чохлу нөкəri, чобаны, нахырчысы вə илхычысы вар иди. Дејилəнлэрə кəрə Солтан бəјин бир чар дивизијасыны једирдиб кєјиндирмəјə күчү чатармыш. Онун «Чалбајыр» јайлағларында он минилэрлə гарамалы вə гојун сүрүлəri сахланылырды. Онун Күрдһачыда тикдирдији јағ-пендир заводу нəинки Загафгазијада, һəтта Шəрг вə Авропа өлкəлəриндə мəшһур иди. Солтан бəј Франса шампан ширкəти илə мұғавилə бағлајараг гара палыд ағачындан өтирли шампан вə конјак ичкиси үчүн чөллəклэр һазырлајараг Франса тачирлəринə сатдырырды. Динч əмəклə мəшгул олан Солтан бəј өз мүлклəрини, заводларыны, гојун сүрүлəрини вə Гарабаг чинсли ат илхыларыны мұһафизə етмək үчүн атлы дəстəлэр сахлајырды.

Азəрбајчан Демократик Республикасынын гəлəбəсиндən сонра Солтан бəј өз вəтəни Зəнкəзуру вə аилəсини горумаг үчүн үч мин нəфэрлик гошун дүзəлтди. Түрк забитлəринин кəмəји илə Јункер мəктəби ачды. Кəһнə забитлəri мəктəбə чəлб етди. Һачысамлыны һәрби итєһкама чевирди. Солтан бəј єјни заманда гачаг-гулдур дəстəлəринə гаршы мұбаризə апармалы олурду. Онларын һачысамлыда јува салмасына имкан вермирди.

Солтан бəј əлиндə һеч бир партијанын вə тəшкилатын үзвү дејилди. О, јери кəлəндə болшевиклэрə гаршы да мұбаризə апарараг онлары Шəлвə дəрəсинə, Һачысамлыја бурахмырды. Солтан бəјин

Азәрбајчан халгы гаршысында ән бөјүк хидмәти Шушанын мүдафи-әси мәсәләси иди. О дашнаклар үчүн ән горхулу дүшмән иди. О заман Шушаны алмаг үчүн Забых дәрәсини, Абдаллары (Лачыны) алмаг лазым иди. Буна да Солтан бәјин дәстәси һеч вахт имкан вермәзди. Андроник чох јахшы билирди ки, ачыг дөјүшдә о, Солтан бәји мәғлуб едә билмәз. Буна көрә дә онун јеканә чарәси Солтан бәјлә дил тапыб онун ичазәси илә Абдаллар кәндени кечиб Шуша үзәринә һүчума кечмәк иди. Андроник өз мәнфур мәгсәдинә чатмаг үчүн индики Лачын рајонунун Забых кәндинә кәлди. Абдаллар кәндиндән кечмәк үчүн Солтан бәјдән ичазә истәди. Һадисәләрдән мә'лум олур ки, о вахт Солтан бәј дашнак гулдуруну гәбул ет-мәмишдир. Она көрә дә Андроник елчиләр васитәсилә Солтан бәјә чатдырыр ки, әкәр мәнә Абдаллар кәндиндән кечиб Шуша үзәринә һүчума кечмәјимә манечилик төрәтмәсә, она күлли мигдарда гызыл вә даш-гаш бағышлајарам. Бәј пул һәриси олан ермәнијә чатдырыр ки, «һәлә бу елин икидләри гејрәтләрини пула сатмајыблар». Вә Андроникә Абдаллардан кечмәк ичазәсини вермәк үчүн бир нечә күн фикирләшмәк лазым олдуғуну билдириб һәмән күн мәсләһәт-ләшмәк үчүн Шушаја гардашы кенерал Хосров бәјин јанына кедир. Ики гардаш мәсләһәтләшәндән сонра Солтан бәј Забых кәндинә гајыдыр вә Андроникә хәбәр кәндәрир ки, онун Шушаја кедәркән тәһлүкәсизлијини тә'мин етмәк үчүн бир гәдәр силаһ лазымдыр. Андроник Солтан бәјә 20 гатыр јүкү силаһ верир. Солтан бәј бу силаһларла өзүнүн сүвари дәстәләрини тә'мин едиб Гала дәрәси илә Шуша арасында олан саһәни, даһа доғрусу једди гатын гуртарача-ғында нал шәкилли пусгу јарадыр. Андроникә хәбәр кәндәрир ки, јолда шүбһә доғурмамаг үчүн топлары сөкдүрүб гатырларә јүкләт-дирсин вә онун кәстәришини көзләсин. Андроник Солтан бәјин тапшырығына әмәл едиб топлары сөкдүрүб јүкләри һазыр едир. Бу әһвалатын үчүнчү күнү Солтан бәј Андроникә сифариш едир ки, кечә кәлиб кечсин. Андроник хәбәри аландан сонра зәһмли силаһ јүкләнмиш 170 гатыр карваныны Шушаја јола салыр, өзү исә сүбһ чагы өз дәстәсилә кетмәк гәрарына кәлир.

Андроникин силаһлы дәстәси кечә једди гата чатан кими Солтан бәјин пусгуда дајанмыш сүвариләри гәфләтән мешәдән чыхыб топларла јүкләнмиш гатырларын јөнүнү Күрдһачы кәндинә дөндәрди-

ләр. Ачыначаглы вәзијәтә дүшән бу ганичән чәллад Забых кәндинә гајытмага мәчбур олур. Забых кәнденин јахынлығында олан дәрин дәрәдән кечиб Коруса гајытмаг истәркән Солтан бәјин гошунлары дәрәни мүһасирәјә алыб бир һәфтә кедән дөјүшдә гулдурлары ағыр мәғлубијәтә дүчар етдиләр. Андроник бүтүн топханасыны итирмәк-лә 3.000 нәфәр итки верди.

Андроникин сон күнләри һаггында чүрбәчүр әһвалатлар вә рәва-јәтләр сөјләнилир. Бир чохлаы онун Зәнкәзурдан Түркијәјә, бә'-зиләри исә Ирана вә Тифлисә, орадан дә харичә гачмасы һаггында мүхтәлиф фикирләр јүрүтмүшләр. Мәнә һәлә 1947-чи илдә шушалы гоча ермәниләр сөјләјирдиләр ки, Андроник Забых дәрәсиндә мәғ-луб оландан сонра ону Шуша дашнакларынын башчысы, гәссаб Аветисин оғлу Саша Артунов Шушаја гачыртмышды. Андроник бир нечә күн шушалы ермәни тачирләриндән Исфәндијаровун евиндә галмышдыр. Онун Шушада кизли јашадығыны ешидән шаир Ованес Туманјан Тифлиседән фәјтонла Шушаја кәлиб Андроникә арвад палтары кејиндириб һәмән фәјтонла Тифлисә апармышды. Бир мүд-дәт сонра Андроник Тифлис дашнакларынын көмәји илә Парисә кетмишдир. Мәнә көһнә чекистләрдән Мөммәдәли Новрузов сөјлә-јирди ки, 1920-чи илдә Аз.ЧЕКА-нын сәдри М.Ч. Бағыров Шушаја кәләркән Андроник гачыртдығына көрә Артуров Сашаны тутдуруб Шуша түрмәсиндә шәхсән өзү күлләләмишди. Јери кәлмишкән ону да дејим ки, М.Ч. Бағыров тәкчә Сашаны јох, онларча дашнак гул-дурларыны мәһв етмишдир.

О дөврүн Тифлиседә чыхан ермәни гәзетләринин вердији мә'-лумата көрә Андроник Тифлиседән Ечмәздинә кәләрәк өз гылын-чыны католикоса вердикдән сонра Истанбула кәлмиш, бурадан исә әввәл Инкилтәрәјә, орадан да Парисә кетмишдир. Гәзетләрин вер-дији мә'лумата көрә Андроник 1920-чи илә гәдәр харичдә дашнак һөкүмәтини тәмсил етмишдир. «Милли гәһрәмән» бир нечә ил Па-рисдә јашадыгдан сонра 1922-чи илдә АБШ-ы даими јашаыш јери сечиб Калифорнија штатына көчмүшдүр. 5 ил орада јашадыгдан сонра 1927-чи илдә өлмүшдүр. 1928-чи илдә арвады онун сүмүклә-рини Парисә кәтириб, орадан исә Ермәнистана кәтирмәк истәмиш-ди. Лакин Совет һөкүмәти Загафгазија вә түрк халгларынын гаты дүшмәни олан гәддар чанинин мурдар чәсәдинин Гафгаз торпағында

басдырылмасына ичазэ вермәмишдир. Элачсыз галмыш Парис дашнаклары Андроникни сүмүкләрини Парисин Пер-Ла-Шез гәбирис-танлыгында дәфи едәрәк гәбрини үстүндә һејкәлини гојмушлар. Маршал И.Баграмјан 1970-чи илдә онун мәзарыны зијарәт етмишдир. Бу исе һеч дә тәсадүфи дејилдир. Чүнки, Баграмјан, һәм дә Анастас Микојан вахты илә онун гулдур дәстәсиндә хидмәт етмишдиләр.

Тајгулаг бандитни өлүмүндән сонра истәр харичдә, истәр Ермәнистанда онун адыны тәмизә чыхартмаг үчүн узун илләр сөз-сөһбәт вә мүбаһисәләр кетмишдир. 1960-чы илә кимн һеч кәс бу инсан чәлладынын адыны һәтта килсәләрдә белә чәкә билмәзди. Нәһајәт, 1971-чи илдә Анастас Микојанын «Мүбаризә јолларында» ады бәднам китабы чапдан чыхды. Һәмин китабын 42-чи сәһифәсиндә Микојан вахты илә гуллуғ етдији дашнак дәстәсинин башчысынын адыны чәкмишдир. Микојанын бу «тәшәббүсүндән» сонра арты 1970-чи илләр ермәни нәшријатында, һәтта Москвада белә Андроникни ган батаглыгындан чыхартмаг истәјән мүәллифләр пејда олдлар. Биз јухарыда гејд етдик ки, түркдилли милләтләрин амансыз дүшмәни олан бу гатили илк дәфә «милли гәһрәман» адландыран өзүнүн дашнак һәрәкәтләриндә һеч дә Андроникдән керн галмајан министрлә бакылынын, шамахылынын, губалынын башларыны кәсдирән коммунист(?) Шаумјан олмушдур. Бу һәмин Шаумјандыр ки, 16 декабр 1917-чи илдә Ленин тәрәфиндән Бакыда Гафгаз ишләри үзрә фөвгәл'адә комиссар тә'јин едилдикдән сонра 5 минлик дашнак ордусунун Бакыја дахил олмасына ичазә вермишди.

Хүсуи олараг гејд етмәлијәм ки, С.Шаумјанын Гафгаза фөвгәл'адә комиссар тә'јин едилмәсинә И.Сталин е'тираз етмишдир. Бу бародә охучуја 1918-чи илдә Москвада Ленинин кабинетиндә Л.Тротски, Н.Бухарин, Л.Каменев, Г.Зиновјев вә Сталинин иштиракы илә С.Шаумјанын шәхсијјәти вә дашнак һәрәкәтләри һагында келән бир сөһбәтдән гысача олса да охучуја мә'лумат вермәк истәрдим.

О заман һәмин мүшавирәдә чыхыш едән Сталин Ленинә мүрачәт әт едәрәк демишдир:

— Јолдаш Ленин! Јадыныздадырмы, һәлә 1917-чи илин декабрын ахырларында (17-дә) сизин кәстәришинизлә «Түркијә

Ермәнистаны һагында» декрет һазырланмышды. О декретдә Сиз Степан Шаумјанова, даһа доғрусу, Шаумјана, Гафгазын фөвгәл'адә комиссары сәләһијјәтини вермишдиниз. Дүздүр, о, һәддән артыг чанфөшанлығ едәрәк бу илин (1918) март-апрелиндә вәтәндаш мүһарибәси ады илә ачыг-ашкар азәрбајҗанлы гыргындары тәрәтмиш, Нәримановун вә дијкәр јерли јолдашларын кәскин протестләринә сәбәб олмушдур. Бу һәлә бир јана дурсун, бизим «Бүтүн өлкәләрин пролетарлары бирләшин!» шүарымызы јанлыш изаһ етмәјә башламыш, онун әвәзинә «Бүтүн дүңја ермәниләри Бакыја топлашын!» шүарынын ләһинә тәшвиғат апармышдыр. Мәсәләдән хәбәрдарсышыз. Нәриманов бу бародә сизә јазмышды. Јахшы ки, чаваб вермәдиниз. Бир сөзлә, Азәрбајҗанда достларымыз вәзифәләринин өһдәсиндән јахшы кәлибләр. Орада, әләлхүсус Гарабагда вә Нахчыванда Андроник онлара әмәлли-башлы көмәк едиб. Нахчываны Совет Русијасынын әјрылмаз һиссәси е'лан етдији һагында Сизә вурдугу телеграм јадыныздадырмы?

Ленин: — Бәли, бәли, јадындадыр, бәс Андроник сонра нечә оиду?

Сталин: — Тәәссүф ки, горхаг чыхды, мүсадирә етдији маллары вә пуллари көтүрүб харичә гачды.

Ленин: — Јолдаш Сталин, јахшы јадыма дүшдү, Бакыны јандырмаг һагында мәним кәстәришими Тер-Габрелијан нијә јеринә јетирмәди? Шаумјан һарададыр? Үмумијјәтлә, Бакыда ишләримиз нечә кедир?

Бухарин: — Јолдаш Ленин, «Тер» дединиз, о нәдир?

Тротски: — «Нәдир» јох, «кимдир?» (Ленинә). Саак Тер-Габриелјан мајын 24-дә Сизин мәктубурузла јаныма кәлмишди. Сиз көрәк еһтијатлы оласыныз. Мәкәр елә изләр гојмаг олармы ки, сиз гојмушсуруз? Ахы бу Тер-Габриелјаны һеч танымырсыныз!

Ленин: — Ону мәним јаныма Шаумјан көндәрмишди. Мән Шаумјана инанырам.

Тротски: — Өз ишиниздир. Амма мән сизин јеринизә олсајдым белә ачыг јазмадым. Нә билмәк олар... Сиз нә хаһиш етмишдиниз-

сә һамысыны вердим. Силаһ да, пул да, дөјүш сурсаты да, партлајычы маддә дә.

Сталин (араја сакитлик чөкәндән сонра): - Тери мән јахшы таныјырам. Тәчрүбәли дашнакдыр. Амма горхаг чыхды. О ки галды Бақыја, орада вәзијјәт мүрәккәбдир. Сизин достуруз Шаумјан һәддән артыг чанфәшанлыг едиб. һамазаспын вә башга јол-дашларымызын көмәји илә бүтүн дијарда азәрбајчанлы гырғынлары төрәдиб. Бунунла да Нәримановун гијам галдырмасына вә түркләрин Бақыја кәлишинә баис олуб. Мәним достум Рәсулзадә (Мөммәд Әмин — Ф.Ш.) дејәсән бундан мәһарәтлә истифадә едәчәк. һәлә 1917-чи илин декабрында Сизин шәхсән вердијиниз мандат Шаумјаны лап гудуртмушдур. һәддини ашыб, артыг ган төкмәји бир јана, үстәлик өз консепсијасы илә сәдагәтли јолдашларымызын биздән үз дөндәриб узаглашмасына баис олмушдур.

Тротски: — Мәним дедијим дә елә одур ки, ермәниләрлә еһтијатлы олмаг кәрәкдир. Онларын ипини бошалтмаг олмаз. Јохса елә бир ојун чыхардарлар ки, кәл көрәсән...

Сталин: — Шаумјан Гафгаз халглары барәсиндә бизим мөвгејимизи көздән салыб. һәм Күрчүстанда, һәм дә Азәрбајчанда чохлу ермәни јашадыгыны нәзәрә алсаг, белә чыхыр ки, Шаумјан бу халгларын торпагларынын һесабына Загафгазијада ермәни вилајәти, јә'ни Бөјүк Ермәнистан јаратмаға чан атыр.

Ленин (санки өзүнү тәмизә чыхармаға чалышараг): Бәли, бәли, дүз дејирсиниз. Еләдир ки, вар. Мән һәлә 1906-чы илдә Ченеврәдә ону ифрат милләтчилик-шовинистчилик мејлләриндән чәкиндримәјә чалышырдым. Дөнә-дөнә хәбәрдарлыг етмишдик ки, белә инчәдәнинчә мәсәләләрдә нечә кәлди һәрәкәт етмәк олмаз. Көрәк еһтијатлы оласан. Шаумјан һәлә о вахт «Бөјүк Ермәнистан» јарадылмасынын мөгәдәујгунлуғундан данышырды вә һәтта мәни инандырымышды ки, «Бөјүк Ермәнистаны» татарларын вә күрчүләрин торпаглары һесабына јаратмаг лазымдыр.¹

Һәрчәнди ки, бә'зи мүүллифләр Шаумјанын бу һәрәкәтини «Тарихи сәһв» кими гәләмә верирләр, амма мән чәсарәтлә дејәрдим ки, Шаумјанын бу һәрәкәти «тарихи сәһв» јох, тарихи чинајәт иди. Өзү

1. Бах: А Мәнсуров. «Корешән хисләти». Бақы, 1994, сәһ. 24-28

дә лап ифратындан. Мәнчә бир даһа охучуја ајдындыр ки, дашнак һиссәләринин Бақыја дахил олмасы, шәһәрлә март һадисәләринин мејдана чыхмасына сәбәб олду. 1918-чи илин март һадисәләри (14 март, хүсусилә 18-21 март) Бақынын тарихинә «Ганлы күнләр» кими дахил олмушдур. О дөврүн гәзетләри Бақыда гырылан 20 мин түркүн күнаһыны С. Шаумјанын бојнуна гојмушлар. Шаумјаны: «Март гырғынларынын мәшһур гәһрәманы», «Болшевик адлы дашнак», «Лалајевин јетим гардашы» вә с. адландырымышлар.

Тәсадүфи дејилдир ки, 25 ијул 1918-чи илдә Бақы Советинин фөвгәл'адә сессиясында чыхыш едән Шаумјан Бақы Халг комиссарлары Советинин сәдрлијиндән исте'фа вермәсини билдирдикдә һәмин ичласа сәдрлик едән дашнак Аракелјан Шаумјаны гучаглајыб өзүнү итирмиш һалда демишдир:

— Биз Сизә һәмишә е'тибар етмишдик.¹

С. Шаумјанын дашнак сәркүзәшtlәриндән белә мисаллары чох чәкмәк олар.

Микојанын јухарыда адыны чәкдијимиз китабындан сонра гаты милләтчи — дашнак мүүллифләрлә јанашы, «Марксист тарихчиләр» дә Андроники үзә чыхармаг јолунда гујрут буламаға башладылар. Дәфәләрлә өз чыхышларында вә әсәрләриндә милләтчилик идејаларыны јәјан, тарихи һадисәләри дүзкүн ишыгландырмајан, ејни заманда тарихи шәхсијәтләрин фәалијјәтини сахталашдыран С. Ханзадјан, Б. Улбабјан, В. Петросјан, З. Балајан, С. Ајвазјан, С. Капутикјан, Г. Гәрибчанјан кими шаир, јазычы вә журналистләр өз јазыларында минләрчә баш кәсмиш тајгулаг Андроники: «милли гәһрәман», «әфсанәви гәһрәман», «бөјүк сәркәрдә» кими тә'рифләјирләр. Мән тарихи сахталашдыран, јазыларында дашнак идејаларыны тәблиг едәнләрин нәзәринә чатдырмаг, һәм дә сорушмаг истәрдим, минләрчә гочаларын башыны кәсдирмиш, гадынларын дөшләрини кәсмиш, һамилә гадынларын гарнына сүнкү сохмуш, јүзләрдә кәндләри хараба гојмуш бир гатилә «әфсанәви сәркәрдә» демәк олармы?! Андроникә сәркәрдә десәк, мәкәр тарих utanмазмы?! Биз сәркәрдә дејәндә, көзләримиз гаршысында Македонијалы Искәндәр,

1 Бах: 26 Бақы комиссарларындан Н. И. Колесникованын хатирәләри (Мүүллиф.)

Һанибал, Чингиз хан, Суворов, Наполеон, Маршал Жуков чантаныр. Андроник «сәркәрдә» демәк ермәни хорузуну әрәб атына бәрабәр тутмагдыр!

Мүһарибәләр тарихиндә жүзләрчә кенерал, адмирал вә маршаллар олмушдур. Бунларын арасында һәрби назир, баш командан, чәбһә командири, штаб рәиси олмушдур. Лакин бунларын һеч биринә истәр тутдугу вәзифәләрә көрә, истәрсә дә һәрби рүтбәсинә көрә «сәркәрдә» демәмишләр. Сәркәрдә олмаг үчүн биринчи нөвбәдә тактиканы-стратекијаны билмәк лазымдыр. Тарихи дојушләрдә гәһрәманылыг, стратеги усталыг ишләтмәклә жүз минләрлә сајы олан орду һиссәләринә рәһбәрлик етмәји бачармаг лазымдыр. Лакин ермәниләрин даһа доғрусу, дашнакларын «сәркәрдәси» бу јухарыда көстәрдийимиз кејфијјәтләрин һеч биринә лајиг олмајыб. Һеч бир вахт бир сәркәрдә кими Канн, Аустерлис, Бородино, Ватерлоо, Сталинград, Курск кими тарихи дојушләрдә нә иштирак едиб, нә дә рәһбәрлик едиб. О, јалпыз инсан ғыргынына, евләрин јандырылмасына, тарихи абидәләрин хараба гојулмасына, сојгунчулуғ әмәлләринә «сәркәрдәлик» едиб. Һеч бир заман корпус, орду бирләшмәләринә вә чәбһәләрә команданлыг етмәјиб. Өзү дә чәми вур-тут 4000-лик дәстәјә, гулдур бандаларына башчылыг едиб. Мәкәр белә бир чанијә сәркәрдә демәк олармы?!

Мән фүрсәтдән истифадә едиб охучуја бә'зи ермәни «мүәллифләр»ин Андроник һагтында дашнак сајыгламаларыны чатдырмаг истәрдим. Биринчи олага истәр «Гарабаг мәсәләси» әтрафында вә истәрсә дә Андроник һагтында чанфәшанылыг едән Силва Капутикјан јазыр:

«Узун илләр мәшһур халг сәркәрдәсинин (јә'ни Андроникин — Ф.Ш.) ады јаддан чыхмышды. 1927-чи илдә Америкада өлмүш сәркәрдәнин күлүнү Парисә кәтирдиләр ки, орадан да Ермәнистана кәтиреинләр. Лакин нәдәнсә бу тәдбир баш тутмады. Франса ермәниләри ону торпага тапшырыб пул јыгараг она һејкәл гојдулар».

Анастас Микојан исә Андроникин «гәһрәманылыгындан» агыз долусу данышараг јазыр:

«...Биз ермәни кәнчләри о заман (1915-1918) Андроникин дәстәсиндә Түркијәјә гаршы апарылан милли азатлыг һәрәкатында јахындан иштирак едирдик. Андроник чох да чаван дејилди. Лакин о заман чох мәшһур иди. Онун гәһрәманылыгы һагтында һәр јердә соһбәт кедирди. Андроник Султан Түркијәсинә гаршы апарылан партизан мүһарибәсиндә гәһрәманылыг көстәрмәклә, болгар халгынын милли азатлыг мүһарибәсиндә дә јахындан иштирак едирди. Онун дошүнү болгар орден вә медаллары бәзәјирди. Ермәниләрин арасында Андроникин ады фәхрлә чәкилирди. Дојушчүләр арасында онун бөјүк һөрмәти вар иди. О, Нахчыванда Совет һакимијјәтинин гурулмасы уғрунда кедән мүбаризәнин әфсанәви гәһрәманы иди».

Микојандан башга тајгулаг бандитин шакирдләриндән бири дә маршал И. Баграмјан олмушдур. О, Микојандан да ирәли кедәрәк бу «гәһрәманы» чылпагчасына тә'рифләмишди:

«Андроник түрк зүлмүнә гаршы ермәни халгынын апардыгы милли азатлыг һәрәкатынын башында дуран һәгиги халг гәһрәманы иди. Ушагылыг вә кәнчлик илләриндә мән онун гәһрәманылыгы вә сәркәрдәлик мәһарәти һагтында чох ешитмишдим. Илк дәфә ону көрмәк хошбәхтлији мәнә 1918-чи илдә рус-түрк сәрһәддиндә нәсиб олмушдур. О заман мән Андроникин башчылыг етдији дивизијанын 1-чи сүвари алајынын сырларында дојушүрдүм».

Јазычы В. Петросјан исә јазыр: «Әкәр сәнин гәбрин Араз чајынын о бири саһилиндә олса иди, ермәни шаирләри сәнин үчүн алајардылар».

Андроник үчүн ән чох «аглајан» З. Балајандыр, илијинә гәдәр дашнак олан бу авантюрист өз чызма-гараларында Андроник «Бөјүк сәркәрдә», «әфсанәви гәһрәман» кими һәјасызчасына тә'рифләмәкдән дојмур. Истәр А. Микојан, истәр И. Баграмјан вә истәрсә дә З. Балајан чох јахшы билирдиләр ки, Андроник онларын учуз тә'рифинә һеч дә лајиг дејилдир. Лакин нејләјәсән, онлара «Бөјүк Ермәнистан» довләтнин јаратмаг үчүн Андроник кими «сәркәрдәләр» мүтләг лазымдыр.

1. А. Микојан, «Мүбаризә јолларында», 1 чилд, сәһ. 41.

2. И. Баграмјан, «Миним хатирәләрим» Јереван, 1980-чи ил, сәһ. 21.

3. В. Петросјан, «Армянские эскизы» Ереван, 1984 г. стр. 102.

Андроники истәр С. Капутикјан вә истәрсә дә З. Балајана олду-гу кими танытмаг үчүн дашнак партијасынын баниси вә Ермәнистан Республикасынын Баш назири оямуш Аванес Качазнунинин 1920-чи илдә Нју-Йорк дашнак хадими Хатисова јаздыгы мәктубуну бу јалтаг мүәллифләрә чатдырмаг истәрдим. Һәммин мәктубда дејилир:

«Јадынызда мөһкәм сахламалысыныз ки, нә Нубар, нә онун ән јахын мәсләһәтчиси Папачанов азад Ермәнистанда һакимијјәтә јахын бурахылмамалыдырлар. Бу ики адын јанына мән һәмчинин елә онларын өзләри кими КИНЛИ ВӘ АХМАГ (курсив мәнимдир — Ф.Ш.), республиканын дүшмәни олан Андроникин адыны да әлаво едирәм. Бу адамлара дәвләт чаниләри кими јанашмаг вә онлардан бирдәфәлик үз дөндәрмәк лазымдыр».¹

Дашнаклары јахшы таныјан Ленин јазырды: «Антантанын рәһбәрләри Түркіјәни Русијаја гаршы гызышдырмаг, ики өлкә арасындакы достлуг мүғавиләсини позмаг үчүн дашнак Ермәнистаныны Түркіјәјә гаршы һүчума тәһрик едирдиләр. Дашнаклар Түркіјәјә гаршы ишғалчы мөвгә тутараг «бөјүк Ермәнистан» ешгинә дүшәрәк Кичик Асијанын јарысыны тутуб Ермәнистана бирләшдирмәк истәјдиләр.»²

Бу да Сизә дашнакларын' һәгиги сифәтләрини ачыб көстәрән Ленин вәсигәси!

Дашнаклары ифша етмәкдә Лениндән һеч дә қери галмајан кечмиш Бақы Советинин' рәһбәрләриндән бири, сонралар ССРИ Мәркәзи Ичраијә Комитәсинин сәдри, мәшһур јазычы вә ичтимаи хадим Нәриман Нәриманов јазмышды:

«...Ермәниләр болшевик бајрагы алтында инсанлыға јарашмајан һәрәкәтләрә јол верирдиләр. Онлар дәстә илә мүсәлманлары әсир алыб өз гәраркаһларына кәтирәркән јолда мүсәлманлары мөһкәмәсиз өзбашына күлләләјирдиләр. Һәтта иш кәлиб о јерә чатмышды ки, дашнаклар болшевик партијасына мәнсуб олан мүсәлманлары белә күлләләјәркән дејирдиләр: «Биз һеч бир болшевизми танымырыг. Әкәр сән мүсәлмансанса вәссалам, сән күлләләнмәлисән».

1 Бах: Ерм. ССР. МДТА Ф.200, с.1, иш 450, В. 2-4

2 Бах: В. И. Ленин. Сечилмиш әсәрләри. Чилд 54, сәһ. 716

Дашнаклар кими истәјир дејүр-сөјүр, кими истәјир сојундурур, вар-јохуну әлиндән алыб евләриндә јандырырдылар. Дашнаклар нәинки чаванлары, гочалары, көрпә ушаглары, һәтта һамилә гадынлары белә ишкәнчә илә өлдүрүрдүләр.»¹

Мараглыдыр ки, Дашнаксутун партијасынын террорчу бир партија олмағыны дашнак партијасынын лидерләри белә инкар етмидиләр. Мәсәлән, Дашнаксутун партијасынын лидерләриндән бири олан Саркис Атамјан өзүнүн АБШ-да инкилис дилиндә чап етдирдији: «Ермәни чәмијјәти» адлы китабында јазмышды: «Дашнаксутун» партијаасы террорчу бир партија кими мәшһур олмуш вә олмагладыр. Дашнакларын сырасындан — Дро, Мурад, Андроник, Душан, Каро, Ишхан, Вардан кими мәшһур гәһрәманлар чыхмышдыр...»

1918-чи илин нојабр ајында Мудрос мүғавиләсинин шәртләринә көрә түрк гошунлары Азәрбајчаны, Күрчүстаны вә Дағыстаны тәрк етдиләр. О заман инкилис гошунлары Иранын шимал вилајәтләрини, ејни заманда Чәнуби Азәрбајчаны ишғал етдиләр. Инкилис команданылығынын мәгсәд вә арзусу Бақыны тутмаг иди. Бақы дашнаклары инкилисләрин Бақыја кәлмәси үчүн дәридән-габыгдан чыхырдылар. Буна көрә дә түркләрин Азәрбајчандан кетмәсиндән истифадә едән «Дашнаксутун» партијасынын лидерләри Күлханданјан вә полковник Газаров инкилисләри гаршыламаға чыхдылар. Һәтта доктор Араратјан бу ишдән өтрү үч дәфә инкилисләрин јанына кетмишиди. Нәһәјәт, 1918-чи ил нојабр ајынын 17-дә инкилисләр Бақыја дахил олдулар. Онлар өзләрини Азәрбајчанда бир мүстәмләкәчи кими апарырдылар. Инкилис гошунларынын команданы генерал Томсон өзүнү Бақынын губернатору е'лан етмишиди. Инкилисләр 1918-чи ил декабрын ахырларында өз гошунларыны Шушаја көндәрдиләр. Инкилисләр јерли органлара көмәк етмәклә һәләлик Гарабагда милли гыргына сон гојдулар.

Ермәни милли шурасы бир тәрәфдән инкилисләрә јалтагланыр, онларын әмрини данышыгсыз јеринә јетирир, дикәр тәрәфдән исә јохсуллара олмазын зүмләр едирдиләр. Дашнаклар да һәр јердә дәрбәјлик едир, мәишәт позгунлугу вә рүшвәтхорлугла мәшгул олурдулар. Лакин истәр Ирәван вә истәрсә дә Шуша дашнакларынын

1. Бах: Н. Нәриманов. Мәғаләләр вә мәктублар. Москва. 1925-чи ил. сәһ. 121.

мәгсәди Гарабағы Ермәнистана бирләшдирмәк, «Бөжүк Ермәнистан» жаратмаг иди. «Мараглы» бурасыдыр ки, дашнаклар тәкчә Гарабағы әлә кечирмәклә, Ермәнистанын вә еләчә дә Гарабағын мүсәлман әһалисини тамамилә гырыб јер үзүндән силмәк истәјирдиләр. Онлары биринчи нөвбәдә Гарабаг, онун чырпынан үрәји Шуша галасы марагландырырды. Онлар Шущаны алыб Америкада вә Франсада јашајан ермәни милјонерләринин көмәјилә Шущаны дүнја әһәмијјәтли курорт шәһәринә чевирмәк нијјәтиндә идиләр...

Андроникин гулдур дәстәләринин Забых әтрафында Солтан бәј тәрәфиндән мәғлубијјәтиндән сонра Шущада динчлик 1920-чи илин март ајынын 22-нә кими давам етди. Һәмин күн Новруз бајрамы кәһәси Ермәнистанын вә јерли Гарабаг дашнак даирәләринин тәһрики илә гулдур дәстәләри гәфләтән ејни вахта Тәртәрдә, Әскәрәндә, Ханкәндиндә вә Шущада јерләшән Азәрбајчан гошун һиссәләринә һүчүм етдиләр. Һәлә ајын 20-дә 16 нәфәр силаһлы ермәни шәһәрин мүсәлманлар јашајан һиссәсини јандырмаг үчүн бензин вә партлајычы маддәләр кәтирмишдиләр. О заман шәһәрдә тәпәдән-дырнага гәдәр силаһланмыш 400 ермәни гулдуру вар иди.

Ахшам дүшәркән ермәниләр Кешиш кәндиндән шәһәри топ атәшинә тутдулар. Сонра ермәниләр Чаваншир алајынын казармаларына басгын едәрәк казарма рәисини вә бир нечә забити әсир алдылар. О заман Шуша гарнизону үч баталјондан вә бир пулемјот бөлмәсиндән ибарәт иди. Ермәниләр Шущу кәндиндән шәһәрин мүсәлман һиссәсини арасыкәсилмәдән атәшә тутурдулар. 23 мартда күндүз саат 5-дә тутдулары саһәдән говулдулар. Шәһәрдә олан 1000-нә гәдәр ермәни зијалысы дөјүшләрә кетмәкдән имтина етдиләр. Ермәниләрин дөјүш һазырлыгы забитләри вә низами орду һиссәләри вар иди. Лакин Азәрбајчан ордусунун вәзијјәти јахшы дејилди. Хүсусилә Зәнкәзурда вә Гарабагда олан гошун һиссәләри јүксәк дөјүш мәһарәтинә малик дејилдиләр. Шуша илә Ағдам арасында бүтүн рабитә кәсилмишди. Она көрә бөјүк стратеји әһәмијјәт кәсб едән Әскәрән галасы ермәниләрин әлиндә иди. Бу заман шәһәрә хәбәр чатды ки, Зәнкәзур гәзасында кенерал Дро Шущаја һүчүм етмәк үчүн 7 минлик орду дүзәлдир.

Илди кәлин, көрәк Шущада вәзијјәт нечә иди? Бу вачиб суалын чавабыны јалныз Мәшәди Абыш бәјин хатирәләриндә охумаг олар:

Шущада динч һәјат 1919-чу илә дәк давам етди. 1919-чу илдә мүсәлман көчәриләри даглара — Лачын тәрәфә кечән заман күнүн икинчи јарысында шәһәрин ермәни һиссәсиндәки су анбарындан јухарыда «Кавур галасы» апланан јердә истәһкам гуруб јерләшән ермәниләр көчәриләрә түфәнклә атәш ачдылар. Демәк лазымдыр ки, мал гараја вә көчәриләрә хәтәр тохунмашы, чүнки онлар ермәниләрин атәш саһәсиндән тез гачыб кизләнмишдиләр. Шәһәрдәки мүсәлманлар атышма сәсини ешидиб дөјүшә кирмәдиләр, чүнки ермәниләр онлары атәшә тутмурдулар. Һәм дә онлара Шущанын губернатору Хосров бәј белә бир гајда гојмушду ки, мартын 22-дә Новруз бајрамы евләрдә кечирилмәсин. Чамаат Шуща гәзасынын газысы Оручзадәнин евинә јығышсын вә бир-бириләрини бурада тәбрик етсинләр. Бу да о вахт мүсәлман дининә көрә «Раут» ашланырды.

Бу јығынчагда һәрә имканына көрә 3-5 манат пул јығыб кәләнләри кофејә, чаја вә һәр чүр бајрам ширнијјатына гонаг едирдиләр.

1920-чи ил мартын 22-дә башда руһаниләр вә јепископ олмагла ермәниләрин нүфузлу адамлары «Раут»а кәлдиләр вә бурада онлар башгалары илә бирликдә гонаг едилдиләр. Вә гонагыдан сонра јепископ нитг сөјләди. О, бурда иштирак едән бүтүн мүсәлманлар — «Раут»ун кассири Мәшәди Абыш бәјә, газы Оручзадәјә, һәким Кәрим бәј Мехмандарова, тачирләр Сејидбәјова, Сәфәрова вә башгаларына мүрачиәт едәрәк деди: «Чәнаб мүсәлманлар, биз гардашыг, достуг, лә'нәтә кәлмиш шејтан бизим арамызда дүшмәнчилик јарадыб. Үмид едирәм ки, һәр ики милләт бу дүшмәнчилији арадан галдырачаг, јаддан чыхарачаг вә бундан сонра гардаш кими јашајачаглар».

Шущанын кенерал-губернатору Хосров бәј.

Епископун чыхышыны ермәни дилиндән түрк дилинә Керасим Мәлик-Шаһнәзәров тәрчүмә едирди. О, өтән үч тогушмада ган ахыдылмасынын әлејһинә олмуш вә милләтләрарасы барышдырычы комиссијанын үзвү сечилмишди. Комиссијаја ермәниләрдән Мәлик-Шаһнәзәров, Ишханов (вәкил) Мандинјан (вәкил), Бегләрјан (тачир), Баһадуров (һәким) вә башгалары дахил иди.

Мүсәлманлардан исә Мәшәди Абыш бәј (гуллуғчу), Мехмандаров (һәким), Чавадаға Чаваншир (мүлкәдар) вә башгалары бу комиссијаја дахил идиләр. Бу адамлар дөрд тогушмаларын һамысында барышдырычы комиссијанын үзвләри олмушдулар.

«Раут»дан чыхандан сонра ермәниләр мүсәлманларын бөјүк мәчидинә кәлдиләр. Бурада чамаатын вә руһаниләрин иштиракы илә јухарыда дејиләнләри тәкрат етдиләр. Бу чыхышларын ардынча елә һәммин кечә мүсәлман әһалиси узагдан атылан топ атәшләринин сәсинә ојанды. Ајдын олду ки, атәш Ханкәндиндән ачылып. Бунун ардынча һәр тәрәфдән Шушанын мүсәлман һиссәсинә түфәнк атәши ачылмаға башлады. Мүсәлманлар јерләриндән сычрајыб, кими түфәнкини, кими гылынчыны, кими балтасыны вә с. кәтүрдү. Чүнки бу һадисәдән ики ај әввәл, губернатор Хосров бәј һачысамлыда гардашы Солтан бәји силаһландырмаг вә ермәни һучумунун гаршысыны алмаг мәгсәдилә силаһларын тәһвил верилмәсини мүсәлманлардан тәләб етмишди. Губернатор Хосров бәј һәм дә демишди ки, Солтан бәј адамларыны силаһландырага, һәмишә лазым олан вахт Шуша мүсәлманларына көмәк едә биләр. Буна көрә дә мүсәлманларын силаһы чох аз иди.

Сүһ тездән (кечә чох гаранлыг вә тутгун иди) мүсәлманлар сәнкәрләниб ермәни һиссәсинә атәш ачмаға башладылар. Һәлә мартын 22-дә күндүз мүсәлман гарнизонунун забитләрини ајры-ајры көзәл ермәни гызлары (хүсусилә Мүгдиси Акопун мәшһур үч көзәл гызы) евләринә (Новруз бәјрамы күнүнү гејд етмәк үчүн) гонаг чағырмыш вә онларын һамысыны доғрам-доғрам етмишдиләр. Бу дәһшәтли әһвалаты биз (мүсәлманлар) шәһәрин ермәни һиссәсини тутанда билдик. Казармада олан 200 нәфәрлик гарнизону исә ермәниләр мүһасирәјә алмышдылар.

Мүсәлманлар јолда гаршыларына чыхан евләри јандыра-јандыра һүчума кечдиләр. Шәһәрин Шимал вә Гәрб һиссәләриндә тәсадү-

фәһ аг нефтлә долу олан анбарлар тапылды. Бу аг нефтдән исә шәһәрин јандырылмасы үчүн истифадә олунмушду. Бундан әввәл ермәниләрин тез-тез аг нефт алмалары мүһасидә олунурду. Демә ермәниләрин аг нефт алмагда мәгсәдләри мүсәлман евләрини јандырмаг олмушду. Амма Аллаһ ишләри тәрсинә гурду. Һәммин нефт ермәниләрин өз евләринин јандырылмасына сәрф олунду. Шәргдән мүсәлманларын һүчумларыны көрән ермәниләр өз казармаларындан кәнара чыхмырдылар. Бундан истифадә едән гарнизонун мүһасирәјә алынмыш һиссәләри (һамысы мүсәлман иди) мүһасирәдән чыхараг дөјүшдә вә евләрин јандырылмасында иштирак етдиләр. Јанан евләрин аловуну вә ермәниләрин гачмасыны көрән Ханкәндинин ермәниләри кери чәкилдиләр. Сонрадан ајдын олду ки, ермәни дашнаклары Ханкәндини мүһасирәјә алараг мүсәлман ордусунун һәрби госпиталына һүчум етмиш вә сүнкү илә јаралы әскәрләри тырмышлар.

Шәһәрин дәһшәтли сурәтдә јанмасындан ермәниләр ваһимәјә дүшәрәк гачмаға башладылар. Губернатор Хосров бәј тәрәфләрин барышдырылмасында иштирак етмишди. Ермәниләрин әксәријјәти әтрафдакы ермәни кәндләринә гачмыш, бир һиссәси өлдүрүлмүш вә әсир алынмышды.

Бүтүн булар үч-дөрд күн давам етди вә бу мүддәтдә шәһәрин ермәни һиссәси семинаријадан, Чамхаровун хәстәханасындан, Кәһчәли оғлунун евләриндән, Сүһ мәһкәмәсинин бинасындан, бөјүк килсә вә килсәләрдән башга тамамилә јандырылды.

Мүсәлманларын гәзәбинә сәбәб мартын 22-дә онларын гаршысында Јепископ башда олмагла ермәни нүмәјәндәләринин икиүзлү вә јалан чыхышлары олмушду.

Губернатор Хосров бәјин көстәриши илә бүтүн әсирләр әскәрләрин мүһафизәси алтында ајры-ајры һәјәтләрдә сахланылмыш ермәниләрин нүфузлу адамлары, о чүмләдән дә јепископ-архијереј Шуша түрмәсинә салынмышдылар.

Һадисәләрдән, хүсусәң ермәниләр тәрәфиндән мүсәлман забитләринин вәһшичәсинә өлдүрүлмәсиндән һиддәтләнмиш гарнизон әскәрләри губернатор Хосров бәјин көстәришләринә табә олмајыб түрмәјә һүчум етдиләр вә орада мүһафизә алтында олан бүтүн ермәниләри өлдүрдүләр. Јепископун исә башыны кәсиб, шәһәрин

күчәләриндә кәздирмәҗә башладылар.¹ Беләликлә, җепископ вә онун дашнак әлалтылары өз чинаҗәтләринин гурбаны олдулар. Сонралар мә'лум олмушду ки, ермәниләр Шушанын мүсәлман һиссәсини җандырмаг, әһалисини исә гырмаг үчүн хусуси план тәртиб етмишләр. Сән демә дашнаклар белә гәрара кәлибләр ки, Шушаны җандырмаг үчүн 22 март ән җахшы мәгамдыр. Мүсәлманларын Новруз (җени ил) бәҗрамыдыр. Онларын башы гарышыг олачаг вә ағылларына белә кәлмәз ки, бу кечә онлара гаршы һүчум ола. Бир дә ки, җепископ һалә күндүз бөҗүк мәсчидә кәләрәк демишди ки, «биз гардашыг, әсрләр боју бир җердә чөрәк кәсмишик. Бир даһа бизим тарамызы һеч кәс вура билмәз... Сизин бәҗрамынызы тәбрик едирәм. Нечә белә илләри гаршылаҗасыныз».

Доғрудан да бүтүн бу әһвалатлардан сонра һеч кәсин ағына белә кәлмәзди ки, кечә җарысы ермәниләр өз әһдләрини позуб шәһәрин мүсәлман һиссәсинә топлардан-пулемјотлардан атәш ачсынлар. Дашнаклар гәләбә чалачагларына там архаҗын идиләр. Буна көрә дә онлар бир чох евләрин бөҗүк залларында гонаглыг масалары дүзәлтмишдиләр. Бир чохлары исә белә фикирләширди ки, шәһәрин мүсәлман һиссәсинә һүчума кечәндә биринчи нөвбәдә шәһәр газысынын вә һачыгулларын евләрини тутачаглар. Чүнки мүсәлманларын күбар аиләләри вә зиҗалылары ахшамдан бу биначыларын гонаглыг залларына топлашмышлар. Дашнаклар бир-биринә деҗирмишләр: «Һүчума кечәрик, һачыгулларын вә газынын залларыны тутуб, мүсәлманларын бәҗрам пловуну җеҗәрик, пахлавалары илә, шәрбәтләрини ичәрик, сәһәрәчән арвад вә гызлары илә кеф чәкәрик».

Аталар җахшы демишләр: «Сән саҗдығыны саҗ, амма көр, фәләк нә саҗыр». О кечә (22 март) бүтүн ишләр тәрсинә дөндү. Шәһәрин мүсәлман һиссәси җох, мәһз ермәни һиссәси җандырылды... Чох маараглыдыр ки, Шушада һәмишә хәфиф чәнуб күләҗи әсәр. О кечә нечә олмушса шәһәрдә чох күчлү шимал-шәрг күләҗи (ермәни һиссәсинә тәрәф) әсәрәк җанан евләри даһа да аловландырмашды. Үч күн давам едән бу ганлы гыргында шәһәрдә жүзләрлә ев җандырылмыш, 13 миндән јухары ермәни гырылмышды. Биз сөзлә, о

1. Мәшәди Абыш бәҗин хатирәләриндән.

заман шәһәрдә җашаҗан 35000 ермәнидән бир нәфәр белә галмамышды.

Беләликлә, ермәни дашнакларынын авантүрасы нәтичәсиндә Гафгазын «көзәл пәрисси», даһа доғрусу, «балача Париси» җандырылыб дармадағын едилди. Бу тарихи шәһәр, поезија вә мусиги бешији ади бир җашаҗыш мәнтәгәсинә чеврилди. Бир нечә аҗ сакитлик кечди. Лакин ермәни сепаратчылары сакит җата билмирдиләр. Онлар һеч чүрә Андроникин Забых дәрәсиндәки ағыр мәғлубијјәтини унда билмирдиләр. Бир җандан да «бөҗүк Ермәнистан» дөвләти җаратмаг иштаһы онлары сакит бурахмырды. Ермәни дашнаклары өз гаршыларына Түркіјәдән Гарсы, Әрзуруму вә Трабзону, Азәрбајҗандан исә Даглыг Гарабагы гопармаг мәгсәдини тојмушдулар. Онлар бу чиркин мәгсәдләринә чатмаг үчүн җери кәлдикчә каф зоракылыга, каф да дипломатик јоллара әл атырдылар. Биринчи нөвбәдә Русијанын вә Инкилтәрәнин көмәјиндән истифадә едиб бирдәфәлик, җә'ни «дәниздән дәнизә» вә «бөҗүк Ермәнистан» мәсәләсини һәлл етмәк истәҗирдиләр. Лакин җенә дә ермәниләр дамаг галдылар. Онлар нәинки Түркіјәнин Шәрг вилајәтләрини тута билдиләр, әксинә, түрк ордусу гаршысында диз чөкәрәк Түркіјәнин әлиндә бир ојунчага чеврилдиләр. 1918-чи илин ијун ајында Түркіјәнин бүтүн тәләбләрини (Истанбулда багланан мүғавиләҗә әсасән) гәбул етмәҗә мәчбур олдулар. Һәммин тәләбләрә көрә Ермәнистанын әразиси 400 мин нәфәрин җашадыгы ики гәзадан — Ирәван вә Ечмиәздин гәзаларындан ибарәт олду.

Лакин мәркәзи дөвләтләрин дармадағын едилмәси, ермәни буржуазијасы гаршысында җени вә кениш имканлар ачды: мүһарибәдән сонра җаранмыш шәраитдә ермәниләр галибләрә, тәкчә Түркіјә әлејһинә (Киликијада) деҗил, һәм дә Совет Русијасы әлејһинә (Загафгазијада) даҗаг кими чох «лазым идиләр». Ермәни мәсәләси җенә әввәлкиндән даһа бөҗүк әһәмијјәт кәсб едирди. Бунунла әлағәдар олараг «галиб дөвләтләр» һәр шејдән әввәл ән тәһлүкәли саҗдыглары «Совет» истигамәтиндә өзләринин мүвафиг «Ермәни базасы»ны җаратмагдан өтәри тәдбирләр көрдүләр.

Дашнакларын Ермәнистан Республикасы мүттәғилләриндән Карс вилајәтини, Ирәван губернијасынын 1918-чи илдә гәсб едилмиш һиссәләрини кери алды ки, бу да Ермәнистанын әразисинин

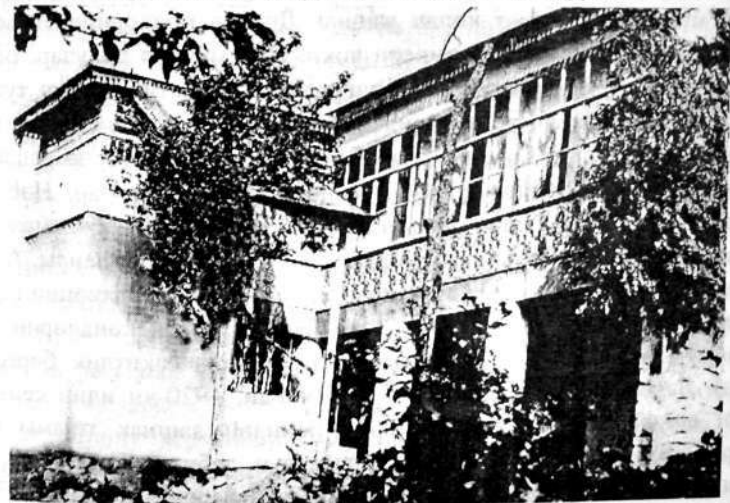
полковник Нжденин дәстәси һадрут тәрәфиндән Шуша исти-гамәтинә чыхараг кенерал Дро илә Шүшүкәндә бирләшмәк истә-жирди. Лакин онлар Карјакин вә Гачар кәндләри әтрафындакы дөјүшләрдә Азәрбајчан ордусунун күчлү зәрбәләринә мә'руз галдылар. Бүтүн Дағлыг Гарабағы партизан һәрәкаты бүрүмүшдү. Јерли бәјләрин дәстәләри дүшмәнә кечә-күндүз аман вермәјәрәк һәр јердә дашнаклары амансызчасына ғырырдылар.

Апрелин 8- дә сәһәр тездән ермәниләр Шүшүкәндә вә Дашкәндә һүчума кечдиләр. Дашнаклар Азәрбајчан һиссәләрини бир гәдәр сыхышдырдылар. Лакин көмәјә кәлән Бақы алајы дүшмәни Кешишкәндә тәрәф кери отуртду. Апрелин 10-да Азәрбајчанын һәрби назири кенерал-лейтенант Сәмәд бәј Меймандаров чәбһә команданы Һ. Сәлимова әмр етди ки, нәјин баһасына олурса-олсун Кешишкәнд алынмалыдыр.

Кенерал Һ. Сәлимов Кешишкәнд әмәлијјатына һазырлашаркән биринчи нөвбәдә Шүшүкәнд илә Кешишкәнд арасындакы мәсафәни ермәниләрдән тәмизләди. Апрелин 12-дә ермәниләр Абдаллар кәндиндән Забых чајына гәдәр говулдулар. Беләликлә Туршсу илә Абдаллар арасындакы әрази ермәни гулдурларындан тәмизләнди. Нәһајәт, бир һәфтәлик шиддәтли дөјүшләрдән сонра Азәрбајчан әскәри Кешишкәнди азад етди. Азәрбајчанын һәрби команданылығы Шушанын мүдафиәсини жүксәк дөјүш сәвијјәсиндә тәшкил етмишди. Шәһәрин мүдафиәси үчүн еһтијат гүввәләри һазырланмышды. Шәһәр гарнизону: Бақы алајындан, Ширван баталјонундан, 4 јүнкүл вә 4 ағыр топлардан һәм дә Гарабаг атлы алајындан ибарәт иди. Бунлардан әлавә шәһәрин «Ирәван гапысы»ндан Туршсуја гәдәр олан әразидә Азәрбајчанын гәһрәман оғлу Солтан бәјин 1000 нәфәрлик дәстәләри дүшмәнә ағыр зәрбәләр ендирмәк үчүн һазыр вәзијјәтдә дајанмышдылар.

Бу заман Шуша дашнаклары да јатмамышды. Онлар чүрбәчүр јолларла шәһәрә бөјүк гүввәләр топлајырдылар. Шушадакы түркләри ғырмаг, Шушаны гәраркаһ етмәк үчүн дашнаклар һәр чүр алчаг һәрәкәтә әл атырдылар. Дашнаклар Шушаја һәр јердән һәрби сурсат топлајыб күчлү мүдафиә мәнтәгәләри јаратмышдылар. Лакин Солтан бәј дә јатмамышды. О, һәр ан дашнакларын дөјүш планларыны изләјирди...

Дашнаклар кечә вахты шәһәрин мүсәлман һиссәсини мүһасирәјә алыб шәһәри үч тәрәфдән топ атәшинә тутдулар. Елә бу заман Солтан бәј көмәјә кәлди. Онун икид сүвариләри Шушанын Ирәван гапысындан шәһәрә кириб дашнак гүввәләринин архасына кечдиләр. Бир јандан шәһәрин гәһрәман мүдафиәчиләри, дикәр тәрәфдән Солтан бәјин гошунлары дашнак гулдурларыны амансызчасына ғырдылар. Солтан бәј ермәниләри елә дөһшәтли вәзијјәтә салды ки, онлар нә мүгавимәт көстәрмәјә, нә дә кери чәкилмәјә имкан тапмадылар. Үч күн шиддәтли дөјүшләрдән сонра ермәни гүввәләри дармадағын едилди. Солтан бәјин гошунлары чохла һәрби сурсат әлә кечирди, минләрлә ғырылан, әсир дүшәч олду. Беләликлә, Солтан бәј Шушаны дашнак бандаларындан азад едиб бөјүк гәләбә чалды.

Солтан бәј Шүшанын мүдафиәсини күчәтләндирә.

Солтан бәј Шушаны азад етдикдән сонра шәһәрдә бир нәфәр белә ермәни галмамышды. Солтан бәј Шушаны алынмаз галаја чевирмәк вә болшевикләри Шушаја бурахмамаг фикриндә иди. Она көрә ки, бүтүн Зәнкәзур вә Гарабағын дағлыг һиссәси онун әлиндә иди. Һәтта Солтан бәј Гарабагда јаранмыш вәзијјәт һағында Азәрбајчан Ингилаб Комитәсинә мә'лумат верди. Лакин мүсбәт чаваб алмады. Бу заман ики гардаш (Солтан вә Хосров бәј) белә гәрара кәдиләр ки, болшевикләрә мүгавимәт көстәрмәјиб харичә кетсин-

ләр. Буна көрә дә онлар Иран шаһына мұрачиәт етдиләр. Лакин шаһдан мүсбәт чаваб алмайыб Түркијә һөкүмәтинә мұрачиәт етдиләр. Түрк һөкүмәти һәр ики гардашы Туран дүнјасынын гәһрәман оғулары кими рәсми кечидлә гаршылајыб онлара Әрзурум вилајәтиндә мүлк вә торпаг сәһәси верди.

Мән 1943-чү илдә Загафгазија чәбһәсиндә оларкән шәјиә јәјылмышды ки, Солтан бәј орду дүзәлдиб Сталинград дөјүшүнүн нәтичәсини көзләјир. Куја Сталинград алынан күнү о сәрһәди кечиб Азәрбајчана кәлмәли иди. Әфсус ки, бу һадисә баш вермәди... Јахшы оларды кәләчәкдә Солтан бәјә халгымызын милли гәһрәманы кими ја Гарабагда, ја да Зәнкәзурда әзәмәтли бир һејкәл гојулсун.

Шушанын гәһрәман мұдафиәсиндән сонра Азәрбајчан ордусунун гәти мұғавимәтинә раст кәлән дашнак Дро вә полковник Нжде өз гошунлары илә Ермәнистана кери чәкилмәјә мөчбур олдулар. Беләликлә, дашнакларын нөвбәти сојғунчулуғ әмәлијјатлары баш тутмады. Лакин минләрчә әһали олмазын әзаб вә әзијјәт чәкдиләр. Оларча кәндләр јандырылды, харабазара чеврилди. Көрпә ушағлар атасыз, чаван кәлинләр әрсиз, гочалар оғулсуз галдылар. Нәһәјәт, апрелин 8-дә Ермәнистан илә Азәрбајчан арасында һәрби әмәлијјат дајандырылды. Тәрәфләр арасында сүлһ мұғавиләси бағланды. Апрельин 19-да тәрәфләрин һәрби гүввәләри әввәлки сәрһәдләринә гајытдылар. Икки-үч күн кечидкән сонра јандырылмыш кәндләрин гачынлары өз кәндләринә гајытдылар. Һәр јердә сакитлик бөргәрар олду. Лакин бу сакитлик чәми 6-7 ај чәкди. 1920-чи илин сентјабрын орталарында Дағлыг Гарабагда јенидән дашнак гиямы баш верди. Бу гияма кечмиш чар ордусунун забити, Гәрби Авропа империалистләринин агенти, дашнак Теван башчылыг едирди. Зәнкәзур вә Гарабаг дашнакларынын көмәјиндән истифадә едән Теван бир нечә ај Дағлыг Гарабагда, хүсусилә Һадрут вә Мартуни (Хочавәнд) рајонларында дәрәбәјлик едирди. Теван бандасынын башкәсәнләри көһнә болшевик Минас Степанјаны, Һадрут партија тәшкилатынын рәһбәри Ш. Давидјаны, һәрби ингилаб шурасынын сәдри К. Давидјаны, көһнә коммунист Г. Бадалјаны ишкәнчә вериб вәһшичәсинә өлдүрмүшдүләр. Булардан әлавә гулдурлар о заман Кешишкәнддә јерли әһалијә театр тамашалары көстәрән артистлә-

рин (башда Анаплински* олмагла) башларыны кәсмишдиләр. Бу инсан чилдинә кирмиш диши ганлы чанаварда (Теванда) белә бир «адәт» вармыш, әсир дүшәнләрин бурнуну, гулағыны кәсдириб бурахырмыш.

Теванын дәстәләри Гарабагда гулдурлуғ едәркән, артыг Азәрбајчанда шура һөкүмәти гурулмушду. Јени һөкүмәт һакимијјәтә кәлән кими Теванын дәстәсилә мөшгул олду. Тезликлә Карјакиндә, Һадрутда коммунист дәстәләри јарадылды. Бу дәстәләр гәһрәманлығ нүмунәләри көстәрәрәк дашнак бандаларына ағыр зәрбәләр ендирдиләр.

21 март 1921-чи илдә Азәрбајчан Коммунист Партијасынын Мәркәзи Комитәси Гарабагда Теванын бандасына сон гојмағ үчүн башда Мир Чәфәр Бағыров олмагла бир дәстә мөс'ул ишчини Карјакин рајонуна көндәрди. О заман М. Ч. Бағыров Аз. ЧКА-нын сәдри иди. Тезликлә М. Ч. Бағыров јерли коммунистләрдән вә көндиләрдән дөјүшчү дәстәләри јаратды. Чох кечмәдән Гызыл Орду һиссәләри дә бу дәстәјә көмәк етмәјә башладылар. Бир һәфтә кечмәмиш — јә'ни 1921-чи илин апрелин әввәлләриндә М. Ч. Бағыровун дәстәләри Теванын бандасыны дармадағын едәрәк дашнак гиямына сон гојду. Теван чаныны хилас етмәк үчүн Ирана гачды. Һәмин һадисәдән 20 ил сонра — јә'ни 1941-чи илдә Совет гошунлары Иран торпағына кирәркән о заман Загафгазија чәбһәсинин һәрби шурасынын үзвү кенерал-лейтенант М. Ч. Бағыров ДТК-нын көшфијјатчыларына нәјин баһасына олурса-олсун Теваны ахтарыб тапмағ әмрини вермишиди. Чох чәкмәдән чекистләр Теваны Тһранда тапыб Бакыја кәтирдиләр. Мәнә сонралар ДТК-нын бандитизмә гаршы мұбаризә шө'бәсинин рәиси, мөшһур чекист, полковник Әләкбәр Абдулајев данышырды ки, М. Ч. Бағыров мәним кабинетимдә Теваны данышдырдыгдан сонра күлләләди...

1920-чи илин апрелиндә Азәрбајчанда Совет һакимијјәтинин гурулмасы Гарабагда дашнакларын өзбашыналығына сон гојду. Һәмин илин мај ајынын әввәлиндән Јевлахдан һүчума кечән XI Гызыл Орду мајын 8-дә Бөрдәни, 9-да Тәртәри, 10-да Ағдамы, 11-дә исә

* Анаплы /Мөммөдов/ Әбүлһәсән /1894-1921/ «Сәфа» вә «Ничат» чәмијјәти театр труппаларында, 1920-чи илләрдән Азәрб. Бирләшмиш Довләт театрында фәзијјәт көстөрмишидир. — Ред.

Шушаны ишғал етди. 19 ијунда Орчоникидзе В. И. Ленинә вә Г. Чичеринә вурдуғу телеграмда јазмышды: «Гарабағ вә Зәнкәзурда Совет һакимијјәти гурулмушдур. Һәр ики е'лан олунаң әрази өзләрини Азәрбајчан Совет Республикасының ајрылмаз һиссәси һесаб едирләр».¹ Ону да гејд етмәлијәм ки, Азәрбајчанда милли демократик республика јарадыланда (28 мај 1918-чи ил) нәинки дашнақлар, һәм дә болшевикләр милли республиканы јыхмағ тәшәббүсүндә олмушлар. Әкәр дашнақлар Гарабағы Ермәнистанга бирләшдирмәјә чәһд едирдиләрсә, коммунистләр исә милли республиканы јыхыб Азәрбајчаны Совет Русијасына бирләшдирмәк истәјирдиләр. Буна көрә дә коммунистләр Совет Русијасының XI Гызыл Ордусуну Азәрбајчана кәтирмәк үчүн Милли Ордуну дағдыр, ону милли һөкүмәтә гаршы чыхмаға тәһрик едирдиләр. Һәтта болшевик Әлиһејдәр Гарајев парламентин ичласында ачыгданачыға XI Гызыл Ордунун дә'вәт едилмәси хејринә һәјасызчасына тәблиғат апарырды. Нәһајәт, XI Гызыл Орду 1920-чи ил апрелин 27-дә Бакыны ишғал едәндән сонра Азәрбајчаны зәбт етди. Һәлә 1920-чи илин әввәлләриндән е'тибарән Азәрбајчанда сијаси вәзијјәтин кәскинләшмәси апрелин 1-дә һөкүмәт бәһраны илә нәтичәләнди.

Баш назир Нәсиб бәј Јусејфбәјов исте'фа верди. Јени кабинет тәшкил етмәк кечмиш мүсаватчы, кәләчәји коммунист олан М. һачынскијә тапшырылды. Лакин јени һөкүмәтин тәшкил олунасының гәсдән ләңкимәси республикада гармагарышыгылығы даһа да күчләндирди. Ермәни дашнақ елчиләринин Москвадакы гуручулут иши дә (инди олдуғу кими) өз чүчәртиләрини вермәјә башламышды. Шүбһәсиз ки, чәми 40.000-лик Азәрбајчан ордусу 140.000-лик XI Ордунун гаршысында дајана билмәздн. Бир јандан да коммунистләр ин милли орду ичәрисиндә тәхрибат апармалары истәр-истәмәз ордунун зәифләмәсинә сәбәб олурду. Әфеус ки, о заман гардаш Түркијә Азәрбајчана көмәк әлини узада билмәди. Чүнки о заман Түркијәнин өзүнүн вәзијјәти јахшы дејилди. Түркијә бир нечә чәбһәдә харичи ишғалчыларга гаршы мүһарибә апарырды. О заман Түркијә парламентиндә чыхыш едән Мустафа Камал Паша Ататүрк демишдир ки, биз ганы ганымыздан, чаны чанымыздан олан Азәрбајчан

түркләринә көмәк едә билмәдијимизә көрә вичдан әзабы чәкирик. Лакин биз дүшмәнләримизә гәләбә чаландан сонра түрк гардашларымыза көмәк әлимизни узадачағыг. Бир ачы һәгигәти дә охучуја чатдырмағ истәрдим ки, о вахт гоншу Күрчүстан вә Ермәнистан Азәрбајчана көмәк әлләрини узатмадылар. Онларын ағылсыз рәһбәрләри дәрк едә билмәдиләр ки, Азәрбајчаны ишғал едән рус шовинистләри белә ојуну Ермәнистанын, сонра исә Күрчүстанын башына да кәтирәчәкләр. Һәгигәтән дә белә олду. Азәрбајчандан сонра — "бөјүк гардаш" Күрчүстаны, сонра исә Ермәнистаны да ишғал етди. Шүбһәсиз ки, әкәр бу үч республика бирләшиб XI "азадлыг" ордусуна гаршы мүбаризә апарсајдылар, өзләрини рус шимал ајыларының пәнчәсиндән хилас едә биләрдиләр. Тәәссүф ки, буну етмәдиләр. Нәтичәдә исә 70 ил коммунист империјасының мүстәмләкәси олдулар.

Беләликлә, чәми бир ил он бир ај јашајан Азәрбајчан Республикасы јыхылды. Бу Демократик Республика Азәрбајчаның тарихиндә илк милли дөвләт иди.

Азәрбајчан Демократик Республикасының јарадылмасы бөјүк тарихи әһәмијјәтә малик һәдисә иди. Илк дөфә иди ки, Азәрбајчанда милли гурум тәшәккүл тапмыш, «Азәрбајчан» сөзү јер адындан дөвләт адына чеврилмишди...

Рус ордусунун Азәрбајчана сохулмасы һеч дә ишғалчылар үчүн учуз баша кәлмәди. Азәрбајчаның һәр јериндә ишғалчыларга гаршы амансыз мүбаризә апарырдылар. Чох кечмәди өлкәдә русларга гаршы үсјан вә гүјамлар баш верди. Ән дәһшәтли үсјан Кәнчә шәһәриндә олду. Азәрбајчаның бир чох шәһәр вә кәндләриндән Кәнчә үсјанчыларына көмәјә кәләнләр вар иди. Гарабагдан Азәрбајчаның гејрәтли гызы Ајна ханым 300 атлы илә кәнчәлиләрин көмәјинә кәлмишди. Лакин гүввәләр бәрабәр дејилди. Ән башлычасы үсјанчылар арасында бирлик јох иди.

Кәнчә үсјаны башлар-башламаз болшевикләрин саттынлығы илә милли ордунун командирләри һәбс едилиб күлләләнмишди. Кәнчә ган дәрјасында боғулду. Јүзләрлә кәнчәли гылынчдан кечирилди. Азәрбајчаның исте'дадлы оғлу, мәшһур әдәбијјатшүнас Фиридун бәј Көчәрли вәһшичәсинә күлләләнди. Күлләләнән 266 һәрбчи арасын-

1. Бах: ССРИ Харичи Ишләр Назирлијинин архиви. Иш 54882. Вәрәгә 20.

да 12 генерал, 27 полковник вә подполковник, 46 капитан, штаб-капитан-поручик варды.

XI Ордунун сүнкүсү илә һакимијјәтә кәтирилән јерли болшевикләр ишгалчы ордунун «гајда-ганун јарадан» тәдбирләрини алгышлајыр, ордунун башчылары Левандовски, Јефремов, һәтта чәллад Панкратов вә башгаларына Азәрбајҗан халгы адыннан гижмәтли хәтирә һәдијјәләри пәјләјырдылар.

Кәчә үсјаны гәддарчасына јатырылдыгдан сонра Азәрбајҗанын бир чох шәһәр вә кәндләриндә Совет һакимијјәтинә гаршы үсјанлар, һәтта гижамлар баш верди. Ән бөјүк үсјан Гарабағын Тәртәр оҗлағында олду. Јерли болшевикләр мүлкәдар торпагларыны тутмага чагырырдылар. Шүбһәсиз ки, һеч кәс разы ола билмәзди ки, онун дәдә-баба мүлкүнү, вар-дөвләтини, илхысыны әлиндән алсынлар. Хүсусилә, Гарабаг бәјләри бу әдаләтсизлијә һеч чүрә дөзә билмәјөрөк үсјанчылара гошулурдулар.

Кәчәдә олдугу кими, Гарабагда да түрк забитләри бу үсјанларда јакыннан иштирак едирдиләр. Гарабагдакы үсјана кечмиш түрк ордусунун команданы Нуру Паша рәһбәрлик едирди. 1920-чи ил ијунун 4-дә Нуру Паша Шушаја дахил олду. О, башда болшевик һүсү һачыјев олмагла Ингилаб Комитәсинин үзләрини һәбс етдириб өзүнү «Гарабағын һөкмдары» елан етди. Ијунун 6-да Нуру Паша Гарабагда кәһнә мүсават гајда-гануну бәрпа едиб, Гарабагда милли орду јаратмаг үчүн сәфәрбәрлик елан етди. Аз вахт ичәрсиндә атлы алај јарашылды. Тәртәр уғрунда кедән дөјүшләрдә милли орду рәшадәт кәстәрәрөк Тәртәри азад етди. Шәһәр уғрундакы дөјүшләрдә Гызыл Орду 80 нәфәр әскәр итирди. Үсјанчылар һәр јердә коммунистләрә вә Совет һөкүмәтини мүдафиә едәнләрә диван тутурдулар.

Ијунун 8-дә мүсаватчылар, башда Ингилаб Комитәсинин сәдри Баһадур Вәлибәјов олмагла 4 нәфәр комитә үзвүнү һәбс етдиләр. Мүсават ордусу Тәртәр чајынын сағ саһилиндә мүдафиәдә дајанмышды. Бураја сүвари вә пијада алајлар, топ дивизијасы вә партизан дөстәләри дахил идиләр. Үсјанчылара түр кенералы Нуру Паша, полковник Зейналов вә кечмиш Шуша гәзасынын приставы Галабеков Кәрим бәј рәһбәрлик едирдиләр.

Мајын ахырларында XI Орду һәрби Ингилаб Шурасынын үзвү Гәзәз өлкә комитәсинин башчысы, болшевик Серго Орчоникидзе

Шушаја кәлди. Орчоникидзе XI Ордунун 18-чи дивизијасыны Тәртәр үзәринә кәндәрди. Ијунун 11-дә 18-чи дивизија гәти һүчумла Тәртәр шәһәрини гәсб едиб үсјанчылара гәддарчасына диван тутуб Шушаја тәрәф һәрәкәт етди. Шүбһәсиз ки, пис силаһланмыш үсјанчылар низами орду гүввәләри гаршысында дајана билмәзди. Буна кәрә дә 18-чи дивизија һеч бир мүгавимәтә раст кәлмәдән Шущаны ишгал етди. Шәһәрә сохулан гырмызы гулдурлар әһалинин евләрини гарәт едир, мал-гарасыны әлиндән алырдылар. Шушада үсјан јатырылдыгы заман үсјанчылардан 48 нәфәр һәбсә алынды. С. Орчоникидзе 1920-чи ил ијунун 13-дә В. И. Ленинә кәндәрдији телеграмда јазырды:

«Гарабагда гижам ләғв едилмишдир. Гошгу ләвазиматлары вә атларла бирликдә 8 топ, 46 пулемјот, дөјүш материаллары олан чохлу анбар әлә кечирилмишдир. Һәрәкәтын рәһбәрләри, башда Нуру Паша олмагла гачмышлар. Фитнәкарлыга ујан авам кәндиләләр башчылары онлары тәрк етдикдән сонра мүлкәдар маликанәләрини зәбт етмәјә башламышлар.»¹

Истәр Орчоникидзенин вә истәрсә дә башга болшевик лидерләринин Ленинин адына кедән телеграмлардан вә мәктублардан бизә ачыг-ајдын кәрүнүр ки, Ленин Гарабаг илә вә орада баш верән һадисәләрлә чох марагланырмыш. Шүбһәсиз ки, һәр шејдән әввәл ону Азәрбајҗанын нефти, памбыгы вә диқәр сәрвәтләри марагландырырды. Бәдбәхт Русијанын, Орта Асија вә Гафгаз халларынын евини јыхан бу башабәла болшевик өз јазыларында вә чыхышларында һәмишә рус шовинизмини кәскин шәкилдә тәнгид етмишди. Булар һамысы нәтәһәр дејәрләр, чылпаг сијасәт вә пәрдә иди.

1917- 1920-чи илләр Гафгазда вә еләчә дә Орта Асијада (даһа доғрусу, Түркүстанда) баш верән сијаси ичтимай һадисәләр вә бу өлкәләрдә болшевикләрин апардылары сијасәт бир даһа сүбут едир ки, ән бөјүк шовинист Ленинин өзү иди. Һәрчәнд ки, бу чылпаг марксист дөфәләрлә өз чыхышларында куја рус шовинизмини ифша едәрәк демишдир: «Мәним ики горхулу дишим агрыјыр: бири рус шовинизми, диқәри исә рус бюрократизмидир». Инанан даһа дән сүн. Лениндән сорушмаг ләзым иди: әкәр сән рус шовинизминин

1. Бах: «Красный архив» журналы, 5, 1936, сәһ. 14.

һәгигәтән дүшмәнисәнсә, бәс нијә Гафгаз вә Орта Асияда милли азадлыг һәрәкатларыны боғуб, Азәрбајчанын, Ҷүрчүстанын вә Ермәнистанын милли республикаларыны (1918 — 1920-чи илләр) өз ишғалчы XI ордун илә дармадағын едәрәк бәшәр тарихиндә јени бир кәләлик империјасыны коммунист империјасыны јаратдын?! Мәкәр халглара достлугдан, милли азадлыгдан дәм вуран бир лидер беләми һәрәкәт едәрди?

Башга халглар кими Гарабаг әһли дә дүз 75 ил Ленин империјасынын мәнкәнәсиндә инләмишир. Онун милли азадлыгы, милли һүтугу әлиндән алынмышдыр. Бу күн Гарабагда кедән Азәрбајчан — ермәни ғырғыны Ленин милли сijasәтинин, «Халглар достлугунун тәнтәнәсидир».

29 нојабр 1920-чи илдә Ермәнистанда Совет һакимијјәти гурулду. О заман Азәрбајчан Ингилаб Шурасынын сәдри Н. Нәримановун Ермәнистан Республикасына кәндәрдији телеграмда (1 декабр 1920-чи ил) дејилирди: «Иннән белә бир дә әсрләр боју гоншу олмуш ермәни вә мүсәлманлар арасында әрази бөлкүсү үстүндә ган төкүл-мәјәчәк».¹ Телеграмда ејни заманда гејд олунмушдур ки, «Дағлыг Гарабағын кәндләринә өз мүгәддәрәтларыны нечә һәлл етмәк һүтугу верилмишир».² Һәлә 1919-чу илин августунда Дағлыг Гарабаг ермәниләринин чағырылмыш гурултајында Азәрбајчан һөкүмәти илә разылыг шәртләри мүәјјәнләширилмиши. Бу шәртләрә көрә Гарабағын ермәниләр јашајан һиссәси хүсуси инзибати рајона чеврилир вә гејд - шәртсиз Азәрбајчан Республикасынын тәркибиндә галырды.³

«Гарабаг мәсәләси» әтрафында сөз-сөһбәтә вә чәкишмәләрә сон гојмаг үчүн РК(б) партијасы Мәркәзи Комитәсинин Гафгаз Бүросу өзүнүн 5 ијул 1921-чи ил пленумунда Дағлыг Гарабағын Азәрбајчанын тәркибиндә галмасы һаггында гәрар гәбул етди.

Азәрбајчан К(б) П МК-нын Рәјасәт һеј'әти исә Дағлыг Гарабагда мәшгул олмаг үчүн Мәркәзи Комиссија тәшкил етди ки, бу комиссијанын тәркибинә Киров, Мирзәбекјан вә Арменак Гаракөзов

1. Бах: «Коммунист» гәзәти, 2 декабр, 1920-чи ил, № 178.

2. Бах: «Коммунист» гәзәти, 2 декабр 1920-чи ил, № 178.

3. «Знамя труда», 26 август 1919-чу ил.

(фикир верин, бир азәрбајчанылы белә јохдур) дахил олдулар. Һәмин комиссија вилајәтин статусу принципләрини һазырлады вә нәһәјәт, 1923-чү ил ијулун 7-дә Азәрбајчан Мәркәзи Ичраијә Комитәси Гарабағын дағлыг һиссәсиндә Мухтар Вилајәт јарадылмасы һаггында декрет верди. Беләликлә, ДГМВ јарадылды. Өз јазыларында бу һадисәдән бәһс едән Темурчин Һачыбәјли һаглы олараг суал верир:

«...Нә үчүн Дағлыг Гарабагда јашајан 80.000 ермәнијә мухтаријәт верилди, Ермәнистанда јашајан 580.000, Ҷүрчүстанда јашајан 300.000 азәрбајчанылыја јох? Нә үчүн 20-чи илләрдә әһалисинин 90 фаизи азәри түркләриндән ибарәт олан Дәрбәнд Дағыстана верилди? Нә үчүн 1948 — 49-чу илләрдә 100.000-дән артыг азәрбајчанылы Ермәнистандан Азәрбајчана көчүрүлдү?»¹

Һаглы суалларды. Јахшы оларды Темурчин бәј бу суаллары рус вә ермәни шовинист тарихчиләринә верәјди!

Бу күн З. Балајан кими дашнак хисләтли журналист вә тарихчиләр Дағлыг Гарабағын 1923-чү илдә Азәрбајчана куја Сталинин әмри илә верилмәсиндән ағыз долусу бөһтанлар јағдырырлар. Лакин бу ујдурмалара дашнак сахтакарлығындан башга ад вермәк олмаз. Гарабағын Азәрбајчанын тәркибиндә галмасы мәсәләси, јухарыда гејд етдијимиз кими, Русија К(б)П МК Гафгаз Бүросунун пленумунда 1921-чи илин 5 ијулуида һәлл олунмушду. О вахт исә Сталин һәлә МК-нын баш катиби дејилди.

Охучунун нәзәринә ону да чатдырмаг истәјирәм ки, Дағлыг Гарабаг үстүндә Ермәнистанын дашнак рәһбәрләри илә Азәрбајчанын болшевикләри арасында чидди чәкишмәләр кетмиши. Дашнак лидерләри нәјин баһасына олурса-олсун Дағлыг Гарабагы Азәрбајчандан гопарыб Ермәнистана бирләширмәк истәјирдиләр. Һәтта адаларыны коммунист гојуб лакин һеч дә дашнаклардан кери галмајан Л. Мирзәјан, А. Гаракөзов, Мјасникјан, Мирзәбекјан кими «болшевикләр» Гарабагы Ермәнистана гатмаг угрунда чанфәшанлыг едирдиләр. «Гарабаг мәсәләси» угрунда кедән мүбаризә үч ил (1920 — 1923) давам етди. Нәһәјәт, Гарабаг гәдим Азәрбајчан торпагы кими Азәрбајчанын тәркибиндә галды...

1. Бах: Т. Һачыбәјлинин кәстәрилән мөғаләси.

Мән бир мұәллиф кими 1920—1923-чү илләр Гарабағ уғрунда кедән мұбаризә үзәриндә дајанмағ, охучуну јормағ истәмирәм. Лакин бу һадисәләрлә марағлананлара бизим танынмыш тарихчи вә журналистләрдән Зија Бүнјадовун, Пүстәханым Әзизбәјованын, Тофиг Көчәрлинин, Чәмил Гулијевин, Маһмуд Исмајыловун, Јевкени Токаржевскинин, Играр Әлијевин, Паша Әлијевин «Гарабағ мәсәләси» барәдә јазыларына нәзәр салмағы мәсләһәт биләрдим...

ДГМВ-нин јаранмасынын тарихи әһәмијјетиндән бәһс едән Азәрбајчан КП МК-нын кечмиш биринчи катиби С. М. Киров Мәркәзи Комитәнин 1924-чү ил VI гурултајында демишдир: «Нәһәјәт, биз «Гарабағ мәсәләси»ни һәлл етдик, һеч шүбһә јохдур ки, биз доғру аддым атдығ вә бир дә һеч бир вахт бу мәсәләјә гајытмајачағығ».

Лакин Киров јанылырды. Гарабағ мәсәләси 1945-чи илин пәјызында јенидән орталыға чыхды. О заман Ермәнистан КП МК-нын биринчи катиби Арутуңјан Москваја мұрачиәт едәрәк Дағлыг Гарабағын Ермәнистана бирләшдирилмәсини тәклиф етди. Арутуңјан јаздығы мәктубунда тәсдиг едирди ки, Дағлыг Гарабағ Мухтар Виладјәти Ермәнистанын әразисини тамамлајыр. Һәм дә Дағлыг Гарабағын Ермәнистан торпағына гатылмасы Ермәнистанда тәсәррүфатын инкишафияна вә һәм дә рәһбәрлијә бөјүк имканлар јаратмыш оларды. Дикәр тәрәфдән Дағлыг Гарабағын Ермәнистана бирләшдирилмәси Ермәнистанда кадр мәсәләсинә бөјүк јардым етмиш оларды. Мәктубунун ахырында Арутуңјан билдирди ки, куја јерли әһали бирләшмәјин тәрәфдарыдыр. Һәгигәтдә исә әһали арасында бирләшмәк һаггында һеч бир сорғу-суал апарылмамышды. Арутуңјанын мәктубуну алан кечмиш УИК(б) П МК-нын катиби К. М. Маленков Азәрбајчаң КП. МК-нын биринчи катиби М. Ч. Бағыровун фикрини билмәк истәјәндә Бағыров разы олдуғуну билдирмишди. Амма шәрт гојмушду. Шуша шәһәри истисна олмагла Дағлыг Гарабағы Ермәнистана верир. Амма бу шәртлә ки, Ермәнистанын азәрбајчанлылар јашајан үч сәрһәд рајону Азәрбајчана бирләшдирилсин. Ермәнистан рәһбәринин шовинист, милләтчилик мөвгејини нәзәрә алан Совет һөкүмәти Арутуңјанын тәклифини нәзәрә алмамыш вә бир даһа бу мәсәләјә гајытмамышды...

Лакин бүтүн бунлара бахмајарағ ермәниләр јенә дә динч отурмурдулар. Онларын јеканә үмиди 54 ил Кремлдә мејдан сулајан, тәлхәк А. Микојана иди. Мән вахты илә Шушанын тарихи һаггында материал топлајаркән (1947 — 1969-чу илләр) Москвада Анастас Микојанла ики дәфә (1962 — 1969-чу илләр) көрүшүм олмушду. Шүбһәсиз ки, бу көрүшләрдә сөһбәт Гарабағ әтрафында кетмишди... Сөһбәтдә Микојан өзүнү елә апарырды ки, куја о, һәмишә Гарабағын Азәрбајчан торпағынын ајрылмаз һиссәси олдуғуну етираф етмиш, һәтта бу барәдә Ленинә јаздығы 1919-чу ил 22 нојабр тарихли мәктубунда белә кәстәрмишди... Лакин сонралар мәнә ајдын олду ки, Микојан икиүзлү адаммыш. Әкәр о, 1919-чу илдә Ленинә јаздығы мәктубунда Гарабағын Азәрбајчан торпағы олдуғуну илдди едирдисә, 1964-чү илдә Н. С. Хрушшовла олан сөһбәтиндә Гарабағын куја Ермәнистан торпағы олмасыны билдирмиш, бу торпағын Ермәнистана верилмәсини хаһиш етмишди. Ону да охучунун нәзәринә чатдырмағ истәрдим ки, Н. С. Хрушшов Кымы Украјнаја верәркән Микојан ССРИ Али Советинин сәдри иди. Буна көрә дә бу икиүзлү ермәни фүрсәтдән истифадә едәрәк Хрушшовдан Гарабағын Ермәнистана верилмәсини хаһиш едәркән көзләмәдији чавабы алмышды. Рәһмәтлик Хрушшов Микојана әсл киши кими чох сәрт һалда демишдир: «Мән ДГМВ-нин ермәниләринин бир сутканын ичәрисиндә Ермәнистана көчүрүлмәси үчүн 12 мин һәрби јүк машыны вермәјә һазырам».¹

Хрушшов Микојанын дашнак арзусуну үрәјиндә гојду. Лакин бүтүн бунлара бахмајарағ јухарыда дедијимиз кими 1923-чү илдә «Гарабағ мәсәләси» Гарабағын ермәни әһалисинин хејринә, Азәрбајчанын исә зәрәринә һәлл олунду. Доғрудур, Дағлыг Гарабағ Азәрбајчанын исә зәрәринә һәлл олунду. Лакин 1923-чү илдә Мухтар Виладјәтин јарадылмасы Азәрбајчан халгынын милли мәнәфејинә зидд олуб, Азәрбајчан халгы илә ермәни халгы арасында олан милли әдавәтин дәринләшмәсинә шәраит јаратды. Ејни заманда Азәрбајчанын ән бөјүк тәбии-игтисади бөлкәси олан Гарабағын структурунун дағдылмасына вә тәсәррүфат әлағәләринин гырылмасына јөнәлдиди.

1. Бах: Јуриј Помпеев. «Кровавиј омут Карабаха». Баку, 1992 стр. 19—20.

дир» шуарларыны ирәли сүрдүләр. Кетдикчә бу милли шовинист һәрәкәт кенишләнир, даһа да кениш миҗас алырды. Бу илдән (1965) башлајараг Ермәнистанын һәр јериндә «кеносид» күнүнү јад етмәклә куја 1915-чи илдә ғырылан ермәниләрин һалына аглајырдылар. Әслиндә исә һеч дә белә дејилдир. Бу ишләр јалныз бир пәрдә иди. Ермәни милләтчиләринин, биринчи нөвбәдә дашнакларын бүтүн ғырулары, һижләләри Дағлыг Гарабағын башында иди. Нечә дејәрләр: «ајынын мин бир ојуну бир армудун башындадыр».

Артыг 1970-чи илләрдән дашнаклар нәинки митингләрдә, радио, телевизияда, һәтта чап еләтдирдикләри китабларда ујдурма «Гарабаг мәсаләси» әтрафында чәнфәшәнлыг еләрәк кәнч нәслин тәрбијәсини позмагла онлары милләтчилик батаглыгына сүрүкләјирдиләр. Дашнакларын планлары чох кениш иди. Гарабагы әлә кечирмәк үчүн

«Крунг» тәшкиләти, «Гарабаг» комитәси јаратдылар. С. Капутикјан, З. Балајан, С. Ајвазјан, С. Ханзадјан, В. Улубабјан, В. Петросјан кими «јазычылар» јох, мән дејәрдим мәшһур јарамазлар өзләринин дашнак чызма-гараларында әсләр боју торпағында јашајыб чәрәјини једикләри бир халга гаршы әсл, душмәнчилик тәблиғатына башладылар. Ермәни милләтчиләри Дағлыг Гарабагы Ермәнистана бирләшдирмәк үчүн сәкит отурмурдулар. һәтта онлар Азәрбајҗан халгына гаршы бәһтанлар атараг бу гәдим халгы «вәһши», «кәчәри», «гулдуз» кими гәләмә верирдиләр. Серо Ханзадјан Латвијада чыхан «Јурмала» гәзетинин 29 ијун 1988-чи ил тарихли нөмрәсиндә јазмышды: «1988-чи илин нојабрында јарамаз гулдузлар (ја'ни биз — Ф. Ш.) бир кәчәнин ичәрисиндә Чардахлы кәндиндә јашајан ермәниләри говдулар».

Әкәр Ханзадјан балача бир кәнд әһалисинин кәчүрүлмәсини «гулдузлуг» сајырса, бәс нә үчүн 300 мин азәрбајҗанлынын Ермәнистандан зорла говулмасыны «гулдузлуг» сајыр?! Мән бу вәһши-лијә нәинки «гулдузлуг», һәтта «вандализм» дејәрдим.

Милләтчиликлә һеч дә Ханзадјандан кери галмајан «сијаси» фаһишә олан Силва Капутикјан һәмин гәзетә вердији ифләсиндә демиши: «Һазырда бизи бир күнчә сохублар. Чыхыш јолу јохдуз. Бизи бир тәрәфлән Түркијә, диҗәр тәрәфлән Азәрбајҗан сыхышдырмышдыр. Бизә һава чатмыр, боғулурут, әлүрүк».

Силва Капутикјанын нәзәринә чатдырмаг истәрдим ки, алман фашистләри дә шикајәтләнирдиләр ки, «онлара һава чатмыр, дарысгаллыгдыр, боғулурутлар. Бизә кениш јашајыш сәһәси ләзимдыр». Мәнчә, һәр кәсдән әввәл Силва Капутикјана јакшы мә'лумдуз ки, дарысгаллыгдан вә һаванын чатышмамасындан шикајәтләнән фашистләрин мутәддәрәти нә илә гуртарды!

Ермәни екстремистләринин «барабан чаланы» олан З. Балајан кәчә-күндүз «Бөјүк Ермәнистан» һагында сајытлајыр. Онун иштаһы чох итиди. Башга дашнаклардан кери галмајан Балајан да нәинки Дағлыг Гарабагы, һәм дә Нахчываны вә гәдим Кәнчә әтрафыны да Ермәнистана бирләшдирмәк арзусундадыр. Бүтүн бу сијаси һоғгабазлар тез-тез «Бөјүк Ермәнистан» сөзүнү тәкрар етмәји севириләр. Чох күлүнч һалдыр. Кәрәсән бу әлдәгајырма «Бөјүк Ермәнистан» һавахт олуб?! һансы әслә?! Бәлкә дә 1500 иллик мутәддәс Рома империясы, 2500 иллик «Иран-Кәјан империясы», 600 иллик Османлы (атаман) империясы вә нәһәјәт, 300 иллик Романовлар империясы «Бөјүк Ермәнистанын» јетирмәләри олуб?! Нә десән чыхар. Чүнки ермәни копчу тәблиғатынын сәрһәди — һүдуду јохдуз.

Јери кәлмишкән бир мәсалә үзәриндә дә дајанмаг истәрдим. Истәр ермәни милли-шовинистләри, истәрсә дә бәднам дашнаклар тарих боју бағырырлар ки, «әсләр боју түркләр бизи ғырыб, бизә олмазын зүлмүнү едибләр».

Доғрудуз, бу сөзләрдә инкаролунмаз бир һәгигәт вар. Биз түркләр һеч дә имтина етмирик ки, әсләр боју түрк ганына сусамыш, ушағларымызы нигәјә кечирмиш, гочаларымызы дири-дири јандырмаш, гадынларымызын күрәјинә гәјнар самовар бағламыш ермәниләри ғырмышыг! Биз бу фашистләрдән сорушурут: Нијә, нә үчүн биз ермәниләри ғырмышыг?! Надәнсә истәр дашнаклар вә истәрсә дә Силва Капутикјан вә Зори Балајан кими дашнаклар бу суаллара чәвәб вермирләр. һәтта ермәни тарихчиләри белә, бу суаллара чәвәб вермәк истәмирләр. Лакин бу суалларын чох сәдәчә чәвәблары вар. Чүнки ермәниләр, хүсусилә ермәни милләтчиләри сәкит јашамаг истәмирләр. Тарих боју онлар башгаларынын торпағларыны тутуб, «Бөјүк Ермәнистан» дәвләти јаратмаг арзусундадырлар. Вә тә салуфи дејилдир ки, һәр 50 илдән бир ермәни милләтчиләринин ган

тәзјиги 740 % «градуса» галхыр. Гоча Шәргдә белә бир адәт вардыр: әкәр бир кәсин ган тәзјиги јухары галхарса, ону сакитләшдирмәк үчүн ган аларлар. Буна «һәчәмәт» дејәрләр. Елә ки, түркләр ган тәзјиги јухары галхмыш ермәнидән ган алдылар, о саат ермәни гышгырыр: «Ај аман, гојмајын, кеносид!» Бурадача истәр-истәмәз рус халгынын чох мүдрик бир мәсәли јада дүшүр: «Чанавары она көрә өлдүрмүрләр ки, онун дәрисинин рәнки гонурдур. Чанавары она көрә өлдүрүрләр ки, о гузуну јемишдир» Беләликлә, ермәни халгынын дүшмәни олан дашнаклар һеч бир заман өз халгынын мүгәддәрәты һаггында дүшүнмәјәрәк, һәмишә бу халгы фәлакәт батаглыгына јуварлатмышлар. «Дашнаксүтун» партијасынын нөкәрләри, ејни заманда онлардан кери галмајан дашнак зурначысы Зори Балајан: «Мин әзаб чәкән ермәни халгы» демәкдән һеч дә јорулмурлар. Мәкәр 1918 — 1920-чи илләр Бакы, Шамахы вә Шуша фачиәләриндән сонра, ејни заманда јүз минләрлә күнаһсыз гырылан азәрбајчанлылардан сонра белә бир халга (јә'ни ермәниләрә) «әзаб-кеш» халг демәк олармы?!

3. Балајан, ејни заманда С. Ханзадјан тајгулаг бандит Андроникә «милли гәһрәман» дејиб, аја һүрүрләр. Бир тарихчи кими мән 3. Балајандан сорушмаг истәрдим: мәкәр милли гәһрәман да чәтин күнләрдә вәтәнини гојуб Америкаја гачармы?

Бир даһа 3. Балајанын нәзәринә чатдырмаг истәрдим ки, тарихи сахталашдырмаг олмаз вә бир дә тарихдә һеч кәсә ичазә верилмир ки, өзбашыналыг етсин. Доғрудур, сиз тарихчи дејилсиниз. Сиз јалныз јары сәһијјәчи, јары журналистсиниз. Јахшы оларды һәр кәс өз сәнәти илә мәшгул олсун.

Мән һәлә 1968-чи илдә чапдан чыхмыш «Шуша» китабымда Андроникин дашнак сифәтини ачараг онун төрәтдији чинајәтләри һәр кәсдән әввәл ермәни халгына чатдырмышдым. Ејни заманда охучулары, һәм дә бүтүн Азәрбајчан халгыны хәбәрдар етмишдим ки, кеч-тез јенә дә ермәни дашнаклары Гарабагы Азәрбајчандан гопарыб Ермәнистана бирләшдирмәк үчүн чәһд едәчәкләр.

Һајыф ки, мәним хәбәрдарлыгыма фикир вермәдиләр. Әксинә, башладылар мәни тә'ғиб етмәјә. Һәтта мәним үстүмә дүшәрәк мәни «милләтчи» апландырдылар. Дүз 8 ил мәним јазыларымы, әсәрләри-

ми һеч кәс чап етмәди. Һәтта редакторлар мәнимлә саламлашмаға белә чүр'әт етмирдиләр.

Лакин ермәни милләтчиләри мүржүләмирдиләр. Онлар Гарабагы Ермәнистана вермәк үчүн кечә-күндүз чанфәшанлыг едирдиләр. Бүтүн бу ишләрә рәһбәрлик етмәк үчүн ермәниләр «Крунг» адлы милләтчи бир тәшкилат јаратдылар. Башладылар пул јығмаға, имза топламаға.

О вахтлар (1982—1988) дашнак элементләри бүтүн Дағлыг Гарабагын әразисиндә гајнар иш апарырдылар. Хүсусилә К.Погосјан, Дадамјан вә Манучаров кими ара гызышдыранлар өз дашнак атабабаларынын вәсијјәтләрини јеринә јетирмәк, Гарабагы Ермәнистана бирләшдирмәк үчүн кечә-күндүз дәридән-габыгдан чыхырдылар. Лакин о заман Гарабаг ермәниләринин ичәрисиндә намуслу вәтән-пәрвәрләр дә вар иди. Онлар Дағлыг Гарабагда баш галдыран дашнакларын милләтчи һәрәкәтләринә көз јуммајараг республиканын лидерләринин үнванларына јаздыглары мәктубларында Дағлыг Гарабагы бүрүјөн милләтчи һәрәкәтләр һаггында мә'лумат вермәкдән чәкинмирдиләр. Һәтта Дөвләт Тәһлүкәсизлији Комитәсинин ишчиләри белә республика рәһбәрләрини, һәр кәсдән әввәл о заман Азәрбајчан КП МК-нын биринчи катиби олан Камран Бағырову хәбәрдар етмишләр. Лакин бу интернационалист тезликлә вачиб тәд-бирләр көрмәк әвәзинә она мүрачиәт едәнләрин үстүнә: «Һај-күј салмајын» (не паникујте) дејәрәк гышгырырды. К. Бағыров «көз-ләмә» сijasәти јеридирди. Белә бир сijasәт исә Азәрбајчан үчүн баһа баша кәлди. мәмләкәтдә дашнак һәрәкатынын баш галдырмасына шәраит јаратды. Нәһајәт, 1988-чи илин феврал ајында, вилајәтин мәркәзи Ханкәндиндә (Степанакерт) шәһәриндә дашнак нәвәләри ичазәсиз издиһамлы митинг кечирдиләр. Митингдә дашнаклар «Гарабаг бизимдир!», «Гарабаг кичик Ермәнистандыр!» дејиб бағырырдылар. Кетдикчә вилајәтдә дашнаклар һәјасызлашырдылар. Нәһајәт, иш кәлиб о јерә чатды ки, ДГВМ өз сессиясында «Гарабагын Ермәнистана бирләшмәси» һаггында гәрар гәбул етди. Охучу һаглы олараг соруша биләр: «Бәс бүтүн бу һәјасыз ишләрә Азәрбајчанын рәһбәрләри нечә бахырдылар?» Һеч чүрә! О заман республиканын рәһбәрләри мүржүләјәрәк мәркәзин - Москванын әмрини

көзлөйрдиләр. Ачыг демәк лазымдыр, рәһбәрлижин бу көзләмә сijasәти нәтичәсиндә Азәрбајчана, онун халгына чох баһа кәлән 20 Январ 1990-чы ил фачиәси баш верди ... Мән һәлә 22 нојабр 1988-чи ил Бакынын «Азадлыг мејданы»нындакы чыхышымда Азәрбајчанын рәһбәрләринә хәбәрдарлыг етдим ки, јубанмадан тезликлә ДГМВ-ни ләгв етмәк, өлкәдә һәрби вәзијјәт елан едиб, һакимийјәти мүвәггәти олараг һәрбчиләрә вермәк лазымдыр. Тәәссүф ки, мәним бу тәклифләрим Азәрбајчанын рәһбәрләринә чатмады. Әксинә, онлар бағышланмаз сәһв едәрәк ДГМВ-ни идарә етмәк үчүн, башда авантюрист А. Волски олмагла «хүсуси Комитә» јаратдылар. Волски исә дашнакларын «зәнчирли көпәји» иди. Дашнаклар нечә әмр едирдиләрсә, еләчә дә һүрүрдү. Лакин һәјат көстәрди ки, А. Волскинин «хүсуси Комитәси» өзүнү доғрултмады, нәһәјәт, бу башабәлә комитә Москванын әмри илә ләгв едилди.

Азәрбајчан һөкүмәтинин ән бағышланмаз сәһвләриндән бири дә «гачынлар» мәсәләси иди. О заман Ермәнистандан говулан 200 миндән артыг Азәрбајчан түркүнү Гарабагда Лачын илә Ағдам арасында јерләшдирмәк лазым иди. Онда ермәни милләтчиләри бу ојунлары чыхара билмәздиләр. Тәәссүф ки, Азәрбајчанын рәһбәрләри буну да дәрк едә билмәдиләр...

Гарабагда дашнак һәрәкәти кетдикчә кенишләнирди. Степанакертдә, һадрутда јығынчаглар кечирилирди. Бу јығынчагларда Ирәвандан кәлән дашнак тәблиғатчылары «Бөјүк Ермәнистан» дејә-дејә боғазларыны јыртырдылар. Нәһәјәт, 1985-чи ил кәлди. М. Горбачовун «јенидәнгурма», «Ашкарлыг» сijasәти гүввәјә минди. Ашкарлыгын «демократик принципләриндән» истифадә едән Ирәван вә Степанакерт (Ханкәнди) дашнаклары даһа да һәјасызлашдылар. Степанакертдә, Ирәванда ичазәсиз митингләр кечирилирди. Бу митингләрдә «Дағлыг Гарабагы» Ермәнистана бирләшдирмәк, «Гарабаг—Арсак бизимдир» шүарлары тез-тез сәсләнирди. З. Балајан, С. Капутикјан кими сijasәт дәләллары тез-тез Степанакертә кәләрәк өзләринин дашнак чыхышлары илә араны гызышдырырдылар. Гарабагда, баш верән бу милләтчи екстремист һәрәкат вә дәрәбәјлик о заманкы Азәрбајчан һөкүмәтини, хүсусилә Азәрбајчан КП МК-нын биринчи катиби Камран Бағырову неч дә нараһат етмирди. О, «көз-

ләмәк» вә бә'зән дә «гарышмамаг» сijasәти јеридәрәк Гарабагы сijasи чәһәтдән ачыначаглы вәзијјәтә гојду. Ахырда иш кәлиб о јерә чатды ки, 1988-чи илин 20 февралында Дағлыг Гарабаг Мухтар вилајәтинин нөвбәдәнкәнар сессijasында ДГМВ-ин Азәрбајчандан ајрылыб Ермәнистан ССР-и тәркибинә дахил едилмәси һаггында бир сәслә гәрар гәбул етдиләр. О заман ССРИ ганунларына көрә белә бир гәрар гејри-гануни иди. ССРИ конституcijasынын 70-чи маддәсинә зидд иди. Һәммин маддәдә дејилир ки, мүттәфиг республиканын әразиси онун өзүнүн разылыгы олмадан дәјишдирилә билмәз. Бундан башга Совет ганунларына әсасән сессija ән азы ики һәфтә әввәл елан едилмәјибсә чағырыла билмәз. Бу гајдаја да ријәт едилмәјиб. Бир дә ермәниләр бүтүн бу мәсәләләри сүлһ јолу илә јох, тәзјиг көстәрмәклә һәлл етмәк гәрарына кәлдиләр. Бу да тәләфата сәбәб олду. Рәсми мә'лумата көрә әввәлчә Әскәрәнда ики азәрбајчанлы өлдүрүлмүш, сонра исә ермәниләрин өзләринин тәшкил етдикләри Сумгајыт һадисәләриндә 26 ермәни, 6 азәрбајчанлы тәләф олмушдур. Сумгајытда Григорјан адлы ермәни чаниләриндән бири 6 ермәнини өлдүрмүш, 5 гызы исә зорламышды. Мајын 15-дә исә Бакыда бир азәрбајчанлыны өлдүрдүләр. Чани исә Ермәнистана гачыб чаныны хилас етди.

Ијулун 15-дә Степанакертдә Г. Адамјан адлы бириси арвадыны вә ики јахын гоһумуну өлдүрдү. Бүтүн бу ганлы һадисәләр Гарабагда ики милләт арасында милли гырғынын баш вермәсинә сәбәб олду. Артыг 1988-чи илин јайындан Дағлыг Гарабагын шәһәр вә кәндләриндә ермәниләр илә азәрбајчанлылар арасында бүтүн әлагәләр кәсилди. Ағдам — Шуша, Ағдам — Степанакерт шосе јоллары бағланды. Әксинә, Степанакерт — Ирәван һава јолунда рејсләрин сајы артырылды. Ирәвандан Степанакертә сәрнишин ады алтында һәрби сурсат дашыјан тәрәфләрин сајы артды. Ермәнистандан 200 миндән артыг азәрбајчанлы зор илә Азәрбајчана көчүрүлдү. Һәтта иш кәлиб о јерә чатды ки, Степанакертдә јашајан азәрбајчанлылар да өз ата-баба јурдундан дидәркин салынды. Ермәни силаһлы екстремистләри вилајәтин Азәрбајчан кәндләринә һүчума кечәрәк кәнд евләрини јандырыр, әһалини исә зор илә говурдулар. Ермәниләрин төрәтдији вәһши һәрәкәтә Б. Кеворков, К. Погосјан, Дадамјан, Манучаров, А.

Хачатуров кими мәнфур дашнаклар башчылыг едирдиләр. Артыг 1988-чи илин сонунда Гарабагы мұһарибә алову бүрүдү. Ермәниләр мұһарибә елан етмәдән Азәрбајчан кәндләринә һүчума кечәрәк һәр јердә азәрбајчанлылары ғырырдылар...

Бүтүн бу ганлы һадисәләрин баш верәчәјини 25—30 ил бундан әввәл көрүрдүм вә ермәниләрин бу милләтчилик сijasәтинә гаршы тәкликдә мұбаризә апарырдым. Јәгин ки, охучулар јахшы билирләр ки, мәним 40 иллик әдәби-бәди иарадычылығым Гарабага һәср олунмушдур. Вә тәсадүфи дејилдир ки, бу 40 ил әрзиндә Гарабағын тарихи мәдәнијјәти, гәһрәманлыг кечмиши, тарихи шәхсијјәтләри вә истәдадлы сәнәткарлары һаггында 8 китаб вә јүзләрлә мәгалә јазмышам. Гарабағын мусигиси һаггында радио, телевизијада узун илләр бөјүк верилишләр апармышам.

Шүбһәсиз ки, Гарабага һәср етдијим әсәрләр ичәрисиндә «Шуша» ашлы китабым (1962, 1968) һүсуси јер тутур.

Шушанын тарихинә аид јаздығым бу китабда мән шәһәрин бина олунмасы тарихи, онун гәһрәман кечмиши, тичарәт әлагәләри, јетирдији тарихи шәхсијјәтләри тәсвир вә тәрәннүм етмәклә ејни заманда Шушанын бүтүн дүнјада бир курорт шәһәри — сағламлыг очағы кими мәшһур олмасындан да сөһбәт ачмышам.

Китабда А. Мелик-Пашајев, Бала оғлу Грикор, Лазар Тер-Вартанесов, А. Ионесјан, С. Сејранов кими ермәни сәнәткарларындан сөз ачмагла, ејни заманда ермәниләрин «милли гәһрәманы» тајгулаг бандит Андроник дә «унутмамышдым». Азәрбајчан әдәбијјаты тарихиндә Андроник илк дәфә бир дашнак чәллады кими ифша едән мәһз бу китабын мұәллифи олмушдур.

Јахшы јадымдадыр, «Шуша» китабынын үстүндә мәним башым нәләр чәкмәди?! О заман мән ермәниләрин әлиндән үч ил Шушаја кедә билмәдим. Күчәдә, һәр јердә мәни даша басырдылар. Дәфәләрлә евимин күчә гапысыны вә пәнчәрәләрини сындырдылар, телефон хәттини кәсдиләр. Бир нечә дәфә мәнә гаршы суи-гәсд етдиләр... О заман Ермәнистанын Зәнжибасар рајонунда јашајан азәрбајчанлылар мәнә мәктуб јазараг хәбәрдарлыг етдиләр ки, «мәни арадан көтүрмәк үчүн башыма 6 милјон пул гојмушлар». Ермәнистанын «Пионер» гәзетиндән тутмуш «Коммунист» гәзетинә кими бүтүн

мәтбуат мәним әлејһимә бөһтан вә сөјүшләр јаздырараг мәни ермәни халгынын ән мәнфур дүшмәни кими гәләмә верирдиләр. һәтта Бејрутун «Һајастан» гәзетиндә «Шуша» китабы, ејни заманда онун мұәллифи һаггында ағызларына кәлән сөјүшләри, һәдјанлары јаздырмышдылар. О дөврдә бөјүк вәзифә вә һөрмәт саһибләри биринчи нөвбәдә 50 ил Кремлин Иличдән-Илич¹ гәдәр «сагиси» олан А. Микојан, вахты ияә Андроникин гулдурларындан олан маршал Баграмјан, Сов ИКП. МК-нын ишләр мұдири олан Грирорјан мәним һаггында чидди тәдбир көрмәји Азәрбајчан һөкүмәтиндән тәләб етмишдиләр. Бунлардан әләвә ермәнистанын мәдәнијјәт хадимләри олан Мартирос Сарјан, Арам Хачатурјан, Мариетта Шагинјан, Көһәр Каспарјан вә башгалары Азәрбајчан КП МК-ја Сов ИКП. МК-ја јаздығлары мәктубларында мәни ермәни халгына вә онун «милли гәһрәманлары» Андроникә гаршы бир бөһтанчы кими чәзаландырылмағымы тәләб едирдиләр... Нәһајәт, бүтүн бу чыхыш вә тәһрикләрә сон гојмаг үчүн, ејни заманда Мәркәзи — Москваны разы салмаг үчүн Азәрбајчан КП МК-сы «Шуша» китабыны Мәркәзи Комитәнин бүросунда мұзакирә етди. МК-нын Бүросунун ичласы дүз алты саат јарым чәкди. Бу алты саат јарымда мән кәнч тарихчи нәләр көрмәдим, нәләр ешитмәдим?! Бураја дә вәт олунмуш партија хадимләри, кабинет чиновникләри, «мәдәнијјәт хадимләри», һүсусилә «марксист тарихчиләр» мәним үнваныма нәләр демәдиләр?! Бир чохлары мәнә «Буржузија милләтчиси», бәзиләри исә «Халглар доетлуғунун дүшмәни» дејәрәк «Шуша» китабынын јандырылмасыны тәләб етдиләр. О заман Азәрбајчан КП МК-нын биринчи катиби олан мәрһум Вәли Ахундов (мән ону һеч дә ғынамырам, чүнки онун башга јолу јох иди. О, мәчбур иди ки, мәркәзин тапшырығыны јеринә јетирсин) чыхышында деди ки, «китабы Совет јазычысы јазмышдыр. Китаб халис буржуа мөвгејиндән јазылмышдыр». Ахундова нәтәһәр дејирләр, мин шүкүр. Бир нечә күн сонра марксист «тарихчиләрдән» Шәрифли, Фуад Әлијев, Огтај Әфәндијев «Бакински работчи» гәзетиндә бирликдә чыхыш едәрәк Москва ермәни лоббисинә вә Ирәван дашнакларына хош кәлсин дејә «Шуша» китабыны гејри-объектив сурәтдә «тәнгид» етдиләр.

1. Владимир Илич Лениндән, Леонид Илич Брежневә гәдәр.

Лакин марксист тарихчиләрлө јанашы милли гејрәтли алимләр дә тапылды ки, (мән һәлә инди дә онларын гејрәтинә вә кишили-јинә һејранам мәркәзи комитәнин бүросунда мәнә гаршы чыхыш едән «Тарихчиләрә» кәскин чаваб верәрәк мәни мүдафиә етдиләр. Мән бир даһа гејд етмәк истәрдим ки, о заман мәни мүдафиә едән Мәммәд Газыјев, Әләвсәт Гулијев, Исмајыл Һүсејнов, Чәмил Гулијев, Әнвәр Шүкүрзәдә вә Маһмуд Исмајылов кими милли тарихчиләр олмасайдылар, марксист демагоглар мәним китабымын башына чох ојунлар ачардылар.

Лакин МК бүросунда алимләрлө јанашы китабы мүдафиә едән Дөвләт хадимләри дә тапылды. О заман Али Советин Сәдри олан Мәммәд Искәндәрөв, Назирләр Совети Сәдринин биринчи мүавини Сүлејман Вәзирөв, Республика Дөвләт Тәһлүкәсизлик Комитәсинин Сәдри Һејдәр Әлијев кими чәсарәтли, мәтин шәхсијјәтләр мәнә арха дурдулар. Шәхсән Һејдәр Әлијевин көстәриши илә мәним тәҗиб олунмағыма сон гојулду... Јери кәлмишкән ону да гејд етмәк истәрдим ки, Һејдәр Әлијев мәним јарадычылығыма гајгы илә јанашмыш вә мәни һәмишә наданларын гәрәзли һүчумундан мүдафиә етмишдир.

Мән һәлә 1968-чи илдә һамыја хәбәрдарлыг етдим ки, ермәни милләтчиләри баш галдырырлар, дашнак тәшкилатлары чүчәрирләр. Онлар кеч-тез Гарабагы Азәрбајҗандан гопармаг, «Бөјүк Ермәнистан» — «Дәниздән-дәнизә» ермәни империјасы јаратмаг ешгинә дүшәчәкләр. Мән бир даһа халгы Степанакертдә, Һадрутда вә Гарабагын башга јерләриндә јаваш-јаваш чүчәрән, баш галдыран дашнак очагларына гаршы ајыг олмага чағырдым. О илләр мән һәр јәј-пәјыз ајларында Гарабагда, хүсусилә Шушада олардым. О заман Гарабагда нә ишләр төрәдилирдисә, дашнак идејалы интиликентләрин (хүсусилә ермәни зијалыларынын) үрәкләриндән нәләр кечдијини мән чох јахшы дујур, Гарабагын ичтима-сијаси вәзијјәти һаггында јерли, һәм дә республика мәтбуатында тез-тез чыхыш едирдим.

О заман Азәрбајҗан КП МК-нын икинчи катиби С. Козлов мәни сөһбәтә чағырыб деди ки, «сән кәл Андроник һаггында бу «сөһв» фикирләриндән әл чәк. Кәл, сәни көндәрәк Ирәвана, кет орада телевизија илә чыхыш едәрәк сөһвләрини бојнуна ал, ермәни

халгына јетир ки, сән Андроник һаггында сөһв етмисән. Андроник һәгигәтән милли гәһрәмандыр. Әкәр сән бүтүн бу ишләри көрсән, Ермәнистан рәһбәрлији сәни ССРИ Дөвләт Мүкафатына тәгдим едәчәкдир. Шүбһәсиз ки, мәним Козлова вердијим чаваб ајдын олмалыјды. Мән бу рус шовинистинә дедим ки, биздә јахшы бир халг мәсәли вар: дејәрләр: «Ешшәјә минмәк бир ајыб, дүшмәк ики ајыб». Мән һеч бир заман сиз дејән бу ишә киришмәрәм.

О әсәби һалда чәмкирди:

— Нијә киришмәзсиниз?!

— Чүнки Сиз дејән иш ермәни сәнәти, ермәни дәләдузлугудур, буну исә мән бачармарам.

— Нијә?

— Чүнки мән түркәм! Буна көрә дә һеч бир заман дашнага милли гәһрәмағ демәрәм.

Козлова баш тутмајан сөһбәтдән сонра јенә мәнә гаршы ифтиралар јагдырдылар, мәнә милләтчи дејән ким, милли әдавәти гызышдыран дејән ким вә с. вә и. Мән бүтүн бу һагсызлыга, әдаләтсизлијә дөзүрдүм. Она көрә ки, доғма Шушаны чанымдан да артыг севирдим, онун јолунда һәр бир чәзаны чәкмәјә һазыр идим. Мән тарихи сахталашдыра билмәздим. Минләрчә ушагларын башыны кәсдирмиш бир гулдур «милли гәһрәман» дејә билмәздим.

Артыг 9 илдир Гарабагын үстүндә өлүм-дирим мүһарибәси кедир. Ермәни гулдурлары рус ордусунун көмәји илә Азәрбајҗан әразисинин 20 фаизини зәбт етмишләр. Мәним доғма шәһәрим дә сатгынлығын гурбаны олмушдур. Машындан јыхылараг сол голумун вә чијнимин үч јердән сынмасы мәнә имкан вермәди ки, вәтәнә кедиб онун мүдафиәсиндә шәхсән иштирак едәм. Буну өзүмә һеч чүрә багышлаја билмирәм. Ахы мән өмрүмдә нәтәһәр дејәрләр, «арха сичовулу» олмамышам! 18 јашым тамам олмамышдан Икинчи Дүнја Мүһарибәсинин «Курск» танк дојүшүндә батареја командири олмуш, шәкси икидлијә көрә (тәвәзәкарсызлыга көрә охучудан үз истәјирәм) маршал Рокосовскидән орден алмышам. Бәс мән нијә вәтәнинин кешијиндә дурмадым? Онун Чанахгаласыны, Чыдыр дүзүнү мүдафиә етмәдим?! Јаш мәни боғур ... јаза билмирәм ... әлләрим учунур ... Шуша сәдәчә олараг тәкчә мәним вәтәним дејил,

Шуша Гарабағын чырпынан үрәжидир. Гафгазын консерваторијасыдыр. поезијамызын мәскәнидир, мусигимизин бешијидир.

Шушаны вермәк Пәнаһ ханын, Ибраһим ханын гәбирләрини тәһгир етмәк демәкдир. Шушаны вермәк Хан гызы Натәванын на-мусуну вермәкдир. Шушаны вермәк Гарјағдыоғлу Чаббарын, Садыг-чанын, Үзејир бәјин, Фикрәт Әмировун, Сејид Шушинскинин, Бүлбүлүн, Хан Шушинскинин, Гурбан Пиримовун, Рәшид Бейбудовун руһларыны әлә салмаг демәкдир. Шуша Азәрбајчанын милли намусу, гејрәтидир. Әкәр Шушаны верәриксә, буну кәләчәк нәсил-ләр бизә һеч чүрә бағышламајачаглар. Бүтүн бунлары дүшүнәркән адамы истәр-истәмәз бу суаллар нараһат едир:

Нечә олду ки, Шәргин бөјүк сәркәрдәси Ага Мәһәммәд шаһ Гаһар 100.000-лик ордусу илә Шушаны 33 күн кечә-күндүз франсыз топлары илә бомбардман етди, анчаг ала билмәди?! Нечә олду ки, Аббас Мирзә 80.000-лик орду илә Шушаны 48 күн мұһасирәјә алды, лакин шәһәрә кирә билмәди?! Нечә олду ки, Фәтәли шаһ Әфшар 60.000-лик ордусу илә Гаргар чајыны кечиб Шушаја кирә билмәди?! Нечә олду ки, тајгулаг Андроникин башкәсән гулдурлары шәһәрин 35 км-дән Шушаја јахынлаша билмәди?!

Мән истәрдим бу суаллара һәр кәсдән әввәл Азәрбајчаны фәләкәт гаршысында гојан Камран Бағыров, Әбдүррәһман Вәзиров, Ајаз Мүтәллибов кими рәһбәрләр чаваб версинләр. Бунлар исә Азәрбајчан халғына јох, Москваја, һәр кәсдән әввәл Горбачов кими фырылдагчыја гуллуг едирдиләр. Горбачов исә ермәниләрин чалдығы һаваја ојнајырды. Бүтүн бунлар барәдә мән «Бакински работчи», «Күнај», «Азәрбајчан», «Гарабаг» вә «Мүбаризә» гәзетләриндә јазмышам, рәһбәрлији тәнбей етмәклә, халгы Шушанын мүдафиәсинә чағырмышам.

Бүтүн бу јухарыда бәһс етдијимиз бир чох мәсәләләрә һәләлик дүзкүн чаваблар тапа билмәдијимизә кәрә шәһәрин 1988 — 1993-чү илләр гыса тарихини вә Гарабагда баш вермиш һадисәләри, китабын икинчи һиссәсиндә шәрһ едәчәјимизи охучуја сөз веририк.

Бир дә нәзәрә алмаг лазымдыр ки, мәмләкәтдә мұһарибә кедир. Һәләлик бизим үчүн ајдын дејил ки, бу ганлы мұһарибә нә илә гур-тарачаг. Буна кәрә дә шәһәрин сон бешиллик тарихинә (1988 — 1993) тохунмуруг. Гисмәт оларса, китабын икинчи һиссәсиндә бу

илләрдән (1988 — 1993) бәһс едәчәјик. Инди исә китабын: «Даг-ларда мұбаризә» фәслини тамамлајыб шәһәрин јетирдији исте'дад-лар һагғында сөһбәтә кечирик...

ИСТЕ'ДАДЛАР МӘСКӘНИ

«...Шушаны әбәс јерә поезија вә мусигинин бешији адландырмырлар. Демәк олар ки, Азәрбајчанын бүтүн мәшһур охујанлары вә чаланлары ... Шушада догулмушлар».

Сәмәд Вургун.

Шуша Азәрбајчанын мәдәнијјәт мәркәзләриндән биридир. Өз тәбии көзәллији, саф иглими вә аб-һавасыјла әвәзсиз бир јердир. Бу шәһәр мәшһур әдибләрин, шаирләрин, көркәмли бәстәкарларын, инчә сәсли ханәндәләрин вәтәнидир. Халг арасында јахшы демишләр:

— Шуша сағламлыг шәһәри, исте'дадлар мәскәнидир! Һәгигән беләдир. Чәсарәтлә демәк олар ки, Шушанын Азәрбајчана вердији исте'дадлары һеч бир шәһәр вермәмишдир.

Азәрбајчан Республикасынын Елмләр Академијасынын топладығы мәлүмата корә тәкчә XIX әсрдә Шушада 95 шаир, 22 мусигишүнас, 38 ханәндә, 19 хәтгәт, 16 нәггаш, 12 нүсхәбәнд, 5 астроном, 18 ме'мар, 16 һәким, 42-ә гәдәр мүәллим вә саирә олмушдур.¹ Бу бөјүк зијатлы дәстәси, Шуша шәһәрини мәдәнијјәт мәркәзинә чевирмәкдә вә бурада мәдәнијјәти инкишаф етдирмәкдә бөјүк рол ојнамышлар. Бу исте'дадларын тәшәббүсү вә јахындан иштиракы илә Шушада 10-а гәдәр әдәби, елми вә ајры-ајры сәһибләри әһатә едән мәчлисләр јарадылмышдыр.

Шуша ше'римизин инчисидир. Азәрбајчанын мәшһур шаири вә көркәмли дөвләт хадими Молла Пәнаһ Вагифин үрәји бу шәһәрлә дөјүнмүшдүр. Даим халгынын тәлејини дүшүнән бу бөјүк инсан Русија илә Азәрбајчан арасында сијаси вә игтисади әлагә јаратмаг тәшәббүсүнү бурада ирәли сүрмүшдүр.

Вагиф Шушаны чанындан артыг севмиш вә онун гәһрәмән мүдафиәсиндә әлиһә сийаһ алараг шәхсән иштирак етмиш, шәһәрин мүдафиәсини тәшкил етмәкдә Ибраһим хана јахындан көмәк етмиши.

Вагиф дедикдә биз илк нөвбәдә көзәллик һаггында дүшүнүрүк. Бу беһишт-чәннәт, һури-гылман көзәллији дејил, тәбиәт көзәллијидир. О, инсан көзәллијини Кә'бәдән, Мәккәдән, Мәдинәдән чох-чох јүксәк тутмуш, марал бахышлы, сона сығаллы, бәнөвшәдән тәзә, сүнбүлдән гәшәнк көзәлләрә «диним-иманым» демишдир:

*Еј кә'бәм, Кәрбәлам, Мәккәм, Мәдинәм,
Һәр заман кујиндә зијарәтимдир.
Гиблә дејиб, гашиларына баш әјмәк,
Кечә-күндүз мәним ибадәтимдир.*

Вагиф көзәлләри тәкчә реалист бојаларла тәсвир етмәклә, аја, күнә учалтмагла галмамыш, һәм дә онлары вәфалы, мәдәни, елмли, ше'рдән-сәнәтдән башы чыхан кими көрмәји арзуламышдыр. Бу да Вагиф поезијасынын ичтимаи әһәмијјәтини артырмышдыр.

Вагиф көзәллик шаири иди. Азәрбајчан поезијасы тарихиндә Вагиф гәдәр көзәлликдән бәһс едән икинчи бир шаирә раст кәлмирик. Онун руһу, варлығы, нәфәси белә гадын көзәллији иди:

Биз китабын әввәлиндә гејд етдик ки, Вагиф ики дәфә евләнмишдир. Әввәлинчи арвады Мәдинә, икинчи арвады исә Гызханым олмушдур. Гызханым Гарабағын Чинли кәндиңдән олан мәшһур Дүрбәнд бәјин гызы иди. Дүрбәнд бәј сон дәрәчә зәнкин мүлкәдар иди. Гызы Гызханым исә дүнја көзәли иди. Гарабағын тарихиндә ики мәшһур көзәл олмушдур: бири Ибраһим ханын күрчү арвадындан олан гызы Көвһәр аға, дикәри исә гејд етдијимиз кими Дүрбәнд бәјин гызы Гызханым. Вагиф Гызханымын шәрәфинә көзәл ше'рләр һәср етмиши. Гызханымын көзәллијинә мәфтун олан шаир јазмышды:

*Бир назик камаллы, бир назик ишли,
Ширин кәләчәкли, шәкәр күлүшлү,
Бир мәрчан додаглы, дүрдәнә дишли,
Бир чәваһир сөзлү, сәдәф дәһанлы.*

*Бир сәрхош кәзишли, кәзли ималы,
Бир Кә'бә зијарәтли, гиблә нумалы,
Бир мөләк шәкилли, һури сималы,
Бир чәннәт ешикли, ә'ла мәканлы.*

*Бир дурна авазлы, булбул нәвалы,
Бир Иса нәфәсли, Логман дәвалы.*

1. Бах: «Коммунист» гәзети, 8 август, 1945-чи ил.

*Бир бәнәфшә иҗли, әнбәр һәвалы,
Бир тәзә чәмәнли тәр кулүстанлы.*

*Вагифәм, севмишәм бир шух дилбәри,
Көзәлләр сәрдары, хублар сәрвәри.
Агызлар тә рифи, дилләр әзбәри,
Вилајәт ичиндә һәм адлы санлы¹*

Гарабагда Гызханымы истәјән чох олмушдур. Лакин нәдәнсә Дүрбәнд бәј гызыны Вагифә вермишдир. Гызын көзәллијиндән диванә олан Вагиф ше'рләринин бириндә Гызханыма хитабән дејир:

*Дәһанын сәдәфдир, дилләрин инчи,
Санасан агзын түстәдир, а гыз!
Хумар көзләрини севәндән бәри,
Дәрдә дүшүб чаным хәстәдир, а гыз!*

*Вагифәм, мән Мәчнун, сән мәним Лејлим,
Бахдыгча, көзүмдән төкүрәм сејлим,
Мән сәнә машләм, сәндәдир мејлим,
Демә, сәндән гејри кәсдәдир, а гыз!*

Нәһәјәт, Вагиф арзусуна чатыр. Гызханымы алып. Ел адәтијлә тој вурдуруп. Нәдәнсә Гызханым тоја кәлмәкдә бир гәдәр кечикир. Бу «кечикмә» Вагифи һөвсәләдән чыхарыр:

*Дүјүн² олду бүтүн хублар жыгылды,
Кәлмәди бир бизим күлбәдән кәлин,
Сән кәлмәдин дејә, јаса батмышам,
Кәлә көр еј зүлфү јасәмән кәлин.*

*Бир гәдәм бас ки, тој өз тојундур,
Тојлар јарашыгы сәнин бојундур.
Моллалар мәскәни сәри кујиндир,
Әл чәк бу назу-гәмзәдән, кәлин.*

*Саз тутулуб јүз мин сәнәм ојнаса,
Чәм олуб руми әчәм ојнаса,
Көјдә мәләк, јердә адам ојнаса,
Һәззим олмаз һәркиз өлкәдән кәлин!*

1. Шаир бурада Дүрбәнд бәјә ишарә едир. (Мүәллиф.)

2. Бә'зән тоју дүјүн илә гарышдырырлар. Тој башга, дүјүн дә башгадыр.

*Кәл ојна әлине кәлагај дола,¹
Бујур шабаиш версин Вагиф тәк гула!
Һејран галыб десинләр: кимин ола
Кәклик кими сәкиб бу сүзән кәлин.²*

Вагиф өз дөврүнүн ән елмли, ағыллы адамы, ән тәдбирли дәвләт хадими олмушдур. Һеч дә сәбәбсиз дејилдир ки, халг онун шә'нинә: «Һәр охујан Молла Пәнаһ олмаз...» мисалыны јаратмыш, нәсилдән-нәслә јашатмышдыр. Вагиф бир дәвләт хадими кими, Азәрбајчанын кәләчәјини халглар достлугунда көрмүшдур. О, рус халгы илә јахынлыга чан атмыш, доғма торпагынын тәһлүкәсизлијини халгларын бирлијиндә ахтармышдыр.

Биз гејд етдик ки, Вагиф көзәллик шаири иди. О, көзәллијин дә гурбаны олду. Мәнчә јухарыда Вагифдән бәһс едәндә охучуја ајдын олду ки, Вагифин өлүмүнә бир сәбәб дә онун арвадынын сон дәрәчә көзәл олмасы иди. Мәһәммәд бәј Чаваншир Гызханымы алмаг үчүн Вагифи арадан көтүрмәлијди... Ону да дејим ки, Гызханымын көзәллији онун өзүнә дә гәним олду. Доғрудур, көзәллик Аллаһ веркисидир. Кәрәк онун гәдрини биләсән. Көрүнүр Гызханым бу Аллаһ веркисинә биканә олмушдур. Вә тәсадүфи дејилдир ки, Вагифдән сонра дөрд дәфә әрдә олмушдур.³

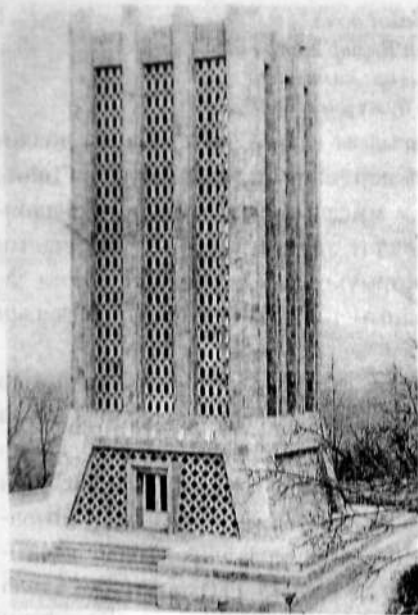
Азәрбајчан милли мәдәнијјәтинин көкү чох дәриндир, тарихин ән гәдим - тарихчиләр тәрәфиндән јазылмамыш илләринә кедиб чыхыр. Азәрбајчан милли мәдәнијјәтини мин бир улдузлу көјә бәнзәтмәк олар. Бу сөнмәз улдузларын арасында ән кур ишыг сачанларын өз јери, өз ады вә өз сәмти оланлардан бири дә Вагифдир.

Вагиф XVIII әсрдә јазыб, јаратмышдыр, демәк аздыр. Чүнки, Вагиф дедикдә биз илк нөвбәдә реализм вә хәлгилик һаггында дүшүнүрүк. Вагиф көзләримиздә бир јениликчи шаир кими, өз доғма торпагына, өз елине-обасына сон дәрәчә бағлы бир устад сәнәткар кими чанланыр...

1. Вахитлә Гарабаг тојларында кәләгајыны әлә долајыб ојнаардылар. (Мүәллиф.)

2. Бах: С. Мүмтаз. Көстәрилән әсәри, сәһ. 59 — 60

3. Гызханымын биринчи әри Вагиф, икинчи әри Мәһәммәд бәј, үчүнчү Ширванлы Мустафа хан, дөрдүнчүсү Сарычалы Һүсејн бәј вә нәһәјәт, бешинчиси мајор Аббасгулу бәј олмушдур.

Молла Понах Вагифин мөгбөрәси.

Вагиф поетик дилимизин җарадычысыдыр. Тәсәдүфи дежилдир ки, Фирудун бәҗ Көчәрли Вагифи «әдәбиҗатымызын баниси, мүәссиси» адландырагаг геҗд едир ки, бүтүн Гафгазда Вагиф кими дили пирын, садә, хошкәлам вә мүгтәдир бир әдиб зүһур еҗләмәҗиб. Вагифин ел арасында мәшһур олмасынын әсас сәбәби онун рәван тәбинин олмасы, гафиҗәләринин, көзәл кәламынын аҗдын вә ахычы олмасыдыр. Шаир нә җарадыбса, булаг кими саф олан догма ана дилиндә, ана шивәсиндә җаратмышдыр. Онун ше'рләриндә түрк сөzlәри елә мәһарәтлә нәзмә чәкилибдир ки,

охуҗанлары вәләһ едир. Мәсәлән, бу садәликдә, аҗдын ләһчәдә һеч бир түрк шаири гафиҗәләр төртиб етмәҗиб:

*Хумар-хумар бахмаг көз гәҗдасыдыр,
Лалә тәк ғызармаг үз гәҗдасыдыр.
Пәришанлыг зүлфүн өз гәҗдасыдыр,
Нә бади-сәбадан, нә шанәдәндир.*

Бир сөzlә, биз Вагифи милли шаир кими танымагта ону бир даһа Туран дүнҗасынын бөҗүк сәнәткары кими таныҗырыг...

Халҗымызын мәшһур шаирләриндән бири олан Гасым бәҗ Закир Шушада доғулмушдур. (1784 — 1857). О, Шушада бәҗ атмыш, бу җерин чичәкләрини гохламыш, булагларындан су ичмиш, саф һавасыны удмушдур. Бу җердә бөҗүк бир елин, адәт-ән'әнәләри, мүбариз руһу Закирин гәлбинә ахмышдыр. Өз һәмҗерлиләри арасында җашан Гасым бәҗ Закир онларын дәрдинә шәрик олмуш, өз кәскин гәләми илә халҗын дүшмәни олан рүшвәтхор чиновникләри, бәҗзәләләри вә руһаниләри ифша етмишдир. Закир Азәрбаҗчан әдәбиҗа-

тында тәнҗиди-реализмин вә сатирик әдәби чәрәҗанын илк бүнврәсини гоҗанлардан бири олмушдур. О, еҗни заманда азад севки тәрәннүм едән лирик бир шаир кими дә мәшһурдур. Халҗ шаири Сәмәд Вургун Закири хусуси бир мәһәббәтлә севмиш, онун зәнкин вә рәнкарәнк җарадычылыгына җүксәк гиҗмәт вермишдир. Мәшһур әдәбиҗатшүнас Фирудун бәҗ Көчәрли исе Закири Шәргин бөҗүк дүһасы, Иран шаири Шеҗх Сә'ди илә мүҗәһисә етмишдир. Закирин көзәл симасындан вә икидлиҗиндән бәһс едән мәшһур тәдҗигатчы алим Салман Мүмтаз җазмышдыр:

«Закир уҗабәҗлу, алакәзлү, көзәлүзлү, шүҗәәтли бир шәхс иди. Рзағулу бәҗ Вәзировун җаздыгына көрә полковник Миклачевскинин сәркәрдәлиҗи илә Зағаталаҗа кедән Гарабағ атлы гошунунун ичәрисиндә Закир дә вар имиш. Бир күн ләзки түфәнҗини дүзәлдиб Миклачевскини вурмаг истәркән Закир ат сәҗирдәрәк ләзкинин түфәнҗини алмыш, өзүнү дә тутуб әсир етмишди. Буну ше'рләринин бириндә өзү сәҗмазҗана сәҗләдиҗи кими, көзәл бәҗлу, шүҗәәтли олдуҗуну да аҗры ше'рләриндә ишарә етмишдир».

*Мән өзүм дә бир күн чыхдым чәвләна,
Көз дәҗмәсин, җолум дүшдү о җана;
Бир түфәнҗли ләзки, мәрду-мәрданә
Тутулуб әлимдә кирифтәр олду.*

*Раһи-мүсәбәтдә кечмишәм чандан,
Мүхәннәсдир горхан бир гашыг гандан;
Еһтиҗатым җохдур пашадан, хандан.
Аналар доғубдур шири-нәр мәни!*

Биз Гасым бәҗ Закири поезиямызын тарихиндә мүбариз вә сати-

Гасым бәҗ Закир.

рик шаир кими танымагла, ону бир даһа лирик бир шаир кими дә танырыг. Оун инчә гошмалары вә рәван гәзәлләри мәшһурдур. Закирин гәзәлләриндән ајдын олур ки, о, Азәрбајҗан мусигисинә, хүсусилә классик муғамлара јахындан бәләд имиш. Шаир гәзәлләринин бириндә муғамларын вә мусиги аләтләринин адларыны белә чәкмишди:

*Хачә, белә сәвдә, белә базар әлә дүшмәз,
Фәри ејлә дүканы.
Бу сағији-садә, меји-кулнар әлә дүшмәз
Новруз заманы.
Һәм мүтрүбү неј, чәнкү дәфү тар әлә дүшмәз,
сүр ејши-чәваны.
Чүн дөвр мүхалифди, диқәр јар әлә дүшмәз,
Чалдыр ашураны.
Вер шүглүнү Шәһназә ки, зинһар әлә дүшмәз,
Чәк овчә сәданы -
Дүкаһу Секаһ? ич меји, тәкрар әлә дүшмәз,
Кәрм ејлә һәваны.
Аһәнки-сәфабәхишү, хошәтвар әлә дүшмәз,
Чүн әһли Ираны -
Ахтармаг илә мөвсими-кулзар әлә дүшмәз,
Азәрбајҗаны.
Һүчазү Нишабурә ону ејләмә һәмта
Һәм мүлки-Ирагә.¹*

Гасым бәј Закир Азәрбајҗан әдәбијјатынын классикләриндән биридир. О, јадачылыгында бөјүк Фүзули вә Вағиф ирсини нәинки давам етдирмиш, һәм дә бу ирси зәнкинләшдирәрәк өзүнүн сатирик ше'рләри илә тәнгиди реализмин әсасыны гојмушдур.

Закирин јадачылыгы бир чох елм вә мөдәнијјәт хадимләринин дигтәт мәркәзиндә олмушдур. М. Ф. Ахундов, А. Берже, М. М. Нәваб, Н. Б. Вәзиров, С. Мүмтаз, Ј. В. Чәмәнзәмәнли, Ф. Гасымзадә, Һ. Араслы, С. Вургун, К. Мәммәдов Закирин сәнәткарлыг гүдрәти һагында бир сыра дәјәрли әсәрләр јазмышлар.

Азәрбајҗанын мәшһур тәдғигатчы вә тәнгидчи алимн Фиридун бәј Көчәрли Закирин әдәбијјат тарихиндәки ролуну јүксәк гижмәт-ләндирәрәк јазмышды:

1. Бу бондлоки «Раст», «Мүхалиф», «Әширан», «Шәһназ», «Дүкаһ», «Секаһ», «Азәрбајҗан», «Һичаз», «Нишабурн» вә «Ираг» исимләри һәм муғам, һәм дә муғам шо'баләринин адларыдыр. (Мүәллиф.)

Гасым бәј Закир һәгиги бир милли шаир имиш. Өз әсринин ајнасы олубдур вә мәншәти-миллиј-јәсини — нечә ки, вар имиш, — ејни илә јазыб, бизим үчүн бөјүк бир јадикар гојубдур. Өз әсриндә шајани-дигтәт олмуш олан бир шеј гојмајыбдыр ки, «она әл апар-мамыш олсун».¹

Шушанын јетишдирдији истә-дашлардан бәһс едәркән, Хуршидбану Бәјим (Натәван) һагында да-ныңмамаг олармы? Ахы онун ли-рикасындакы сары сим узун заман бу јерләрдә инләмишдир. Натәван (1830 — 1897) XIX әсрин ән көркәмли Азәрбајҗан шаирәсидир. Хуршидбану Бәјим Натәван Ибраһим ханын нәвәси, Мешдигулу ханын гызыдыр.

1845-чи илдә атасы Мешдигулу ханын өлүмүндән сонра ханлыг онун әлинә кечмиш вә о, Гарабагда «Хан гызы» ады илә мәшһур олмушдур. Натәван өз әсринин мөдәни вә габагчыл бир гадыны иди. О, һәм шаирә, һәм дә рәссам иди. Шаирә Гарабагда ше'рин тәрәг-тиси уғрунда чалышмыш вә әдәби мәчлисләрин јадаылмасында тәшәббүс көстәрмишдир. Натәван Гарабаг шаирләринә дәрин һөр-мәт бәсләјир, онларын мадди гајгысына галырды. 1872-чи илдә шаирә Мирзә Рәһим Фәнанин јахындан көмөји илә Шушада «Мәч-лисә-үнс» (достлуг мәчлиси) ады илә әдәби мәчлис тәшкил етмишди. Бу мәчлисә Шушанын: Мирзә Садыг Пирани, Мирзә Рәһим Фәна, Јузбашы оғлу Һәсән, Мәммәдәли бәј Мәхви, Мамо бәј Мәман, Мирзә Мәһәммәд Катиб, Мирзә Әләскәр Нөврәст, Һачы Аббас Акаһ, Исмајыл бәј Дарүчә вә башга гәзәл шаирләрини чәлб етмишди. Натәван һәтта мәчлисә мадди јардым көстәрәрәк мәчлис үзвләрини руһландырырды.

1. Бах: Ф. Б. Көчәрли. Көстөрилән әсәри, сәһ. 377.

Хуршид Бану Натәван.

Натəван җаратдыгы əдəби мəчлисин җығынчагларына Гарабағын шаирлəри илə баһəм ел ашыгларыны вə халг ханəндэлəрини дə дə'вəт едəрди. Онун мəчлисиндə о дəврүн Һачы Һүсү, Мəшəди Иси, Кештазлы Һəшим, Гарҗагдыоглу Чаббар, мəшһур тарзəн Садыгчан кими охужуб чаланлары җахындан иштирак едэр, мəчлис шаирлəринин гəзəллəрини муғам үстүндə охужардылар. Шүбһəсиз ки, ханəндэлəр əн чох Натəванын гəзəллəринə мүрачиəт едəрдилəр. Хүсусилə Натəванын кədəрли, интим, сентиментал рүһлу гəзəллəрини бəјүк усталыгла охужан Гарҗагдыоглу Чаббар «Баяты-Ғачар» охужаркən Натəванын «Јохдур» рəдифли гəзəлинə мүрачиəт едəрди:

*Фəлəк мən тəк бу дүңҗада гəму мəһнəт чəкən јохдур,
Бу гəдри сəһфеји-рухсарə көз јашы тəkən јохдур.
Нə бəдбəхтəм худавəндə эниси-гəму кусарым јох,
Чикəрхун олмушам биллаһ, бу дəрдими билən јохдур.
Мəризиди-ешгинəм чана, үрəјимдə иштирабым чох,
Тəбиблəр бəдкүман олмуш, мənə дəрман верən јохдур.*

Шушалы гəчалар сəјлəјирлəр ки, Натəван өмрүнүн сон иллəриндə мəһəррəмлик мərəсимлəриндə җахындан иштирак едэр, дəрдли вə гəмли агламағы илə башгаларындан сечилəрди. Натəван севимли оғлу Мир Аббасы итирдикдən сонра һəјаты дəрд-гүссə ичəрисиндə кечмишди. 19 јашлы оғлуну итирən шаирə о гəдэр агламышдыр ки, өмрүнүн ахыр иллəри көзлəри кор олмушдур. Дејилəнə кəрə Натəван оғлуна һəср етдији гəзəl вə гəсидэлəри јасларда муғам үстүндə һəзин сəслə ағы дејиб аглајармыш.

Натəван јохсуллара кəмək едən, халгын җағғысына галан, əлиачыг, хејирхəһ бир гадын иди. Натəван севимли јурду Шушаны абад вə јарашыглы бир шəһэр кəрмək арзусу илə јашамышдыр. Шушанын абадлашмасында онун бəјүк хидмəтлəри олмушдур. О, үчмəртəбəли сарај тикдирир, кəрпүлəри вə јоллары тə'мир етдирир. Бу көзəl вə хејирхəһ инсанын өмрүнүн сон иллəри чох дəрдли вə гəмли кечмишди. Натəван Азэрбајчан əдəбијјаты тарихиндə сентиментал-романтик гəзəl жанрынын кəркəмли бир нүмəјəндəсидир.

*Варымды синəдə дəрдү-гəми-нəһан, өлүрəм!
Фəда олум сənə, кəл ејлə имтаһан, өлүрəм...*

рəдифи илə башланан гəзəли ханəндэлəримиз тэрəфиндən севилə-севилə охунур.

Натəван хан гызы олдуғундан, сарајда бəјүмүш вə сарај тəһсили кəрмүшдү. Фарсча, әрəбчə јүксək савада малик бир шаирə иди. Бу инчə тəбə малик олан шаирəнин ше'р сənəткарлыгындан башга рəссамлыг габилијјəти дə вар иди. О, јаздыгы мөвзуја даир, ше'ринин əтрафында шəкиллəр чəкəрмиш. Натəванын диллəрдə кəзən мəшһур «Өлүрəм» гəзəлинин башында шаирə өз əлилə бир гуш шəкли чəкмиш, алтында исə оғлуна бир итһаф јазмышдыр.

Биз јухарыда гејд етдик ки, Натəван, атасы Мəһдигулу ханын өлүмүндən (1845) сонра формал олса да Гарабағын ханы иди. Һәр јердə «Хан гызы» ады илə мəшһур иди. О, Гарабаға, хүсусилə Гарабағын пəјтахты Шуша шəһəринə кəлən елм, мəдəнијјəт хадимлəрини, елəчə дə дəвлəт вə һərби хадимлəри гəбул едэр, онларла ич-тимаи, һəм дə бир дəвлəт хадими кими сəһбəт вə данышыглар апарды. Натəванын шəхсийјəти мүасирлəринин дигтəтини чəлб едəрди. О, Азэрбајчанын бəјүк драматургу вə мүтəфəккири Мирзə Фəтəли Ахундов илə шəхсən таныш олмушдур. Бу танышыг 1847-чи илдə олмушдур.

Əлимиздə олан архив сənəдлəринə кəрə М. Ф. Ахундов Гарабаға —Шушаја ики дəфə кетмишди. Биринчи сəфəри гејд етдијимиз кими 1847-чи илдə олмушдур. Һəмин ил Хан гызы Натəван илə Хасаж Хан Усмијевин тој шəнлијинə дə'вəт олуан Гафгаз чанишини кнјаз М. С. Воронсов бə'зи сəбəблəрə кəрə кедə билмəмишди. Мəшһур тəдгигатчы Салман Мүмтазын јаздыгына кəрə кнјаз һəмин тоја Мирзə Фəтəлини кəндəрмишди. Мирзə Фəтəли Хан гызынын тојунда Гасым бəј Закирлə таныш олмушдур.

Јери кəлмишкən бурада бир һашијə чыхмаг истəрдим. Мирзə Фəтəлинин Гасым бəј Закирə јаздыгы мəkтублардан (ше'рлəрдən) мө'лум олур ки, о, Хан гызынын тојунда оларкən нəдөнсə араја инчиклик дүшүр. Буна кəрə дə о, Закирə јаздыгы ше'рлəринин бириндə белə ишарə едир:

*...Өзкə чəфаларын дурсун кəнарə,
Нə лазым һәр бирин салмаг шүмарə.
Хејр ишинə онун мən о дијарə,
Шадү-хүррəм кетдим, җајымдым бəсхəр.*

Лакин сонракы бәндән мә'лум олур ки, бурада тәгсир Мирзә Фәтәлинин өзүндә олуб. Буну онун өзү белә е'тираф едир вә Закирдән хаһиш едир ки, кет мәним әвәзимдән Натәвандан үзр истә:

*Мәним вәр кәрчи бир аз кунәһым,
Сән кет һүзуруна ол үзрәһым.*

Бизим үчүн чох мараглы оларды, әкәр билсәјдик ки, Хан гызы илә Мирзә Фәтәли арасында олан инчиклик нә үстүндә олуб? Тәәсүф ки, әдәбијјатшүнасларымыз индијә гәдәр сусурлар. Фиридун бәј Көчәрли исә бу инчиклијин сәбәбини Хан гызынын Мирзә Фәтәлијә гаршы сојуглуғунда көрүр.

Истәр Мирзә Фәтәлинин вә истәрсә дә Гасым бәј Закирин Натәвана аид ше'рләри вардыр.

Натәванын дүнја әдәбијјаты хәзинәсинә 301 чилд әсәр вермиш мәшһур франсыз јазычысы Александр Дүма илә көрүшү дә чох бөјүк мараг кәсб едир. Мә'лум һәгигәтдир ки, А. Дүма јазычылығдан башга тарихдә бир сәјјаһ кими дә мәшһурдур. О, бир сыра өлкәләри кәзмиш, јерли әһалинин јашајыш тәрзи, етнографик хүсусијјәтләри, мусиги мәдәнијјәтилә марагланмышдыр. Тәсадүфи дејилдир ки, бөјүк әдиб сәјаһәт етдији өлкәләрин көркәмли адамлары илә көрүшмүш вә онларла јахын әлагә сахлајараг мәктублашмышды. Башга Авропа сәјјаһлары кими А. Дүманы да рус империясынын әразисиндә јашајан халғларын тәлеји, Русијада тәһкимчилик һүгүгү әлејһинә олан үсјанлар, хүсусилә Гафғазда чар зүлмүнә гаршы 25 ил гәһрәмәнчасына мүбаризә апаран Шејх Шамил һәрәкаты марагландырырды. Јәгин ки, бу һадисәләрлә јахындан таныш олмаг мәгсәдилә о, Русија вә орадан да Гафғаз сәфәрә чыхмышды. Бу сәфәриндә А. Дүманы јахын досту Молтенинин актјор труппасы, мусиги вә рәггасәләр мүшајиәт едирдиләр.

Дүма Тифлисә кәлир. Шәһәрин гәдим абидәләри, көзәл мәнзәрәләри илә таныш олдугдан сонра, 1858-чи илин августунда Владигафғаз шәһәрини кәзир, бурада бир нечә күн галыб Дәрбәндә јол алыр. Дәрбәндин гала һасарларыны сејр етдикдән сонра ағ чадырлы арабаларла Бақыја кәлир. О заман Бақы гәза шәһәри иди. Бурада 10 минә јахын әһали јашајырды. Губернија шәһәри исә Шамаһы иди.

Хан гызы Натәван ушағлары илә. 1858-чи ил.

...А. Дүма Бакыда оларкән, јә'ни 1858-чи илин нојабрында тәсдүфән Хан гызы Хуршидбану Натәван да аиләси илә Бакыја кәлмишди. Кәмин пајыз күнләринин бириндә Бакы губернатору М. Пигулевски Дүманы өз свинә гонаг дә'вәт едәркән Хан гызы Натәван, әри Хасаж хан, анасы Бәдирчәһан бәјим, оғлу Мехдигулу хан вә гызы Ханбикә илә губернаторун гонагы идиләр. Дүма Пигулевскинин свиндәки зијәфәтдә Гарабағдан кәлмиш гонагларла көрүшүш вә өзүнүн «Гафгаз сәфәри» китабында бу көрүшдән алдығы хош тәәсүраты белә ифадә етмишди: «Биз фәјтона миниб дә'вәт олундуғу муз евә тәрәф јолландыг. Мән гонаг отагына дахил оларкән ев саһиб мәнни күләрүзлә гаршылады. Бизи гаршылајанлар ичәрисиндә ев саһибинин 34 јашлы бачысы вә 16 јашлы гызы да вар иди».

А. Дүма Европа гәјдасында гаршыландыгына көрә, Хуршидбану Бәјим вә анасы мөчлисдә ачыг үзлә отурмушдулар. Бу исә Дүманы даһа чох һејрәтләндирмиш, хүсусилә Натәванын көзәллији франсыз гонагыны мөфтун етмишди. Јазычы Натәванла көрүшүнү белә тәсвир едир:

«...Мән олан гонаглыгда ики татар (түрк — *Ф. Ш.*) кнјаз гадыны вә кичијинин әри дә'вәт олунмушлар. Е'тираф етмәлијәм ки, онлар кәлишимизи сәбирсизликлә көзләдикләриндән, бизи һәддиндән артыг севинчлә гаршыладылар. Гадындардан бири Гарабағын ахырынчы ханы Мехдигулу ханын арвады, диқәри исә онун гызы иди. Ананын гырх, гызынын исә ијирмидән бир аз артыг јашы оларды». А. Дүма хатирәләриндә Натәванын әри Хасаж хан Усмијеви белә тәсвир едир: «...Хасаж хан Усмијев 35 јашлы, мөғрур вә јарашыглы бир киши иди. Франсыз дилини парислиләрдән һеч дә пис данышмырды. О, әјнинә чәркәзи чуха кејмиш, башына гәләми папаг гојмушду. Белиндә гызыла тугулуш хәнчәр асылмышды. Кнјазын франсызча данышыгына, ағына, мөдәнијјәтинә, һејран галмышдым.»¹

А. Дүманын јазыларындан ајдын олурду ки, о, Хасаж ханла вә арвады Хуршидбану Бәјимлә бир нечә дөфә көрүшүш вә бу көрүшләрин бириндә Дүма Хасаж хана тапанча бағышламыш, әвәзиндә Натәван јазычыја ики архалыг вә өзүнүн тохудуғу пул кисәчјини һәдијјә вермишдир. Тәәсүф ки, Натәванын шаирлијиндән Дүманын

1. Бах: А. Дүма. «Гафгаз сәфәри». Тифлис, 1861-чи ил, сәһ. 335 — 336.

хәбәри олмајыб. Көрүнүр Натәван тәвазөкарлыгдан бу барәдә сөһбәт ачмајыб. Дејиләнә көрә А.Дүма Хан гызы илә худаһафизләшәркән она фил сүмүјүндән дүзәлдилмиш шаһмат тахтасы бағышламышдыр.

Александр Дүманын Азәрбајчана сәфәриндән 20 ил сонра Гарабаға илк сәјјаһ гадын — Карла Серена сәфәр (1877 — 1878) етмиш вә «Мәним сәјаһәтим» адлы әсәр јазмышдыр. К. Серена Азәрбајчанын бир чох јерләрини кәздикдән сонра Гарабаға — Шуша галасына кәлмишди вә бурада Хан гызы Натәванла көрүшүшдү. К.Серена Натәванла көрүшүнү белә хатырлајыр:

«Бу принссеса аилә сәнәдләри әсасында тарихи һадисәләри јанымдача тәрчүмә едиб мәнә верди. Бурадакы мө'луматлар мәнни инандырды ки, тарих мұхтәлиф јолларла јазылып вә чох вахт һәгигәт дәјишдирилир. Бә'зән әввәл јазылмыш бир јалан милли вә фәрди һадисәләр һагда рә'ји сахталашдырмаг үчүн кифәјәт едир. Һадисә јериндәчә улу бабалары галиб, јахуд мөғлуб ролуну ојнамыш адамлары динләмәк даһа мараглыдыр.»¹

К. Серенанын да А. Дүма кими Натәванын шаирлијиндән хәбәри олмајыб. Лакин К. Серена Гарабағын кечмиши һагтында һеч бир мө'луматы олмадыгына көрә Натәванын сөһбәтләринә бөјүк мараг көстәрмишдир.

К. Серена Натәвандан башга Шушада бир нечә аиләнин гонагы олуб. Лакин о, бу аиләләр ичәрисиндә тәкчә Иран шаһзадәси Бәһмән Мирзәнин оғлу Рзагулу Мирзәнин адыны чөкир.

Натәван ејни заманда рус чарларындан I Николајла вә III Александрла да көрүшүшдүр. 1888-чи илин 10 октјабрында рус чары III Александр арвады вә оғлу II Николајла Тифлиسدән кечиб Көнчәјә кәлир. Хан гызы Натәван да императору гаршыламаг үчүн Көнчәјә кәлир. Натәван чары милли кејимдә (әјниндә баһалы малдан дон, белиндә гызыл кәмәр, бармагларында гара брилјантдан үзүкләр вә башында гијмәтли даш-гашла бөзәнмиш чалмада) гаршыламышдыр. Шүбһәсиз ки, Хан гызы Гарабағ гонагпәрәстлијини унутмамышды. О, чарла көрүшәндә она ә'ла тохунмуш Гарабағ хәли-кәбәси, императорун арвадына тамам гызылла бөзәдилмиш јәјлыг, оғлу

1. Бах: «Гобустан» инчәсәнәт топлусу. 1985-чи ил, № 4, сәһ. 27.

Николаја исә јундан тохунмуш ат чулу багышламышды.¹

Натәван, Хасаж хандан сонра папагчы Сејид Һүсејнә әрә кетмишди. Натәванын бу һәрәкәти Гарабаг бәјләрини, хусусилә онун гоһумларыны һидләтләндирмишди. Хан ғызаны алмағ үчүн бир чох бәјләр, ханзадәләр, күрчү кијазлары, Иран шаһзадәси Бәһмән Мирзә, һәтта өз гоһуму Чәфәргулу хан она тәклифләр етмишләр. Лакин Натәван бу тәклифләри рәдд етмиш вә Сејид Һүсејнә әрә кетдијинә көрә ону ғынајанларә демишдир: «Мән вара-дәвләтә, ада-сана јох, кишијә әрә кедирәм!»

Натәванын ачығ фикирли, сәрбәст доланмасы бир чохларыны нараһат едирди. Буна көрә дә она һәсәд апаранлар ону нүфуздан салмағ вә биабыр етмәк тәшәббүсүнә әл атарағ шаир Абдулла бәј Асинин јахындан иштиракы илә она бир һәчв јазмышлар. Дејиләнә көрә һәчви јазанлар Натәванын халғ арасында һөрмәт вә нүфузундан горхарағ һәчви ханлығ евиндә бәсләнән көјөрчинин ајағына бағлатдырыб бу васитә илә Натәвана көндөрмишләр. Лакин бир гәдәр кечдикдән сонра шаир Абдулла бәј Аси өз гәбәһәтини дәрк едәрәк тутдугу бу ишдән чох пешман олмушдур. Бу һәчвдән хәбәр тутан бәјүк шаиримиз һачы Сејид Әзим Ширвани Натәваны мүдафиә етмиш, Асијә чаваб оларағ һәчв јазмышдыр.

Натәванын әмрүнүн ахыры чох дәрдли вә гүссәли кечмишдир. Кәндләринин, вар-дәвләтинин әлдән чыхмасы ону ағыр еһтијача дүчәр етмишдир. Һәтта иш кәлиб о јерә чатмышдыр ки, Гарабағын мәшһур Хан ғызы борча белә дүшмүшдү... Бүтүн бу ағыр дәрәгүссәдән вә изтираблардан шаирәни јалныз әлүм «хилас» едә билди... Нәһајәт, Натәван 67 јашында көзләрини әбәди оларағ јумду.

Натәванын әлүмү илә онун јаратдығы әдәби мәчлис дә дағылды... Халғ шаири Мәммәд Раһим ше'рләриндә Натәваны тез-тез јад едәрәк онун сәнәтинә вә шәхсијәтинә јүксәк гијмәт верәрәк јазмышды:

«Натәван хусуси стилә малик, орижинал шаирләр сырасына дахил олан сәнәткарларымыздандыр. Фүзулидән сонра гәзәл јазан шаирләрдән чох азы бу јолда мүвәффәғ ола билмиш, өзүнүн хусуси дилни, дил ширинилијини, тәбиилијини, орижиналлығыны горумушдур.

¹ Бах: «Гағиз календары» 1889-чу ил, сәһ. 72.

Бу күн белә, бир чох ханәндәләр онун гәзәлләрини севә-севә охујурлар. Сәлиетлик, сүн'и бојалардан узаклығ Натәван гәзәлләринин әса-сыны тәшкил едир. XIX әсрин мәшһур шаири олан Натәван әдәбијат тарихиндә өзүнә көрә мүәјјән бир јер тутмушдур».¹

Шушанын јетиширдиди бәјүк сәнәткарлардан бири дә шаир Мир Мәһсүн Нәввабдыр (1833 — 1918), Нәвваб XIX әсрин табагчыл шәхсләриндән бири олмушдур. О, шаир, рәссам, мусигишүнас, астроном, хәт-тағ, нәгташ, дүлкәр, кимјакәр, ријазиијатчы, һәм дә һипнозчу иди. О, охучулары мәдәни јениликләрлә таныш етмәк үчүн гираәтхана ачарағ бура Бақыдан «Әкинчи», Тифлисдән «Зија», «Кәшкүл» вә саир јерләрдән марағлы гәзет вә мәчмүәләр көтирдәрди. Нәвваб јүзә гәдәр Гарабағ шаирләри һағында мә'лумат верән «Тәзкиреји-Нәвваб» ады китабын мүәллифидир. Нәввабын «Тејмурләнкин портрети», «Чичәкләр» вә «Гушлар» кими рәсм әсәрләриндә дәрин бир һәјатилик һиссә олунур. Нәввабын кустар чап машыны олмушдур. О, Шуша шаирләринини ше'рләрини бу машында чап едәрәк әһали арасында јайырды: «Мәчлиси-Үнсүн» тәшкилиндән бир аз сонра Нәввабын тәшәббүсү илә «Мәчлиси-Фәрәмушан» ады илә икинчи бир әдәби мәчлис тәшкил едилмишди. Бу мәчлисә башла Нәвваб олмагла Абдулла бәј Аси, Фатма ханым Кәминә, Мәшәди Әјјуб Баки Хан Гарабаги, Әбүлһәсән Шаһид вә башга шаирләр дахил идиләр.

Мәчлисин үзвләри һәм бири-бирләрилә, һәм дә «Мәчлиси-Үнсүн» үзвләри илә ше'рләширдиләр. Нәввабын јүз ил бундан әввәл Шушада јашадығы евин, дәрә дејији мәктәбин диварларына вә «Бә-

Мирмәһсүн Нәвваб.

¹ Бах: Натәван. «Ше'рләр». Бақы, 1938-чи ил, сәһ. 6-7.

жүк Мәсчид»ин минарәләринә чәкдији рәсм вә нахышлар индијә гәдәр өз тәрәвәт вә парлаглыгыны итирмәмишдир. О, Шушанын мусиги мәркәзинә чеврилмәси үчүн әлишдән кәләни әсиркәмирди. Нәвваб мәшһур ханәндә һачы һүсүнүн јахындан кәмәји илә «Ханәндәләр мәчлис» тәшкил етмишди. Онун мусиги мәчлиси Харрат Гулунун вә Кор Хәлифәнин мәчлисләриндән сонра шәһәрин мәдәни һәјатында көркәмли јер ојнамышды.

Нәввабын мәчлисинин мәгсәди јени ханәндәләр нәсли јетиширмәк, ифачылыг сәнәтини күтлә арасында јажмаг вә классик Азәрбајчан муғамларыны инкишаф етдирмәк иди. Һәмин дөврдә бу мәчлис мусиги вә јахуд «Ханәндәләр Иттифагы» ролу ојнамышдыр. Бу мәчлисин үзләри Мәшәди Иси, Салыгчан, Кештазлы Һәшим, Шаһназ Аббас, Кечәчи оғлу Мәһәммәд, Малыбәјли Чүмшүд, Чаббар Гарјагды оғлу вә башгалары иди.

Мәчлисин јығынчагларында классик муғамлары охумаг гәјда вә ганунларына хүсуи дигтәт јетирилирди. Мүәјјән бир муғам музакирә олунаркән мәчлис үзләри јахындан иштирак едәрдиләр. Доғрудур, мәчлисин рәһбәри Нәвваб иди. Лакин чох вахтлары мәчлиси апармаг үчүн рәиси-мәчлис сечилирди. Мәчлисин рәиси кәлән мәчлисин репертуарыны е’лан едәр вә мүәјјән бир муғамын шә’бәләри вә кушәләринин кимләр тәрәфиндән охуначагыны е’лан едәрди. Мәсәлән, рәиси-мәчлис е’лан едирди ки, кәлән мәчлиседә «Шур» дәсткаһы охуначаг. Муғамын мајәсини Кештазлы Һәшим, «Шур-Шаһназы» Шаһназ Аббас, «Шикәстеји-фарсы» Кечәчи Мәһәммәд, «Баяты-Ғачары» Гарјагды оғлу Чаббар, «Симаји-шәмси» Мәшәди Иси, «Һичазы» Һачы һүсү охујарды.

Нәвваб ејни заманда бир мусигишүнас кими дә мәшһурдур. О, «Мусигишүнаслар мәчлиси»инә рәһбәрлик етмиш вә классик мусигидән бәһс едән «Вүзүһүл-Әргам» ашлы гијмәтли бир әсәр јазмышды. Бу әсәрдә Нәвваб муғаматы тәһлил едәрәк ону шә’бә вә кушәләрә бөлмүш вә бу хүсусда бир чәдвәл тәртиб етмишдир. Бу маһир сәнәткар 1918-чи илдә Шушада вәфат етмишдир. Онун гәбир дашы үзәриндә бу сөзләр јазылмышдыр: «Өз дөврүнүн елмли вә ирәлидә кәдән адамы олан Нәввабын вәфатына чох һејфсиләнирик. Нәввабын јаратдыгы бир сыра әсәрләр халга лајигинчә хидмәт етмишдир.

Онун мәгсәди дүнјада һәмишәдик јадикар гојмаг, өз халгына бәјүк хидмәт етмәкдән ибарәт олмушдур».

Шушанын јетиширдији мәшһур сәнәткарлардан бири дә XIX әср Азәрбајчан әдәбијјатынын көркәмли нүмајәндәси Нәчәф бәј Вәзировдур (1854-1926). Биз Н. Б. Вәзирову реалист сәнәткар, трагедија жанрынын баниси кими танымагла, ону бир даһа исте’дәдлы публицист вә илк фелјетонист кими дә таныјырыг. Нәчәф бәј Вәзиров јаздыгы әсәрләриндә Азәрбајчан мүлкәдарларынын мә’нәви бошлугундан бәһс етмиш, хоруз вә точ дојуншдурән, ит боғушдурән, дәрвини нағылана гулаи асан, тызылтуш сахлајыб күшләрини гумарда вә овларда кечирән ишәиз, авара бәјләрин һәјатыны шиддәтли тәнгид ағәшинә тутмуш, мүлкәдар синфинин түфәјли һәјатыны ифша вә рүсвәј етмишдир.

Н. Б. Вәзировун шаһ әсәри «Мүсибәти-Фәхрәддин» фәһиәсидир. Бу әсәр Азәрбајчан драматуркијасынын инкишаф тарихиндә хүсуи јер тутур. Н. Б. Вәзиров «Далдан атылан даш топуға дәјәр», «Ғағышдан чыхдыг, јағмура дүшдүк», «Пәһләвани-зәманә», «Ады вар, өзү јох», «Сонракы пешманчылыг фәјда вермәз» вә башга ијәсләри илә әдәбијјат тарихимиздә көркәмли бир драматург кими таныныр.

Шуша шәһәриндә мәдәнијјәтин, хүсуилә инчәсәнәтин инкишафында Әбдүррәһим бәј Һагвердијевин олмәз хидмәтләри олмушдур. Ә.Б.Һагвердијев дә Шушада (1870-1933) анадан олмуш вә илк тәһсилини бурада алмышдыр. О, Шуша реалист мәктәбиндә охујаркән јерли һәвәскарлар тәрәфиндән тәшкил олуған театр тамашаларында

Нәчәф бәј Вәзиров.

Əbdürrəhim bəj Haqverdiyev.

иштирак етмиш, һәтта «Ҳачы Дашдәмир» адлы бир комедија да јазмышдыр. XIX әсрин 90-чы илләриндә Ә. Б. Haqвердијевин рәһбәрлији алтында Шушада бир пәрдәли илк опера тамашалары кәстәрилмиши. О, Шушанын мәшһур охујан вә чаланларынын иштиракы илә мусиги тарихимиздә илк дөфә олараг Шәрг концертләри тәшкил етмиши.

М. Ф. Ахундовун, Н.Б.Вәзировун ән'әнәләрини давам етдирән Ә. Б. Haqвердијев мәдәнијјәт тарихимиздә исте'дадлы драматург, насир, кәзәл режиссор вә кәркәмли бир алим кими мәшһурдур.

Əbdürrəhim bəj Haqverdiyev

Азәрбајчан драматуркијасынын классик нүмунәләриндән олан «Дағылан тифаг», «Бәхтсиз чаван» пјесләриндә һәјатын бүтүн мәнфи хүсусијјәтләрини ифша етмиши. Гырх илә гәдәр әдәби фәалијјәт кәстәрән, чохла драм әсәрләри, мараглы һекајәләр, бир сыра елминәзәри мәгаләләр јазан Ә.Б. Haqвердијев Азәрбајчан әдәбијјәти тарихиндә кәркәмли реалист сәнәткар кими өзүнә јер тута билмишидир.

Əbdürrəhim bəj түрк дүнјасынын ән севимли сәнәткарларындан биридир. Чүнки о, әсәрләриндә Азәрбајчан түркләринин азадлығы вә тәрәггиси уғрунда мүбаризәсинин унутулмаз бәдиин ләвһәләрини вермиш, бүтүн өмрү боју өз халгынын инкишафына хидмәт етмишидир.

Сон дәрәчә кәзәл, мараглы һекајәләри вә тарихи романлары илә Азәрбајчан әдәбијјәти тарихиндә өзүнәмәхсус јери олан исте'дадлы әдибләрдән бири дә Јусиф Вәзир Чәмәнзәминлидир.

Јусиф Вәзир Чәмәнзәминли (1887-1943) Шушада доғулмуш, онун ушагылыг вә кәнчлик илләри бурада кечмишидир. «Даг башында

јазы-јајы јашыллығы, пајызы-гышы думана вә гара бүрүнмүш бир шәһәр тәсәввур единиз. Бу мәним шәһәримдир». һәмишә доғма шәһәриндән бөјүк мөһәббәт вә ифтихарла данышан Јусиф Вәзир хатирәләриндә Шушаны белә тәсвир едирди.

Јусиф Вәзир Чәмәнзәминли һәр-тәрәфли исте'дада малик олан сәнәткар иди. О, һәлә ушагылыг илләриндә рәсмләр чәкмиш, сонралар исә кичик шә'рләр јазмышдыр. Даһа сонра исә өзүнүн мараглы һекајә вә мәгаләләри, дузлу фелјетонлары илә шәһрәт тапмышды. Әдибин бөјүк сәнәткарлығыла гәләмә алдыгы «Шаһгулунун хејир иши», «Чәннәтин гәбзи», «Дәрдли Зүләјха», «Наһаг ган», «Ханын гәзәби» вә дикәр һекајәләри Азәрбајчан әдәбијјәтиндә һекајә жанрынын ән кәзәл нүмунәләриндәндир.

Шушалы әдибләр ичәрисиндә ән чох Шушадан јазан Јусиф Вәзир олмушдур. Шушанын ән кениш вә кәзәл тәсвирини (XIX әсрин сон рүбү вә XX әсрин башлангычы) «Һәјатымын 20 или» вә «Бир чаванын дөфтәри» әсәрләриндә охујурут.

Өз халгынын һәјат вә мәишәтини, тарихини вә мәдәнијјәтини дәриндән билән Јусиф Вәзирин әдәби ирси ичәрисиндә «Студентләр», «Парис», «Ики од арасында», «Гызлар булагы» романлары хүсуси јер тутур.

Јусиф Вәзирин сонунчу бөјүк әсәри «Ики од арасында» романыдыр. Бу әсәр тарихи роман жанрында јазылмыш әсәрләр ичәрисиндә хүсуси гижмәтә маликдир. Әсәр Гарабағын, хүсусилә Шушанын тарихи кечмишини өјрәнмәкдә гижмәтли бир мәнбә кими чох мараглыдыр. Бу роман «Азәрбајчан» журналында «Ган ичиндә» ады илә чап олунмушдур. Лакин әслиндә јазычы романа «Ики од арасында» адыны вермишидир. Бу исә тәсәдүфи дејилдир. Чүнки һәгигәтән Гарабаг о заман ики од арасында— јә'ни Русија илә Иранын

Јусиф Вәзир Чәмәнзәминли.

онун назәнин бир дилбәр олмасына һејран галан Фиридун бәј Көчәрли јазмышды:

«... Ашыг Пәри Маралјандан көчүб Шуша шәһәринә кәлир вә бурада онун һөрмәти вә иззәти шүәра вә әјани-дөвләт арасында даһа да чоһалыр, һәр бир әһли-тәб, онун шәһнинә көзәл ше'рләр јазыб изһари-мәһәббәт едәрләримиш; бир һалда ки, шаирә өзү дә әһли-һал, саһиб-чәмал, хошмәгал, ишвәли бир назәнин имиш. Онун һүс-ни-чәмалыны тә'риф едән шаирләрдән бири дә Әсәд бәј Вәзиров имиш ки, һагында бу ше'рләри јазмышдыр.

*О күндән ки, дидарыны көрмүшәм,
Һәсрәтиндән јанан чисмү чан, Пәри!
Доланыб башына, сәри-зүлфүндә,
Көнүл мүргү тутуб ашијан, Пәри!*

*... Аризиндир Күнәш, чәмалындыр Ај,
Һеч назәнин ола билмәз сәнә тај!
Гәмзән гатил, киртијин ох, гаһын јај,
Гәмәтиндир сәрви-хураман, Пәри!*

Әсәд бәјдән һеч дә кери галмајан «Мирзә» тәхәллүслү шаир Мирзә Һәсән дә Пәринин күл чәмалына ашыг олмушдур:

*Гончә ләтафәтли, ләлә үзлүсән,
Мәстанә бахышлы, думар көзлүсән,
Ширин һәрәкәтли, шәкәр сөзлүсән,
Јохдур јер үзүндә мисалын сәнин.*

Пәри јарадычылығыны: «дәрја дибиндә јатмыш инчијә» бәнзәдән тәдгигатчы Шөвкәт ханым јазмышдыр: «Ашыг Пәри јарадычылығында никбинлик, мәрдлик, дөјүшкәнлик, чәсарәт тәрәннүм олу-нур. Никбин руһ, азад севки, садә үслуб Пәри јарадычылығынын әсас мәзијәтләриндәндир.

*Мән Пәријәм ешиг ичиндә ашикар,
Аралыда јаһшы олур сәбәбкар,
Бу чәнк мејданында оларам шикар,
Әкәр Мәһәммәтәк сәд һәзар ола...*

Јахуд «ханы, бәји, мән пашаны нејнирәм, «Таларам мән маһаллары, бош гојарам бу мејданы!», «Сајмарам султаны, пашаны, ханы»

— дејән Пәри Әрәбзәнки кими поезија аләминдә, сөз мејданында зәманәсинин ән гүдрәтли ашыг вә шаирләри илә гоч кими кәллә-кәлләјә дөјүшмүш, һәмишә дә мә'нәви зәфәр чалмышдыр. Доғру-дур, ашыг Пәри јарадычылығында да:

*«Кечә-күндүз гәмдән ағрыды башым,
Ахытдым көзүмдән гаһлы көз јашым,
Јүз јеримдән јаралыјам,
Јүз мин тәбиб кәлсә сагалмаз јарам»*

кими шикајәтамыз мисралара тәсадуф олунур».¹

Ашыг Пәри сон дәрәчә мәрд, зирәк, һазырчаваб олмушдур. О, кишиләрлә ачыг-сачыг дејишмиш, бәдаһәтән дедији ше'рләрдә һәмишә гәлиб кәлмишдир.

Ашыг Пәри бир ашыг кими Гарабағын бир чох ашыглары илә дејишмишди. О, Маһмуд адлы бир ашыгла дејишмәсиндә өзүнүн һаралы олдуғуну белә тәсвир етмишди:

*Билрсәнми һаралыјам
Ағлы-којлу маралыјам,
Јүз јеримдән јаралыјам
Синәмдә зәнбур нишаны.*

Ашыг Пәри ејни заманда Гарабағ шаирләриндән Чәфәргулу хан Нәва, Мәһәммәд бәј Ашиг, Мирзә Һәсән, Мирзә вә башгалары илә дејишмишдир.

Гасым бәј Закирин «јекәпәр» адландырдығы Чәфәргулу хан Нәва ашыг Пәријә тә'нә долу ше'рләр јазырды:

*Сән еј Пәри Мәлик² пәрвәрдәсисән,
Һәмишә дејәрдик биз чакәр она,
Нәдән отру биздән кәнар кәзирсән,
Нә табе олубсан сәрасәр она?!*

дејә шаирәни ләкәләмәјә, һөрмәтдән салмаға чалышырды. Лакин гејрәтли Пәри киши вүғары илә јекәпәрә (Чәфәргулу хана) кәскин чаваб верәрәк она «Хәр» (узунгулаг) демәкдән чәкинмөмишди.

1. Ш. Мәммәдова, «Ашыг Пәри вә бә'зи мүасирләри», «Азәрбајҗан мүүллими» гәзети, 1982-чи ил, №11.
2. Бурада Чәфәргулу хан шаир Мирзәчана ишарә едир. (Мүүллиф.)

*Дагам күл јанында хары көрөндө,
Тарлан овлагында сары көрөндө.
Сөптөк ешг әһлини, хәри көрөндө
Пәријәм, дуачы ашикар она!*

Әкәр Пәри бу мисраларда шаир Мирзәчаны мұдафиә едирсә, дикәр ше'рләриндә Мирзәчанын гаршысында борчлу галмајыб, нә тәһәр дејәрләр онун да дәрсини вермишди:

*Пәријәм, мән сәнә бахан дејиләм
Мүжканын синәмә тахан дејиләм.*

Ашыг Пәри дә Вагифин арвады Гызханым кими дүңја көзәли иди. Бүтүн Гарабаг шаирләри она ешгнамә охумушлар. Онун надир көзәллијинә гәзәлләр, ше'рләр гошмушлар. Лакин нәдәнсә, Пәринин ешгинә чан атанлар һеч бир мүсбәт чаваб алмамышлар...

Ашыг Пәринин истәр көзәллији вә истәрсә дә поетик јарадычылығы мүасирләринин дигтәт мәркәзиндә олмушдур. Пәринин көзәллији вә истә'дады тәдгигатчы Адолф Берженин дә нәзәр-дигтәтини чәлб етмишдир. Загафгазија шаирләриндән бәһс едән тәдгигатчы Пәри һаггында да јазмышды:

«1829-чу илдә Гарабагын Маралјан кәндиндә 16 јашлы гејри-али көзәллијә малик олан ашыг Пәри адлы бир гыз пејда олмушду. Сон дәрәчә надир истә'дад саһиби олан бу гыз ше'р аләминдә бир император кими ад-сан чыхармышдыр. О, дејишидији шаир вә ашыглар үзәриндә һәмишә гәләбә чалмышдыр. Һәр јердә бу гызын поетик мөһарәти һаггында сөз-сөһбәт кедир. Онун гошмалары халг јарадычылығына кечмиш вә дилләр әзбәри олмушдур. Бу мәләһәтли көзәл 1833-чү илдә вәфат етмишди.»¹

Азәрбајҗан әдәбијятында өзүнүн «Горхулу нағыллар»ы вә бир сыра драм әсәрләри илә мәшһур олан Сүлејман Сани Ахундовун (1875 — 1939), Гарабагын тарихи вә Үзејир бәј һачыбәјов һаггында (әлјазмаларынын), һәм дә 1912-чи илдә Истанбулда чап олунмуш «Ријазул-ашигин» мүәллифи, көзәл шаир вә маһир мусигишүнәс Мөһәммәд Ага Мүчтеһидзәдәнин (1875 — 1956), Мөшәди Әјјуб Бакинин (1866-1909), Фатма ханым Кәминәнин (1841-1898), Абдул-

1. Бах: А. Берже. Несколько слов о Загафказских мусульманских поэтах. Газета «Кавказ», 1868 г. №3

ла бәј Асинин (1841—1874), Баба бәј Шакирин, Гәмәр Бәјим Шејданын (1881—1933), Чәфәргулу Хан Нәванын (1786 — 1858), Мөһәммәд бәј Ашигин (1776 — 1861), Мирзә Һәсән Мирзәнин (1786 — 1830), Мирзә Әләскәр Нөврәсин (1836 — 1912), Хәлил Ибраһимин (1892 — 1938), шаир Шелли Әсәдин вә Искәндәр Новрузлунун һәјат вә јарадычылыгылары Шушаја бағлы олмушдур. Елә бурадача мүасир јазычыларымыздан Әкбәр Агајевин, Камран Дадашоглунун, Илјас Әфәндијевин, Гулу Хәлиллинин, Бајрам Бајрамовун, Сабир Әһмәдовун, Фамил Мөһдинин вә Елчинин адларыны да чөкмәк олар.

Гарабагы вә онун чырпынан үрәји Шушаны Азәрбајҗан шаирләри өз ше'рләриндә аз тәрәннүм етмәмишләр. Лакин бунларын арасында шаир Шелли Әсәдин Шуша һаггында ше'рләри бизим дигтәтимизи даһа чох чәлб едир:

*Шишәдир чәһнәт мәнә,
мән шишәни јад ејләрәм,
Мөдфәним олсун ки мәним
ол шәһри мәнәт* ејләрәм.
Һарда вардыр Шишәнин
абу һавасы дәһридә,
Топхана бүлбүлләри
чәһ-чәһ вурарлар доврүдә.
Арзу едәр көнүл көрә ол Шишәни,
Шелли багында битән һәр дүрлү әлван
мејвәни.
Нејләјирәм мән, Беишдаго,
ја Кисловод, Јесентүкү,
Мисли јохдур Шишәнин,
Олдуր ки, фөрјад ејләрәм.*

Шуша ејни заманда көркәмли алим вә тарихчиләрин вә журналистләрин вәтәнидир. Бунлардан Фиридун бәј Көчәрлини, Һашым бәј Вәзирову, Әһмәд бәј Агајеви, Һәмидә ханым Чаваншири, Кәрим бәј Мөһмәндарову, Бәдәл бәј Бәдәлбәјлини, Мирмөһди Хәзанини, Һәсәнәли хан Гарадагини, Мирзә Адыкөзәл бәји, Мирзә Чамал бәји, Әһмәд бәј Чаваншири, Мирзә Чалал Јусифзәдәни, Рзагулу бәј Мирзә Чамал оғлуну, Бәһмән Мирзәни вә башгаларыны көстөрмөк

* Бүт

Фиридун бəй Көчərли.

ишләр көрмәклә бəрəбər, һәм дə түрк әдәби дилинин сафлыгы угрунда мұбаризә апаран маарифчилəрдән бири иди. Фиридун бəй узун илләр Азәрбајчан әдәбијјатынын тарихи илә мәшғул олмуш, «Азәрбајчан түрклəринин әдәбијјаты» адлы ири һәмчли әсəрини јазмышдыр. Зәнкин фактлар әсасында јазылан вә 130-дан јухары азəri әдиб вә шаирлəринин һəјат вә јарадычылығындан бəһс едән бу әсәр Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи һаггында илк гијмәтли китабдыр.

XX әсрин әввəллəриндә көркәмли журналист вә јазычы кими мәшһур олан Һашым бəй Вəзирев (1868-1916) Шушада доғулмуш вә илк тəһсилини орада алмышдыр. Һашым бəй һələ тələбә икән әдәби јарадычылығы башлајыб: «Мөктəб тərбијјəsi», «Евләнмәк су ичмәк дејил», «Дөјмә гапымы, дөјөрләр гапыны» кими әсəрлəрини јазмышдыр. Һ. Б. Вəзирев Ирəван семинаријасыны битирдикдән сонра мұхтəлиф јерлəрдә 19 ил мүөллимлик етмиш, 90-чы иллəрдә Шушаја кəлиб «Рус-татар» мөктəбиндә ана дилиндән дəрс демшидр. Бу заманлар Һашым бəй журналистлик фəалијјəтинә башлајараг «Каспи», «Новое обозрение» гəзетлəриндә мəгалəләр чап

олар. Буларын ичəрисиндә Фиридун бəй Көчərлинин јарадычылығы мұстəсна әһəмијјетә маликдир.

Фиридун бəй Әһмәдаға оғлу Көчərли (1863-1920) Шушада анандан олмуш вә ушаглыг иллəрини орада кечирмишдир. О, Шушада рус мөктəбини битирдикдән сонра 1879-чу илдә Гори семинаријасына дахил олур. Көчərли семинаријаны битирдикдән сонра Ирəван кимназијасында түрк дилиндән дəрс дејир. Бу замандан онун әдәби фəалијјəти башланыр.

Фиридун бəй Көчərли тəнгид вә әдәбијјатшүнаслығын ән көркәмли нұмајəндəсидир. О, бу саһэдә бөјүк

етдирир. Мәшһур драматург В. Шекспирин «Отелло» фəчиәсини илк дəфə түрк дилинә тərчүмә едир.

Һ. Б. Вəзирев «Иршад» гəзетиндә мəгалəлəri илә тез-тез чыхыш едир, 1907-чи илдә «Тəзә һəјат» адлы гəзетин редактору олур. Бу гəзет чар Русијасы тərəфиндән тəғиб едилдијинә көрә Һ. Б. Вəзирев онун адыны тез-тез дəјишдирир. Һ. Б. Вəзирев 1911-чи илдә «Кавказист» адлы рус дилиндә чəмиси једди нөмрəsi чыхмыш бир гəзет нəшр етдирир. Бир гэдәр сонра исә «Мəзəли» адлы сатирик журнал бурахыр.

Һ. Б. Вəзирев отуз ил әдәби-журналистика саһəсиндә фəалијјет көстərмишдир. О, бəзи кəсərли мəгалəләр вә фелјетонларында капитализмин тәрəтдији фəчиәлəri көстərмишдир. «Мəзəли» журналы сəһифələриндә исә империалист мұстəмлэкəчиләр әлејјинә бир сыра сатирик јазылар бурахмышды.

Гарабаг ханлығынын тарихини илк дəфə гələмә алан Мирзə Адыкөзəl бəй олмушдур. Мирзə Адыкөзəl бəй (XVIII әсрин 80-чи иллəриндә анандан олмуш, 1848-чи илдә вəфат етмишдир) Гарабагда ортабаб бəй нəслиндән олуб, Мехдигулу ханын ән јахын адамларындан бири олмушдур. Мирзə Адыкөзəl бəй рус ордусунда гуллуг едәрək капитан рүтбəсинә гэдәр јүксəlмиш вә рус-Иран мұһарибөлəриндә јахындан иштирак едәрək кенерал Паскевич тərəфиндән она верилән бир сыра мұһүм тапшырыглары лəјагəтлә јеринә јетирмишдир.

Мирзə Адыкөзəl бəй 1845-чи илдә «Гарабагнамә» китабыны јазыр. Бу китаб түрк дилиндә јазылмышдыр. Әсəрдә мүөллиф Гарабаг тарихинин 1736 — 1828-чи илләр дөврүнү әһатә етмишди.

Шушада Гарабаг тарихи илә мәшғул олан икинчи бир тарихчи Мирзə Чамал олмушду. Мирзə Чамал (1773-1853) М. Ф. Ахундовун вердији мәлүмата көрә көзəl һафизәјо малик бир адам имиш. Әрəб вә фарс диллəриндә ше'рләр јазмыш, тарих, чографија вә тибб елмлəринә бөлэд имиш.

Мирзə Чамал Вагиф өлдүрүлүкдән сонра Ибраһим ханын, ондан сонра исә Мехдигулу ханын вəзири олмушдур. Мирзə Чамал тарих елми илә мәшғул олуб «Гарабаг тарихи» адлы әсәр јазмышдыр. Бу әсəрдəки һадисəlәр 1813-чү илә кими давам едир. Бу китабын бир

хиссәси 1858-чи илдә «Кавказ» гәзетиндә рус дилиндә чап едилмиши.

Тарихчи Мир Мехди Гарабағи (1811 — 1893) өз дөврүнүн көркәмли алим олмушдур. О, әрәб вә фарс дилләрини мүкәммәл билмәклә «Хәзани» тәхәллүсү илә ше'рләр дә јазмышды. Хәзани «Китаби-тарихи Гарабағ» («Гарабағ тарихи һаггында китабы әлјазмасынын* мүүллифидир. М. М. Хәзанинин әл јазысы әсасән Пәнаһ ханын, Ибраһим ханын вә Мехдигулу ханын һакимијјәти дөврләрини әһатә едир. Әсәрдә о дөврүн (1747 — 1822-чи илләр) сijasи мәсәләләринә анд гијмәтли мә'луматлар верилмишидир.

Гарабағын тарихини јазан тарихчиләр арасында шушалы һәсәнәли хан Гарадағинин да ады чәкилир. Һәсәнәли хан Гарадағи (1847 — 1928) көзәл тәһсил көрмүш зијалылардан иди. О, Шушада «Рус-татар» мәктәбини битириб һәммин мәктәбдә дә дәрс демиишидир. Рус, әрәб вә фарс дилләрини мүкәммәл билән Гарадағи ше'р дә јазмышдыр.

Һәсәнәли хан М. М. Нәвваба бир нечә мәктубу ше'рлә јазмышды. О, мәктубларындан бириндә Нәввабын хәстәләnmәси вә әһвалынын тутгун олмасына ишарә едәрәк, сағалмасы үчүн Гарабағ ханәндә вә тарзәнләрини евинә дә'вәт етмәји, онларын чалыб-охумаглары илә мүаличә олунмағы мәсләһәт көрүр:

*Гарда галыб молла Вәли, пәс Мәчид,
Һачы Һүсү, Мәшәди Иси, ол Һәмид,
Садиги хошнәваз һашиму Чәмшид,
Бу гәдәр гүссәли олубсан ага?!*

Гарадағи гәзәл шаири кими дә мөшһурдур. Оун:

*Фәләјин бир белә дөврү олачагмыш нә билим?
Саралыб баги-күлүстан солачагмыш, нә билим?*

рәдифи илә башланан гәзәли Гарабағда дилләр әзбәри олмушдур. Гарадағи дә өзүндән әввәлки тарихчиләр кими јаздығы әсәрләри Гарабағ тарихинә һәср етмиши. Оун гәләминин илк мәһсулу

* Ады чәкилән әсәр «Гарабағнамәләр»ин икинчи китабында нәшр едилиб. *Ред.*

1. Ше'рдә ашлары чәкилән ханәндә вә тарзәнләр Нәввабын «мусигичиләр мәчлис»ини үзвләри олан мөшһур сәнәткарлардыр. (*Мүүллиф.*)

«Гарабағнамә» тәзкирәсидир. Әсәрдә Гарадағи Гарабағ ханлығынын тарихи һаггында, хусусилә Вағиф һаггында гијмәтли мә'луматлар вермиши. Гарадағи Гарабағ ханлығынын Русијаја бирләшмәсинин тәрәфдары олмуш вә буну сijasи бир һадисә кими гијмәтләндиримишидир.

Гарабағ тарихи һаггында Әһмәд бәј Чаваншир (рус Әһмәд бәј) чох марағлы вә мөзmunлу әсәр јазмышдыр. Әһмәд бәј Чаваншир (1828-1903) ибтидаи тәһсилени доғма Кәһризли кәндиндә алдыгдан сонра 1845-чи илдә Петербург кадет корпусуна гәбул олунмуш вә бураны битирдикдән сонра һәрби һиссәләрдә гуллуғ етмиши 1854-чү илдә дуелдә јараланан Әһмәд бәј һәрби гуллуғу бураһыб өз маликанәсинә кәлмиш вә өмрүнүн ахырына гәдәр кәнд тәсәррүфаты, елм вә әдәби фәалијјәтлә мөшгул олмушдур.

Әһмәд бәј Чаваншир «1805-1847-чи илләр Гарабағ ханлығынын сijasи тарихи» адлы әсәрини «Тарихи-Гарабағ» мүүллифләриндән фәргли оларағ фарс дилиндә јох, рус дилиндә јазмышды. Бир сыра тарихи һадисәләрин изаһына даһа артығ әһәмијјәт верән мүүллиф өз әсәриндә Аға Мөһәммәд шаһ Гачарын Гарабаға һүчумуну феодал мүһарибәләри нәтичәсиндә әмәлә кәлән дағынтылары, халғын Гачар ишғалчыларына гаршы икидиклә вурущмасыны вәтәнпәрвәрлик һисси илә гәләмә алмышды. Әһмәд бәј Чаваншир русча чыхан гәзәтләрдә публисист мөғаләләр дәрч етмиш вә ајры-ајры мәсәләләрә анд китаблар јазмышды. Бундан әләвә Әһмәд бәј һәм дә тәрчүмәчиликлә мөшгул олмуш, ше'рләр дә јазмышды.

Шушанын јетирдији тарихи шәхсијјәтләрдән бири олан Бәһмән Мирзә Гачар 1811-чи илдә Иранда анадан олмуш, 1884-чү илдә Шушада вәфат етмишидир. О, тарихчи иди, һәм дә шаирлији дә варды. Бәһмән Мирзә Фәтәли шаһын нәвәси, Аббас Мирзәнин оғлудур. Фарс дилиндә јазылмыш «Мөһәммәд шаһ тәзкирәси» вә «Шаһәншаһа миннәтдарлығ» вә с. әсәрләрин мүүллифидир. 1842-чи илдән Иран Азәрбајҗанын һакими олмушдур. Баш вәзир Һачы Мирзә Ағасынын фитнәси илә гардашы Мөһәммәд шаһын (1834-1848) нәзәриндән салынан Бәһмән Мирзә Гачар гәзадан јаха гуртармағ үчүн Теграндакы Русија сәфирлијинә пәнаһ апармышды. 1848-чи илдә Тифлисә кәлмиш, Русија тәәбәлијини гәбул едиб, даими јашамағ

Бәһмән Мирзә.

үчүн 1851-чи илдә Шушаја көч-мүшдү. Бәһмән Мирзә Шәрг тарихшүнаслыгында шаһ Аббас һагындакы ән'әнәви мүсбәт фикри тәнгид етмиш, Азәрбајчанын Русијаја бирләшдирилмәсини мүтәрәгги һадисә кими гижмәтләндирмишдир. О, «Шаһәншаһа миннәтдарлыг» әсәриндә Русија чарларыны идеализә етмишди. Әсәрләри Азәрбајчан Республика Әлјазмалары Фондунда сахланылыр.

Бәһмән Мирзә Шушанын абадлыгына гајгы көстәрмиш, әзәмәтли «Шаһлыг еви» вә көрпү тикдирмишди. О, ејни заманда Гарабагын адлы-санлы бәјзадәләри илә, хүсусилә јазычы-философ Мирзә Фәтәли Ахундогла достлуг етмишдир. Рус ча-

ры һәр ил Бәһмән Мирзәјә 36 мин манат мөвачиб верирди.

Шушанын јетирдији көркәмли шәхсијјәтләрдән бири дә мәшһур һәким вә ичтимаи хадим Кәрим бәј Мехмандаровдур.

Кәрим бәј Мустафа бәј оғлу Мехмандаров (1854-1929) Шуша шәһәр мәктәбини битирдикдән сонра 1872-чи илдә Бақы кимназијасыны гуртарыб 1877-чи илдә Петербург тибб-чәрраһлыг академијасыны битирмишдир. Петербург клиник һәрби хәстәханасында һәким ишләмишдир. О, Полтава губернијасында дифтерија епидемијасына гаршы фәал мүбаризә апармышдыр. 1883-чү илдә Азәрбајчана гајытмыш вә һәклији давам етдирмишдир. Кәрим бәј Мехмандаровун сәһијјә саһәсиндә бөјүк хидмәтләринә вә әһалинин сағламлыгы уғрунда көстәрдији фәдакар әмәјинә көрә чар һөкумәтинин II дәрәчәли Анна вә III дәрәчәли Станислав орденләри илә тәлтиф едилмишдир.

Кәрим бәј һәкликлә јанашы Шушада мүхтәлиф хејријјә мәчлис-ләринин јарадылмасына көмәклик көстәрмиш, шәхсән өзү бир чох илләр «Шуша Хејријјә Чәмијјәтинин» сәдри олмушдур. Шәһәр хејријјә мәчлисинин башында дуран Кәрим бәј јохсул хәстәләри пулеуз мүаличә едәрәк шушалыларын бүтүн еһтијачларына көмәк едәрди. Кәрим бәј дәфәләрлә Нәчәф бәј Вәзировун, Әбдүррәһим бәј Һагвердијевин вә Бәдәл бәј Бәдәлбәјовун јахындан көмәји илә «Хејријјә кечәләри» вә «Шәрг концертләри» кечирәрди. О, бу тәдбирләрә Гарабагын адлы-санлы чалыб-охујанларыны дә'вәт едәр вә јыгылан пуллари шәһәр јохсулларына вә қасыб тәләбәләрә верәрди. Кәрим бәј ејни заманда реалны мәктәбдә ансамбл јаратмышды. Бу ансамбл шәһәрин «гыш клубу»нда концертләр верәрди. Концертдән јыгылан пул ансамбл үзвләринин еһтијачына сәрф олунарды. 1918-1920-чи илләр Шушада ермәни-мүсәлман гыргынынын јатырылмасында Кәрим бәј бөјүк фәалијјәт көстәрмиш, дашнақларын шәһәри дағытмағ арзуларыны пуч етмишди. Кәрим бәј шәһәрин мүдафиәсинә башчылыг етмишди.

Оун тәшәббүсү вә шәхсән көмәји илә 1912-чи илдә Шушада биринчи рус-мүсәлман гадын мәктәби ачылмышдыр. О дөврдә гызлары мәктәбә чәлб етмәк чәтин олдуғундан Кәрим бәј нүмунә көстәрәрәк өз гызы Мәһбубәни һәмин мәктәбә гојмушдур. Мәһбубә ханым сонралар профессор сифәтилә Н.Нәриманов адына Азәрбајчан Дөвләт Тибб Институтунун мамалыг вә кинесолокија кафедрасынын мүдири вәзифәсиндә чалышмышдыр.

Азәрбајчанда демократик республика гурулмасы хәбәри ону сон дәрәчә сеvindирмишди. О, көнч республикада сәһијјәнин тәшкили-нә вә инқишафына бөјүк әмәк сәрф етмишдир.

Кәрим бәј Мехмандаров.

Кәрим бәј Мехмандаровун оғлу атасындан һеч дә кери галмамышдыр. Бунун исә ғысача тарихи беләдир:

Кәрим бәј Петербург тибб-чәрраһлыг академијасында охујаркән һәким Александра Михајловна Долгановла евләнмишдир. 1882-чи илдә һәмин рус ғызындан Мехмандаровун оғлу олмушдур.¹ Ушағы сахлајан нәнәси ону килсәјә апармыш вә көрпәјә өз әри Михаилин адыны вермиш, фамилијасыны исә Шустински кәстәрмишдир. Кешиш исә русларда белә фамилија олмадығындан гејдијјата Тушински јазмышдыр.

... Михаил Тушински Петербург Тибб-Чәрраһлыг Академијасыны 1907-чи илдә фәрғләнмә диплому илә битирдикдән сонра Обухов хәстәханасында һәким ишләмишдир. Сонралар о елмә мараг кәстәрмиш вә 1922-чи илдә тибб елмләри доктору, алимлик дәрәчәсини алмаг үчүн диссертасија мұдафиә етмишдир. Һәмин вахтдан өмрүнүн ахырына гәдәр онун елми фәалијјәти И. П. Павлов адына Биринчи Ленинград Тибб Институту илә бағлы олмушдур.

М. Тушински көзәл мүтәхәссис, инсанпәрвәр һәким, камил клинисист кими бөјүк шөһрәт газанмышдыр. Онун рус-јапон мұһарибәсиндән тутмуш Бөјүк Вәтән мұһарибәсинәдәк олан дөврдәки фәалијјәти олдуғча ибрәтамиздир. О, һәрби хәстәханаларда мәсләһәтчи кими фәјдалы ишләр көрмүшдур. Ленинграддын блокадасы заманы шөһәрин баш терапевти сифәти илә ағыр хәстәләрә вә ачлыгдан үзүлмүшләрә тибби јардым кәстәрилмәси ишинә рәһбәрлик етмишдир.

М. Тушински 1945-чи илдә ССРИ Тибб Елмләри Академијасынын һәгиги үзвү сечилмишдир. Фәал ичтимаи иш апармыш, 25 ил Петербург Шөһәр Советинин депутаты олмушдур. Шушадан хејли узағда Ленинградда јашамасына бахмајараг о, атасына, гоһум-әгрәбасына даим дәрин мәһәббәт бәсләмишдир. Атасынын азәрбајчанлы гадындан олмуш вә Бақыда јашамыш бачысына көндәрдији мәктубларындан бириндә јазмышдыр, «Атама хүсусилә дәрин мәһәббәтим вар. Она һөрмәт бәсләјир вә севирәм». Атасына јаздығы мәктубда исә охујурут: «Мән истәрдим ки, әлдә етдијим наилијјәтләрин әксәдасы Шушаја, Сизә чатсын. Сиз мәнән разы галдығда мән өзүмү

¹ Бах: «Коммунист» гәзәти, 1982-чи ил, 27 ноябр.

даһа хошбәхт һесаб едирәм. Ифтихарым исә артыр».

Бөјүк алим, көзәл инсан Шустаны һәдсиз дәрәчәдә севирди. Јај ајларында тез-тез Шушаја кәләр, атасынын гәбрини зијарәт едәр, гоһум-әгрәбасы илә көрүшәрди.

Мән Кәрим бәјин оғлу М.Тушинскини ахырынчы дәфә 1954-чү илдә Шушада көрмүшдүм. О, 1962-чи илдә Петроградда 80 јашында вәфат етмишди. Азәрбајчанын тибб ичтимаијјәти бу нәчиб вә хејирхәһ атаоғулун хатирәсини һәмишә әзиз сахлајыр. Шуша шөһәр хәстәханасына вә шөһәрин күчәләриндән биринә Мехмандаровларын ады верилмишдир.

Шустанын тарихиндә Көвһәр Аға, Хуршидбану Бәјим Натәван, Ағабәјим аға, Фатма ханым Көминә вә Лејла ханым кими мәшһур гадынларла бирликдә Һәмидә ханымын да ады һөрмәтлә чәкилир.

Һәмидә ханым Чаваншир (1873 — 1955) Ибраһим ханын нәслиндән олуб Гарабағ тарихчиси Әһмәд бәј Чаванширин ғызыдыр. Азәрбајчанын илк маарифчи гадынларындан бири Мирзә Чәлилин (Молла Нәсрәддин) арвадыдыр. Һәмидә ханым һеч бир мәктәб битирмәмишдир. Лакин о, мүталиә јолу илә савадланмыш вә мүхтәлиф биликләрә јијәләнмишди. Һәмидә ханым һәлә кәнч јашларындан вәтәни Гарабағы дәрин мәһәббәтлә севмиш, хүсусилә

Һәмидә ханым Чаваншир.

Гарабаг гадынларынын гажысына галмышдыр. Бу мэгсәдлә о, вәтәни Кәһризли кәндиндә гадынлар үчүн илк мәктәб вә тохучулуг е`малат-ханасы ачмышдыр. Һәмидә ханым ејни заманда еһтијачы олан ушаглары палтар вә јемәклә тә`мин етмишди. Һәмидә ханым Гафгаз мүсәлман гадынлары Хејријјә Чөмијјәтинин тәшкилатчыларындан бири олмуш, 1908 — 1917-чи илләр бу чөмијјәтин сәдр мүавини олмушдур. О, тәсәррүфат ишләри илә дә јахындан марагланмыш, бу мэгсәдлә 1912-чи илдә Тифлисдә Загафгазија памбыгчыларынын XIII гурултайында мә`рузә етмишдир. Мә`рузәсиндә Гарабагда, хүсусилә Мил-Муған дүзләриндә памбыгчылығын инкишафы, памбыг әкинләринин су мәсәләси, зәрәрверичиләрә гаршы мүбаризә апармаг мәсәләләри һаггында әмәли тәклифләр ирәли сүрмүшдү. Һәмидә ханым һәлә 1911-чи илдә Тифлисдә мүсәлман гадынларынын Хејријјә Чөмијјәтинин јыгынчагында, 1910-чу илдә чөмијјәтин көрдүјү ишләр барәдә витсе-президент кими һесабат мә`рузәси илә чыхыш етмишди. Һәмин чөмијјәтин үзвләриндән бири дә шушалы Зејнәб ханым Вәзирова олмушдур.¹

Һәмидә ханым бир хејрханә инсан кими халгын хејријјә вә шәр ишләриндә јахындан иштирак етмиш, һәмвәтәнләринин мадди вә зијјәтләрини јахшылашдырмаг үчүн һеч нә әсиркәмәмишди.

1919-чу илдә Гарабагда ермәни дашнакларынын төрәтдији милли гыргын нәтичәсиндә мәмләкәтә, хүсусилә онун тәсәррүфатына бөјүк зәрәр дәјмишди. Гарабагы, хүсусилә Шушаны ачлыг бүрүмүшдү. 1919-чу илдә башда Һәмидә ханым олмагла Шуша Хејријјә Чөмијјәтинин сәдри һәким Кәрим бөј Мехмандаровун рәһбәрлији илә «Новруз бајрамы» мүнәсибәтилә шәһәрдә еһтијач ичәрисиндә галанлар үчүн мадди көмәклик көстәрмишләр. Шәһәр јохсулларына 4050 аршын парча, 35 пуд сәбзә, 8/2 пуд чај, 16 пуд сабун, 35 фунт бугла пайланьылмышды. Булардан әләвә 2.700 јохсулун һәрәсинә 20 манат (гызыл пул) јардым едилмишди.²

Һәмидә ханымның «Молла Нәсрәддин» журналынын нәшриндә Мирзә Чәлилә һәр чүр көмәји вә јардымы олмушдур. Тәкчә буну нәзәрә алмаг лазымдыр ки, Гарабагы «Кәһризли кәнди инкишаф ет-

1. Бах: Зак.реч. гәзети, 1911-чи ил, № 177.

2. Бах: «Азәрбајҗан» гәзети, 1919-чу ил, № 70.

миш варлы кәндләрдән бири иди. Бу кәнд исә Һәмидә ханымның бабасы Чәфәргулу бөјә Ибраһим хан төрәфиндән верилмишди.* Бу кәндин илик кәлири илдә 400 мин рус күмүш пулуна бәрабәр иди. Истәр «Молла Нәсрәддин» журналынын китаб, гәзет нәшрләринин вә ејни заманда башга мөдәни тәдбирләрин һөјәтә көчирилмәсиндә Һәмидә ханымның јахындан көмәји олмушдур. Тәсәдүфи дејилдир ки, тарихчи Әһмәд бөј Чаванширин «Гарабаг ханлығынын сијаси тарихи» әсәри Тифлисин «Гәјрәт» мөтбәәсиндә нәшр едилмишдир. Булардан әләвә «Молла Нәсрәддин» журналынын сәһифәләриндә гадын азадлығынын ишыгландырылмасында Һәмидә ханымның сөмәрәли фәалијјәти олмушдур. Буидан әләвә о, атасынын вә Мирзә Чәлилин биографијаларыны вә Мирзә Әләкбәр Сабир һаггында хәтирәләрини јазмышдыр.

Һәмидә ханым 1939-чу илдә Азәрбајҗан Јазычылар Иттифагына үз гәбул едилмишдир. О, јазычыларымызын бир чох әсәрләрини рус дилинә төрчүмә етмишдир. Онун ән гижмәтли әсәри «Мирзә Чәлил һаггында хәтирәләрим»дир. Бу әсәр һәнки Мирзә Чәлил һаггында, ејни заманда Гарабаг, Тифлис вә Бакынын мөдәни һөјәти һаггында мараглы материалларла зәнkindир.

Һәмидә ханым бизим аиләјә јахын гоһум иди. Белә ки, мәним әним Шәмил бөјин бөјүк арвады (онун ики арвады вар иди) Абу-һөјәт ханым Һәмидә ханымның дајысы гызы иди. Јахшы јадымдадыр, 1931-чи илин јайында Һәмидә ханым, Мирзә Чәлил, оғлу Мүзәффәр, гызы Мүнәввәр илә Шушада бизим евдә гонаг идиләр. О заман мәним 6 јашым вар иди. Биз ушаглар һәмишә Һәмидә ханымдан горхар вә чәкинәрдик.

О чох чидди вә тәләбкар иди.

Мирзә Чәлилин өзү дә ондан чәкинирди.

Һәр ахшам биз ушаглары топлајыб шәһәрин кәнарына бөјүрткан јыгмага апарарды. Һәмидә ханым јыгьлан бөјүртканы ләјәнләрә токүб шәкәр илә гарышдырар, сәрин јерә гојар вә сәһәр тәздән һамыја пайлајарды.

Мирзә Чәлил һәр ахшам шәһәрин ән көзәл кушәси олан Чанах

* Чәфәргулу бөј Ибраһим ханын гардашы оғлу Мөһәмәд бөј Чаванширин оғлудур.
Ред.

галаја сејрә чыхарды. О, һекајәләринин бириндә бу јерләрин мәнзәрәсини, көрдүкләри гәләбәлији гәләмә алмышды. Биз дә һәр ахшам атам, әмим илә өз гојун-гузу сүрүләримизи вә ханлыг атларымызы гаршыламаг үчүн Чанахгалаја чыхар, орадан да «јел дәјирманы»на енәрдик. Мәһз һәмин јәј ајларында Шушаја истираһәтә кәлән јүзләрлә адам Чанахгалаја сејрә чыхар, чыдыра тамаша едәр, Чанахгалада олан Әвәз бәјин гәһвәханасында чај-кофе ичиб динчәләрдиләр. Бир чохлары да Чанахгалада чалыб-чағыран ханәндә Баһадыр Мәһралы оғлуну динләмәк үчүн һәр ахшам бураја топлашардылар. Тәсадүфи дејилдир ки, Мирзә Чәлил дә Чанахгаланын һавасыны вә мәнзәрәсини чох хошладығындан һәр ахшам бураја кәзмәјә чыхарды.

Гәһвәхана саһиби Әвәз бәј Мирзә Чәлилә хүсуси еһтирам вә һөрмәт бәсләдијиндән кәнарда — тәк армуд ағачынын алтында маса гојдурмушду. Мирзә Чәлил бурада һәмидә ханымла әјләшәрди... Мирзә Чәлили Чанахгаланын аб-һавасынын шаиранәлијиндән саважы Баһадырын көзәл охумағы ригтәтә кәтирәрди.

О, әмимә дејирди:

— Шәмил бәј! Бу кишинин охумағы мәни вәләһ едир. Һәм устайыр, һәм дә тә'сирли охујур.

Әмим дә онун сөзүнү тәсдиг едәрди:

— Дүз бујурусунуз, Мирзә, чобанлар дејирләр ки, Баһадырын сәси Хәлифәли чајына, һәтта Гајбалы кәндиңә белә чатыр.

Мирзә Чәлил мусигини чох сеvirди. Өзү дә каманча чалырды. Ән хошладығы ханәндә Сејид Шушински иди. Бу исә тәсадүфи дејилди, чүнки, Сејид 1911—1919-чу илләр Тифлисдә оларкән Мирзә Чәлил дә һәмидә ханымла бирликдә Тифлисдә јашајырды. Бу ики бөјүк сәнәткарын достлуғу Тифлис шәһәриндән башламышды. Һәр чүмә күнү һәмидә ханым Сејид Шушинскини тарзән Рза Бала илә бирликдә евә дә'вәт едәрди. Һәрдәнбир һәмидә ханым Мирзә Чәлилин хаһиши илә Күлаблы ашығларыны, хүсусилә ашығ Аббасгулунун дәстәсини дә дә'вәт едәрди.

Бүтүн бунлара бахмајараг һәмидә ханым һәјатындан чох наразы иди. Хүсусилә Шура-бүрократик гурулушунун гуру гануналары ону әсәбләшдирди. Сәмәд Вурғундан чох хошү кәләрди. Сүләјман Рә-

һимовун кишилијиндән, хејир-хаһлығындан чох разылыг едәрди. Һәр јәј Кәһризлидән Шушаја кәләркән јолда Ағдама дөнәр, Хан гызы Натәванын гәбрини зијарәт едәрди.

Шушанын јетирдији исте'дадлы гадынлардан бири дә мәшһур елм хадими, Азәрбајчанын илк алим гадыны Валидә ханымдыр.

Валидә Хаспалад гызы Тутажук 1914-чү илдә Шуша шәһәриндә анадан олмуш, 1980-чи илдә Кәңчә шәһәриндә вәфат етмишди. Бу исте'дадлы нәбатат алыми өмрүнүн 40 илини елмин инкишафына һәср етмишдир. Биолокија елмләри доктору, Азәрбајчанын әмәкдар елм хадими, профессор, Азәрбајчан Елмләр Академијасынын һәгиги үзвү олан Валидә ханым республика Ботаника Институтунун директору вәзифәсиндә чалышмышдыр. О, һәлә 1945-чи илдә Ленинград Ботаника Институтунун елми шураһында докторлуғ диссертасијасы мұдафиә етмишдир. Валидә ханым 35 јашында биолокија елмләри доктору, алимлик дәрәжәси алан илк азәрбајчанлы гадын иди. О, бүтүн өмрүнү ботаника елминин инкишафына һәср етмиш, 1950-чи илдә ботаникләрин бејнәлхал конгресиндә мә'рузә етмишдир.

Исте'дадлы алим: «Биткиләрин анатомијасы вә морфолокијасы», «Азәрбајчанын јашыллашдырылмасы» кими гиймәтли китабларын мүәллифидир. Бунлардан әләвә көркәмли алимин 6 тәдрис вәсаити, 6 монографијасы, 130-дан чох елми мәгаләси вардыр. Зәһмәткеш алим «Шәрәф нишаны» ордени вә бир чох медалларла тәлтиф едилмишдир.

Валидә ханым Тутажук.

Бədəл бəj Бədəлбəjли.

Шушанын шəһрəтини учалдан исте'дашлардан бири олан Бədəл бəj Бəшир оғлу Бədəлбəj-ов 1875-чи илдə Шушада анадан олмуш, 1932-чи илдə Бакыда вəфат етмишдир. Бədəл бəj Азэрбajчанын маариф хадимлэриндэн биридир. О, 1895-чи илдə Гори семинариjасыны битирмиш, бир мүддэт вəтəни Шушада мүəллимлик етмиш, сонра Бакыда 6-чы «Рус-татар» мəктəбинин мүдири олмушдур. Һəмин мəктəбə Бакыда онун ады илə: jə'ни «Бədəл бəjин мəктəби» дежилирди. О, касыб мүсəлман ушаглаарынын мəктəбə чəлб олунмасы, мүəллимлэрин ихтисасынын тəкмиллəшдирилмəsi үчүн чох ишлэр кəрмүш, мүһазирэлэр охумушдур.

Бədəл бəj «Ничат чəмиjјəти»нин үзвү олмуш, Бакыда илк Шəрг кечэлəрини тəшкил етмишди. Бədəл бəj еjни заманда һəвəскал бир актjор кими опера тамашаларында Мəчнун, Ибн Салам ролларында чыхыш етмишди.

1907-чи илин jанвар аjынын 20-дə Бакыда «Мүсəлман Хəjриjјə Чəмиjјəти» Бədəл бəjин jахындан иштиракы илə jохсул мүсəлман шакирдлэринин хəjринə тəнтəнəли Шəрг кечəsi тəшкил едир. Һəмин кечə һаггында «Каспи» гəзети өз охучуларына jазырды: «Кечəнин програмы чох мараглы иди. Програм 4 шə'бədən ибарət иди ки, бурада да əсас jер «Шəрг концерти»нə верилирди.

«Шəрг концерти»ндə əн jахшы ханəндə вə мусигичилэр иштирак едирдилэр. Буна кərə дə Шəрг һаваларыны севən динлəjичилэр хүсуси һəзз алдылар.

Концерт шə'бəсини идарə едən чəнаб Бədəлбəjов динлəjичилəрин тə'киди илə «Дурун кəлин, фүрсət мəгамыдыр» һаһнысыны

охуду. Мəшһур Гафгаз мүгəннилəри Чаббар, Ислам, Мəһəммəd, тарчалан Зеjнал, Ширин вə б. кəзəл маһнылар ифа етдилэр. Бундан сонра динлəjичилəрин хаһиши илə онлар өз маһныларыны бир дə тəклар етмəли олдулар».

Бədəл бəjə Бакы чамаеты «учител» деjирди. Тəсадүфи деjилдир ки, Бədəл бəj Бакы кəнчлəриниц бүтөв бир нəслини тəрбиjə етмишдир. Башда Чəфəр Чаббарлы, Мəһди Мəммədов олмагла бир чох исте'дашлы Азэрбajчан кəнчлəри онун тэлəбəsi олмушлар. О, өмрүнүн сон иллəриндə Бакы маариф шə'бəсинин тə'лиматчысы олмушдур.

Əhməd bəj Aǰajev.

Республиканын халг артистлəри Əфрасиjаб Бədəлбəjли, Шəмси Бədəлбəjли онун оғлу, Фəрһад Бədəлбəjли исə онун нəвəсидир.

Шушанын тарихиндə мүһүм рол оjнаjан сималардан бири Əhməd бəj Aǰajevдир.

Əhməd бəj Aǰajev (1869 — 1939) Азэрбajчанын милли мүбаризə тарихиндə кəркəмли рол оjнамыш идеологлардан биридир. О, еjни заманда мəшһур журналист вə кəркəмли публисист кими даһа шəһрəтлидир.

Əhməd бəj Һəsən бəj оғлу илк тəһсилени Шушада хүсуси мүəллимлəрдən алмыш, əрəб, фарс, рус диллəрини, сонралар исə франсыз дилини мүкəммəl өjрənмишдир. Түрк дүнjасында «Əhməd бəj Aǰaоғлу» кими танынан Əhməd бəj өмрүнүн 50 илини публисистика вə журналистика илə мəшгул олмушдур. Шушалылар исə Əhməd бəjи «фирəнк Əhməd бəj» деjə чағырмышлар. Бу исə тəсадүфи деjилдир. Чүнки шушалыларын ики мəшһур Əhməd бəjи олмушдур.

1. Бах: «Каспи» гəзети, 23 jанвар 1907-чи ил.

Бунлардан бири «Рус Әһмәд бәј» (Һәмидә ханым Чаванширин атасы), дикһәри исә һаггында бәһс етдијимиз «Фирәһк Әһмәд бәј»-дир.

Әһмәд бәј Шушада бәј аиләсиндә анадан олмушдур. Атасы Мирзә Һәсән бәј дәврүнүн көзүачыг, мәдәни зијәлеләриндән бири олмушдур.

Әһмәд бәј Шушада илк тәһсилини алдыгдан сонра Петербурга кедиб политехник институтуна дахил олур. 1889-чу илдә Франсаја кедиб Парисин Сарбон университетинин һуғуг факүлтәсинә дахил олур. Парисин чошгун һајаты бу түрк баласыннан көзләрини ачыр. Чох кечмәдән о, Франсада олан мүтәрәғти түрк јазычысы вә шәрг-шүнаслары илә таныш олур. Әдәбијјат дүнясына гәдәм тәјүр, инкилис дилини мүкәммәл өјрәнир. Әһмәд бәј беш дилдә (әрәб, фарс, рус, франсыз вә инкилис) сәрбәст данышыр вә јазырды.

Әһмәд бәј 1894-чү илдә тәһсилини битириб вәтәни Шушаја гајыдыр. Мараглыдыр ки, Әһмәд бәј һуғугшүнас кими фәалијјәт көстөрмәјиб, әввәлләр Шуша реални мәктәбиндә рус-франсыз дилләриндә дәрс дејир, сонралар бир журналист кими фәалијјәт көстөрир. Чох кечмир ки, Әһмәд бәј Тифлис кимназијасына дә'вәт олунур вә бурада франсыз дилиндән дәрс дејир, ејни заманда о заман Тифлиседә чыхан «Кавказ» гәзетиндә әмәкдашлыг едәрәк тез-тез елми-сијаси вә публицист мәгаләләр илә чыхыш едир. Әеринин әввәлләриндә Әһмәд бәј исте'дадлы бир журналист кими бүгүн Гафгазда мәшһур олур. Әһмәд бәјин габилијјәтли фәалијјәти Баки милјончусу, милләтин атасы Һачы Зејналабдин Тағыјевин дигтәтинин чәлб едир. О, Әһмәд бәји Бакија дә'вәт едәрәк «Каспи» гәзетинин редактору тә'јин едир. Чох кечмир Әһмәд бәј милләтин Һ. Б. Зәрдаби, Әли бәј Һүсејизадә, Әлимәрдан бәј Топчубашов, Һашым бәј Вәзиров кими мәшһур шәхсәјјәтләрини өз әтрафына топлајыр. Әһмәд бәј Бакида јашајаркән бир буржуа идеологу кими гәзетләрдә әдәби-тәғйиди вә публицист мәгаләләрлә чыхыш едәрәк јени буржуазија партијаларынын тәшкилиндә фәал иштирак етмишир. Бунлардан әлавә Әһмәд бәји Шәрг гадынынын ачыначаглы вәзијјәти парәһат едирди. Азәрбајҗан зијәлеләри арасында илк дөфә гадын

азадлыгындан јазан мәһз Әһмәд бәј олмушдур. О, 1901-чи илдә Тифлиседә «Ислам әләминдә гадын» адлы әсәрини чап етдирди.

Әсәрдә Әһмәд бәј сүбүт едирди ки, «Гадын азад олмадан милли тәрәғти ола билмәз».

1905-чи ил ингилабы гәча Шәрг ојатды. Бакида милли демократик һәрәкәт баш галдырды. Јени мәктәпләр, китабханаларла јанашы, јени журнал вә гәзетләр нәшр олунмаға башлашы. Бу дәврдә Әһмәд бәј «Һәјат», «Иршад», «Фүјүзат» «Тәрәғти» кими гәзет вә журналларда әмәкдашлыг етмәклә јанашы, Әли бәј Һүсејизадә илә бирликдә «Һәјат» гәзетини чыхардырлар. «Һәјат» бағландыгдан сонра Әһмәд бәј «Тәрәғти» гәзетини нәшр етдирди.

Әһмәд бәјин милләт гаршысында ән бәјүк хидмәтләриндән бири онун 1905-чи илдә ермәни-мүсәлман ғыргынынан гаршысынын ашынасы, ермәни дашнак милләтчиләринин тәрәтдикләри сәјгырымы тәдбирләрини еуедурмасы олмушдур. Әһмәд бәј дашнакларын террорчу һәрәкәтләринин гаршысыны алмаг үчүн «Дифаһи» адлы тәшкилат јаратмышды. Әһмәд бәј ермәни дашнакларынын гејри-инсанни һәрәкәтләрини дөф етмәк үчүн Азәрбајҗанын гејрәтли зијәлеләрини өз әтрафына топламышды. Бу сәһәдә о, һәм гәләми илә, һәм дә мәсарәтли чыхышлары илә ермәни дашнакларыны ифша ешрди. Әһмәд бәј чыхышларынын бириндә демишир: «Дашнак» фирдәли әмин олсун ки, һеч бир вахт милләтимизни харабазарлыгы вә күнү үзәриндә ермәни милләтинин сәадәт вә хош күзәрәшлиг турнасына јол вермәрик».

Биз јухарыда гејд етдик ки, Әһмәд бәј беш дилдә сәрбәст јазыбарашарды. Буна көрә дә о, Бакида, Истанбулда, Петербургда, Парисдә Азәрбајҗан, рус, түрк, франсыз дилләриндә нәшр олунан гәзет вә журналларда јахындан иштирак етмишиди. Озу е'тираф едирди ки, «јазыгларымы јан-јана дүзәләр Бакидан Истанбула чатар».¹

Бунлардан әлавә сағлыгында 20-дән чох китаб, онларча елми әсәр чап етдирмиш, мүасирләри арасында «бәјүк фикир ашамы», «чәсур инсан» кими мәшһур олмушдур. Мәммәд Әмин Рәсулзадә ону «Јахын Шәргдәки тарихи Авропалашма һәрәкәтинын ән сәми-ми идеологу» һесаб едирди. Тәсадүфи дејилдир ки, Авропанын бир

¹ Бак. «Хал гәзети», 23 апрел, 1992-чи ил.

чох ичтимаи вә мәтбуат нүмајәндәләри Әһмәд бәјдән онларла әмәк-дашлыг етмәји дәфәләрлә хаһиш етмишләр. О заман Тифлиседә чыхан «Закавказија» гәзетинин 5 ијул 1909-чу ил тарихли нөмрәсиндә хәбәр верилрди ки, франсанын елми вә әдәби һәјатында мөшһур олан мадам Әзизә ханым Де-Рош-Брјун Ислам динини гәбул едиб. Һәмнин ханым бу һадисәдән бир нечә ај габаг Парисдә мүсәлман «Ухувет Ислам» чәмијјәтинин үзвлүјүнә гәбул олунуб.

Әзизә ханым Әһмәд бәјә јаздыгы мәктубларынын бириндә чохдан Ислам динини гәбул етмәк арзусунда олдуғуну билдирирди. Сонра о, Исламијјәти гәбул етмәји мүнәсибәтилә «Revue d. Orjen» адлы журнал бурахмагы нәзәрдә тутдуғуну билдирәрәк јазырды. «Франсанын бир чох алим вә јазычылары һәмнин журналда мәмнун-нијјәтлә иштирак едәчәкләрини билдирирләр».

Һәмнин ичтимаи сijasи, әдәби вә бәдии журналын 1-чи нөмрәси 1909-чу ил октябр ајында чыхмышдыр. Әзизә ханымнын хаһишини нәзәрә алаң Әһмәд бәј һәмнин журналда бир нечә мәгалә илә чыхыш етмишиди.

Бүтүн бу мүвәффәгијјәтләрә бахмајараг Әһмәд бәјин јарадычылыгы сакит кечмәмишди. Онун тәрәттипәрвәр әмәлләри вә јазылары һеч дә мүртәчә гүввәләри раһат бурахмырды. Онун тыз мәктәбидә франсыз дилиндә дәрә демәси, јаздыгы мәгаләләриндә милли керилији, наданлыгы, вәһшилији ифша етмәси нәинки мүртәчә гүввәләри, һәтта Бакы гочуларыны белә һиддәтләндирирди. Онлар Әһмәд бәјә һәр чүр тәһгир јағдырмагла она гаршы бир нечә дәфә суи-гәсд белә һазырламышлар. Бүтүн бу тәһгир вә тәғибдән јаха гуртармаг үчүн Әһмәд бәј 1909-чу илдә баш кәтүрүб Түркијәјә кетди.

Әһмәд бәј Бакидан кедәркән «Тәрәгги» гәзетинин редактору иди. О кедәркән гәзетин редакторлуғуну редактор мүавини Үзејир бәјә һәвалә етмишиди.¹

Әһмәд бәј Түркијәјә кәлән күндән мәдәни - маариф ишләринә чәлб олунур. Лакин журналистликдән узаглашмыр. О, Истанбула кәләркән (1909) «Иттиһад вә Тәрәгги» партијасына дахил олур. Мүхтәлиф вахтларда «Сүләјманијјә» китабханасынын мүдири, «Түрк

јурду» журналынын редактору олмушдур. О, ејни заманда Истанбул Университетинин профессору олмагла рус дилиндән вә һүгүгшүнаслыгдан дәрә деммишди. Онун «Түрк әләми», «үч мәдәнијјәт» кими әсәрләри түрк дүнијасыны ләрзәјә кәтирмишиди.

Биринчи дүнија мұһарибәси дөврү Әһмәд бәј Загафгазијаја кәлмиш түрк ордусунун сijasи мұшавири олмушдур. Азәрбајҗанда илк демократик республика дөврүндә (1918 — 1920-чи ишләр) парламентин үзвү, сонралар исә парламент сәдринин мүавини олмушдур.

Биринчи дүнија мұһарибәсиндә Түркијә мәғлүб оларкән, инкилис ордусу Истанбулу тугаркән ермәниләр фитнә-фәсад тәрәдәрәк Әһмәд бәји инкилисләрин фитвасы илә һәбс етдириб Малта адасына сүркүн етмишләр.

1921-чи илдә Әһмәд бәј сүркүндән азад олдуғдан сонра Анкараја кәлмиш вә бурада мәтбуат бүросуна мүдир тә’јин едилмишиди. Һәм дә университетдә дәрә демәклә дөвләтин рәсми органы «Һакимијјәти-милијјә» гәзетинә рәһбәрлик етмишиди. Түркијә республикасы е’лан едилдикдән сонра о, Ататүркүн ән јахын көмәкчиси кими көнч республиканын дахили вә харичи сijasәтиндә мұһүм рол ојнамышдыр.

Әһмәд бәј Агајев Совет—Түркијә достлуғунун тәрәфдары олмуш вә бу ишдә Ататүркә јахындан көмәк етмишди. Бу факты о заман Русијанын Түркијәдәки сәфири С. Аралов да тәсдиг етмишди.

Әһмәд бәј Агајев 50 ил өз вәтәнинә, милләтинә фәдакарлыгла хидмәт етмишди. О, Мустафа Камал Ататүркүн ән јахын силаһданы олмушдур. Ататүрк онун мүдриклијинә вә ағлына һејран олмуш вә һәмишә дејәрмиш «белә бир ағыллы баш јалныз түркдә ола биләр».

Мирзә Чалал Јусифзәдә (1862-1931) Шушанын ән габагчыл зијалыларындан бири олмушдур. О, вәтәни Шушада камил тәһсил алмыш, әрәб, фарс дилләрини мүкәммәл ојрәнмиш, 40 илә јахын мүәлликлик етмишди. Булардан әләвә Мирзә Чалал әдәби јарадычылыгла вә мусиги мәдәнијјәти илә мөшгул олмушдур. Мирзә Чалал ејни заманда ше’рләр, пјесләр јазмыш, һәм дә тәрчүмәчиликлә мөшгул олмушдур.

1. Бах: «Закавказия» гәзети, 1909-чу ил, № 120.

Мирзә Чалал мәшһур мусигичи Саша Оганезашвилинин «Фәрһад вә Ширин» операсынын либреттосуну јазмышдыр. Мирзә Чалал ејни заманда Харрат Гулунун вә Мирмөһсүм Нөввабын мусиги мәчлисләриндә јахындан иштирак етмишдир.

Шуша XVIII әсрин икинчи јарысындан мусиги мәркәзинә чеврилмиш вә Азәрбајҗан мусигисинин јүкәәлишинә сәбәб олмушдур.

Өз мөлаһәтли сәсләри вә бөјүк сәнәтләри илә бүтүн Јахын Шәргдә мәшһур олан ханәндәләрдән һачы һүсү, Мәшәди Иси, Кештазлы һәшим, Әбдүлбағи Зүлалов (Бүлбүлчан), Чаббар Гарјагдыоглу, Мәшәди Мәммәд Фәрзәлијев, Кечәчи оғлу Мөһәммәд, Сәкаһ Ислам, Забул Гасым, Малыбәғли һәмид, Муса Шушински, Пәсхан Чәлил, Сејид Шушински, Бүлбүл, Зүлфү Адыкөзәлов, Хан Шушински, Мүтәллим Мүтәллимов, Рәшид Бейһудов, Гәдир Рүстәмов вә бир чох башгалары Шушанын јетирдији мәшһур сәнәткарлардыр. Бу сәнәткарлар арасында Шәргин бөјүк ханәндәси һачы һүсүнүн мүстәсна хидмәтләри олмушдур.

Көзәл јәј күнләриндән бири иди. Москванын кениш вә јарашығлы салонларындан бириндә Шуша сакини өз оғлу үчүн тој мәчлиси дүзәлтмишди. Гонағларын әксәријјәти Гарабағдан иди. Мәчлисин башында мусиги үчлүјү әјләшмишди. Ханәндә охујурду. Онун мөлаһәтли сәсиндән хошланан гонағлар јербәјердән «Гарабағ шикәстәси» охумасыны хаһиш едирдиләр. Ханәндә чуша кәлди:

*Мән ашигәм Гарабағ,
Гара салхым, гара бағ,
Аләм чәһнәтә дәнсә,
Јаддан чылмаз Гарабағ.*

Ханәндә бу сөзләри инчә халлар вә чошгун зәнкуләләрлә охујуча динләјичиләр хәјәлән өзләрини сәфалы Гарабағда һисс едирдиләр. Һәр тәрәфдән: «Ај чан, ај чан», «Јаша», «Сағ олсун ханәндә» сәдалары учалырды. Јалныз мәчлисдә әјләшмиш бир нечә мусигишүнас дәрин фикрә далыб ханәндәни динләјир, арабир дә бирбирләринә мө'налы нәзәр салырдылар. Ханәндә шикәстәни гуртаран кими профессорлардан бири мәчлис әһлинә мүрачиәт едәрәк деди:

— Ағалар, биз бүтүн өмрүмүзү мусигијә һәср етмишик. Инсанда бу чүр инчә, тәрәвәтли сәс надир һадисәдир. Мәнә елә кәлир ки, бурада нә исә бир сирр вардыр.

Кимсә сөз атды:

— Јәгин ки, ағзында нә исә тутуб охујур.

Мәчлисдә гызғын мүбаһисә башланды. Вәзијјәти белә көрән мәчлис саһиби гонағлары сакит едәрәк деди:

— Чаным, мүбаһисә нәјә ләзимдыр. Әкәр ханәндәнин сәсинә шүбһәниз варса, онун боғазыны јохлаја биләрсиниз.

Мәчлисдә әјләшән бир һәким ханәндәнини ағзына вә боғазына бахды. Әлбәттә, һеч нә тапылмады. Ханәндәни јенидән алгышладылар.

Бу ханәндә, өз сәнәти вә зәнкин сәси илә бүтүн Гафгазда, Јахын вә Орта Шәргдә мәшһур олан бөјүк мүғәнни һачы һүсү иди.

Һачы һүсү Нифталы оғлу Шушанын «Чөлгала» мөһәлләсиндә папагчы аиләсиндә анадан олмушдур. Онун һансы илдә анадан олмасы һағтында һәләлик дәғиг мө'лумат јохдур. Бөјүк сәнәткар илк мусиги тәһсилини Харрат Гулунун мәктәбиндә алмышдыр. Кәнч һүсү өз мүәллиминдән мусиги сәнәтини вә классик Шәрг муғамларыны мүкәммәл өјрәнмишдир. Көркәмли әдибимиз Јусиф Вәзир Чәмәнзәмнинин јаздығына көрә һачы һүсүнүн мүәллимләриндән бири дә Шәрг муғамларыны көзәл билән Мирбаба Мирабдулла оғлу (Јусиф Вәзир Чәмәнзәмнинин атасы) олмушдур.¹

Харрат Гулу Һачы һүсүнүн көзәл сәсини вә охумағ габилијјәтини нәзәрә алыб ону өзү илә бәрәбәр мәчлисләрә апарырды. Бу мәчлисләрдә һачы һүсү зил вә инчә сәси илә һамыны һејран гојарды. Һәлә кәнч икән бөјүк мүғәннини динләјән мәшһур ханәндә Чаббар Гарјагдыоглу Һачы һүсүнүн сәсинә гижмәт верәрәк јазмышды: «Һачы һүсүнүн сәси елә гүввәтли, елә чазибәли иди ки, һәр бир муғамы башлајыб, охујанда тарын бүтүн пәрдәләрини кәзиб сон пәрдәдән бир гәдәр дә зилә галхарды. О, «Орта маһур» охујанда бүтүн мусигичиләри һејрәтдә гојарды».²

1. Бах: Ј. В. Чәмәнзәмнини. Бир чаванын доғтәри. Бақы, 1966, сәһ. 84.

2. Ч. Гарјагдыоглу. Кечмиш Азәрбајҗан мусигиси һағтында хатирәләрим (өлјәмәләри). Азәрбајҗан Елмләр Академијасынын Ме'марлығ вә Инчәсәнәт Институғунун елми архиви, гоғлуғ № 75.

Һачы Һүсү.

Һачы Һүсү шушалылар гаршысында илк дөфә «Хандәмировун театры» бинасында «Хејријјә кечәси»ндә чыхыш етмишди. Чаббар Гарјағды оғлунун јаздығына көрә, һәмин кечәдә Һачы Һүсү тарзән Садыгчанын мүшајиәти илә «Чаһаркаһ» охумушдур. Бу мәчлисдән сонра онун шөһрәти һәр јана јайылып. Мүгәннини тез-тез Азәрбајчанын, Ермәнистанын вә Күрчүстанын тој шәнликләринә дә'вәт едирләр. Һачы Һүсү нәинки Загафгазијада, Русијада, һәтта Јахын вә Орта Шәргин бир сыра өлкәләриндә дә шөһрәт тапыр. Бу өлкәләрин күбар аиләләри, варлы ә'јанлары ону өз зијафәтләринә, тој мәчлисләринә чағырмышлар. 1880-чи илдә Иран һакими Нәсрәддин шаһ оғлу шаһзадә Музафферәддинин тојуна Һачы Һүсү-

нү дә дә'вәт етмишдир. Тој Тәбриз шөһәриндә тәшкил олунмушду. Һәмин тојда Иранын ән мәшһур охујан вә чаланлары Һачы Һүсү илә бирликдә чыхыш етмишләр. Мәчлисин ахырында шаһ тәрәфиндән биринчи мұкафат Һачы Һүсүјә верилмишди. Һәмин мәчлисдә мүгәннинин көзәл сәси вә муғамлары бөјүк усталыгла охумасы, Садыгчанын исә тары синәси үстүндә чалмасы иранлылары һејрәтә кәтирмишди.

Һачы Һүсү садәчә ханәндә дејилди. О, классик Шәрг вә Азәрбајчан муғам вә тәснифләринә дәриндән бәләд олан мусигишүнас вә көзәл бир мүәллим кими дә чох мәшһур иди. Һачы Һүсү Мир Мөһсүн Нәввабла бирликдә Шушада илк «мусигишүнаслар мәчлиси»нин әсасыны гојмушду. Мүәллими Харрат Гулунун өлүмүндән (1883) сонра исә Гарабаг ханәндәләрини өз әтрафына топлајыб «Ханәндәләр мәчлиси» јаратмышдыр.

Һачы Һүсү классик муғам мусигисинин тәкмилләшдирилмәси үзәриндә ишләјәрәк «Раст», «Шур», «Маһур» вә башга муғамлара

јени вариантлар, кушәләр әләвә етмиш. Һәмин муғамлар әсасында тәснифләр вә маһнылар јаратмышдыр. Һачы Һүсү ејни заманда бир нечә муғамларын јарадычысы кими дә мәшһурдур. О, «Күрд» муғамына «Шаһназ»ы әләвә едәрәк бирликдә «Күрдү-Шаһназ» охумушдур. Чаббар Гарјағды оғлунун јаздығына көрә Һачы Һүсү «Гатар» муғамыны Садыгчанын тарда мүшајиәти илә јаратмышдыр.

Һачы Һүсү көзәл Азәрбајчан шаирәси Хан гызы Натәванын ән севимли ханәндәси иди. О, Натәванын сарајында гурулан мәчлисләрин бөзәји вә јарашығы олмушдур. Һачы Һүсү ејни заманда мәшһур мусигичи кими шөһрәт газанмыш шамаһылы Маһмуд ағанын вә бакылы Мәшәди Мәлик Мәнсуровун мәчлисләринә тез-тез дә'вәт едиләрди.

Лакин бөјүк ханәндәнин өмрүнүн сон илләри чох пәришан кечмишдир. О, Әрәбистандан гајытдыгдан сонра моллаларын тәзјигинә мә'руз галараг Көвһәр ағанын мәсчидиндә миначат вермәјә мәчбур олмушдур.

Республикамызын әмәкдар артисти Чәлилбөј Багдадбөјов өз хатирәләриндә јазыр: «Гыш мөвсүмү, јухунун ширин олмасына бахмајараг Һачы Һүсү охујаркән узаг мәһәлләләрдән јүзләрлә адам кәлиб бу чазибәли сәсә гулаг асардылар. Һачы Һүсүнүн узун нәфәси олмагла бәрабәр, зәнкуләсинин мисли-бәрабәри јох иди. О, «Үззал» охујаркән Гөвсү Тәбризинин:

*Сыныг сәбудә су тутмаз гәрар, меј дурмаз,
Шикәстә көңлүмә бөһтәм ки, ган илән долудур.*

рәдифи илә башланан гәзәлини тез-тез охујарды»¹.

Һачы Һүсү өмрүнүн сон илләриндә еһтијач ичиндә јашамышдыр. О, 1898-чи илдә Ашгабад шөһәриндә вәфат етмишдир. Азәрбајчан вокал сәнәтинин ән көркәмли нүмајәндәләриндән бири олан Һачы Һүсү сөзүн һәгиги вә там мә'насында бөјүк ханәндә иди. О, ханәндәлик сәнәтиндә јени бир дөвр ачмагла, ејни заманда бу сәнәти јүксәк бир пилләјә галдырмышдыр. Һачы Һүсү нәинки муғам охумагда, ејни заманда милли Азәрбајчан мусигисинин, гәдим

1. Чәлил бөј Багдадбөјов, Гарабаг ханәндәләри һаггында хатирә (өлјазмасы). Азәрбајчан Ельмәр Академијасынын елми архиви, говлуг № 149.

халг мусигисинин бүтүн саһәләриндә бөјүк устад иди. О, гәдим халг мусигисини сонсуз бир мәһәббәтлә севирди. Шәрг, еләчә дә Азәрбајчан сәһнәси һачы һүсүнүн сәсиндән дә гүввәтли, лирик-драматик тенор типли сәсләр чох көрмүшдүр. Лакин бүтүн Шәргдә һачы һүсүнүн сәси кими һәртәрәфли тембр көзәллижинә малик олан икинчи белә инчә вә тәрәвәтли сәс олмамышдыр. Физиоложи чәһәтдән һачы һүсүнүн сәси феномен дејилди. Лакин бу сәс бәдин феномен кими тәкраролунмаздыр.

Һачы һүсү олдугча зәнкин вә һәртәрәфли јарадычылыг диапозону олан ханәндә иди. Онун бөјүк сәнәти тәкчә Азәрбајчанда дејил, бүтүн Јахын вә Орта Шәргдә мәшһур олмушдур. Ону башга сәнәткарлардан ајыран чәһәтләрдән бири дә онун сон дәрәчә тәбии истәдада малик олмасы иди. Һачы һүсүдә олан зәнкин ифачылыг фантазијасы вә импровизә элементләри башга ханәндәләрдә олмамышдыр. Һачы һүсү гоча Шәргин Сәди, Һафиз, Өмәр Хәјјам вә Фүзули кими нәһәнк классикләринин лирик әсәрләрини илһам вә мәһәббәтлә охумушдур. Ону көзәллижин вә азадлығын чарчысы адландырмышлар.

Һачы һүсү ел арасында мәшһур олдуғундан халг јарадычылығында онун һаггында чохлу һағыллар, әфсанәләр вә рәвәјәтләр јарадылмышдыр. Дејиләнә көрә, Һачы һүсү Садыгчан илә «Иса булағы»нда чалыб-охујаркән онун инчә сәсиндән руһланан бүлбүлләр кәлиб онун чийнинә, папағына, тарын үстүнә гонар вә охујармышлар...

Мәшәди Иси Садыгчанын вә Һачы һүсүнүн мүасири иди. Онун ады һәмишә өз зәманәсинин көркәмли ханәндәләри илә јанашы чәкилмишдир. Әлбәттә, бу һеч дә тәсадуфи дејилди. Илк мусиги тәһсилини Харрат Гулунун мәктәбиндә алан Мәшәди Иси мәшһур ханәндә Һачы һүсүнүн «Ханәндәләр мәчлиси»нин ән фәал үзвү олмушдур. Мәшәди Иси классик Шәрг, хүсүсән Азәрбајчан муғамларынын инчәликләринә дәриндән бәләд иди. О өз билик вә сәнәткарлыг бачарығыны «Ханәндәләр мәчлиси»нин кәнч ханәндәләринә өјрәдәр, онларда сәнәтә дәрин мәһәббәт һисси ојадарды.

Мәшәди Иси муғаматы јүксәк дәрәчәдә мәнимсәјән устад ханәндә кими танынмышды. О, «Раст», «Шур», «Һумајун», хүсүсилә «Маһур» дәсткаһыны өзүнәмәхсус фәрди хүсүсийәтлә ифа етмишдир. Чаббар Гарјағдыоглу Мәшәди Исинин ханәндәлик габилијјәти-

нә јүксәк гиймәт верәрәк јазмышды: «... Шуша шәһәриндә, бүтүн Гафгазда мәшһур олан Харрат Гулунун шакирдләриндән ханәндә Мәшәди Иси «Маһур» дәсткаһыны чох тәнтәнә илә охујарды. Өзү дә тәснифхана-лығыда вә гавал чалмагда биринчи сәјылырды».¹

Мәшәди Иси охудугу муғам вә маһныларын сөзләрини ајдын, сәлис диксија илә динләјичијә чатдырарды. О, Азәрбајчан шаирләринин гәзәл вә гошмалары илә јанашы, Һафизин вә Сәдинин әсәрләрини илһамла охујар, өз динләјичиләрини вәләһ едәрди. Чәлилбәј Бағдадбәјовун јаздыгына көрә, Азәрбајчан шаирләринин шәһәрләрини илк дәфә мәчлисләрдә охујан Мәшәди Иси олмушдур.

Мәшәди Иси тәкчә Гарабагда дејил, Азәрбајчанын бир чох шәһәрләриндә — Кәнчәдә, Агдашда, Шамаһы вә Бақыда дәфәләрлә тој мәчлисләринә, шәндикләринә дәвәт едилмишди.

Мәшәди Иси шамаһылы Маһмуд ағанын мәчлисләриндә ајларла охумуш вә Иран һакими Нәсрәддин Шаһ тәрәфиндән бир нечә дәфә Тегһан шәһәринә чағырылмышды. Шаһ сарајында Иран мүғәнниләри илә олан мүсабиғәдә гәләбә газанан Мәшәди Иси «Шири - Хуршид» ордени илә тәлтиф олунмушду.

Кечән әсрин 90-чы илләриндә Мәшәди Иси тарзән Садыгчан илә бирликдә Ашгабад, Сәмәргәнд, Дашкәнд вә башга шәһәрләрдә халг шәнликләриндә иштирак етмишдир.

Мәшәди Иси бөјүк муғам устасы олмагла бәрәбәр бир тәсниф-

Мәшәди Иси.

¹ Ч. Гарјағды оглу, Кечмиш Азәрбајчан мусигиси һаггында хатирәләрим (әлјазмасы), Азәрбајчан Еилмәр Академијасынын Мемарлыг вә Инчәсәнәт Институтиунун елми архиви, инвентар № 75.

хан кими дә классик Азәрбајчан ханәндәләри арасында хүсуси јер тутурду. Мә'лум олдуғу кими, тәснифләрин мүәллифи ханәндәләр олмушлар. Мәшәди Исинин бир чох тәснифләри, хүсусилә «Раст», «Маһур» тәснифләри мәшһурдур. О, ел әдәбијјатындан бә'зи нүмунәләрә, хүсусилә Вагифин, Закирин бир чох мүхәммәс вә гошмасына тәснифләр дүзәлтмишдир. Мәсәлән, о, «Раст» охујаркән Гасым бәј Закирин:

*Бир багда булбул олмаса,
Күлүн нә мигдары, дилбәр.
Дал кәрдәнә токулмәсә,
Телин нә мигдары, дилбәр.*

рәдифлә башланан кәрајлысындан истифадә едиб «Раст» тәснифини бәстәләмишди. Көркәмли әдәбијјатшүнас Салман Мүмтаз јазырды: «Бу кәрајлыны гарабағлы мәшһур ханәндә Мәшәди Иси Ашгабадда тәсниф мөгамында охудуғуну шәхсән ешитмишәм».¹

Әлбәттә, Мәшәди Исинин һачы һүсү, Булбулчан кими чох зил сәси олмамышды. Лакин о, муғаматын техникасына дәриндән бәләд олдуғундан хош сәси илә өз динләјичиләрини һејран етмишдир. Мәшәди Иси камил бир сәнәткар иди. Онун устад бир ханәндә олмасы һағтында мүасири, шушалы Чыраг Мәһәммәд оғлу сојләјирди:

«Мәшәди Исинин сәси чох зил дејилди. Амма бүтүн муғамлары чох усталыгла охујарды. Дүнјада Мәшәди Иси кими «Османлы» охујан чәтин тапылар.

Шушанын «Чөл гала мөһәлләсиндә» Сәлимбәјин гардашы оғлу Рүстәмбәјин тоју иди. Адамлары тоја дә'вәтнамә илә бурахырдылар. Мәним 17-18 јашым оларды. Дајым дәлләк Кәрбәләји һүсәјн Зејнал оғлу тоја бир дәлләк кими дә'вәт олундуғундан мәни дә өзү илә тоја апармышды. Сәлимбәјин бөјүк салону алты аршын Гарабағ хәлиләри илә дөшәнишди. Газ лампанын ишығы адамын көзүнү гамашдырды. Һамы милли кәјимдә иди. Тоја ики ханәндә дәстәси — Күлаблы ашығлары вә гармончалан дә'вәт едилмишди. Тојун падаһы шаир Нөврәс Мирзә Әләскәр, фәррашы исә лоту Гулу иди. Ханәндә Мәшәди Иси, тарчалан Гулу (Хәстә Гасымын гардашы) илә салонун көркәмли јериндә әјләшмишди. Салонун башын-

¹ Салман Мүмтаз. Азәрбајчан ел әдәбијјаты. Бақы, 1928, 1 чилд, сәһ.362.

да исә һачы һүсү илә Садыгчан отурмушду. Ајаг тәрәфдән Күлаблы ашығлары (Аббасгулу, Нәчәфгулу, Һәшим, Һејдәр) әјләшмишдиләр. Ашығлар илә габаг-габаға гармончу Иси бәј гармону әлиндә һазыр сахламышды.

«Тојун падаһы» Нөврәс әмр етди ки, һачы һүсү бир «Дәстках» башласын. һачы һүсү саат јарыма «Шүштәр» охуду.

Һачы һүсү охујандан сонра «тојун падаһы» әмр етди ки, Мәшәди Иси «Дәстках» башласын. Јадымдады, тарзән Гулу Мәшәди Исидә деди:

— Һачы һүсүдән сонра нә «Дәстках» башлајачаған ?

Мәшәди Иси:

— Мән «Дәстках» башламајачағам. Һачы һүсү чамааты јатырдыб, мән исә ојадачағам.

Гулу:

— Нә илә ојадачаған:

Мәшәди Иси:

— « Османлы» илә.

Мәшәди Иси гавалы әлиндә ојнадыб ағзыны ачды:

*Сүбһи тездән ојандым,
Дәрди-гәмә бојандым.
Даи олсајдым әријәрдим,
Торпаг идим, дајандым.*

Мәшәди Исинин бу сөзләри һамынын дигтәтини чәлб етди. Тојун «падаһы» Нөврәс гышгырды. «Далысыны де! Сәнә нәнәм гурбан!»

— Мәшәди Иси фәрәһлә охумаға башлады:

*Мән ашигәм, хан дурсун,
Хан әјләисин, хан дурсун.
Говза кәтан којнәји,
Аг мәмәләр јан дурсун.*

Мәшәди Иси охујуб гуртаранда салону сүрәкли алгыш бүрудү. Мәчлис шән кечирдијинә көрә, о кечә Мәшәди Исидә гызыл суја чәкилмиш күмүш падносун үзәриндә мөндүләдән бир палтарлыг вә 500 манат гызыл пул һәдијјә верилди».*

* Чыраг Мәһәммәд оғлунун хатирәләриндән (хатирә китабын мүәллифиндәдир). Ред.

Мирзэ Мухтар.

Көркәмли ханәндә Мәшәди Иси 1905-чи илдә Ағдамда вәфат етмишдир.

Мирзэ Мухтар һәгигәтән дөврүнүн ән көркәмли вә истә'дадлы сә-нәткары иди. Узун вә мә'налы бир өмүр јолу кечмиш Мирзэ Мухтар Азәрбајчанын мәдәнијјәт тарихиндә сәһнә хадими, халг мүүллими вә мәшһур мусигишүнас-мүғәнни кими фәхри јер тугур.

Мирзэ Мухтар Мәммәдзаде 1841-чи илдә Шуша шәһәриндә мусигичи аиләсиндә анадан олмушдур. Оун атасы Мирзэ Әли Әскәр Гарабаги Азәрбајчан мусиги мәдәнијјәти тарихиндә көркәмли рол ојнамышдыр. Мирзэ Әли Әскәр көзәл

сәсә малик бир ханәндә, һәм дә камил бир каманчазән олмушдур. Әли Ширази Иран тарыны Гарабага кәтирәндән сонра бу сәнәтә јижәләнмиш, бүтүн Гафгазда виртуоз бир тарзән кими шан-шөһрәт газанмышдыр.

Мирзэ Әли Әскәр әввәлләр Хуршидбану Бәјим Натәванын атасы Мейдингулу ханын сарајында «Сарај мусигичиси» кими шәрәфли вәзифәјә лајиг көрүлмүш, узун илләр Мирзэ һүсејн, һасәнчә, Кештазлы һәшим, һачы һүсү, Мәшәди Иси кими мәшһур ханәндәләри тарда мүшајиәт етмишди. Мирзэ Әли Әскәр Јахын Шәрг өлкәләринә дә сәјаһәт етмиш, Иран һакими Нәсрәддин Шаһын сарајында вурулан мәчлисләрдә маһир бир тарзән кими ад-сан чыхармышдыр. XIX әсрин Садыгчан, Чавад бәј, Әлибәј оглу (Ханәзәјски), Шәкәр оглу Кәрим, Мәшәди Зејнал кими мәшһур тарзәнләр оуну шакирдләри олмушлар.

Көрүндүјү кими Мирзэ Мухтарын камил бир мусигишүнас кими јетишмәсиндә атасы һәлләдичи рол ојнамышдыр. Мирзэ Мухтар һәлә кичик јашларындан атасынын чалыб-охумасыны динләмиш, оун гурдугу мәчлисләрдә јахындан иштирак едәрәк мусигинин инчә нөг-

тәләрини әхз етмишди. Илк тәһсилени Шуша мәдрәсәләриндән бириндә алан Мухтар түрк, әрәб, фарс дилләрини мүкәммәл өјрәнмиш, һәтта бу дилләрдә гәзәлләр белә јазмышды. О, ејни заманда шәхси мүғалиә јолу илә Шәрг вә Азәрбајчан классик әдәбијјатына, о чүмләдән, Фирдовси, Низами, Сә'ди, һафиз вә Фүзули јарадычылығына дәриндән бәләд олмушдур.

Мирзэ Мухтар рус дилини дә камил билирди. Буна көрә дә, кечән әсрин 60-70-чи илләриндә Шушада «Гыш клубу»нда гојулан рус — театр тамашаларына кедирди. Бу тамашалар оун гәлбиндә театр сәнәтинә вә драматуркијаја рәғбәт ојадыр, доғма ана дилиндә тамаша көстәрмәк мејлини күчләндирирди.

Нәһајәт, Мирзэ Мухтар өз арзусуна чатыр. О, 1870-чи илдә јерли зијальлары (әксәрән мүүллимләри) әтрафына топлајыб Шушада, «Һачыгулуларын залы»нда М.Ф.Ахундовун «Һачы Гара» комедијасыны тамашаја гојур. Лакин бә'зи сәбәбләр үзүндән тамаша мүүвәффәјјәтлә кечмирсә дә, театр тарихиндә илк тамаша кими шәһәрин мәдәни һәјатында мүсбәт рол ојнајыр. Илк мүүвәффәјјәтсизлик Мирзэ Мухтары руһдан салмыр, үч ил сонра, јә'ни 1873-чү илдә зијалы һәвәскарларын көмәји илә «Һачы Гара»ны јенидән тамашаја гојур.

Мирзэ Мухтар 1870 — 1882-чи илләрдә Шушада верилән милли театр тамашаларынын тәшкилатчысы вә иштиракчысы олмушдур. Лакин о, 1883-чү илдә ачыначағлы бир һадисә нәтичәсиндә доғма јурдуну тәрк етмәли олмушдур. Бир күн Шушада мәшһур публисиет һашым бәј Вәзировун «Евләнмәк бир стәкан су ичмәк дејил» әсәри тамашаја гојулур. Тамашада гумар ојуну сәһнәси көстәрилер. «Дәрд ашығ» атан гумарбазын биринин ашығы алчы дурур. Лакин оун «рәғиби јахшы көрмәдијиндән инад едир ки, ашығ «тохан» дуруб.¹ Бурада мубаһисә дүшүр. Мәсәлә чидди шәкил алдыгда гумарбазын бири гышгырыр:

— О Әлинин гејрәтли оглу һәзрәт Аббас һағты, ашығ алчы дуруб.

Буну ешидән диндар тамашачылар арасында чахнашма дүшүр.

¹ «Дәрд ашығ ојуну»нун гадасына көрә ашығ «алчы» дуранда пулу аларлар. «Тохан» дуранда исә пулу верәрләр. *Мүүаллиф.*

Онлар имам Әлинин вә онун оғлунун адынын чәкилмәсини һәгарәт вә тәһгир һеса́б еди́б дәли́чәсинә сәһнәјә атыларкән актјорлар дал гапыдан гачмаға имкан тапырлар. Лакин Мирзә Мухтар әлә кечир. Хошбәхтликдән гадын палтарында олмасы ону өлүмдән гуртарыр. Сәһнәјә һүчум чәкәнләр Мирзә Мухтарын «сүпүркәчи гадын» олдугуну күман еди́б она дәјми́рләр. Лакин һадисә бунунла гуртармыр. Сәһәри бу әһвалат илдырым сүрәтилә шәһәрә јайлыр. Руһаниләрин әмрн илә тамашаны көстәрән актјорлар, о чүмләдән онларын тәшкيلاتчысы Мирзә Мухтары ахтарырлар. Мирзә Мухтар бир гәдәр Ағдамда кизләнир, анчаг бурада да ону тәҗиб еди́рләр. Нәһәјәт, диндарларын өлүм һәдәсинә мәруз галан Мирзә Мухтар әввәл Кәнчәјә, сонралар исә Тифлис шәһәринә көчүр вә бир нечә ил мүәллимлик еди́р. Ејни заманда јерли һәвәскарларла бирликдә театр тамашалары көстәрир.

Мирзә Мухтар 1899-чу илдә Бакыја көчүр. Мүәллимликлә мәшғул олур, ејни заманда Бакыда театр тамашаларында мүнтәзәм чыхыш еди́р. 1905-чи илдә о, мүәллимликдән әл чәкир. Бүтүнлүкдә тәлејини театр сәнәтинә баглајыр. Мирзә Мухтары Шәрг мусигисинин инчәликләрини мүкәммәл билән мусигишүнас вә көркәмли сәһнә хадими кими таныјан Үзејир бәј һачыбәјов ону илк Азәрбајҗан операсы «Лејли вә Мәчнун»ун тамашасында иштирак етмәјә дәвәт еди́р. О, илк дәфә Мәчнунун атасы ролунда чыхыш етмәклә бәрәбәр тамашанын һазырланмасында Ү. һачыбәјовун ән јахын мәсләһәтчиси вә көмәкдарларындан бири олур.

Һеч дә тәсадуфи дејилди́р 1913-чү илдә Бакынын театр ичтимәијјәти, театр тарихимиздә Мирзә Мухтарын мүстәсна ролуну нәзәрә алыб онун сәһнә фәәлијјәтинин 40 илли́к јубилејини кечирмишиди. О заман дәври мәтбуат бу әләмәтдар һадисә һаггында еланлар вермишиди. «Каспи» гәзети Мирзә Мухтарын шәкли илә бирликдә вердији бир хәбәрдә јазырды: «Бу күн Тағыјев театрында «Ничат» чәмијјәтинин тәшәббүсү илә мүсәлман сәһнәсинин ән көһнә фәдәисинин 40 илли́к сәһнә фәәлијјәти бајрам едилди́р.

Бакы мүсәлманларындан ким Мирзә Мухтары танымыр?

Мирзә Мухтары нәинки фәдакар сәһнә хадими кими, ејни заманда ону тәвазәкар халг мүәллими кими дә таныјырлар.

Мирзә Мухтар өмрүнүн 30 илини мүәллимлик фәәлијјәтинә һәср етмишиди́р. Бакынын бир чох мүсәлман зијалылары онун јетирмәсиди́р.

Мирзә Мухтарын мүсәлман сәһнәсиндә 40 илли́к фәәлијјәтини нәзәрә алан «Ничат» чәмијјәти онун јубилејини кечирмәклә өз борчуну јеринә јетирир».¹

Кечәдә јубилјарын адына кәлән чохлу тәбрик телеграмлары охунду. Сонра көзләри јашармыш һалда чыхыш едән 72 јашлы Мирзә Мухтар онун јубилејини тәшкил едәнләрә, тамашачылара вә гонаглара өз тәшәккүрүнү билди́рди.

Јубилјара чохлу гижмәтли һәдијјәләрлә јанашы, өз актјор јолдашлары вә Һ.З.Тағыјев тәрәфиндән ики конвертдә пул мүкафатлары да тәгдим олунду.

Кечәнин ахырында јубилјарын иштиракы илә Үзејир бәј һачыбәјовун «Рүстәм вә Сәһраб», «Лејли вә Мәчнун» операларындан сәһнәләр көстәрилди.

«Каспи» гәзети јазыр ки, театрда һәддиндән артыг адам вар иди ки, бу да јубилјара олан һөрмәт вә иззәтин чанлы ифадәси иди.²

Мирзә Мухтар 1919-чу илдә 78 јашында сәһнә илә видалашыр... Бу мүнасибәтлә «Өврәги-нәфисә» журналында верилмиш бир мәлуматда дејилир: «Мирзә Мухтар Әли Әскәр оғлу Мәммәдзадә Шушада анадан олуб, кәндиси мәһарәтли бир актјор, мүтәди́р бир мүәлли́м одугу кими мусиги аләминдән тәлиматлы тәби шеҗири дәхи јазыб. Һәм түркчә, һәм дә фарсча јаздыгы гәзәлләриндән онун нә гәдәр дәгиг һиссә малик олдуғу һисс олунур.

45 сәнәди́р, о, театр хадими олуб ојнадыгы ролларда өзүнүн дәјигли вә истедадлы актјор олдуғуну да сүбүт етмишиди́р.»³

Сонра журналын һәмин нөмрәсиндә өзү һаггында охучулара мәлумат верән Мирзә Мухтар мөгәләсинин ахырында јазмышдыр: «Ишдә о замандан (јәни 1873-чү илдән — Ф. Ш.) бәри Гафғазиянын башга шәһәрләринә сәфәр еди́б тамашалар көстәрмишәм. О чүмләдән Ирәванда, Кәнчәдә, Тифли́сдә, Владиғафғазда, Дәрбәнд-

1. «Каспи» гәзети, 9 мај, 1913-чү ил, №103.

2. «Каспи» гәзети, 12 мај, 1913-чү ил, №195.

3. Бах: «Өврәги-нәфисә» журналы, 1919-чу ил, №12.

дә...

Инди исә Бакыда сакинәм. Гөчалыгдан вә баһалыгдан әһвалым чох пәришанды.»¹

Мирзә Мухтарын Азәрбајчан театр мәдәнијјәти тарихиндәки унутулмаз хидмәтләрини нәзәрә алан һачыбәјов гардашлары она ајда 500 манат төгаүд тө'јин етмишләр.

Мирзә Мухтар өмрүнүн сон 10 илини (1919 — 1929) мусигишүнәслыгла мәшгул олмушдур. Һәлә кәнч јашларындан атасы Мирзә Әли Әскәрдән камил мусиги төһсилә алан вә Шуша мусиги мәчлисләриндә јахындан иштирак едән, дөврүнүн ән мәшһур ханәндә вә сазәндәләри илә дуруб-отуран Мирзә Мухтар, Азәрбајчан халг мусигисинин маһир билгичиси вә «агсагталы» сајылырды. О, ејји заманда Шәрг мусигисинин, хусусилә классик мугамларын дәрин нәзәријјәчиси кими танынан бир алим иди. Мугам дәсткаһларынын төркиби, ифа етмәк гәјда вә сирләри онун бөјүк ханәндәлик сәнәтиндә өз әксини тапмышды.

Көркәмли мусигишүнәсын унутулмаз, гижмәтли төвсијәләри бу күн дә өз әһәмијјәтини сахлајыр. Ону халг сәнәтини севән, онун сафлығыны көз бәбәји кими горумагы мүтәддәс вәзифә билән, инкишафына чалышан ханәндәләр јалда сахламагы, өзләри үчүн нәтичә чыхармагы бачармалыдырлар.

Мирзә Мухтар ирси бөјүк бир мәктәбдир. Онун чохшахәли сәнәтинин вә фитри исте'дадынын бир чох мәдәнијјәт хадимләринин дигтәт мәркәзиндә олмасы төсадүфи дејилди. Гарјагды оғлу Чаббар, Чаһанкир Зејналов, Үзејир бәј һачыбәјов, Һүсејн Әрәблински, Бүлбүл, Һүсејнгулу Сарабски, Сејид Шушински, һачага Аббасов кими гүдрәтли мәдәнијјәт хадимләри Мирзә Мухтара бөјүк һөрмәт, сһтирам бәсләмиш вә сәнәт мәсәләләринин һәллиндә һәмишә ондан мәсләһәтләр алмышлар. Мирзә Мухтарын милли инчәсәнәт тарихиндә әвз олунмаз хидмәтләри дөврүн мәшһур мусиги хадимләринин вә театршүнәсларынын дигтәтини чәлб етмишдир.

Азәрбајчанын әмәкдар артисти Чәлил бәј Багдадбәјов театр хатирәләриндә Мирзә Мухтарын сәнәтини јүксәк гижмәтләндирәрәк јазмышды: «Мусиги вә мугамата дәрин бәләд олан көзәл мүүәллим

Мирзә Мухтар ... рус дилиндән әләвә фарс, әрәб дилләрини, әдәбијјаты мүкәммәл билән бир актјор иди.

Мирзә Мухтар тәмизүрәкли олуб, кәнч актјорлара мугаматы тә'лим едиб ичә'рләрин анламадыглары сөзләрини баша саларды. Олдугча мүсбәт бир адам иди. Мирзә Мухтарын «Һичаз» вә «Шур» охумағыны бир ханәндә вә актјорда көрмәдим. Онун «Шур»у ешитдикләримә бәнзәмирди. Бунун сәбәбини ондан сордугда:

— Бала, мән охујан «Шур», «Шури әл нәвајидир» - дејирди.¹

Мәшһур мусигишүнәс, көркәмли актјор 1929-чу илин јанвар ајынын 17-дә 88 јашында әбәди олараг көзләрини јумду. О заман «Коммунист» гәзетиндә јазылымыш некрологда дејилирди: «Түрк сәһнәсинин бүтүн ағырлыгларыны чижинләриндә кечирмиш, узун өмрүнүн чох вә дәјәрли бир һиссәсини бу сәһнәдә чалышмыш, ән гөча актјор Мирзә Мухтар һәјат сәһнәсиндән һәмишәлик олараг чәкилди.»²

Азәрбајчан мәдәнијјәтинин көркәмли хадими Мирзә Мухтар Мәммәдзадә мә'налы өмрүнүн 70 илини театр сәнәтинә, педагожи фәалијјәтә, мусиги елминин тәдгиг вә тәдрисинә һәср етмишдир. Онун милли театр, истәрсә дә опера сәнәтинин бина едилүәси вә инкишаф јолларындагы хидмәтләри унутулмаздыр. Биз ону ифтихарла театр сәнәтимизин, мусиги мәдәнијјәтимизин ән көркәмли хадимләриндән бири адландыра биләрик.

Әбдүлбаги Бүлбүлчан Кәрбәләјы Әли оғлу Зүлалов 1841-чи илдә Шуша шәһәриндә анадан олмушдур. Башга ханәндәләр кими Әбдүлбагинин дә бир сәнәткар кими јетишмәсиндә «Гафгаз консерваторијасы» адланан Шушанын мусиги һәјаты һәлледичи рол ојнамышды. Әбдүлбаги илк мусиги төһсилени Харрат Гулунун мәктәбиндә алмышдыр. Мәктәби битирдикдән сонра о, тарзән Садыгчан илә бәрәбәр Гарабаг, Шәки, Ширван вә Кәнчә мәчлисләриндә, ел шәнликләриндә чыхыш етмәјә башлајыр. Бу устад сәнәткарда һәм көзәл сәс, һәм чазибәдар сима, һәм дә јүксәк сәһнә мәдәнијјәти вар иди. Төсадүфи дејилдир ки, бир ханәндә кими мүасирләринин, о чүмләдән шаирә Натәванын рәгбәтини газанмышды. Хан гызы Натә-

¹ Азәрбајчан Елмләр Академијјасынын Әлјазмалары Фонду. Архив, № 27.

² Бах: «Коммунист» гәзети, 1929-чу ил, 18 јанвар, №15.

Бүлбүлчан.

Әбдүлбаги Тифлиседә илк дөфә бөјүк тарзән Садыгчанын мүшәјиәти илә охумушдур. Илк чыхышындан сонра онларын ады нәинки Тифлиседә, бүтүн Күрчүстанда мәшһурлашыр. Аз вахтда о, Тифлиседә јашајан мүхтәлиф тәркибли әһалинин севимли мүғәнниси олур. Әбдүлбаги гыса мүддәт әрзиндә күрчү дилини дә мүкәммәл өјрәнир. О өз охумалары илә күрчү динләјичиләрини вәчдә кәтирир. Аз бир вахтда Әбдүлбаги елә бир шөһрәт газаныр ки, бүтүн Тифлиседә она «Бүлбүлчан» дејирләр. Бүлбүлчан Тифлис шөһәриндә јашадыгы мүддәт әрзиндә (1875 — 1905) бир нечә мусиги дәстәси јаратмышды. XIX әсрдә сазәндә дәстәләри үч вә јахуд дөрд нәфәрдән ибарәт оларды. Лакин Бүлбүлчанын тәшкил етдији һәр дәстәдә алты нәфәр вар иди. Әбдүлбаги Тифлиседә кәлдији илк күнләрдән халгын хејиршәр ишләриндә јахындан иштирак едәрди.

1900-чү илин мај ајында Иран һакими Мүзәффәрәддин шаһын Тифлиседә кәлмәси мүнәсибәти илә Сарај бағында дүзәлдилән бөјүк мәчлисдә ашлы-санлы ханәндәләр арасында Әбдүлбаги дә варды. Әбдүлбаги бу мәчлисдә елә бир мөһәрәтләр охујур ки, Мүзәффәрәд-

ванын бағында гурулан мәчлисләрдә, хусусилә онун Шушаја су чәкдирмәси (18 август 1873-чү ил) мүнәсибәтилә тәшкил олунмуш халг шәнлијиндә Әбдүлбаги дә јахындан иштирак етмишдир. О, мусигишүнас Маһмуд ағанын дәвәтилә дөфәләрләр Шамаһы шөһәринә кетмиш, орада тәшкил едилән мусиги мусабигәләриндә һәмишә биринчи јери тутмушдур.

1875-чи илин әввәлләриндә Әбдүлбаги Тифлис шөһәринә көчүр. Загафгазијанын мәдәнијјәт мәркәзи сајылан Тифлиседә хејријјә мәгсәди илә тез-тез концертләр верилирди. Һәмин концертләрдә јерли ханәндәләр илә бирликдә мәшһур рус, италян мүғәнниләри вә мусигичиләри дә чыхыш едәрдиләр.

дин шаһ һејран галыр. О, Әбдүлбагини ханәндәлик һүнәринә көрә «Шири-Хуршид» ордени илә тәлтиф едир.

Бүлбүлчанын репертуары чох кениш вә һәртәрәfli иди. О, тәкчә Азәрбајҗан дилиндә дејил, күрчү, кумык вә фарс дилләриндә дә охујарды. Ону күрчү, рус мәчлисләринә дә дәвәт едәрдиләр.

Бүлбүлчан фитри истедада, мәлаһәтли сәсә, тәсирли нәфәсә вә күчлү зәнкуләјә малик бир мүғәнни олмушдур. Сәсә динамик бојалар вермәкдә, бир нечә форма вә мәртәбәдә шаграг зәнкуләләр вурмагда сечилән Бүлбүлчана чохлаы һәсәд апармышлар. Үмумијјәтлә, ханәндәлик сәнәтиндә зәнкулә вурмаг әсас ампилләрдән биридир. Елә бир муғамымыз јохдур ки, орада зәнкулә олмасын. Гарјагды оғлу Чаббар зәнкулә вурмагы бөјүк ханәндәмиз Әбдүлбагидән өјрәндијини дөфәләрләр етираф етмишди. Бүлбүлчан «Чаһаркаһ» вә «Забул» дәсткаһларынын «Һасар» вә «Мүхалиф» шөбәләрини елә чошгун зәнкулә илә охујармыш ки, она мусигичиләр арасында «Һасар-мүхалифхан» дејәрмишләр.

Бүлбүлчанын бөјүк сәнәти вә көзәл зәнкуләләри һагында ел арасында бир чох әфсанәләр вә рәвәјәтләр сојләнмәкдәдир. Чаббар Гарјагды оғлу «Кечмиш Азәрбајҗан мусигиси» адлы хатирәләриндә јазмышдыр: «Харрат Гулунун шакирди, бүтүн Гафгазда мәшһур олан ханәндәләрдән Әбдүлбаги Зүлалов, «Забул» дәсткаһыны чох тәмтәрапла охујарды. «Һасар»а кечәндә елә бир сәда илә охујарды ки, һеч бир кәс буну бачармазды. Чүнки «Һасар» зәнкулә истәјән нәғмәдир. Әбдүлбаги исә көзәл зәнкуләли сәсә малик олдуғундан бу муғамы лајигинчә ифа едәрди.»¹

Азәрбајҗанда демократик һакимијјәтин гәләбәсиндән сонра Бүлбүлчан Бақыја кәлир вә Шәрг консерваторијасында мүәллимлик едир.

1923-чү илдә Бүлбүлчан муғаматдан дәрс демәк үчүн Үзәјир һачыбәјовун тәшкил етдији Азәрбајҗын Дөвләт Түрк Мусиги Мәктәбинә дәвәт едилир. Јашынын чох олмасына бахмајараг Әбдүлбаги

¹ Ч. Гарјагды оғлу. Кечмиш Азәрбајҗан мусигиси һагында хатирәләрим (өлјазмасы). Азәрбајҗан ССР Мәдәнијјәт Назирлији Мәмарлыг вә Инчәсәнәт Институ-тунун елми архиви, говлуг № 75.

Зулалов муганнилик фэалијјэтини давам етдирмэклэ бэрабэр кэнч ханэндэлэрин јетишдирилмэсинэ хүсуси сә'ј кестэрир.

Әбдүлбагинин бир чох лајигли вэ исте'дадлы шакирдләри олмушдур. Чаббар Гарјагды оғлу, Муса Шустински, Мөшәди Мәммәд Фәрзәлијев, Шәкили Әләскәр, Ваһаб бәј, Молла Аббас, Сејид Шустински кими мөшһур ханэндәләр ондан чох шеј өјрәнмишләр. Зулаловлар аиләсинин Азәрбајчан инчәсәнәт тарихиндә «исте'дадлар аиләси» кими танынмасы тәсәдүфи дејилди. Әбдүлбагинин гызы, нөвәси вә гардашы ушағлары: Әзизә ханым, Сона ханым, Әли вә Гәмбәр көзәл сәсләри вә маһир сәнәтләри илә Бүлбүлчанын нәчиб ән'әнәләрини лајигинчә давам етдирмишләр.

Бүлбүлчанын 70 иллик ханэндәлик фэалијјэтини вә Азәрбајчан мусигисинин инкишафы тарихиндәки хидмәтләрини нәзәрә алан Совет һөкүмәти бөјүк сәнәткары әмәк гәһрәманы кими јүксәк ада лајиг көрмүш вә она шәхси тәгаүд тә'јин етмишди.

Бөјүк сәнәткар Әбдүлбаги Бүлбүлчан 1927-чи илин август ајында Бақыда 86 јашында вәфат етмишдир.

Халг мусигисинин мүһүм саһәләриндән бири дә тарих е'тибарилә ән гәдим, халга ән јахын олан ашыг сәнәтидир. Ашыг сәнәти синкретик сәнәтдир. Саз ифачысынын шәхсиндә мусигичи, муганни, актјор сәнәти бирләшир. Ашыг сәнәтинин сирләринә дәрин бәләд олан ССРИ халг артисти, профессор Бүлбүл јазырды: «...Ашыг сәнәти халгын бүтүн тәбәгәләрини әһатә едәрәк, халгымызын нәчиб дүјгуларыны, вәтәнимизин тәбии көзәллијини, һәјатын рәнкарәнк лөвһәләрини ше'рдә, сөзлә, вәзидә, сәсдә, чалғыда илбәил артырмыш, бүтүн көзәллији, мөләһәти илә бизә чатдырмышдыр.»¹

Мә'лум олдуғу кими, Азәрбајчан милли мусигиси үч јолла инкишаф етмишдир: халг јарадычылығы, ханэндәлик сәнәти вә ашыг јарадычылығы. Бу үч чохчәһәтли оријинал јарадычылыг саһәси бир-бирини тамамламыш, зәнкинләшдирмиш, бири дијәринә тә'сир кестәрмәклә ејни заманда өз оријиналлығыны горујуб сахламышдыр. Шүбһәсиз ки, ашыг сәнәти ханэндәлик сәнәтинә нисбәтән һәм гәдим, һәм дә чохшахәлидир. Ашыг сәнәти өз әдәби гидасыны зән-

кин халг ше'риндән алдығы кими, ханэндәлик сәнәти өз әдәби мәнбәјини классик әдәбијјатдан алыр. Ханэндәлик сәнәти кими ашыг јарадычылығы да Азәрбајчан милли мусигисинин әсас гәјнағларындан биридир. Гарабағ, онун чырпынан үрәји Шуша, мусигимизин бешији олдуғу кими мөшһур ашығлар да јурдудур.

Шушада јетишән көркәмли ашығлардан бири дә ашыг Аббасгулудур.

Ашыг Аббасгулу тәхминән 1850-чи илдә Гарабағын (Ағдамын *-ped.*) сәфалы бир кушәсиндә - Күлаблы кәндиндә анадан олмушдур. Оба-оба, ојмаг-ојмаг кәзиб ба-

баларымызын нәчиб дүјгуларыны тәрәннүм едән мөшһур ашығлардан Валәһ, Гәмбәр, Нәчәфгулу да бу кәнддә доғулмушлар.

Аббасгулу мөшһур ел сәнәткары ашыг Валәһин нөвәсидир. О да Ашыг Әләскәр кими һеч бир мәктәб вә мәдрәсәдә охумамышдыр. Лакин чох кәзмиш, мәчлисләрдә, ел шәнликләриндә олмуш, ашығларын чалыб-чағырмасыны ешитмиш, маһнылары өјрәнмишдир. О дөврдә Гарабағ мәчлисләриндә, хүсусилә кәнд тој-дүјүнләриндә Күлаблы ашығлары иштирак едәрдиләр. Балача Аббасгулу 11-13 јашында оланда Күлаблыда ики ашыг дөстәси даһа мөшһур иди...

Аббасгулунун ашығлыга олан мејлини нәзәрә алан атасы ону мөшһур нејчалан ашыг Нәчәфгулунун дөстәсинә гошур. О, әввәлчә Нәчәфгулунун дөстәсиндә гошанағара чалыр, сонра бир мүддәт дәмкешлик едир. Лакин Аббасгулунун арзусу саз чалмағ, ел ашығы олмағ иди. Буна көрә дә о, тезликлә саз чалмағы, охујуб-јазмағы өјрәнир. Ашыг һәсәнин дөстәсинә гошулуру. Исте'дадлы кәнчин сон дәрәчә назик вә зил сәси, халг әдәбијјатыны дәриндән билмәси тезликлә она шөһрәт кәтирир. О, Вағиф, Валәһ, Закир кими сәнәткарларын мүхәммәс, көрајлы вә гошмаларыны мөләһәтлә охујармыш,

Ашыг Аббасгулу.

1. Бүлбүл. Сечилмиш мөгалә вә мәрүзәләри, Бақы, 1968, сәһ. 195.

тој, нишан мѣрасимлѣриндѣ, чешмѣ башында вѣ мѣнзѣрѣли сѣјран-каһларда илһама кѣлѣрѣк бѣдаһѣтѣн ше'р вѣ гошмалар гошармыш.

Ашыг Аббасгулунун һѣјатында илк унудулмаз һадисѣ устад Ашыг Ѣлѣскѣрлѣ кѣрүшү олмушдур. Дејилѣнѣ кѣрѣ бир күн Ашыг Ѣлѣскѣр ѣз дѣстѣсилѣ Күлаблы кѣндинѣ тој шѣнлијинѣ дѣ'вѣт олунур. Ашыг Ѣлѣскѣр үч күн-үч кечѣ чалыб-чағырдыгдан сонра сазы јерѣ гојду... Күлаблылар Ѣлѣскѣрин тѣкраролунмаз усталыгла сазы сол ѣлилѣ тутуб чалмасындан, инчѣ һавадан, сѣјлѣдији ширин дастанлар-

Ашыг Аббасгулунун дѣстѣси.

дан ригтѣтѣ кѣлиб билмирдилѣр нѣ етсинлѣр. Ашыг Ѣлѣскѣрин Күлаблы тојунда гурдуғу бѣсатын сѣдасы бѣтүн Гарабаға јѣјылдығындан тојун сонракы күнлѣри даһа издиһамлы вѣ гѣлѣбѣликлѣ кечди. Аббасгулунун мѣчлисдѣ илһамла охумасы вѣ устад Ѣлѣскѣрин она јүксѣк гижмѣт вермѣси хѣбѣри бѣтүн Гарабаға јѣјылыр. Һѣр јердѣ сѣһбѣт Аббасгулудан кедир...

Кет-кедѣ бир ашыг кими Аббасгулунун шѣһрѣти һѣр јана јѣјылыр. О, бир мүддѣт бѣјүк тарзѣн Садыгчанын ансамблында чалышыр. Садыгчан Аббасгулунун мусиги габилитѣјјѣтини нѣзѣрѣ алыб она

Ашыг Ѣлѣскѣрлѣ кѣрүшдѣн сонра Аббасгулунун Садыгчан илѣ танышлыгы вѣ сѣнѣт достлуғу онун бир сѣнѣткар кими пүхтѣлѣшмѣсиндѣ мүһүм рол ојнајыр. XIX ѣсрин икинчи јарысында Садыгчанын ансамблы бѣтүн Гафгазда мѣшһур иди. Аббасгулу ансамблын тѣркибиндѣ Загафгазијанын ири шѣһѣрлѣрини кѣзир, һѣтта Садыгчанын Тифлис шѣһѣриндѣ дѣфѣлѣрлѣ вердији концерт вѣ мүс-амирѣлѣрдѣ јахындан иштирак едир, кениш тамашачы күтлѣсинин сонсуз мѣһѣббѣтини газаныр. Садыгчанын васитѣсилѣ Аббасгулу о дѣврүн һачы Һүсү, Мѣшѣди Иси, Бүлбүлчан, Чаббар Гарјагды оғлу, Дѣли Исмајыл бѣј, Шаһсѣнѣм оғлу Јусиф кими бѣјүк сѣнѣткарлары илѣ таныш олур. Һѣтта Садыгчан илѣ бирликдѣ дѣфѣлѣрлѣ Хан гызы Хуршидбану Бѣјим Натѣванын сарајында гурулан мѣчлислѣрдѣ чалыб-охујур. Хан гызы Ашыг Аббасгулуну «Мѣчлиси-үнс» ѣдѣби мѣчлисинин јығынчағында иштирак етмѣјѣ дѣ'вѣт едир.

Ашыг Аббасгулу чоһ кѣзѣл зѣнкулѣ вурар, јерли-јериндѣ муғам халлары ишлѣдѣрди. Чүнки Аббасгулу Чаббар Гарјагды оғлу, Шѣкили Ѣлѣскѣр вѣ Хан Шушински кими кѣзѣл сѣсли ханѣндѣлѣрлѣ узун иллѣр бирликдѣ тој мѣчлислѣриндѣ, «Шѣрг концертлѣри»ндѣ вѣ театр тамашаларында јахындан иштирак етдијиндѣн ханѣндѣлијин кушѣ вѣ халларына дѣриндѣн бѣлѣд олмушду. Одур ки, «Баш мүхѣм-мѣс», «Кѣшишоғлу», «Мисри», «Гѣһрѣмани», «Ирѣван чухуру», «Короғлу» һаваларыны охујаркѣн кѣзѣл, ардычыл зѣнкулѣлѣр, мелодик бѣзѣклѣр вурмағы һамыны һѣјран едѣрди. Аббасгулу кениш фантазијасы олан јарадычы сѣнѣткар олдуғундан ханѣндѣ зѣнкулѣлѣрини садѣчѣ олараг тѣкрар етмирди. О, һѣмин зѣнкулѣлѣри ашыг сѣнѣти илѣ үзви сурѣтдѣ ѣлагѣлѣндириб онлары ашыг сѣсинѣ, ашыг формасына говушдуруб зѣнкинлѣшдирирди.

1901-чи илин јѣјында Шушадѣ јазычы Ѣбдүррѣһим бѣј Һагвердијевин тѣшкил етдији илк «Шѣрг концерти»ндѣ сѣнѣт досту Нѣчѣфгулу илѣ бирликдѣ чыхыш едѣн Аббасгулу бѣјүк мүвѣффѣгитѣјјѣт газанмыш, Бакыда верилѣн концертлѣрдѣ дѣ јахындан иштирак етмишди.

1902-чи илин јанвар ајында Бакыда тѣшкил едилмиш илк «Шѣрг концерти»нѣ мѣшһур ханѣндѣ вѣ чалгычыларла бирликдѣ Күлаблы ашыглары да дѣ'вѣт олунмушдулар. Концертин икинчи шѣ'бѣсиндѣ чыхыш едѣн Күлаблы ашыглары бѣјүк мүвѣффѣгитѣјјѣт газан-

чыбәјов, Мүслүм Магомајев, Кечәчи оғлу Мәһәммәд, Зүлфүгар бәј һачыбәјов, Гурбан Пиримов, Сејид Шушински, Зүлфү Адыкөзәлов, Јавәр Кәләнтәрли, Мирзә Чәлил (Молла Нәсрәддин), Һүсејн Чавид, Әбдүррәһим бәј һагвердијев, Јусиф Вәзир Чәмәнзәминли вә башгалары да кәлмишдиләр.

Консертин икинчи шәбәсинин ахырында Ашыг Аббасгулу өз дәстәсилә (нағарачы Јелмар, балабанчы Чәркәз) гәдим ашыг һавасы олан «Руһани»ни чалыб-охудугдан сонра јенидән әлиндә тар, сәһнәдә көрүндү... Ағсачлы гоча сәнәткар тарда өзүнү мүшәјиәт едиб «Лејла» халг маһнысыны охуду. Салону алгыш сәдалары бүрүдү. Бу заман гәфләтән сәһнәдә ағсачлы, учабојлу, вугарлы бир гоча көрүндү. Бу адам классик ханәндәләри, еләчә дә Ашыг Аббасгулуну илк дәфә сәһнәјә чыхардан, «Шәрг консертләри»нин вә мусигили сәһнәчикләрин илк тәшкилатчысы, севимли әдиб вә драматург Әбдүррәһим бәј һагвердијев иди. Ики гоча сәнәткар вә көһнә достлар сәһнәдә бир-бирини гучаглајанда бүтүн салондакылар ајаға галкыб милли мэдәнијјәтимизин ики надир сәнәткарыны һәрарәтлә алгышладылар. Чамааат сакитләшәндән сонра Әбдүррәһим бәј Аббасгулуја мүрачиәтлә дилләнди:

— Аббасгулу, јадындадырмы дүз 30 ил бундан әввәл һәмин бу сәһнәдән Гарјағды оғлу Чаббар, Шәкили Әләскәр вә Кечәчи оғлу Мәһәммәдлә бирликдә «Гарабағ шикәстәси»ни охунузу. Һәрчәнд јахшы дејибләр:

*Кечән күнү салма јада,
Кечән кечди, олан олду.*

Амма әлачымыз јохдур. Мән бир анлыға 30 ил бундан әввәлләрә гајытмағ, өзүмү илк «Шәрг консерти»нин иштиракчылары арасында бир даһа јенидән көрмәк истәрдим ... — Сонра Әбдүррәһим бәј үзүнү салона чевириб, орада бир тамашачы кими әјләшән Чаббар Гарјағды оғлуна мүрачиәт етди:

— Бөјүк устад, ачизанә сурәтдә рича едирәм, сәһнәјә галкмағы музәјигә етмәјәсиниз.

Сонра Әбдүррәһим бәј Кечәчи оғлу Мәһәммәди дә сәһнәјә дә вәт етди.

Әбдүррәһим бәјин тәдбири һамынын үрәјиндән олду. Ашыг Аббасгулу көһнә сәнәт достлары илә бирликдә «Гарабағ шикәстәси»ни охудулар... Гочаман сәнәткарларын гүдрәтли сәси, чошгун зәнкуләләри динләјичиләри һәјрәт ичәрисинда гојду. Онларын һәр сөзү, нәфәси, кушәси, динләјичиләр тәрәфиндән «Афәрин», «Һалал олсун», «Јаша, мин јаша» кими сөзләрлә гаршыланырды. Консертин ахырында сәһнәјә чыхан Азәрбајҗан Дөвләт Драм Театрынын директору һачаға Аббасов Ашыг Аббасгулуну вә онун дәстәсини, ејни заманда Гарјағды оғлу Чаббары вә Кечәчи оғлу Мәһәммәди тамашачылар адындан тәбрик едиб онлара өз миннәтдарлығыны билдириб салона мүрачиәтлә деди:

— Чамаат! Көрүрәм ашыглардан дојмурсуруз. Һеч дә дарыхмајын. Ашыг Аббасгулу 15 күн бизим гонағымыздыр.

Јенидән салону алгыш вә миннәтдарлыг сәдалары бүрүдү ...

Ашыг Аббасгулу ашыг вә ханәндә ифасы формасында бәстәләнмиш халг мелодияларынын ән јахшы ифачысы иди. О, охудуғу ел һаваларында инсанлары доғручул, нәчиб, мәрд, чәсарәтли, достлугда мөһкәм, һәм дә вәтәнпәрвәр олмага чағырырды. Бир ел ашығы, халг мүғәнниси кими онун хидмәтләри унутулмаздыр. О, Азәрбајҗан халг сәнәтинин сәрчешмәси иди. Бөјүк сәнәткарын һәзин, инчә сәси, данышан сазы, вәтәнә мәһәббәт долу сөзү илә классик ашыгларын ше'р хәзинәсини көз-бәбәји кими горујуб бизә чатдырмышды. Ејни заманда Аббасгулу өз көзәл ифачылыг мөһарәти илә ханәндәлик сәнәтинин инкишафына да мүәјјән фајдалы хидмәтләр көстәрмишдир.

Сәксән јашлы гочаман ел ашығынын үрәји 1932-чи илдә дојунмәкдән галды. Ону доғма Күләблы кәндиндә дәфн етдиләр.

Шәргин бөјүк мүғәнниси Гарјағды оғлу Чаббар мусигимизин мәзмунунда, формасында бөјүк бир јенилик јаратды. О, ејни заманда бүтүн руһу илә классик мусигимизә бағлы иди. Гарјағды оғлу Шәрг мусигисинин бүтүн сәнәткарлыг хүсусијјәтләрини вә зәнкинлијини дујуб гаврамышды. О, классик Азәрбајҗан мусигисини вә халг маһныларыны дәриндән билирди вә үрәкдән сефирди. Халгымызын мусиги инчиләри ушағлыгдан онун үрәјинә һопмушду. Азәрбајҗан мусиги тарихиндә һеч кәс халг мусигисини Гарјағды оғлу гәдәр дәриндән билмәмиш вә ону кениш халг күтләләринә бачарыгла чат-

Чаббар Гарјагды оглу.

дармамыш, севдирмөмишдир. Ярадычылыгынын бүтүн мө'насы вә руһу е'тибарилә Чаббар Гарјагды оглу һәгигәтән дә бөјүк халг мүғәннисиди. Башга, бөјүк сәнәткарлар кими о да «Гафгазын консерваториясы» олан Шуша шәһәриндә доғулмушдур (1861 — 1944). Чаббар да Шушада бөј атмыш, сәнәтдә пүхтөләшмиш, артыг 18 јашы олагда бир ханәндә кими бүтүн Гафгазда шәһрәт тапмышды. О, Азәрбајчан милли мусигисини дәриндән өјрәнмәк, ифа вә тәтбиғ етмәк јолунда бөјүк һүнәр көстәрмишдир. Гарјагды оглу мүхтәлиф вә сажыз-һесабеыз ел һаваларынын, зәңкин вә мүрәккәб муғаматын маһир биличиси иди.

Чаббар Гарјагды оглу тенор тили кениш диапазонна вә јүксәк тессету,

ралы күчлү сәсә малик олмушдур. О, сәсә динамик бојалар вермәклә, бир нечә форма вә мәртәбәдә чошгун зәңкуләләр вурарды. Оун «Һејраты»да, «Маһур»ун «Видајәти» шә'бәсиндә, «Мәнсуријјә»дә вурдугу мисилсиз зәңкуләләр мусиги ирсимизә надир һәдијјәләрди. Мәшһур мүғәннимиз Бүлбүл бүтүн чыхыш вә мөгәләләриндә һөмишә Гарјагды оглунун адыны бөјүк һөрмәтлә чөкмиш, өз мүәллиминин ифачылығ мәһарәтини јүксәк гижмәтләндирмишдир.

1941-чи илин март ајында Бақыда кечирилән Үмумиттифаг вокал конфрансында чыхыш едән Бүлбүл Чаббар Гарјагды оглунун сәсини дүнјада мәшһур олан бөјүк итаљан мүғәннисиди Еирико Карузунун сәси илә мүгајисә едәрәк Чаббара үстүлүк вермиш, онун илк дөфә оларағ Азәрбајчан охума үслубуну јаратдығаны өз усталығы илә кениш халг күтлөләри арасында бөјүк мәһәббәт вә һөрмәт газандығаны, Азәрбајчан вокал үслубунун јаранмасында вә инкишаф етмәсиндә бөјүк рол ојнадағаны гејд етмишдир.

Ч. Гарјагды оглунун дәстәси. Солдан; Ч. Гарјагды оглу, Гурбан Пиримов вә Саша Оганезашвили. Бақы, 1905-чи ил.

Чаббар Гарјагды оглунун сәсиндәки көзәллик, мәзијјәт вә мәләһәт һеч бир заман дәјишмәмишдир. О, 25 — 30 јашларында нечә охумушса 70 — 75 јашларында да ејни сәс, ејни әзәмәтлә охумушду. Оун 70 — 75 јашларында зилдән охудугу муғамлар нәинки динләјичиләри, һәтта маһир мусигичиләри белә һејрәтлә гојмушдур. Чох зил сәс вә чошгун зәңкулә тәләб едән «Һејраты», «Мәнсуријјә», «Овшары» кими ритмик муғамлары 70 јашындан сонра охумағ һәр ханәндәнин иши дејилдир.

Чаббар Гарјагды оглу муғаматын нота салынмасынын тәрәфдары олмуш вә бу сәһәдә илк адым атан көркәмли бәстәкарымыз Фикрәт Әмирова бу ишдә јахындан көмәк етмишдир. Фикрәт Әмирова һәлә көнч икән Чаббар Гарјагды оглунун охумасы үзрә сонралар бәстәләдији «Шур» вә «Күрд-Овшары» симфоник муғамларынын бир чох тәснифләрини о заман јазмышды. Бәскәкар јаздығы симфоник муғамларын мејдана кәлмәсини белә хатырлајыр:

«1939-40-чы төдрис или иди. О заман мән Бүлбүлүн мусиги кабинетиндә ишләјирдим. Бир күн ишин ахырында консерваторијага кәләркән көрдүм ки, Бүлбүл бир гоча кишинин голундан тутуб пилләкәндән дүшүрүр. Мән салам вердим. Бүлбүл деди:

— Чаббар әми, билирсән бу кимдир? Мәшәди Чәмилини јадикарыдыр.— Чаббар әминин көзләри јашарды. Бүлбүл деди:

— Чаббар әми, бәлкә бир шеј охујасан Фикрәт јаза.

Бүлбүлүн сөзүнү јерә салмајан 80 јашлы гоча тәзәдән јухары галхды. «Күрдү-Офшары»нын башлангычы олан бир тәсниф охуду, мән дә чалдым. Сонра гәдим әрәб маһнысы охуду. Бу һадисәдән 7 — 8 ил кечәндән сонра мән «Күрдү-Офшары» јазанда һәмин тәснифдән истифадә етдим. Ону демәк истәрдим ки, мәни бу ишә Чаббар Гарјағды оғлу тәһрик етди.

Мәң хошбәхтәм ки, көзүмү ачыб Чаббар Гарјағды оғлу, Бүлбүл, Гурбан Пиримов вә Сејид Шушински кими бөјүк сәнәткарларла шәхсән сәнәт достлугу етмишәм. Бу достлуг мәнә атамдан нәсиб олмушдур.»

Чаббар Гарјағды оғлу бир муғам устады кими классик муғамларын тәкмилләшдирилмәси үзәриндә чалышмыш, «Раст», «Чаһаркаһ», «Секәһ» вә «Маһур» муғамларына јени-јени вариантлар, кушәләр вә халлар әләвә етмишдир. Чаббар Гарјағды оғлунун 80 ил бундан әввәл граммафон валларында охудугу муғам вә тәснифләр инди белә өз орижиналлығыны вә нәфислијини итирмәмишдир.

Көркәмли мусигишүнаслар Чаббар Гарјағды оғлуну муғам сәнәтинин чанлы енсиклопедијасы адландырмышлар. О, һәлә ушаглыгдан халг мусигисинин дајаг сүтуну олан муғамларын руһуну севиб гаврамышдыр. Гарјағды оғлу, даима халг мусигисиндән илһам алмышдыр. Буна көрә дә охудугу бүтүн муғам вә маһныларда хәлгилик, реализм вә һәгигәт чох ајдын дујулур.

Чаббар Гарјағды оғлунун јарадычылығынын бу чәһәти, јә'ни күтлә илә онун анладығы мусиги дилиндә данышмаг бачарығы онун шәһрәтини даһа да артырмыш вә она динләјичиләрин һәдсиз мәһәбәтини газандырмышдыр.

Чаббар Гарјағды оғлу һеч бир заман өзүнү өјмәмиш вә сәнәтдә «мәнәм-мәнәм» демәмишдир. О, јүксәк мәдәнијјәтә, тәмиз гәлбә малик сәнәткар олмушдур.

Азәрбајчан мусиги тарихинин јаранмасында Чаббар Гарјағды оғлунун бөјүк ролу олмушдур. Профессор Бүлбүл ханәндәлик сәнәтиндән данышаркән деммишдир:

«Азәрбајчанда ханәндәлик сәнәтиндән данышдыгда биринчи нөвбәдә Чаббар Гарјағды оғлундан данышмаг лазымдыр. Чаббар башдан-ајага тарихдир. Онун һәјаты Азәрбајчан мусиги тарихидир. Гарјағды оғлу бөјүк сәнәткардыр. О, 60 ил өз көзәл сәнәти илә Азәрбајчан халгына хидмәт етмишдир».

Чаббар Гарјағды оғлунун өз орижинал сәнәт јолу — мәктәби олмушдур. О, бу мәктәбин баниси кими халгымызын ичәрисиндә мәшһур олан бир чох шакирдләр јетишдиришдир. О, халқ јарадычылығы сәнәтинин инкишафында вә кәнчләр арасында мусигинин инкишаф тапмасында јахындан иштирак етмиш вә бу ишин әсасыны гојанлардан бири олмушдур.

Ч. Гарјағды оғлу јарадычы бир сәнәткар олмушдур. О, ханәндәликдән башга маһир мусигишүнас, һәм дә мусиги тәдгигатчысы кими јүзләрлә халг маһнысыны мејдана чыхармышдыр. Муғамларын ифасында, кушәханлыгда, биликлә, сәнәткарлыг габилијјәтиндә онула ајаглашмаг башга ханәндәләрә мүјәссәр олмаммышдыр.

Дүнја мусиги аләминдә Гарјағды оғлу Чаббарын ады Енрико Карузо, Фјодр Шајјапин вә Бениамин Чили кими бөјүк мүғәнншләрлә јанашы чәкилир. Азәрбајчан мусиги мәдәнијјәтинин тарихиндә ән бөјүк сима Гарјағды оғлудур. Әкәр Чаббар олмасайды Үзејир бәј, Үзејир бәј олмасайды Бүлбүл, Бүлбүл олмасайды Фикрәт Әмиров олмасды. Буну хүсуси олараг гејд етмәкдә мөгсәдим одур ки, Гарјағды оғлунун бөјүк сәнәти мусигимизин бүтүн саһәләринә вә ону тәмсил едән фитри исте'дадларга бөјүк тә'сири олмушдур.

Бир чох мәшһур бәстәкарлар (Р.Глиер, А. Хачатурјан, Ү.Һачыбәјов, Нијази, Ф.Әмиров) Чаббар Гарјағды оғлунун охумаларындан чох истифадә етмишләр. Онун зәнкин репертуар фонду кәнч бәстәкарлар үчүн түкәнмәз хәзинәдир.

Чаббар Гарјағды оғлунун (1861 — 1944) сәнәти өлмәздир. Дүз 50 илдир ханәндәмин вәтәнә, халга мәһәббәт долу үрәји дөјүнмүр.

мисилсиз тути сәси ешидилмир. Лакин тәкраролунмаз инчә вә гүдрәтли сәс саһибинин шәһрәти дилләрдә сөйләнмәкдәдир.

Ону да гејд етмәлијәм ки, Чаббар Гарјағды оғлу дәфәләрлә Иран шаһларынын вә Түркијә султанларынын мәчлисляринә дә'вәт олунмуш, өз көзәл охумағлары илә Шәргин Таһирзадә, Гәмәр Мүлүк ханым, Дәрвиш хан, Әбүл Һәсән хан Иғбал Солтан, Әсәдулла хан кими даһи сәнәткарларыны мәфтун етмишдир.

Азәрбајҗан вокал мәктәбинин баниси «Шәрг мусигисинин пејгәмбәри» олан бу гүдрәтли сәнәткар 70 ил вокал дүңјасында мө'чүзәләр јаратмышдыр. 70 ил онун гүдрәтли сәси, чошгун зәнкуләләри Европанын вә Шәрг өлкәләринин концерт салонларыны титрәтмишдир. 70 ил Гарабағын бу шејда бүлбүлү мәчлисләримизин бәзәји, јарашығы олмушдур...

Азәрбајҗан вокал сәнәтинин көркәмли нүмајәндәләриндән бири олан Ислам Әбдул оғлу Абдуллајев 1876-чы илдә Шушада анадан олмушдур. О, 16 јашында икән шәһәр мәктәбини битирмишдир. О заманлар Шушада көзәл сәсә малик олан кәнчләр мусигишүнас Нәввабын вә ханәндә һачы һүсүнүн рәһбәрлик етдикләри «Ханәндәләр мәчлиси»нә дә'вәт олунараг бурада муғамлары вә тәснифләри өјрәнәрдиләр. Кәнч Ислам да һәммин мәчлисин үзвү олмуш, орада Нәввабдан мусиги тәһсилә алмышдыр. Ислам Абдуллајев өз хатирәләриндә јазыр ки, мән «Ханәндәләр мәчлиси»ндә һачы һүсүдән «Секаһ», Мәшәди Исидән «Маһур», Кештазлы Һәшимдән «Бажаты-Ғачар», Мирзә Мухтардан «Раст», Дәли Исмајылдан «Раһаб» вә с. муғамлары өјрәндим. Лакин өзүм дә билмирәм, нәдәнсә муғамлар ичәрисиндә мәни даһа чох чәлб едән «Секаһ» муғамы иди.

Аз бир вахтда Исламын шәһрәти кениш јайылыр. Бир дәфә кәнч ханәндә тарзән Мәшәди Зејнал илә Иранын Рәшт шәһеринә мәчлисә дә'вәт олунур. Һәммин мәчлисдә Тегран ханәндәләриндән Рүбабә ханым, Сидгијә ханым вә мәшһур Гәмәр Мүлүк ханым да иштирак едирдиләр. Мәчлисдә Ислам бир нечә муғам охујур. Онун ифа етдији «Секаһ» муғамы динләјичиләри һејран едир. Иран сәнәткарлары Исламын јанығлы сәсинә вә ифачылығ мәһарәтинә јүксәк гижмәт верирләр.

XX әср Азәрбајҗан ифачылығ сәнәти тарихиндә «Секаһ» муғамыны Ислам Абдуллајев кими мүкәммәл вә инчә зөвг илә охујан икинчи бир ханәндә олмамышдыр. Сејид Шушински сөјләјәрди ки, Ислам олан мәчлисдә Нә Чаббар, нә Әләскәр, нә Кеҗәчи Мәһәммәд, нә дә мән «Секаһ» охумаздығ.

Һәгигәтән белә иди. Исламын охудуғу «Секаһ», хүсусилә «Јетим-Секаһ», нәинки Загағгазијада, һәтта бүтүн Јахын Шәргдә мәшһур иди. Мәһз буна көрә дә халғ ону «Секаһ Ислам» асландырмышды. Онун «Секаһ»да өзүнәмәхсус көзәл кушәләри, лирик халлары вә хош нәфәсләри вар иди. Бир дә Исламын сәси сон дәрәчә јанығлы вә тә'сирли иди.

Ислам гәзәлләри сәлис вә чох ајдын бир ләһчәдә охумағы илә дә мүасирләриндән фәргләнирди. Исламын ифачылығына вә «Секаһ»ына һејран олан Сәмәд Вурғун демишдир: «Мән Ислама камил охујан кими бахырам. О, «Јетим Секаһ»ы елә охујур ки, бүтүн мәчлиси әлинә атыр. Исламын јахшы чәһәти одур ки, онун секаһларында Азәрбајҗан руһу даһа чохдур.»¹

Мәшһур мугәннимиз Бүлбүл исә јазмышдыр: «Ислам фарс гәзәли охумазды. О, Азәрбајҗан шаирләринин гәзәлләрини охујарды. Ислам «Секаһ»ы о гәдәр көзәл охујарды ки, она гулаг асдығча адамын үрәји титрәјәрди.»²

Ислам «Секаһ»ы бир нечә формада — өзү дә тәкрара јол вермәдән охумушдур. Бу секаһларын һамысы үслуб вә ифадә е'тибары илә бир тәмәл үзәриндә - јә'ни Гарабағ вокал мәктәбинин тәмә-

Секаһ Ислам.

1 Бах: Ф.Шушински. Азәрбајҗан халғ мусигичиләри. Бақы. 1985. сәһ. 238.

2 Бах: Бүлбүл. Муғамат вә халғ маһнылары һаггында. Јенә орада, сәһ. 241.

ли үзәриндә гурулмушдур. Бу исә тәсадүфи дежилдир. Чүнки «Секаһ» охумагда Гарабағ ханәндәләри өз мәһарәт вә усталыглары чәһәтдән сечилмишләр. Әбәс јерә демәјибләр: «Секаһ»ы охујан гарабағлы олмалыдыр.»

Јери кәлмишкән гејд етмәлијик ки, «Секаһ» муғамыны хүсуси бир зөвглә охумагда бизим ханәндәләр Шәрг сәнәткарларыны һәмишә кәлкәдә гојмушлар. Бу факты Иранын мәшһур мусигишүнасларындан Руһулла Халиги, Әлинәги Вәзири вә башгалары да етираф етмишләр. Азәрбајчан түркләри «Секаһ» муғамыны бүтүн муғамлардан даһа чох сеvir. Чүнки, «Секаһ»дакы кәдәр вә гүссә мотивләри әсрләр боју зүлмә вә һәр чүр мәшәгәтләрә мәруз галмыш Азәрбајчан халгынын үрәк чырпынтыларыдыр. Дикәр тәрәфдән исә тәсниф, маһны вә ојун һаваларымызын әксәријјәти «Секаһ» муғамы үзәриндә гурулмушдур.

Секаһ Ислам Бақы тамашачылары гаршысында илк дәфә 1907-чи илдә чыхыш етмишдир. Һәмин ил январын 20-дә «Мүсәлман Хәјријјә Чәмијјәти» Секаһ Исламын вә башга сәнәткарларын иштиракы илә јохсулларын хәјринә тәнтәнәли кечә тәшкил етмишди. 23 январ тарихли «Каспи» гәзети бу концерт һаггында јазмышдыр: «Кечәнин програмы чох марағлы иди. Бурада әсас јер Шәрг концертинә верилмишди. Мәшһур Гафгаз мүғәнниләри Чаббар, Ислам, Мәһәммәд, тарчалан Зејнал, Ширин вә башгалары бир чох көзәл маһны ифа едәрәк динләјичиләрин хаһиши илә бунлары бир дә тәқрар етмәли олдулар.»

Секаһ Исламын бакылылар гаршысында икинчи бөјүк чыхышы 1919-чу илин 9 ијунунда олмушдур. Һәмин концертдә Ислам «Јетим Секаһ»ы охумушдур. 1919-чу ил 12 ијул тарихли «Азәрбајчан» гәзетиндә «Шәрг Концерти» башлығы илә бу концерт һаггында верилән мәғаләдә Исламын сәнәти јүксәк гижмәтләндирилирди: «Ханәндә Ислам Абдуллајев «Јетим Секаһ»ы сон дәрәчә көзәл охуду. Тамашачылар ону сәһнәјә чағырыб тәқрарән «Секаһ» охутдулар.»

Ислам 1901-1905-чи илләр Гурбан Пиримовла бирликдә Гарабағ, Кәнчә мәчлисләриндә, 1905-1915-чи илләр исә тарзән Мәшәди Зејнал илә Иран вә Бақы мәчлисләриндә чыхыш етмишдир. Гурбан Пиримов дејирди ки, мән биринчи дәфә мәчлиседә Исламла чыхыш

етмишәм. Исламын «Секаһ»ына сөз ола билмәз. О, «Јетим Секаһ»ы охујанда елә бир дағы-дашы дилә кәтирирди.

Истедадлы ханәндә узун илләр Шуша вә Агдам мусиги мәктәбләриндә муғаматдан дәрс демиш, кәнчә мүғәнниләрин јетишмәсинә гајғы көстәрмишдир. Онун јетишдирмәләриндән Маһмуд Имамгулу оғлуну, Гәнбәр Зүлалову, Хан Шушинскини, Саһиб Шүкүрову, Илдырым Һәсәнову, Јағуб Мәммәдову вә башгаларыны көстәрмәк олар.

Истедадлы сәнәткар 1964-чу илдә Бақыда 88 јашында вәфат етмишдир.

Кечәчи оғлу Мәһәммәд 1864-чу илдә Шушада анадан олмушдур. Мәһәммәд кичик јашларындан атасынын пешәсинә (кечәчилик сәнәтинә) јијәләндијиндән халг арасында Кечәчи ады илә мәшһур олмушдур. Бир күн көркәмли мусигишүнас Харрат Гулу кечәчи дүканынын јанындан кечәркән, ортабојлу, гырмызыјанаг бир кәнчин кечә тәмизләјә-тәмизләјә зүмзүмә етдијини көрүр. О, кәнчин ким олдуғуну өјрәндикдән сонра ону өз мәктәбинә дәвәт едир. Мәһәммәд бурада Харрат Гулудан, хүсусилә мәшһур ханәндә Мәшәди Исидән халг мусигисини мүкәммәл сурәтдә өјрәнир.

Кечәчи оғлу һәлә кәнч икән Шушанын «Шәмилин бағы», «Чанахгала» вә «Сәкили булаг» кими сәфалы јерләриндә гурулан мәчлисләрдә охумушдур. Сејид Шушински дејир ки, Кечәчи оғлуну көрмәјиб узагдан сәсини динләјәнләр елә билирдиләр ки, охујан Мәшәди Исидир. Чүнки Кечәчи оғлу охудуғу муғамларда Мәшәди Исинин вурдуғу халлары вә кушәләри чох усталыгла тәглид едирди. О, бөјүк ханәндәнин јолу илә кедирди.

Шушада «Хандәмировун театрында» јазычы Әбдүррәһим бәј һағвердијевин рәһбәрлији алтында тәшкил едилән театр тамаша-

Кечәчи оғлу Мәһәммәд.

лары və musiqili səhnəçiklərdə Кечəчи Мəһəммəd дə иштирак етмиш, тамашачыларын һүсн-рəғбətини газанмышды.

Кечəчи оғлу Мəһəммəd илк дəфə бакылылар гаршысында 1902-чи илдə чыхыш етмиш, «Шүштəр» мугамыны чох бəјүк усталыгла охумушду. «Каспи» гəзети бу мүнəсибəтлə јахшы рəјлəр дəрч етмишди. Бу рəјлəрдən бириндə дејилирди. «Ханəндə Мəһəммəd «Шүштəр» мугамыны инчə бир сəслə вə үрəкдən елə охуду ки, динлəјичилəрин мəһəббəтини даһа чох газанды».¹

Һəмин концертдə Мəһəммəd Фүзулинин «Лејли вə Мəчнун» поемасындан бир парча (дует шəклиндə тамаша) кəстəрилмишди. Чаббар Гарјағды оғлу вə Кечəчи оғлу Мəһəммəдин дејишмэлəри бəјүк мүнвəффəгитјəт газанмышды. Бу барədə мətбуатда јазылмышды. «Ифачылар кəстјум кəјмишдилəрсə дə ојнамыр, јалныз охујурдулар, кəзəл охујурдулар».² Чəсарəтлə демək олар ки, бу концерт-тамашалар Азəрбајҗан милли опера инчəсənəтинин јаранмасына зəмин јардырды.

Бакынын мэдəни һəјəты Кечəчи Мəһəммədи чəлб едир. О, 1904-чү илин əввəллəриндə Бакыја кəчүр. Кечəчи оғлу Мəһəммəd Бакыда мəшһүр тарзəнлəрдən Мəшəди Зејнал, сонралар исə Гурбан Пиримов илə əмəkдашылығ етмишдир.

Кечəчи оғлу Мəһəммəd өз сənəтинə тəлəбкарлыгла јанашыр, өз үзəриндə јорулмағ билмэдən чалышарды. О, динлəјичилəри əлə алмағы, өз сənəти илə онлары вəлєһ етмəји бачарырды. Кечəчи оғлу əлə ханəндəлəрдən иди ки, истəдији вахт динлəјичини шəнлəндирəр. «Зəминхарə», «Һумајун» кими мугамларла исə кəдəрлəндирəрди.

Кечəчи оғлу Мəһəммəd классик мугамлардан «Нəвə», «Маһур», «Мани», хүсусилə «Бəјəты-Гəчар»ы оријинал бир шəкилдə, өзүнə мəхсус фəрди хүсуситјəтлə ифа едирди. Азəрбајҗан мусғи тарихиндə ритмик мугамлары Кечəчи оғлу Мəһəммəd кими усталыгла охујан вə онун сəси кими јүксək диəпазона малик олан ханəндəлəр аз олмушдур. Нəгл едирлəр ки, Кечəчи оғлу Мəһəммəдин сəси о гəдəр зил имиш ки, каманчанын һəр јериндə охујурмуш.

1 «Каспи» гəзети, 13 јанвар 1902-чи ил, № 11.

2 Јенə орада.

1912-чи илдə бүтүн Гағғазда мəшһүр ханəндə кими танынан Кечəчи оғлу Мəһəммəd «Спорт-Рекорд» фирмасынын дə'вəти илə Варшава шəһəринə кедир. О, јолүстү бир нечə күн Москвада галыр. Бурада «Метропол» мəһманханасынын залында Чаббар Гарјағды оғлу, Мəшəди Мəммəd Фəрзəлијев вə Давуд Сəфијаровун иштиракы илə «Шəрг концерти» верир.

Үчлүк. Солдан Кечəчи оғлу Мəһəммəd, тарзəн Гурбан Пиримов, каманчачы Саша Оганезашвили.

Варшавада Кечəчи оғлу, Гурбан Пиримов вə каманчачы Саша Оганезашвилинин мүнəшəјити илə «Һејраты», «Раһаб», «Күрдү-Шəһназ», «Гарабағ шикəстəsi», «Дəшти», «Чобан бəјəты»сы мугамлары илə бирликдə «Кəтди кəлмəди», «Күлə-күлə», «Хураман», «Ахшам олду» тəсниф вə маһныларыны вала јаздырыр. Онун хүсуси бир зəвг илə охудугу «Лејли» тəснифи диллəр əзбəri олмушдур. Варшавадан сонра Кечəчи Мəһəммəd 1914-чү илдə «Екстрафон» фирмасы тəрəфиндən Кијевдə дə'вəт едилир. О, бурада бир чох мугам вə ея маһныларыны граммафон валы үчүн охумушдур.

1926-чы илдə Ү.Һачыбəјовун тəшəббүсү илə Кечəчи оғлу Азəрбајҗан Дəвлəт Консерваторијасына дə'вəт едилир. Халг шаири Сəмəd Вургун Кечəчи оғлунун оријинал јарадычылыгына, ник-

бин və көзəl сәсинә дәфәләрлә жүкәк гижмәт вермиш, онун мәләһәтли сәсини тәгдир етмишдир.¹ Кечәчи оғлунун гардашлары Мустафа, Ибиш və Сәмәдин дә јахшы сәси олмушдур.

Кечәчи оғлу Мәһәммәд Азәрбајчан милли мусиги мэдәнијјәтинин инкишафында мүәјјән хидмәтләри олан көркәмли сәнәткарлардан биридир. Онун мә'налы һәјат јолу бу чәһәтдән сәчијјәвидир.

Көркәмли ханәндә Кечәчи оғлу Мәһәммәд 1940-чы илдә Губа шәһәриндә вәфат етмишдир.

Кечәчи оғлу Мәһәммәд бүтүнлүклә өз сәсини вә исте'дадыны халғынын мә'нәви вә мусиги тәрбијәсинә һәср етмишдир. Бир ханәндә кими о, надир сәнәткарлыг габилијјәтинә, һәм дә көзәл сәсә малик иди. Һәр бир муғам, тәсниф вә ел һаваларыны мәһарәтлә охумагда динләјичини вәләһ едәрәк она жүкәк бәдии зөвг верәрди.

Сон дәрәчә зил, никбин вә мәләһәтли сәси олан Кечәчи бүтүн муғамларын өһдәсиндән асанлыгла кәлә билирди. Онун ширин халларыны, зәриф кушәләрини вә чәһчәһли зәнкуләләрини динләјән динләјичидә белә тәсаввур јаранарды ки, дүнјада Кечәчинин сәсиндән көзәл сәси, һәм дә маһир габилијјәти олан икинчи бир ханәндә јохдур. О, олдугча ајдын, рәван вә ширин охујарды. Онун зил муғамларда вурдуғу сүрәкли зәнкуләләрин вә узун нәфәсинин мисли-бәрәбәри јох иди.

Кечәчи оғлу Мәһәммәд классик бир ханәндә кими мусиги мэдәнијјәтимизин тарихиндә мүстәсна рол ојнамыш, һеч бир заман халг мусигисиндән узаглашмамышдыр. Онун бүтүн варлығы вә гәлби муғам мусигиси илә дөјүнмүшдур.

Миниллик тарихә малик олан муғамларымыз јашадыгча, Кечәчи оғлунун да ады вә сәнәти јашајацагдыр.

Мәшәди Мәммәд Фәрзәлијевин ады Азәрбајчанын көркәмли ханәндәләриндән Чаббар Гарјагды оғлунун, Кечәчи оғлу Мәһәммәдин, Шәкили Әләскәрин вә Забул Гасымын ады илә јанашы чәкилир.

Мәшәди Мәммәд (Ләһбала Мәммәд) олдугча мәләһәтли сәсә вә чошғун зәнкуләјә малик бир ханәндә иди. Мәшәди Мәммәд әслән шушалы олса да Шушада чох аз јашамышды. О, чаван јашларында

¹ Бах: Сәмәд Вурғун. Муғамлар һаггында (өлјазмасы). Азәрбајчан ССР Мөдәнијјәт Назирлији, Мә'марлыг вә Инчәсәнәт Институтунун архиви, гөвдүг №31.

бир мүддәт Кәнчәдә, сонралар исә Тифлис, Батум, Владигафгаз, Истанбул вә саир шәһәрләрдә јашамыш вә ханәндәлик етмишди. Мәшәди Мәммәд Загафгазијада, Орта Асијада, Түркијәдә, һәтта Европанын бир чо өлкәләриндә көркәмли сәнәткар кими танымышды.

Мәшәди Мәммәд һәлә Шушада оларкән тој мәчлисләриндә вә халг шәнликләриндә тарзән Мәшәди Зейнал илә биркә чыхыш етмишди. О, илк дәфә Шушада Хандәмировун театрында верилән «Шәрг концерти»ндә бөјүк мүвәффәгијјәт газанмышды.

Мәшәди Мәммәд зәнкин јарадычылыг јолу кечмишдир. Онун көзәл зәнкуләләри, узун нәфәсләри динләјичиләри һәмишә вәләһ етмишдир. О, надир һалларда тәсәдүф едилән күчлү нәфәсә, кениш диапазонлу кур сәсә малик олмушдур. Бир нечә форма вә мәртәбәдә сүрәкли, фәвварә кими чаглајан зәнкуләләр вурмагда бир сыра көркәмли ханәндәләр Мәшәди Мәммәдә һәсәд апармышлар. Мәшәди Мәммәдин мәләһәтли сәсинә Чаббар Гарјагды оғлу жүкәк гижмәт вермиш, ону өзүнә «рәгиб» һесаб етмишди. Иран мәчлисләринин бириндә Чаббар Гарјагды оғлундан сорушмушлар:

— Гафгазда сәнә рәгиб олан икинчи бир ханәндә вармы?

Чаббар Гарјагды оғлу демишдир:

— Гафгазда мәнә рәгиб олан ики ханәндә вардыр: Бири Забул Гасым, о бири исә Мәшәди Мәммәддир. Анчаг мәним хошбәхтлијимдән биринчинин зил сәси, дикәринин исә дәрин мусиги савады јохдур.

Мәшәди Мәммәддә бөјүк ханәндәләрә хас олан көзәл бир хүсүсијјәт олмушдур. Бу да ондан ибарәтдир ки, о, һәм бәм (пәсхан), һәм орта (мијанәхан) вә һәм дә зил (зилхан) сәслә мәһарәтлә охујурду. Белә кејфијјәтсә һәр ханәндәдә олмур. Мәшәди Мәммәд

Мәшәди Мәммәд.

бүтүн муғамлары һәм бәмдә, һәм дә зилдә чох асанлыгла охумуш-дур.

Мәшәди Мәммәд динләјичиләр гаршысында һәмишә зәнкин вә оригинал репертуарла чыхыш етмишдир. Оун охудуғу «Баяты-күрд», «Раст», «Шур», «Чаһаркаһ», «Забул-секаһ», «Күрдү-Шаһ-наз», «Һејраты», «Мәнсуријјә», «Симаји-шәмс», «Гарабағ шикәс-тәси», «Аразбары», «Кәрәми», «Әфшары» вә с. муғамлар кениш халг күтлөләри тәрәфиндән бөјүк рәғбәтлә гаршыланмышдыр.

Азәрбајчан вокал сәнәти тарихиндә Чаббар Гарјағды оғлу «Маһур», Сејид Шушински «Чаһаркаһ», Шәкили Әләскәр «Шур», Ислам Абдуллајев «Секаһ» устасы кими мәшһур идиләрсә, Мәшәди Мәммәд дә «Шүштәр» устасы кими даһа мәшһур иди. Мәшәди Мәммәддән сонра мусигимизин сон 50 илиндә һеч кәс «Шүштәр» охумамышды. Бизим бүтүн классик ханәндәләримизин әксәријјәти Мәшәди Мәммәдин «Шүштәр» охумағыны јүксәк гижмәтләндири-мишләр. Һәтта Сејид Шушински кими бөјүк муғам устасы Мәшәди Мәммәдин «Шүштәр»инә валәһ олармыш.

Мәшәди Мәммәд Фәрзәлијев 1912-чи илдә «Спорт-Рекорд» ширкәтинин дә'вәти илә Варшава шәһәринә кедир. О, Варшавада тарзән Гурбан Пиримов, каманчачы Саша Оганезашвилинин мүшәјәти илә 40-а гәдәр муғам, тәсниф вә маһныны охујуб вала јаздырыр. Мәшәди Мәммәд Азәрбајчан вә классик Шәрг муғам-ларыны өзүнәмәхсус фәрди хүсусијјәтлә ифа етмишди. О, тамам-дәсткаһ охудуғу муғамларын бир шә'бәсиндән диқәринә кечәркән тәснифләрдән усталыгла истифадә едәрди. Мәсәлән, әрәб муғамы олан «Һичаз»ы мәләһәтлә охујарды. Һазырда бу муғам «Шур» дәсткаһынын бир шә'бәси кими охунур. Мәшәди Мәммәд бу муғамы охујаркән елә сүрәкли зәнкуләләр, елә кушәләр вурарды ки, санки ханәндә дејил, гөнчә күлүн һәсрәти илә шејда бүлбүл налә чәкир. О, «Һичаз»ы тәснифлә битириб «Шур»ун «Сарәнк» һиссә-синә кечәркән динләјичиләри валәһ едәрди.

Мәшәди Мәммәд Натәванын гәзәлләринин мәһарәтли ифачысы олмуш, шаирәнин бәдии ирсини халг арасында јаймышдыр. Мәшәди Мәммәд «Раст» муғамыны охујаркән шаирәнин:

*Варымды синәдә дәрдү гәми-ниһан, өлүрәм,
Фәда олум сәнә, кәл ејлә имтаһан, өлүрәм.*

бејти илә башланан гәзәлине, «Зәминхарә» охујаркән исә:

*Фәләк, мән тәк бу дүнјада гәми-мәһнәт чәкән јохдур,
Бу гәдри сәфһеји-рухсарә көз јашы төкән јохдур.*

бејти илә башланан гәзәлине мүрачиәт етмишди.

Мәшһур бир ханәндә кими танынмыш Мәшәди Мәммәд 1913-чү илин јазында Зубалов адына халг еви тәрәфиндән Тифлисә дә'вәт едилир. Бу халг евиндә Малыбәјли Һәмид, Чәкмәчи Мәһәммәд, Мәшәди Чәмил Әмиров, Сејид Шушински, Мәчид Бейбутов кими мәшһур сәнәткарлар театр тамашаларында вә ја «Шәрг концерт-ләри»ндә чыхыш едәрдиләр. О дөврүн театр афишаларында вә концерт програмларында бу сәнәткарларын, һәмчинин Мәшәди Мәммәдин адына тез-тез раст кәлмәк олар. Тифлисдә верилән бир театр тамашасынын програмында јазылмышды: «1913-чү ил мај ајынын 10-да Тифлисин К. Ј. Зубалов адына халг евиндә Сидги Руһулланын режиссорлуғу илә мүсәлман опера һәвәскарлары үчүн мәшһур ханәндә Мәшәди Мәммәд Фәрзәлијевин иштиракы илә Үзејир Һачы-бәјовун «Лејли вә Мәчнун» операсынын сон пәрдәси тамашаја гојулачагдыр. Әсәрдә Зејд ролуну Мәшәди Мәммәд Фәрзәлијев ој-најачагдыр. Кечәнин концерт шә'бәсиндә Мәшәди Мәммәд «Баяты-Шираз», «Маһур» вә «Һасар» муғамларыны охујачагдыр.

1923-чү илдә Мәшәди Чәмил Әмиров тәрәфиндән Кәнчә шәһәринә дә'вәт едилән Мәшәди Мәммәд шәһәр мусиги мәктәбиндә муғаматдан дәрс дејир. Кәнч ханәндәләрин јетишмәсинә бөјүк гајғы көстәрирди.

Мәшәди Мәммәд ејни заманда тарзән Мәшәди Чәмил вә каманчачы Бөјүккиши Әлијев илә бирликдә Кәнчә, Газах, Товуз вә Шамхор рајонларында тојларда вә халг шәнликләриндә чыхыш едирди. Оун әзәмәтли вә никбин сәси, чошгун зәнкуләләри динләјичиләри вәчдә кәтирирди. Мәшәди Мәммәд тәснифханлыгда, көзәл гавал вурмагда вә гәдим Азәрбајчан маһныларыны усталыгла охумагда гүдрәтли сәнәткар иди. Мәсәлән, о, «Гарабагда бир дәнәсэн», «Нәби», «Тојун тә'рифи», «Вәтән шәргиси», «Алма», «Сәбу», «Мач-мач», «Мән бир түркәм», «Ајыл, еј милләт» тәсниф вә маһныларыны бөјүк мәһәббәтлә ифа едир, һамыны һејрәтә кәтирирди. Оун зөвглә охудуғу «Ахшам олду» тәснифи јарым әсрдән арты

бир мүддәтдә халгын гәлбиндән силинмәмишдир. Бу тәсниф «Шикәстеји-фарс» үзәриндә охундугу үчүн ханәндә һәрдәнбир инчә кушәләрлә муғамә тохунурду. Бу исә тәснифин даһа көзәл сәслән-мәсинә сәбәб олурду. Сејид Шушински дејирди: «Мәшәди Мәм-мәдин «Ахшам олду» тәснифини динләмәк мусигини сәвәнләр үчүн бөјүк сәадәт иди».

1926-чы илдә Мәшәди Мәммәд Фәрзәлијев Русијанын бир чох шәһәрләриндә чыхыш едир. Москвада бөјүк мүвәффәгијјәт газанан Мәшәди Мәммәд харичи гастрол сәфәринә чыхыр. Полша, Алма-нија, Франса, Белчика, Инкилтәрә, Австрија, Румынија, Түркијә вә Иран өлкәләриндә концертләр верир. Харичи мәтбуат Мәшәди Мәммәдин сәнәтини јүксәк гијмәтләндирмиш, онун һаггында дөври мәтбуатда көзәл рәјләр вермишди.

Мәшәди Мәммәд Фәрзәлијев өмрүнүн 60 илини Азәрбајчан вә классик Шәрг мусигисинин инкишафына һәср етмишдир. Онун ады Азәрбајчан милли мусиги мәдәнијјәти тарихинә көркәмли бир хан-әндә кими дахил олмушдур. Мәшәди Мәммәди јахындан таныјан, узун илләр онун сәнәт јолдашы олмуш Ислам Абдуллајев, Гурбан Пиримов, Сејид Шушински вә Муса Шушински кими гочаман сән-нәткарлар Мәшәди Мәммәдин сәнәтинә јүксәк гијмәт вермишләр. Муса Шушински дејир: «Мәшәди Мәммәд Фәрзәлијевин чох зил вә көзәл сәси вар иди. «Гатар бајаты», «Күрд-Шаһназ», хүсусилә «Шүштәр» муғамыны мисилсиз мәһарәтлә охујарды. О, һәм дә јахшы гавал вурарды. Мәшәди Мәммәдин зәнкуләсинә сөз јох иди. О елә сүрәкли вә чошгун зәнкуләләр вурарды ки, елә бил тахтапушун үстүнә долу јағырды.

Јадымдадыр. Кәнчәдә, Бағбанлар кәндиндә тојда идик. Һәмин мәчлисә Азәрбајчанын ән мәшһур ханәндәләриндән ибарәт 7 — 8 сәзәндә дә'вәт едилмишди. Мәшәди Мәммәд дә һәмин тојда охујур-ду. Билмирәм, ханәндәләр арасында охумаг һаггында нә сөһбәт ол-дуса, Мәшәди Мәммәд үзүнү Чаббара тутуб күлә-күлә зарафатјана деди:

Мәни әсәбиләшдирмәјин. Һамынызы гатарам зәнкуләмин га-багына, дүз вағзала гәдәр говарам».*

* Муса Шушинскинин хатирәләриндән. Хатирә китабын мүәллифиндә сахланыр.
Ред.

1929-чу илдә Мәшәди Мәммәд Фәрзәлијев јенидән харичә га-строл сәфәринә чыхмыш бир даһа вәтәнинә гајытмамышдыр. О, харичдә јашадыгы илләр милли мусигијә јени бир шәј әләвә етмәсә дә, лакин милли вокал мәктәбинин јахшы ән'әнәләрини һифз едиб сахламыш, өмрүнүн сонунадәк Азәрбајчан ханәндәси кими галмыш-дыр. Мәшәди Мәммәд 1926-чи илдә 90 јашларында Түркијәдә — Истанбул шәһәриндә вәфат етмишдир.

Тифлис ... 1927-чи илин пәјыз фәсли иди. Күллү-чичәкли кичик бағчада худмани бир мәчлис гурулмушду. Әсән рузкар бағчада олан ағачларын саралмыш јарпагларыны вә күлләрин ләчәкләрини төкүр-дү. Бу мәнзәрәдән пәришан олан ханәндә јаныглы сәслә охујурду. Бүлбүл кими фәған едән ханәндәнин сәси елә бил ки, бағчанын мү-гәддәс көзәллијини позан рузкарын өзбашыналығына е'тираз наләси иди...

Наһардан сонра ев саһиби гонагларын арзусуну јеринә јетириб орталыга нәрд тахтасы кәтирди. Мәшһур ханәндә Чаббар Гарјагды оғлу нәрд тахтасыны ачыб зәрләри көтүрдү, үзүнү гонаглара тутуб өзүнә «рәғиб» истәди. Кәнч бир оғлан ирәли кәлиб онунла нәрд ојнамаг истәди. Ев саһиби кәнчин бу чәсарәтини көрүб она хәбәр-дарлыг етди:

— Бачыоғлу, сән Чаббарла нәрд ојнаја билмәзсән.

— Нијә? - дејә кәнч өткәм сәслә суал етди. - Мәкәр бу ојун зәр иләдир, јохса зор илә.

Гонаглар күлүшдүләр. Ев саһиби мүрачиәтлә деди:
Чаббарын нәрд ојнамагы охумагындан мәшһурдур. Еһтијатлы ол, јохса...

Кимсә јериндән сөз атды:

— Чаббар әми илә Мәшәди Мәммәд ојнаса, јахшы олар.

Мәчлисин бир тәрәфиндә әјләшән 70 — 80 јашлы бир гоча сөһбәтә гарышарағ деди:

— Мәнчә ики ханәндәнин ојнамасы даһа мараглыдыр. Анчаг бир шәртлә: әкәр Мәшәди Мәммәд удузса, бизим үчүн «Шүштәр», Чаб-бар удузса, «Маһур» охусун. Гочанын бу шәрти һамынын үрәјиндән олду.

Ојунун ширин јериндә һәјәт гапысы дөјүлдү, сонра бир оғлан јүјүрә-јүјүрә кәлиб ев саһибинә деди:

— Дајы, Гарабағдан гонағлар кәлиб, сизи көрмәк истәјирләр. Ев саһиб кәлән гонағлары бағчаја дә'вәт етди. Онлар Чаббар Гарјағды оғлуну таныјыб, онунла сәмимијјәтлә көрүшдүләр. Чаббар Гарјағды оғлу үзүнү гонағларга тутуб сорушду:

— Гарабағда нә вар, нә јох, саламатлыгдырмы?
Гонағлардан бири:

— Аллаһа шүкүр, һәр шеј өз јериндәдир. Амма һејф Мәшәди Гасымдан, рәһмәтә кетди, — дејә кәдәрлә чаваб верди.

Чаббар Гарјағды оғлу илан чалмыш кими јериндән сычрады:
— Нечә, Забул Гасым?..

Гонаг башы илә онун сөзүнү тәсдиг етди.
Чаббарын әлиндәки зәрләр јерә дүшдү, көз јашлары ону боғду... Гонағларын арасында олан нурани бир гоча Чаббар Гарјағды оғлуна тәскинлик верди:

— Өлүмә чарә јохдур, оғлум, — деди, — ағлама ...
Чаббар Гарјағды оғлу нәрди јығышдырыб, кәдәрлә дилләнди:

— Мән Гасымын өлүмүнә ағламырам, «Забул»ун өлүмүнә ағлајырам: Гасым өлмәди, «Забул» өлдү.

Чаббар Гарјағды оғлу һағлы иди. Азәрбајҗан мусиги мәдәнијјәти тарихиндә «Забул» муғамыны Мәшәди Гасым кими ширин вә мөһарәтлә охујан икинчи бир ханәндә олмамышдыр.

Гасым Абдуллајев 1873-чү илдә Шушанын «Чулфалар» мөһәлләсиндә анадан олмушдур. О, ортабојлу, зәриф бәдәнли, хошсима бир адам иди. Гасым авропасајагы, шух кејинәрди. Онун чох јаныгы вә дузлу сәси варды. Гасым Абдуллајев мәчлис ханәндәси олса да Шушанын сәфалы јерләри сајылан «Сәкили булаг»да, «Шыршыр»да, вә «Шәмилини бағы»нда, зәһмәткеш кәнд адамларынын ән чох топландыгы јерләрдә тез-тез чыхыш едәрди.

Мә'лум олдуғу кими, Азәрбајҗан халгынын мәчлисләриндә «Сәкаһ» муғамы даһа чох интишар тапмышдыр. Бу муғамы усталыгла охумагда Азәрбајҗан мүғәнниләри, демәк олар ки, Јахын Шәргин мүғәнниләрини керидә гојмушлар. Лакин XIX әсрин сон илләриндә ханәндәләримиз «Забул-сәкаһ»а даһа чох мејл едирдиләр. Чаббар

Гарјағды оғлунун јаздығына көрә, тара «Забул» пәрдәсини мәшһур тарзән Садыгчан әләвә етмишдир. Садыгчанын бу ихтирасындан сонра истәр бәм, истәрсә дө јүксәк сәс диапазононуна малик ханәндәләрә «Забул» охумаг даһа әлвәришли иди. Чүнки «Сәкаһ» муғамыны тамамдәстҗаһ (јә'ни «Мајеји-забул», «Манәнди-Мүхалиф», «Орта сәкаһ», «Мәхлуг», «Шикәстеји-фарс», «Мүбәрриғә», «Әрағ», «Једди һасар», нәһәјәт «Ашигикуш» шө'бәсиндән сонра тәкрат «Забул»а гајытмаг) охумаг үчүн «Забул-сәкаһ» өз һәчми е'тибары илә ханәндәјә даһа көзәл шәраит јарадыр.

Забул Гасым.

Мәшәди Гасым «Забул» муғамыны чох көзәл ифа едирди. Онун охудуғу «Забул» сон дәрәчә лирик маһијјәт дашымагла, һәддиндән артыг көзәл кушә вә ширин халлары илә бүтүн ханәндәләрин охудуғлары «Забул»дан фәргләнирди. Буна көрә дө Гасымдан сонра кәлән ханәндәләр, хүсусилә Муса Шушински, Бүлбүл, Хан Шушински, Әли Чавад оғлу вә Зүлфү Адыкөзәлов кими пешәкар ханәндәләр, «Забул» охумагда, мөһз Гасым Абдуллајев илә тәғлид едирдиләр.

XX әсрин әввәлләриндә Забул Гасым Бақыда бир нечә дөфә концерт вермиш вә бакылыларын сонсуз мөһәббәтини газанмышдыр. Забул Гасым илк дөфә бакылылар гаршысында 1903-чү илин јанвар ајынын 27-дә Ы.З.Тағыјевин театр бинасында верилән «Шәрг концерти»ндә Чаббар Гарјағды оғлу, Шәкили Әләскәр вә Сејид Мирбајевлә бирликдә чыхыш етмишдир.

Забул Гасым тәкчә пешәкар ханәндә дејилди, о, ејни заманда бир опера артисти кими дө танынмышды. Ону сәһнәјә илк дөфә дө'вәт едән вә сәнәткарлығына јүксәк гүјмәт верән көркәмли бәстәкар Зүлфугар бәј һачыбәјов олмушдур. О, бәстәкарын хаһиши

илә 1913-чү ил август аяынын 7-дә Шуша јәј клубунда тамашаја го-
јулмуш «Лејли вә Мәчнун» операсында Мәчнунун атасы ролунда
мәһарәтлә ојнамыш, динләјичиләри вәләһ етмишди. Бундан сонра
театр тамашаларынын афиша вә програмларында Гасымын ады тез-
тез чәкилир. Әлбәттә, бу тәсадүфи дејилди. Забул Гасым кениш
күтләләри гәфләтдән ајылтмаг, онлара феодал-патриархал һәјатын
зиддијјәтләрини, дий хадимләринин ријакарлыгыларыны аңлатмаг
үчүн театр тамашаларынын фајдалы олдуғуну билирди. Ону сәһнәјә
баглајан да бу иди.

1914-чү илдә Забул Гасым «Спорт-Рекорд» ширкәтинин дә'вәти
илә Тифлис шәһәринә кедәрәк сәсини вала јаздырыр. Һәмин вахт
Забул Гасым тарзән Гурбан Пиримовун вә каманчачы Саша Оганез-
ашвилинин мүшајәти илә «Забул-секаһ», «Баяты-Шираз», «Һүма-
јун», «Шур», «Маһур-Һинди» вә бир нечә тәсниф охујур. Забул Га-
сымын охудуғу Азәрбајчан шаирләринин гәзәлләри вә халг маһны-
лары олмушдур. О, Сејид Әзимин:

*Дунән кечә мәнә бир маһитарә һәмдәм иди
Ки, мән чәмалы илә козләрим мүнәввәр иди —*

бејти илә башланан гәзәлини «Забул»да охујарды. Забул Гасымы
јахшы таныјан, онула узун илләр достлуг едән бөјүк мүғәнни Сејид
Шушински дејирди: «Мәшәди Гасым сөзүн һәгиги мә'насында бөјүк
ханәндә иди. Бу адам инчәсәнәт үчүн јаранмышды. О, һәмишә
тарзән Мәшәди Зејналла охујарды. Гасым елә бил «Забул» муғамы
илә әкиз јаранмышды».

Забул Гасым Азәрбајчанда Демократик һакимијјәт гурулдугдан
сонра инчәсәнәт сәһәсиндә чалышмыш, вар гүввәсини Азәрбајчан
мусигисинин инкишафына һәср етмишдир. О, әмрүнүн сон илләрин-
дә Шуша мусиги мәктәбиндә мугаматдан дәрә демиш, инчәсәнәт
ишчиләринин республика һәмкарлар иттифагы шурасынын сәдри
вәзифәсиндә чалышмышдыр.

Азәрбајчан мусиги мәдәнијјәти тарихиндә мүстәсна хидмәтләри
олан сәнәткарлардан бири дә мәшһур халг ханәндәси Сејид Шу-
шинскидир.

Классик Шәрг вә Азәрбајчан ифачылыг сәнәти тарихиндә хү-
суси јери олан Мир Мөһсүн Ага Сејид Ибраһим оғлу Шушински
1889-чу илин јазында кечмиш Шуша гәзасынын Һорадиз кәндиндә
анадан олмушдур. О, Азәрбајчан мусиги мәдәнијјәтинин бир чох са-
һәсиндә хидмәт көстәрмиш бир сәнәткар кими мәшһурдур. О,
Азәрбајчан вокал сәнәтинин инкишафында бөјүк иш көрмүшдур. О,
һәмишә халга јахын олмуш, халгын тәләб вә зөвгүнү өјрәниб, өз ја-
радычылыгында бу тәләбләрә чаваб вермәјә чалышмышдыр.

Азәрбајчан опера мусигисинин баниси Үзејир бәј Һачыбәјов
онуң мүстәгил вә орижинал јарадычылыг јолуна малик олдуғуну дә-
фәләрлә гејд етмишдир. Бөјүк мүғәннимиз Чаббар Гарјагды оғлу да
онун адыны һәмишә фәхрлә чәкмиш, һәтта Бақы мәчлисләринин
бириндә өз гијмәтли гавальны она бағышламыш вә Сејиди «Шәрг
мусигисинин инчиси» аңландырмамышдыр. Онуң јахын көмәји вә кө-
зәл ифачылыг фәалијјәти нәтичәсиндә Фикрәт Әмировун дүңянын
бир чох өлкәләриндә бөјүк мүвәффәгијјәт газанмыш «Шур», «Күрд-
офшары» вә Нијазинин «Раст» симфоник мугамлары јаранмышдыр.
Унутулмаз бәстәкарымыз Фикрәт Әмиров Сејид Шушинскинин зән-
кин сәсинә, сәнәткарлыг габилитетинә јүксәк гијмәт вермишдир:
«Доғрусу, мән Сејид Шушински һаггында фикир сојләмәјә чәтилик
чәкирәм, чүнки мәдәнијјәт хәзинәсинин надир ишчиләринә лајиг сөз
сојләмәк һамы үчүн асан олмамышдыр. Аңчаг ону дејә биләрәм ки,
классик мусигимизин елә бир сәһәси јохдур ки, Сејидин орада хид-
мәти олмасын. Образлы десәк, әкәр Чаббар Гарјагды оғлу халг му-
сигисинин дүшүнән бејни идисә, Сејид Шушински бу мусигинин
чырпынан үрәјидир. Сејид Шушинскинин ирси бөјүк бир мәктәб-
дир. Мүасир ханәндәләримиз вә бәстәкарларымыз ондан чох шеј өј-
рәнә биләр вә зәннимчә, өјрәнмәлидирләр».

Сејид башга аләм иди. О, јалпыз көзәл сәсинин гүдрәтинә арха-
ланмамышды. Сејид һәлә кәңч икән дәрк етмишди ки, һәгиги халг
ханәндәси олмаг үчүн тәкчә сәслә кифәјәтләнмәк олмаз. Мәһз буна
көрә дә о, 60 иллик јарадычылыг дөврүндә сәнәт мејданында һәми-
шә ахтарышлар апармыш, классик мусиги ирсимизи дәриндән өј-
рәнмишдир. Бөјүк мүғәннимиз мусиги сәһәсиндәки гәләбәләри фит-
рәнистә'дадын күчү сәјәсиндә әлдә етмишдир. Бу истә'дадын ма-
нијјәти исә көзәл сәслә бирликдә сәнәти севмәк, өјрәнмәк вә она

Сејид Шушински.

шүүрлу мүнәсибәт бәсләмәкдир. Сејидин сәнәти дүңја мусиги ифачылыгынын ән көзәл нүмүнәләри илә јан-јана дурачаг јүксәк бәдии формаја малик сәнәтдир. Бу улулуг онун адыны өлмәз ифачыларла бир чәркәјә чыхарыб, әсл мугам устады кими танытдырыб. Классик Шәрг мусигисинин репертуарында елә бир мугам тапмаг чәтиндир ки, ону ифа етмәкдә Сејид ачиз олсун. Мугамлар онун әсл јарадычылыг мејданы иди.

Сејид Шушински һәмишә динләјичиләр гаршысында зәнкин вә оријинал репертуарла чыхыш етмишди.

Онун охудугу вә халг тәрәфиндән севилә-севилә динләнилән «Чаһаркаһ» мугамы бәлкә дә бүтүн Јахын Шәрг өлкәләриндә шәһрәт газанмышды. Чәсарәтлә демәк олар ки, мусигимизин сон 50 иллик тарихиндә «Чаһаркаһ» мугамыны Сејид кими илһамла, усталыгла вә зөвглә охујан икинчи ханәндәмиз олмаммышдыр. Сејидин охудугу «Чаһаркаһ» ханәндәләримиз үчүн өрнәк сајыларды.

Сејид Шушински кениш мусиги һафизәсинә вә јүксәк мөдәнијјәтә малик бир сәнәткар иди. Сејид — дејәндә бизим көзүмүзүи габагында Азәрбајҗан мусигисинин бүтөв мәнзәрәси чанланыр. О, мусигимизин инкишафында даһи мүгәннимиз Чаббар Гарјағдыоглунун ән'әнәләрини дөнмөдән давам етдирмишдир. Сејид мусиги әләминә илк гәдәм гојанда Чаббарын ифачылыг мөктәбини көрмүшдүр. Сонралар исә Шушанын вә Тифлисин мусиги һәјаты Сејид үчүн һөгиги консерваторија олмушдур. Сејид Шушински новатор сәнәткар иди. О, бир чох мугамлара јени кушәләр, халлар, нәфәсләр, һәтта һисәләр әлава етмишдир. Сејид көзәллији, сәминимјјәти тәрәннүм едән бөјүк мүгәнни иди. О, тәкчә мүәллимликлә кифајәтләнмәјәрәк, мусиги әләминдә баш верән һәр бир һадисәни дигтәтлә изләјирди.

Бөјүк ханәндәмиз Сејид Шушинскинин Азәрбајҗан мусиги мөдәнијјәтинин инкишафы тарихиндәки чох сәмәрәли фәалијјәти она Азәрбајҗанын халг артисти кими јүксәк ад вермәклә, орден вә медалларла тәлтиф етмәклә тәсбит олунмушдур. Гочаман ханәндә республикамызын әмәкдар мүәллими адыны алмышды.

Сејид Шушинскинин ады мусиги мөдәнијјәти тарихимизин гызыл сәһифәләринә дахил олмушдур.

Сејид Шушинскинин ады Азәрбајҗан түркләринин гәлбини севинчлә дөјүндүрән бир ад олмушдур. Сејидин ады чәкиләркән һәр бир түрк өз халгынын исте'дадынын нә гәдәр бөјүк гүдрәтә малик олдуғуну анлајыр. Биз Азәрбајҗан түркләри Сејидин ады чәкиләндә классик мусиги тарихимизи хатырлајырыг. Чүнки о, Азәрбајҗан мусиги мөдәнијјәтинин бир чох сәһәсиндә бөјүк хидмәт көстәрмиш бир сәнәткар кими мәшһурдур.

Сејид тәкчә мугам сәһәсиндә јох, милли Азәрбајҗан мусигиси сәһәсиндә бөјүкдүр. О, халгымызын гәдим мусиги ирсини дәриндән севмиш вә ону инкишаф етдирмишдир. Әз бөјүк усталыгы сәјәсиндә Сејид Шушински классик бир мусигичи кими мусиги мөдәнијјәтинин тарихиндә өзүнә шәрәфли бир јер тутмушдур. О, мусиги әләминә јени рәңкләр, јени оријинал мусиги формалары әлава етмишдир. Кениш мө'лумата, ајдын дүңја көрүшүнә малик олан сәнәткарын јарадычылыг инкишафы чох ардычыл олмушдур.

Сејидин ардынча кетмәк үчүн һәртәрәфли мусиги тәһсилинә малик олмаг лазымдыр. Онун јолу илә кетмәк истәјән мусигичи түрк мусигисини мүкәммәл билмәли, онун инчәликләрини гаврамалы, мугаматын техникасына дәриндән јијәләнмәлидир.

Сејид көзәллији, сәминимјјәти вә азадлыгы тәрәннүм едән бөјүк мүгәнни иди. О, тәкчә мүәллимликлә кифајәтләнмәјәрәк мусиги әләминдә баш верән һәр бир һадисәни дигтәтлә изләјирди. О, Азәрбајҗан мусиги мөдәнијјәти тарихиндә кет-келә даһа артыг гиймәтләндирилән, даһа чох севилән бөјүк мүгәннидир. О, өмрүнүи сон күнләринәдәк өз көзәл сәнәти илә халгына сәдагәтлә хидмәт етмишдир. Лакин амансыз өлүм бөјүк нәгмәкарын көзәл сосини 1965-чи ил нојабрын 1-дә сусдурду...

Азәрбајҗан түркләри Сејидин шәхсиндә вокал сәнәтимизин ән көһнә вә ән исте'дадылы нүмајәндәләриндән бирини, даһа доғрусу

Бүлбүл.

нын фүсункар тәбиәти, о дөврүн мәшһур ханәндәләринин көзәл сәсләри мәфтун етмишди. Бүлбүл «Гаја башында», «Гыrx пилләк-ан»да долаша-долаша өз мәләһәтли сәсини «Топхана» бүлбүлләринин инчә нәғмәсинә гошараг ағыр дәрәдләрини ундар, һәзин нәғ-мәләрдә тәсәлли тапарды. Балача Муртузанын сары бүлбүлләри мө-һарәтлә јамсыламасыны көрән шәһәр әһли елә о замандан она Бүлбүл ады вермишди.

Бир күн Шушанын «Чухур мөһәлләси»нә дө'вөт олуан мәшһур тарзән Мәшәди Чәмил гоншулары 13 јашлы Бүлбүлү дө бу мәчлисә апармышды. Тојун сон кечәсиндә Мәшәди Чәмилин хаһиши илә тојун «падшаһы» Әллаф Кәрбәләјы Шүкүр Бүлбүлүн охумасына ичазә верди. Бүлбүл Мәшәди Чәмилин мүшајиәтилә «Секәһ» охуду. Динләјичиләр бу гејри-ади сәсин мәләһәтиндән вәчдә кәләрәк она «Ғарабағ шикәстәси» дә охутдурдулар. Мәчлисдәкиләр ону узун заман алгышлајараг үзәринә күмүш манатлар јағдырдылар. Ушаға пул верилдијиндән пәрт олан Бүлбүлүн әмиси оғлу чамаатын арасында она силлә вурду. Бүлбүл диндар гоһум-әгрәбасынын һәгарәтинә дөзмәјиб, елә о мәчлисдә «Ғарға» ләгәби илә мәшһур олан гармончу

классик ханәндәләримизин сонбешији-ни итирди. Ајдындыр ки, әсрләр, ге-ринәләр дә кечсә халгымызын кәләчәк нәсилләри ону еһтирамла јад едәчәк, она өз милли мусигисинин репертуа-рында фәхри јер верәчәкдир.

Азәрбајчан вокал сәнәтини... јени јүксәклијә галдыран вә бу сәһәдә пар-лаг јол ачан мәшһур халг мүғәнниси Бүлбүл (Муртуза) Рза оғлу 1897-чи илдә Шушада анадан олмушдур. Бүл-бүлүн ушаглыг вә кәнчлији кәдәр вә гүссә илә кечмишдир. Бүлбүлүн атасы Мәшәди Рза киши чох диндар адам иди. Кечәләр атасынын тә'киди илә «Зәмнхарә» үстүндә гуран сурәләри-ни охујарды. О, бу ағыр мәшгулијәт-дән чана кәлмишди. Бүябүлү Шуша

Мүсәјиблә сөздәшиб бир нечә күндән сонра онула бирликдә Кән-чәјә гачды.

Бүлбүл Кәнчәјә кәлән күндән шәһәрин мәшһур мусигчиләри илә бирликдә халг шәнликләриндә вә концертләрдә иштирак едәрәк кетдикчә кәнчәлиләрин ән севимли мүғәнниләриндән бири олду. Садә вә мә'налы халг мәчлисләри онун үчүн мусиги мәктәби олду. Шүбһәсиз ки, Бүлбүлүн мәшһур бир мүғәнни кими формалашма-сында тарзән Мәшәди Чәмилин бөјүк әмәји олмушдур. Буну Бүлбү-лүн өзү дөфәләрлә е'тираф етмишди...

Азәрбајчан вокал сәнәти тарихиндә Бүлбүлүн зәнкин вә тәкрар-олунмаз јадаычылығы хүсуси јер тутур. О, 50 ил халг шәнликлә-риндә, мусигили мәчлисләрдә, концерт салонларында, радио вә теле-визија экранында ифа етдији, инсанын гәлбиндә ән үлви һиссләр ојадан нәғмәләри илә үрәкләрдә өзүнә өлмәз һејкәл учалтмышдыр.

Бүлбүл Азәрбајчан халг әдәбијятыны, классик ше'римизи дө-риндән билән, дујуб-севән бир сәнәткар иди. О, охудуғу тәсниф вә муғамларда Фүзули, Закир, Вагиф вә Сејид Әзим ше'ринин мә'на вә көзәллијини динләјичијә усталыгла чатдырды. Маһнылары мусиги образлары васитәсилә ифа етмәклә, сөзләри доғру-дүзкүн тәләффүз едиб динләјичијә рәнкарәнк бојалар, бәдии ифадәләр, нәһәјәт, ајдын нидаларла чатдырмагда Бүлбүл илә һеч бир мүғәнни ајаглаша билмәмишдир.

Бүлбүлүн сәнәти чохчәһәтли, рәнкарәнк бир сәнәтдир. О, Азәр-бајчан халгынын һавалары илә јанашы гардаш халгларын маһныла-рыны вә дүнја мусигисинин көзәл нүмунәләрини дө бөјүк сәнәткар-лыгла ифа едирди.

О, дүнја вокал сәнәтинин ән көзәл ән'әнәләрини јадаычы бир сурәтдә мәннәмәмишди. Карузо, Чили, Шалјапин, Собинов кими өлмәз Авропа вә рус мүғәнниләринин јадаычылығыны мөһәббәтлә севирди. О, Шәргин бөјүк мүғәннисе, Азәрбајчан вокал мәктәбинин баниси Чаббар Ғарјағды оғлунун сәнәтинә вәләһ иди. Тәсадүфи де-јилдир ки, Бүлбүл Азәрбајчанда вокал сәнәтиндән данышаркән, һәмишә биринчи олараг Чаббар Ғарјағды оғлунун адыны ифтихарла чәкмиш, ону «ханәндәләрин атасы», «нәғмәләримизин баниси», «мусигимизин чанлы тарихи» адландырмышды.

Булбүл Италијада тәһсил аларкән онун кениш диапазонлу сәси, шаграг зәнкуләләри Италијанын мусиги ичтимајјәтинин нәзәрини өзүнә чәлб етмишди. Һәлә 1931-чи илин әввәлләриндә «Арте-Ностра» адлы мәшһур мусиги журналы өз нөмрәләринин бириндә Булбүлүн шәкли илә бирликдә онун һәјат вә јарадычылығы һагъһында мөгәлә дәрч етмишдир. Бу мөгәләдән сонра Булбүл бүтүн Милан шәһәриндә таныныр. Бундан сонра «Колумбија» граммафон фирмасы онун сәсини вала јазмыш, дүнјанын бир чох өлкәләриндән дә вәтнамәләр кәндәрилмишди.

Әкәр биз Шалјапинин ифачылыг габилијјәтини, онун ифа етдији мусигинин руһуна нечә нүфуз етдијини, орадакы мә'наны вә дәрнелији нечә ахтардығыны, образларла гајнајыб гарышараг өз гәһрәманларынын тәләји илә нечә јашадығыны дәрк едириксә, демәк Булбүлүн дә сәнәткарлығынын динләјичиләрә гүдрәтли тә'сиринин сәбәбләрини өзүмүз үчүн ајдын етмиш олуруг. Булбүлүн профессионал ифачылыг мәктәби јаратмаг сәһәсиндәки бөјүк хидмәтләрини хүсусилә гижмәтләндирмәк лазымдыр.

Булбүл Азәрбајчан халғынын ифтихарыдыр. Онун бүтүн чағырышларда Азәрбајчанын Али Советинә депутат сечилмәси дә бөјүк сәнәткара үмумхалг мәһәббәтинин ифадәси иди. О, бүтүн һәјаты боју Азәрбајчан милли мәдәнијјәтинин инқишафы уғрунда чалышмышдыр.

Азәрбајчан вокал инчәсәнәтинин ән көркәмли нүмајәндәләриндән бири олан Булбүл бөјүк мүғәнни иди. О, опера артистлијини јүксәк пилләјә галдырмышды. Булбүл чох надир мүғәнни олмагла сәһнәмиздә илк дәфә олараг опера актјорлуғу илә ханәндәлик сәнәти арасында мөһкәм вәһдәт јаратмышды.

Онун сәһнәдә чанландырдығы сурәтләр истәр вокал усталығы, истәрсә дә сәһнә мәдәнијјәти чәһәтдән тәкраролуназдыр. Булбүлүн сон дәрәчә инчә вә јумшаг тембрли сәси вар иди. Ејни заманда бу сәсдә һәрәрәтли темперамент, јүксәк өзәмәт вә никбинлик кејфијјәтләри дә һәддиндән артыг зәнкин иди. Булбүл сәсә динамик нахышлар вурмагда, ону истәдији кими рәндәләмәкдә, чилаламагда, ејни заманда, сәси бүтүнлүкдә өзүнә табе едиб идәрә етмәкдә мисилсиз уста иди.

Азәрбајчан сәһнәси истәр Булбүлә гәдәр вә истәрсә дә ондан сонра көзәл сәсли тенорлар чох көрмүшдүр. Лакин онларын һеч бири вокал усталығында Булбүл сәвијјәсинә галха билмәмишләр. Булбүлүн сәсинин сирри дә онда иди ки, бу мәләһәтли сәс, инсан гәлбинә асанлыгла јол тапа билирди. Көрүнүр, аллаһ-таала Булбүлә сәс верәркән һеч нәји әсиркәмәмишди.

Булбүл гәдим халг нәғмәләрини вә тәснифләрини өзүнәмәхсус усталыгла ифа едәрди. Онун хүсуси бир мөһарәтлә охудуғу: «Јаз кәлир», «Чал ојна», «Сүсән сүнбүл», «Јахан дүјмәлә», «Галада јатмыш идим», «Иннабы», «Хумар олдум», «Икиси бир бојда кәзән көзәләр» кими маһнылар, «Раст», «Шур», «Фүзули тәснифләри» милли репертуарымызын надир инчиләридир.

Булбүлдә ифачылыг мәдәнијјәти сон дәрәчә јүксәк иди. Хүсусилә онун сәһнә мәдәнијјәтинә сөз ола билмәзди. Булбүлүн сәһнә адасы, инчә һәрәкәтләри, хош тәбәссүмү, бир сөзлә, сәһнә давраһышы һәддиндән артыг көзәл иди. Үзејир бәј һачыбәјов ханәндәнин истәр сәһнә, истәрсә дә охумаг мәдәнијјәти илә чидди марагланарды вә һәмишә охума мәдәнијјәтиндән сөз дүшәндә биринчи нөвбәдә Булбүлү мисал чәкәрди. «...Булбүлүн үстүнлүју ондадыр ки, ...һәр шејдән әввәл ифачылыг мәдәнијјәтинә јијәләнмишдир.»

Булбүлүн мүғәннилик фәалијјәти биринчи нөвбәдә Азәрбајчан опера театры илә бағлы олмушдур. Мәһз бурада онун көзәл истәдады өзүнү көстәрмиш вә шахәләнмишдир. Булбүл Азәрбајчан вокал, һәмчинин дә опера театры тарихиндә бөјүк, лакин аз өјрәнилмиш сәрвәтдир. О, Азәрбајчан опера сәһнәсинә јени форма, јени мөзмун, јени аләм кәтирән илк тенорлардан биридир.

Булбүл дә бөјүк ханәндәләримиз Чаббар Гарјагды оғлу, Сејид Шушински кими кәнч бәстәкарлара јарадычылыг көмәји көстәрмишдир. О, бир чох Азәрбајчан бәстәкарларына көзәл мәсләһәтләр вермиш, ејни заманда онларын әсәрләрини тәблиг етмишдир. Нијазинин, Сәид Рүстәмөвун, Гара Гарајевин, Тофиг Гулијевин вә бир чох башгаларынын вокал әсәрләринин көзәл сәсләнмәсиндә Булбүлүн мүстәсна хидмәтләри олмушдур. Гара Гарајев јазмышдыр: «Азәрбајчан бәстәкарлары көзәл сәнәткарымыз Булбүлә чох борчлудурлар. Булбүл бизим әсәрләримизин јорулмаз тәблиғатчысы, мусигимизин чалғысы, һәм дә дејүшчүсү иди. Булбүл бизим нәинки

ағыллы мәсләһәтчимиз, мўәллимииз, һәм дә бир чох әсәрләри-мизин тәшәббүскары олмушдур. О, ејни заманда бизим ишимизә бөјүк тәләбкарлыг һисси илә јанашмагла јарадычылығымыздакы нөгсанлар илә барышмазды».

Бүлбүл мәшһур бәстәкарымыз Фикрәт Әмирова аталыг гајғысы көстәрмишдир. Фикрәтин симфоник муғамларынын јарадылмасында Бүлбүлүн бөјүк көмәји олмушдур. Буну Фикрәт Әмиров мәтбуат сәһифәләриндә дәфәләрлә е'тираф етмишдир. О, мөгәләләринин бириндә јазырды:

«Мәним дә јарадычылыг һәјатым демәк олар ки, ән чох Бүлбүл илә бағлыдыр.

Бүлбүлү Азәрбајчан мусигиси һаггында јазылмамыш, дәрин мә'налы, чанлы бир китаба бәнзәтмәк оларды. Азәрбајчан мусигисинин инчәликләрини өјрәнмәк үчүн мән тез-тез бу китаба мұрачиәт едирдим. Бу вахтадәк аз-чох јаздығым әсәрләрин ән јахын досту вә мәсләһәтчиси, бизим Бүлбүл олмушдур. «Шур» вә «Күрд-овшары» симфоник муғамларын јаранмасында Бүлбүлүн мәнә чох көмәји дәјмишдир. «Үрәк чаланлар» вә «Көзүн ајдын» мусигили комедијаларыны да мәнә јаздыран Бүлбүл олмушдур».

Бүлбүлдә бөјүк үрәк вар иди. О, мәнсәбдән, шөһрәтдән узаг иди. Онун мұкафаты халгын алгышы, халгын мөһәббәи олмушдур.

Бүлбүл јүксәк мәдәнијјәтли мұғәнни, көзәл натиғ иди. Онун данышығы да охумағы кими ајдын, ширин вә долгун иди.

Бүлбүлүн тәкрадолунмаз вокал сәнәтини, онун унутулмаз хидмәтләрини там гијмәтләндирмәк асан дејилдир. Лакин бирчә ону демәк олар ки, Бүлбүл өз бөјүк сәнәти илә 50 ил барлы-мејвәли муғам бағымызы, «күллү-чичәкли» маһны бағчамызы бәзәмиш вә беләликлә мә'нәви сәрвәтимизи даһа да зәнкинләшдирмишдир.

1961-чи илин јајында Бүлбүл доғма вәтәни Гарабаға сәфәрә чыхыр. Белә дејирләр, инсан өлмәмишдән әввәл вәтән торпағы ону «көрүшә» чәкир. Бүлбүлүн дә Шушаја кәлиши буна бәнзәјирди. Бүлбүл 30 илдән артыг бир вахта вәтәни Шушада олмамышды. Доғрудан да чох марағлыдыр, вәтән торпағы ону көрүшә чағырырды.

Вәтәнин көрүшүнә чыхан Бүлбүл әввәл Бәрдә, Ағдам шөһәрләринә, сонра исә Ханкәндинә, нәһәјәт ахыр нөгтә, вәтәни Шушаја кәлир. Бүлбүлүн кәлиши һамынын үрәјиндән иди. Онун концерт-

ләри бөјүк мұвәффәгијјәтлә кечирди. Бүлбүлү пианода 14 јашлы оғлу Полад мұшајиәт едирди. Шушада вердији концертин програмы муғам, тәсниф вә ел маһныларындан ибарәт иди. Динләјичиләр Бүлбүлдән әл чәкмәк истәмирдиләр. Бүлбүлүн сонунчу концерти кечмиш реални мәктәбин кениш залында олду. Бура нәинки шушалылар, һәтта Гарабағын узаг кәндләриндән тамашачылар топлашмышды. Програма «Гарабағ шикәстәси», «Гарабагда бир дәнәсән», «Галалыјам, галалы», «Кәлин, кедәк даш алтына кәзмәјә», «Галада јатмыш идим» вә «Фүзули тәснифләри»ни јүксәк зөвг илә охујан ханәндә тамашачыларын хаһиши илә әләвә бир нечә халг маһныларыны да охуду. О кечә Бүлбүлүн ширин нәғмәләрини динләмәк бу сәтирләрин мұәллифинә дә гисмәт олмушду.

Мән Бүлбүлү 20 илдән артыг иди ки, динләјирдим. Лакин о кечәки кими илһамла охумағы хатиримә кәлмир. Бүлбүл чох охуду. О өз еллиләринин арзуладылары маһнылары дәнә-дәнә, өзү дә һәвәслә охујурду. Бүлбүлүн сәсиндә «Дашалты» чајынын шырылтысы, «Топхана» бүлбүлләринин чәһ-чәһи, «Гаја башы»ндакы кәкликләрин гагтылтысы, «Иса булағы»нын пычылтысы ешидилир, доғма јурдун нәфәси дујулурду. Доғма јурд елә бил ки, Бүлбүлә јени руһ, јени гүввә, јени нәфәс вермишди. Бүлбүл охујур, елә бир үрәкләри һәјәчандан, гәлбләри изтирабдан, көзләри интизардан хилас едирди. Бу концерт бөјүк нәғмәкарын өз доғма вәтәниндә сон чыхышы олду. Шүбһәсиз ки, о кечә һеч кәсин ағына белә кәлмәзди ки, ики ајдан сонра Гарабағ бүлбүлү әбәди олараг (26 сентјабр 1961-чи илдә) сусачагдыр. Лакин бөјүк нәғмәкарын мөләһәтли сәси халгын гәлбиндә һеч заман сусмајачагдыр.

Әкәр Гарјағды оғлу Чаббар муғам мүлкүнүн баш ме'мары идисә, бу мөһтәшәм бинанын әвәзолунмаз рәссама Зүлфү иди. Доғрудан да Зүлфү өз көзәл охумағлары илә муғам мүлкүнә инчә нахышлар вуруб ону кәлин отағы кими бәзәмишдир.

Бөјүк сәнәткар 1898-чи илдә кечмиш Шуша гәзасынын көчәри Гарадолаг ојмагында дүнјаја көз ачмышдыр. Зүлфүнүн әсл ады Зүлфүгар бәј Сәмәд бәј оғлу Адыкөзәловдур.

Зүлфү кечмиш Гарабағын ады-санлы бәјләриндән олмуш Мирзә Адыкөзәл бәјин нәслиндәндир.

мышдыр. Зүлфүнүн 1947-чи илдә унудулмаз тарзәннимиз Һачы Мәм-мәдовла охудуғу «Орта Секаһ» инди дә јашлы динләјичиләрин гәл-биндә сәсләнмәкдәдир. Олдуғча сәрбәст вә арамла охунан бу «Се-каһ»да Зүлфү сөз кәрпичләрини муғам мүлкүнә елә инчәликлә дү-зүрдү ки, инсаны вәләһ едирди.

Зүлфү һәм мәләһәтти сәси, камил исте'дады вә һәм дә кениш фантазијасы олан долғун сәнәткар иди.

Зүлфү һәм дә маһир гәзәлхан иди. О, бир муғамы баша вурана-чан јалныз бир гәзәлдән истифадә едәрди. Чүнки ханәндә кушә-ханлығда о гәдәр уста иди ки, сөзчүлүклә мәшгул олмаға вахт гал-мырды. Зүлфү классик шаирләрдән Фүзули, Сејид Әзим, Нәбати, Вағиф, Закир вә Натәванын ше'рләринә тез-тез мүрачиәт едәрди. Лакин Зүлфүнү ән чох руһландыран Фүзули ирсинин лајигли давам-чыларындан бири олан Әлиаға Ваһидин гәзәлләри иди. Ону да де-мәк истәрдим ки, бу ики тәкратолунмаз сәнәткарлар шәхсән дост идиләр. Зүлфү дөфәләрлә дејәрди ки, Ваһидин гәзәлләри мәни о гәдәр руһландырыр ки, муғам ифачылығында һеч бир чәтинлији һисс етмирәм. Ваһид дә Зүлфү һаггында јүксәк фикирдә иди. Мән Зүлфү илә Ваһид олан мәчлисләрдә чох иштирак етмишәм. Мәрһум Әлиаға Ваһид Зүлфүнүн охумаларындан, хүсусилә «Забул»ундан бөјүк зөвг аларды вә һәмишә дејәрди:

— Мәни гәзәл јазмаға ән чох руһландыран Зүлфүнүн ширин охумаларыдыр. Буна көрә дә чалышырам ки, јаздығым тәзә гәзәли биринчи нөвбәдә Зүлфү охусун. Мән гәзәлләримин бәдии руһуну, гүдрәтини вә тә'сир күчүнү јалныз Зүлфүнүн охумағында көрүрәм.

Бөјүк сәнәткар өмрүнүн сон илләриндә мусиги шакирдләри вардыр. Мүтәллим Мүтәллимов, Гәмбәр Зүлалов, Һашым Кәләнтәрли, Чаһан Талышыньски, Сүрәјја Гачар, Илдырым Һәсәнов, Саһиб Шүкүров, Әбүлфәт Әлијев, Јағуб Мәммәдов Зүлфү сәнәтиндән чох шеј өјрән-мишләр. Бөјүк сәнәткар 1963-чү илдә вәфат етмишдир.

1901-чи илин августунда муғам мүлкүнүн гејрәтти ханы, көзәл сәсләрин шаһы Хан Шүшински Гағгазын консерваторијасы олан Шушада көзләрини дүнјаја ачмышдыр.

60 ил муғам дүнјамыза нур сачан бу чыраг фүсункар Шәрг мусигисиндән бизә гәрибә һекајәтләр сөјләмишдир. 60 ил Гараба-

ғын бу шејда бүлбүлү мәчлисләримизин бәзәји, концерт салонлары-мызын јарашығы олмушдур. Чох чәтин ки, бир даһа белә гүдрәтти, сон дәрәчә мәләһәтти вә инчә сәс јенидән доғула. Бу фикрә бәрәәт газандырмағ үчүн бир һәгигәти инкар етмәк олмаз ки, сон 60 илдә сәс диапазоһу 3 октава олан белә лирик тенор һәләлик јохдур. Ха-нын инсаны вәләһ едән гејри-ади сәсини һәлә 1920-чи илдә дин-ләјән мәшһур ханәндәмиз Шәкили Әләскәр демишдир: «Чәтин ағлым кәсир Ханын сәсиндән сонра белә бир сәсә раст кәлә биләк».

Халғын түкәнмәз сәнәт чешмәсиндән су ичән бу гүдрәтти сәнә-ткар «Шәрг мусигисинин пејгәмбәри» Чаббар Гарјағды оғлунун, во-кал сәнәтимизин надир инчиси Сејид Шүшинскинин вә мәшһур «Секаһ» устасы Исламын исте'дадлы шакирди вә ләјагәтти вариси олмушдур.

... Ханы илк дөфә 1936-чы илдә әним ғызы Фатманын тојунда динләмишәм. О заман тојлар чох тәмтәрағлы, һәм дә мә'налы ке-чириләрди. Мәчлисә күндүзләф гадылар, ахшамлар исә кишиләр дө'вәт олунарды... Нә сијаһыја пул јаздырардылар, нә дә тој саһи-бинә пакет верәрдиләр. Рәгс заманы јығылан шабаш исә јалныз мусигичиләрә чатарды. Өзү дә мәчлисдә һамыны јох, ән көзәл рәгс етмәји бачаранлары ојнадардылар.

Мүһарибәдән габағгы илләрдә Гарабағда белә бир көзәл адәт вар иди. Ханәндә дәстәләрини нәинки тој шәнликләринә, һәм дә аилә гонағлығына вә шадлығына дө'вәт едәрдиләр. Бурада јалныз гоһум-әгрәба, јахын таныш вә достлар иштирак едәрди. Ханәндәни динләмәк, чалыб-ојнамағ имканы даһа чох оларды. Бизим аиләнин даими ханәндәси Сејид Шүшински иди. Атам ән чох Сејиди бөјән-әрди вә аилә шәнлијинә һәмишә ону дө'вәт едәрди...

Јај вахтлары галын мешәнин көзүндән чағлајан Иса булағында һәјат гајнајарды. Јүзләрлә аилә булағын әтрафындакы сәкиләрә дү-һәјат гајнајарды. Јүзләрлә аилә булағын әтрафындакы сәкиләрә дү-шәр, истираһәт едәрди. Сары бүлбүлләрин чәһ-чәһи, тар, гармон сәси, Ханын унудулмаз «Гарабағ шикәстәси» мешәјә башга бир көзәллик верәрди. Һамы чалышарды ки, һеч олмаса 15-20 дәгигә-лијә Ханы өз мәчлисинә дө'вәт еләсин.

Һәрдән нөвбәјә дуранлар арасында мүбаһисә, чидди чәкишмә баш верәрди.

Хан Шушински

Ханын шәһәрдәки концертләри даһа издиһамлы оларды. Онуң ширин сәсини, дузлу нәфәсини динләмәк үчүн нәинки шәһәрә кәлән минләрлә гонаг, һәтта Гарабағын узаг кәндләриндән белә динләјичиләр театр бинасына тәрәф ахышардылар. Һамы концертләрә дүшә билмәдијиндән бә'зән Ханын концертләрини шәһәр булварында, ачыг һавада тәшкил едәрдиләр. Белә һалларда булвара кирмәк үчүн хусуси билет сатыларды. Билет тапмајанлар булварын әтрафындакы евләрин ејван вә дамына јығышардылар ки, һеч олмаса мүғәннинин сәсини ешидә билсинләр...

Ханын Бақыдакы концертләри даһа тәмтәрағлы, даһа гәләбәлик оларды. Филармонијанын кассасы габағында билет үчүн нөвбәјә дурашларын ики чәркәсиндән бири Азәрнефт мејданына, о бири исә Бақы Советинә чатарды. Гајда-ғанун јаратмағ үчүн атлы милисә мүрачигәт едәрдиләр. Һамы чальшарды ки, бу гејри-ади сәси динләсин, Ханын тәкраролунмаз һүснү-чамалына тамаша етсин. Мән чәсарәтлә дејәрдим ки, дүңјада Хан кими хошбәхт инсан олмамышдыр. Чүнки тәбиәтин инсана бәхш етдији ики надир веркиси, јә'ни көзәл сәслә, көзәл чамал Хана гисмәт олмушду.

Гарабаға чох җанлар кәлди кетди... Јалһыз бирчә Хан галды. О да бизим Ханымыздыр, муғаматын Ханыдыр, һачы һүсү: Дүңјада сәс дә мәнимдир, сәнәт дә мәнимдир, дедисә, бу сәнәти даһа жүксәклијә галдыран Хан олду. Әкәр Гарјағды оғлу Чаббар вокал мәктәбинин бүнөврәсини гојдуса, бу әзәмәтли бинанын кәрпичләрини чижинләриндә дашыјан јенә дә Хан олду. Әкәр Сејид Шушински муғаматын чамыны Фүзули инчиләри илә долдурдуса, бу чамы башына чәкән Хан олду. Секаһ Ислам үрәкләри титрәдән секаһлар илә сәһәр бүлбүлләрини јухудан ојатдыса, бу бүлбүлләри өз сәһри, инчә вә чәһчәһли зәнкуләләри илә сусдуран јенә дә Хан олду...

Јүксәк ифачылыг габилијјәтинә малик сәнәткар классик Шәрг вә Азәрбајҗан муғамларыны, тәсниф вә ел нәғмәләрини там мә'насы илә сәрбәст, хусуси зөвг вә бөјүк усталыгла ифа едирди. Бир даһа гејд етмәк истәрдим ки, Хандакы кениш диапозонлу, жүксәк тессетуралы кур сәс вә күчлү нәфәс һеч кәсдә олмамышдыр. Гәдим халг маһныларыны, тәснифләри, хусусилә муғамлары там шәкилдә, өзү дә усталыгла ифа етмәкдә онула јарышмағ мүшкүл иди.

Ф. Шушински вә Хан Шушински

Хан 40 ил Азербайжан Дөвләт Филармонијасында солист олмушдур. Бу дөвр әрзиндә гардашы, исте'дадлы тарзән Аллахјар Чаванширлә бирликдә Загафгазија динләјичиләри гаршысында, кәндләрдә, шәһәрләрдә, клубларда, һәрби һиссәләрдә, маариф евләриндә, мүхтәлиф мүәссисәләрдә, һәрби хәстәханаларда, чағырыш мәнтәгәләриндә дәфәләрлә охумуш, Азербайжанда вә Загафгазијада кечири-

лән олимпиадаларда вә бахышларын чохунда иштирак етмишдир. Хан да Чаббар Гарјағды оғлу кими бирбаша халг артисти адына лајиг көрүлмүшдур. Бөјүк сәнәтқарымыз Үзејир һачыбәјов өз чыхышларында дәфәләрлә Ханын сәсинә вә көзәл сәнәтинә јүксәк гижмәт вермишдир. Бәстәкар онун «Шур» охумағындан вә «Алма алмаја бәнзәр» маһнысындан хүсуси һәзз алырды. Чаббар Гарјағды оғлу исә Ханы «кәләчәјин ән көзәл охујаны» адландырмышдыр. Хан олдуғча тәвазәкар, садә, мөһрибан, дост, нәчиб, һәм дә аличәнәб инсан иди. Һамыја ејни көзлә, ејни нәзәрлә бахар, һеч кәсин хәтринә дәјмәз, варыны һеч кәсдән әсиркәмәзди. Олдуғча гонагпәрвәр иди, чох данышмағы севмәзди. Данышанда гыса вә ајдын данышар, јумору севәр, һәрдәнбир шух зарафатлар едәрди.

0,25 јашында нечә охумушдуса 75 јашында да инчә сәси ејни әзәмәт вә ејни никбинликлә сәсләнмишдир. Хан бүтүн муғамлары истәр бәмдә, истәрсә дә зилдә там сәрбәстликлә охумушдур. Өзү дә бу гејри-ади, јумшаг тембрили сәс бүтүн рекистрләрдә, ејни формада сәсләнмишдир. Надир һалларда тәсадүф едилән чинкилтили сәс там долғун, бүтөв, тә'сирли, һәм дә сәрбәст иди. Истәр бәм, истәр орта рекистрләрдә сәс олдуғча дүзкүн сәсләнәр, һәтта јүксәк нотлар көтүрөндә белә бу сәсдә һеч бир дәјишиклик, чығырмаг һаллары баш вермәзди.

Хан Шушински Азербайжан мусиги мәдәнијәти тарихиндә мүс-тәсна хидмәти олан хадимдир. Тәәссүф ки, индијә гәдәр онун ханәндәлик јарадычылығыны һәртәрәфли әһатә едән санбаллы тәдгигат әсәрләри аздыр. Мәнчә, Хан һагтында, онун вокал сәнәтинә кәтирдији јениликләр һагтында мусиги әсәрләри, кино сценариси јазмаг вахты чохдан чатмышдыр. Елә етмәк лазымдыр ки, мүасир кәнчлик вә кәләчәк нәсилләр Ханын гејри-ади сәсини ешитсинләр. Тәкраролунмаз сәнәткар 1979-чу илдә көзләрини әбәди јуммушдур.

Азербайжан муғам ифачылығы мәктәбинин исте'дадлы нүмәјәндәләриндән бири, унудулмаз сәнәтқарымыз Мүтәллим Мүтәллимов (1908 — 1980) дејәндә, көзләримиз гаршысында Азербайжан ханәндәлик сәнәтинин сон әлли иллик тарихи чанланыр. О, Чаббар мәктәбинин лајигли давамчыларындан олан һәгиги халг ханәндәси иди. Ону бир чох ханәндәләрдән ајыран әсас чәһәтләрдән бири ханәндәнин гүдрәтли сәсә вә кениш јарадычылыг фантазијасына, маһир импровизасија габилитетинә малик олмасыдыр.

Мүтәллим ше'рин гајда-ганунларыны көзәл билирди. Хүсусилә әруз вәзиндә јазылмыш гәзәлләрин маһир ифачысы иди. Мусиги мәчлисләриндә Мүтәллими дәфәләрлә динләмәкдән дојмајан гәләм достум, профессор Әкрәм Чәфәр дејәрди: «Һәр дәфә бу көзәл ханәндәни динләјәндә нә гәдәр фикир верирәм көрүм ки, о, әруз илә охудуғу гәзәлләрдә һеч олмаса бир дәфә сәһвә јол верәчәкми? Әсла јох!»

Мүтәллим Мүтәллимов.

рин һеч бириндә жохдур. Мүтәллим охудуғу һаваларын биткиһлижинә, бүтөвлүжүнә чалышар, онун јан-јөрәсини әзиб-бүзмәздн. О, муғамлары там сәрбәст охумагла динләјичини, һәм кәдәрләндирмәји, һәм севиндирмәји, һәм дә дүшүндүрмәји бачарырды. Бундан әләвә охудуғу һавалара елә мелодик бәзәкләр, динамик һахышлар вурарды ки, санки динләјичи ханәндәнин овсун «тәләси»нә дүшүб «чырпынарды». Мүтәллимдә ејни заманда сон дәрәчә ајдын вә сәлис диқсија вар иди. Ханәндә истәр бәмдә, истәрсә дә зилдә охусун, гәзәлин, ше'рин һәр сөзүнү динләјичијә дүзјүн чатдырарды.

О да Чаббар Гарјағды оғлу вә Хан Шушински кими 20-25 јашларында нечә охумушдуса, 60-70 јашларында да ејни әзәмәт, ејни вугарла охумушдур. Онун сон мәчлисдә (15 декабр 1979) «Мирзә Һүсејн секаһ»ыны вә «Маһур һинди» муғамынын «Әрағ» шө'бәсини зилдә охумасы буна чанлы сүбутдур. Тәсадүфи дејилдир ки, Мүтәллимлә бир мәчлисә дүшән ханәндәләр онунла јарышмагда чәтинлик чәкирдиләр. Һәтта она јахшы мә'нада һәсәд апарардылар. Она көрә ки, Мүтәллим бүтүн муғамлары һәм бәмдә, һәм дә зилдә там, сәрбәст, өзү дә чығыр-бағыр салмадан охујарды. Хан кими бир нечә форма вә мәртәбәдә һәм инчә, һәм сүрәкли, һәм дә шағрағ зәнқу-

ләләр вурарды. Үзләрдән ирағ, бә'зи ханәндәләр кими, «сөзчүлүклә» вә «чәнә зәнқуләси» вурмагла башыны кирләмәздн. Тамашачынын шылтағлығы һәм инчә јүнқул, примитив «һавалар» охумазды. О, чалышырды ки, динләјичи һәинки онун ширин охумағларындан һәзз алсын, ејни заманда мәчлисин тәркибинә ујғун дедији' гәзәл вә сөзләрдән ибрәт көтүрсүн.

Мүтәллим гәдим ел һаваларыны, хусусилә тәсһифләри охумагда да маһир иди. Онун өзүнәмәхсус инчә бир үслубда охудуғу «Апарды селләр Сараны», «Назлы јар», «Јашылбаш соһа», «Јар ширин олар» маһһылары уһудулмаздыр. О, «Чаһарқаһ» вә «Секаһ» тәсһифләринин дә көзәл ифачысыдыр.

Классик муғамларымызын камил биличиси олан Мүтәллим Мүтәллимов һәр бир муғамын һәм характерик хусусијјәтләринә, һәм дә бәдһи ифачылығ јолларына дәриндән бәләд иди. Һеч бир муғам онун ифасында өз сәрбәстлијини итирмирди. Јүксәк бәдһи зөвғу олан сәнәткар һәм дә јүксәк ифачылығ мәдәһијјәтинә малик иди.

Мүтәллими һәм сәнәтләриндән фәрғләндирән бир чәһәти дә гејд етмәк истәрдим: о да онун һансы муғамы һарада вә кимләрә охумағы билмәси, өз сәнәтини һәјатын тәләбләри илә ујғулашдырмағы бачармасы олмушдур. Даһа доғрусу, Гурбан Пиримовун дили илә де-сәк, «малыны һәр мүштәријә сатмазды».

О, классик ханәндәләримиздән Чаббар Гарјағды оғлунун, Муса Шушинскинин, Шәкили Әләскәрин, Сејид Шушинскинин, Зүлфү Адыкәзәловун адларыны һөрмәтлә чәкәр, сәнәти онлардан өјрәндијини вә онларын тәләбәси олмагла фәхр етдијини сөјләрди. Мүтәллимин јарадычылығ сирләринә даһа јахындан бәләд олан мәшһур лимин јарадычылығ сирләринә даһа јахындан бәләд олан мәшһур ханәндәмиз Сејид Шушински демишди: «Мүтәллим мусигини јахшы гаврајыр, Охудуғу муғамларда мүрәккәб кәзишмәләр едир, чәтин зәнқуләләр вурур, онун сәсиндә инсан гәлбинә тә'сир едән хош аһәнкләр даһа чохдур».

Мүтәллим Мүтәллимов мә'налы өмрүнүн әлли илини Азәрбајҗан халғ мусиги ифачылығ мәктәбинә һәср етмиш, өзүнүн бүтүн гүввә вә бачарығыны бу мәктәбин тәрәптисинә вермишдир. О, маһир муғам устасы кими милли мусиги репертуарында өзүнә лајигли јер тутмушдур. Уһудулмаз ханәндә Азәрбајҗан халғ мусигисинин һәр јердә гызғын тәблиғатчысы олмушдур. Онун бир чох лент јазылары

вә граммафон валлары галмышдыр. Халг мусигисини өjrөнмөк истә-
jөнләр, әләлхүсус кәнч ифачылар сәнәтдә пүхтәләшмөк үчүн бу
хәзинәjә jиjәләнмөк үчүн тәкраролунмаз сәнәткарын зәнкин ирсинә
гаjгы илә jанашыб, ондан өjrөнмәлидирләр. Чүнки белә надир
сәнәткарлар аз-аз jетишир...

1937-чи илин jәj күнләри иди... Аран раjонларынын истисиндән
гачанлар сәфалы Шуша галасынын сәрин аб-һавасына пәнәһ кә-
тирмишдиләр. Шәһәрдә адам әлиндән тәрпәнмәjә jер jох иди. Jүз-
ләрлә аилә кираjә ев тапа билмәдикләриндән шәһәрин әтраф сәj-
рәнкахларында алачыглар гурмушдулар. Шущанын «Чанахгала сәj-
рәнкахы даһа түнлүк иди. Ахшамчагы дәстә-дәстә гыз-кәлиндәр,
jүзләрлә гонаг динчәлмөк, тәмиз һава алмаг, хүсусән бүлбүлтәк чәһ-
чәһ вуран ханәндәләри динләмөк үчүн бураjа ахышардылар. Ах-
шамлар бурада бөjүк чанланма оларды. Бу jерә халг арасында бә'зән
«Әрим кәлди» дә деjирләр. Она көрә ки, һәр шәнбә-базар ахшам-
лары гыз вә кәлиндәр бураjа топлашыб Ашагы Гарабагдан кәлмәли
олан нишанлыларынын, әрләринин jолларыны көзләjирдиләр... Бир
чохлары да ат «чыдырына» тамаша етмөк үчүн топлашардылар. Бу
күн дә бурада бөjүк издиһам варды...

Бирдән «Чанахгала»нын шимал-гәрбиндә, Лачын jолунун кәсиш-
диjи долаjыда атлы дәстәси көрүндү. Бунлар шәһәрин «Иса булагы»,
«Шәмилин багы» вә «Сәкили булаг» сәjрәнкахларындан гаjыданлар
иди... һамынын нәзәри онлара тәрәф jөнәлмишди. Инди атлылар
«Чанахгала» jолунда ат чапачагдылар. Бу атлылар ичәрисиндә
Гарабаг чинсли халлы боз ат сечилирди. Боз ат jериндә оjnaглаjыр
вә агзындакы jүjәни чәjнәjиб фынхырырды. Боз ат нә гәдәр көзәл
идисә, онун үстүндә шәст илә отуран чаван даһа jарашыглы иди.
Әjниндә көj диоганалдан шалвар, ајагында парылдажан шевро дәри-
синдән узунбоғаз чәкмә, белиндә гызыл кәмәр, башында шәләми
күмүшү папагы олан 22 jашлы ортабоjлу, гонур көзлү, сәрт бахыш-
лы, енликүрәкли чаван оғлан шәһәрин аллы-санлы сакинләриндән
биринин — Гәссаб Шәмирин оғлу иди. О, боз аты бир гәдәр
оjнатдыгдан сонра jүjәни бурахды. Бүтүн «Чанахгала»jа jыгышан
издиһам бир анлыга бахышларыны боз атын гачышына дикдиләр.
Һәттә гәһвәханада ишләjөнләр, мусигичиләр белә «Чанахгала»нын
кәдиjинә чыхыб боз атын алдырым сүр'әтли гачышына, Гаранын ат

белиндә көстәрдиjи оjун вә һүнәрә тамаша едирдиләр. Габагда гачан
боз ат «Чанахгала»нын гашына чатанда ханәндә Чәлил боз атын
габагына jүjүрүб горхмаз сүрүчүнү багына басды, боз атын
көзүндән өпдү. Бу исә тәсадуфи деjилди. Чүнки Чәлил Гаранын
бөjүк гардашлары вә өзү илә чох jахын дост иди. Бир дә бу достлуғу
бирә-беш артыран Гаранын көзәл тар чалмагы иди...

Һәмишә худмани мәчлисләрдә Гара ширин чалгысы илә Чәлили
мүшаjиәт едәрди... Бундан әләвә Чәлил jәj аjлары Шушаjа гонаг
кәләндә Гаракилин евинә дүшәрди. О заман Гаракилин еви шәһә-
рин гәрбиндә jерләшән «Көчәрли мәһәлләси»ндә иди. Бу икимәртә-
бәли, сәккиз отаглы, ири вә jарашыглы залы олан әзәмәтли бир
мүлк иди. Она Гәссаб Шәмирин гардашы, «гызыллы Мәһәммәдин
еви»дә деjәрдиләр. Евин күчә тәрәфиндә балача бир еjваны варды.
Ханәндә Чәлил бурада jатыб динчәләрди... Һәр кечә Гара илә Чә-
лил кәзмәкдән гаjыдандан сонра чалыб-чагырардылар.

Jадымдадыр, Гара тары «Сәках» үстүндә көкләjән кими Чәлил
агзыны ачыб:

*Мән охуjурам jар jухудан оjансын,
Мәндә олан мәһәббәтә инансын —*

сөзләрини тәкрар едән кими әтраф евләрдән: «Аj чан, аj чан», «Сә-
нә нәнәм гурбан» сәдалары ешидиләрди.

Чәлил ким иди? Ниjә она «Пәсхан Чәлил» деjирдиләр?

Чәлил Мәшәди Сүләjман оғлу 1895-чи илдә Шуша шәһәриндә
анадан олмушдур. Чәлилин атасы Сүләjман кишинин jахшы сәси ол-
дугундан һәрдәнбир гонум-гоншу мәчлисләриндә охуjарды. Чәлилин
бөjүк гардашы Мүрсәлин дә олдугча зил сәси варды.

Балача Чәлил 10-12 jашларында мәдрәсәдә jазыб-охумагы өjrөн-
дикдән сонра мәктәби тәрк етмишди.

Чәлил һәлә ушаг икән гардашы Мүрсәллә бир ханәндә кими тоj
мәчлисләриндә иштирак едәрди. Гардашы евдә олмаjанда онун га-
валыны көтүрүб өзү үчүн чалыб-охуjарды. О дөврдә Шушада илдә
бир jени һава, тәсниф дәбдә олдугундан кәнч ханәндәләр тәзә һа-

1. Мүрсәл Мәшәди Сүләjман оғлу (1885-1988) Гарабагда танынмыш ханәндәләрдән
биридир. О узун илләр гармончу Кәрбәлаjы Ләтиф илә Шуша мәчлисләриндә
чалыб-чагырмышдыр.

ваны өжрәнмәјә чан атардылар. Чәлил дә һәмнин һавалары һамыдан әввәл охумаға чәһд едәрди. Онун өжрәндији илк һава «Гарабағда бир дәнәсән» маһнысы иди:

*Гарабағда бир дәнәсән,
Товуз кими мәстанәсән.
Олум көзләрин гурбаны,
Етмә мәни диванә сән.*

Артыг Чәлил 15-16 јашларында оlanda атасы ону өзү илә театр тамашаларына вә тој мәчлисләринә апарырды... Чәлилин ән бөјүк арзусу Чаббар Гарјағды оғлуну көрмәк, бу мәшһур сәнәткары динләмәк иди. Бир күн атасы она:

— Һазырлаш, ахшам сәни бөјүк бир тоја апарачам. Охујан да сәнин һәсрәтиндә олдуғун Гарјағды оғлу Чаббарды. Һәлә дејирләр Сејид Шушински дә кәләчәкдир...

Чәлил Сејид адыны ешидәндә тәәччүблә сорушду:

— Ата, Сејид јахшы охујур, јохса Чаббар әми?

Мәшәди Сүлејман киши күлүмсәјиб дилләнди:

— Оғул, Чаббардан дүнјаја кәлмәјиб. Буну рәһмәтлик Һачы Һүсү дә тәсдиг едәрди. Амма Сејиддән дә олмаз. Көр Сејид нечә габил ханәндәдир ки, Чаббар Бакы мәчлисләринин бириндә онун охумағындан елә фејзијаб олуб ки, өз гавалыны она бағышлајыб. Инди көр сән нә гәдәр хошбәхтсән ки, һәр ики улу ханәндәни динләјәчәксән.

Атасынын бу сөзләриндән сонра ахшамын дүшмәјини сәбирсизликлә көзләјирди...

1922-чи ил пајызын сәрин күнләринин бириндә Шушанын «Гурдлар» мөһәлләсиндә Гара Јасәмәнин оғлу бағгал Һәсәнин гызы Сәјјарәнин тоју иди.* Гара Јасәмән (Хангызы Хуршидбану Бөјим Натәванын јахын рәфигәләриндән бири) Гарабағда ады һөрмәтлә чәкилән гадынлардан бири иди. Бу тәкәббүрлү, киши вүгарлы гадын вахты илә «тачирбашы» олдуғундан бөјүк һөрмәт саһиби иди. Дөрд

* Гарабағда тој шәһликләри чох тәмтәрағлы кечәрди. Тојлар ади гајда үзрә үч, једди, он дөрд, ијirmi бир, бә'зән исә 40 күн чәкәрди. Шүбһәсиз тојун чох чәкмәси тој саһибинин мадди вәзијәтиндән асылы иди. 7 күн чәкән тој китабын мүәллифинин апасынын тоју иди. Мүәллиф.

оғлу да тичарәтлә мәшғул олмағла шөһәрдә һөрмәт саһиби идиләр. Буна көрә дә бунларын тој мәчлиси ади мәчлисләрә бәнзәмирди. Бу тојда демәк олар ки, бүтүн Гарабағ иштирак едирди. Бағгал Һәсән сон дәрәчә хејирхәһ, аличәнаб вә әлиачыг адам олдуғундан онун бүтүн Гарабағда һәдсиз һөрмәти вар иди.

Буну демәк кифәјәтдир ки, узағдан кәлән гонағларын атлары үчүн шөһәрин «Чыдыр дүзү»ндә - Дик Ханымын һәјәтиндә 500 ахур дүзәлдилмишиди. Онларча гуллу газанлар јан-јана дүзүлмүш, јүзә гәдәр гојун-гузу кәсилмиш, јүзләрлә турач-гырговул јолунуб тәмизләнмишиди. Шөһәрин Кәблә Мәһәррәм, Балыш кими мәшһур ашпазлары, Мәшәди Бәјләр вә сөвдәкәр Исмајыл кими габилијәтли чәјчылары кәлән гонағлара хидмәт үчүн дә'вәт олунамушдулар. Бунлардан әләвә папирос кағызы гәдәр назик лавашлар биширән мәшһур Молла оғлу Һүсејн, пахлавасынын ширилији адамын боғазыны говушдуран Кәблә Мөһди вә дондурмачы Тәмбәки Ибраһим дә бурада өз ишләри илә мәшғул идиләр.

Бағгал Һәсәнин мәчлисинә нәинки Гарабағ, һәтта Шәки, Ширван, Кәнчә вә Тифлисдән белә сәјсыз-һесабыз гонағлар дә'вәт олунамушду. Бунларын арасында Әбдүррәјим бәј Һағвердијев, Мирзә Чәлил, Һәмидә ханым, Кәрим бәј Мөһмәндаров, Сүлејман Сани Ахундов, Мәһәммәд Аға Мүчтәһидзәдә, Шелли Әсәд, һәким Мирзә Һүсејн, Кештазлы Баһадыр бәј, Хансәнәмли Әлиш бәј, Чәмәнли Мәшәди Чәфәр, шаир Нәриман әми вә башга мөдәнијјәт хадимләри дә варды.

Ахшамдан бир аз кечмиш Гара Јасәмәнин күзкүлү залында мәчлис гызышмышды. Чәлил дә атасы илә гонағларын арасында иди.

Бир гәдәр кечмиш чалыб-ојнамаг гуртарандан, чамааты мүтрүб «Чәјран Салман» әјләндириб күлдүрдүкдән сонра гонағлара мејвә вә ширинијјат пәјланылды. Тојун «падшаһы» Әлләф Кәрбәләји Шүкүр сөзә башлады:

— Чамаат, чоһдандыр Әрәб гардашымызы¹ динләмирик. Бу күн бизә бөјүк хошбәхтлик нәсиб олуб. Гарјағды оғлу бизи дүнјанын дәрди-гәминдән гуртарыб, фејзијаб едәчәкдир. Гурбан илә Саша һәмишә-

¹ Чаббар Гарјағды оғлунун сифәти чох гара олдуғундан бә'зән она «Әрәб гардаш» да дејәрдиләр. — Мүәллиф.

ки кими жарышачаглар. Һәлә бу һарасыдыр. Сабаһкы мәчлисимиз даһа шән олачаг. Чохдан һәсрәтиндә олдуғумуз Аға да (Сејид Шущински) устады Чаббар илә «Овшары» үстүндә дејишәчәкләр. Буна көрә дә габагчадан хәбәрдар едирәм.

— Сабаһкы мәчлисимиз: «Је кәл ахшамы»дыр.**

Кәрбәләји Шүкүр сөзләрини гуртарандан сонра Гарјағды дәстәси илә мәчлисә дахил олур, һамы һөрмәт әламәти олараг ајаға галхды. Гарјағды оғлу чамаатын һөрмәт-иззәтинә мусиги сәдасы илә чаваб верди: јә'ни «Һејраты» үстүндә чәһчәһли зәнкулә илә залы бир нечә дөфә дөврә вуруб јериндә отурду. Тојун «падшаһы» ханәндәјә үз тутуб дилләнди:

— Әзиз гардашымыз. Еј көзүмүзүн нури-дидәси. Сән гәдим Гарабағ торпағына хош кәлиб, сәфа кәтирмисән. Көрәсән бу күн дүн-јада биздән хошбәхт адам вармы? Сәни динләмәк чәннәтин һури бағында мәсти-хумар олмаг демәкдир. Көз јашларымла сәнә јалварырам: һачы һүсүнүн сәнмәмиш очағыны даһа да аловландыр ки, биз дә әсән бу пәјыз рузикарында даһа да гызышаг.

— Кәрбәләји Шүкүр бу сөзләри дејиб көзләри јашармыш һалда Гарјағды оғлуну гучаглајыб бағына басдыгдан сонра үзүнү Гурбан илә Саша тәрәфә чевириб әмр етди:

— «Орта маһур!»

О кечә Чәлилин севинчи вә шадлығыны тәсвир етмәк гејримүмкүн иди. Бөјүк мүғәннини динләдикчә ону һејрәт бүрүјүр, өзүнү тамам унудурду. Һәмин кечә Чәлил Чаббарын сүрәкли зәнкуләләриндән вәчдә кәләрәк сәһәрәчән јата билмәмишди. Сәһәрис ки күн Сејидин «Чаһаркаһ» охумағы Чәлили биһуш етмишди.

Једди күн, једди кечә тәмтәрагла кечән мәчлис Чәлил үчүн бөјүк бир мәктәб олду: онун һәјатында әбәди дәрин из бурахды. Чәлил халг арасында дејилән «Һәр зәнкулә вуран Чаббар Гарјағды оғлу, һәр мизраб тутан Садыгчан олмаз» мәшһур мәсәлин доғру олмасынын шаһиди олду.

** Кечмиш Шуша тојларында «Је, кәл ахшамы» сырф муғам кечәси оларды. Тоја кәләләр вахт итирмәмәк хәтиринә евләриндә дејиб сонра мәчлисә кәлмәли идиләр. О кечә јалныз муғам дәсткаһына гулаг асардылар. Гопаглара анчаг мејвә вә шәрбәт пәјлајардылар. — Мүәллиф...

Гарабағда тој адәтинә көрә күндүз мәчлисинә гадынлар, кечә мәчлисинә исә кишиләр дә вәт олунарды. Күндүз мәчлисиндә гадынларын да өз ханәндә дәстәси вар иди. Бунларын ичәрисиндә ханәндә Камрабәјимин гәмли охумағы, һәм дә ширин гармон чалмасы тоју даһа да шәнләндирирди. Һәр күн кәлини ојнадырдылар. Адәтә көрә, кәлин тојун ахырынчы күнү ојнамалы иди. Лакин Сәјјарәнин һәддиндән артыг көзәл олмасы тоја кәлән гыз вә кәлинләри чох марагландырырды. Сәјјарә 18 јашлы, учабојлу, ағаппаг, памбыг кими сифәти, гәләм гашлары, ири вә ала көзләри, назик әлләри олан халис Гарабағ көзәли иди. Буна көрә дә тәбиәтин бу надир веркәсинә көз јетирмәк, онун бој-бухунуна, узун сарышын сачларына тамаша етмәк үчүн ону һәр күн ојнадырдылар.

Тојун једдинчи ахшамы гаш гаралан заман кәлини, үч јүзә јакын атлынын, јүзә гәдәр фәјгонун мүшәјиәти илә «Гурдлар» мәһәлләсиндән «Дәрә гырағы» - «Шаһлыг көрпү»јә — Гәссаб Шәмирин свинә тәрәф апардылар. «Өзүндәнбәј» Гәссаб Шәмирин гардашы Гызыллы Мәһәммәд иди.

«Дәрә Гырағы» мәһәлләсиндә дә тој вурулурду. Охујан да Кечәчи оғлу Мәһәммәд иди. Амма бу тој гыз тојуна нисбәтән бир гәдәр дә тәмтәраглы дејилди. Кәлини кәтирән атлы дәстәси вә дәстәнин габағында ат белиндә отуран сазәндәләр шәһәр мејданына дахил оlanda минләрлә шәһәр әһли — «Мејдан Базарбашы» вә «Шаһлыг Көрпү» арасында сәкиләрә дүзүлүшәрәк Чаббар Гарјағды оғлу исә Сејид Шущинскинин охудуглары «Гарабағ шикәстәси»ни сонсуз һәвәслә динләјирдиләр.

Кәлини кәтирән дәстә «Дәрә гырағы»нда - Һачы Пәнаһлыларын еви габағында дајананда Сејид «Гарабағ шикәстәси»ни бу сөзләрлә битирди:

*Әзизим, ајдын олсун,
Ај догсун, ајдын олсун.
Ешит сән, јарын кәлир
Көзләрин ајдын олсун!*

Бүтүн тәфсилаты илә тәсвир олуан һадисә Чәлилдә елә тә'сир

1. Сәјјарә илә Гызыллы Мәһәммәдин бу тој әһвалатыны мәнә ханәндә Чәлил 1947-чи илә Бәрдә шәһәриндә сөйләмишир — Мүәллиф.

Пəсхан Чəлил.

ојатмышды ки, о өзүнү мусиги алəминдэн кəнарда тəсəввур едə билмирди. Иллəр кечдикчə, о сənəтə даһа мəһкəм, гырылмаз теллəрлə бағланырды.

Чəлил мəлаһəтли сəсə малик пəсхан ханəндə иди.

Мугам ифачыларыны адəтəн ики hissəјə ајырырлар: зилхан вə пəсхан охујанлар.

Елə ханəндəлəр олур ки, əввəллəри зил сəсə малик олурлар, бə'зи сəбəблəрə кəрə (хəстəлик вə јахуд сəси горумадығларына кəрə) пəсхан олурлар. Сəсин гəдрини билмəк, ону горумағы бачармағ лəзымдыр. Хан Шушински бу чəһəтдэн нүмунə олмушдур.

Һəр ханəндə сəсини горуја билмир. Јахшы горуномуш вə чилаланмыш сəс өз гүдрəтини, јə'ни зиллијини, сафлығны 70-80 јашларына гəдəр сахлаја билир. Чаббар Гарјағды оғлу 80 јашына гəдəр зил пəрдəлəрдə охунан «Һəјраты» муғамыны сəрбəст, өзү дə («до» кəкүндə) охумушдур. Шəрг ханəндəсинин Авропа мүғəннисиндэн үстүнлүјү одур ки, Шəрг нəғмəкары гочаланда сəсин зиллији батмыр, əксинə јүксəк регистрлəрдə¹ сəрбəст кəзишир. Чəлил исə анаданкəлмə пəсхан олса да, муғамларын зил пəрдəлəрдə охунан шə'бə вə hissəлəрини пəсдэн елə рəван, ширин, усталыгла охујарды ки, динлəјичини ригтəтə кəтирəрди.

Чəлил ханəндəлик сənəтинə бир гəдəр кеч - 30 јашында гəдəм гојмуш вə чəми 20 ил ханəндəлик етмишдир. Лакин бу гыса мүддəттə о, кəзəл охумағы, зəнкин репертуары илə ханəндəлик сənəти тарихиндə өзүнə лəјиг јер тута билмишдир.

Мən сон 30 илдə Азəрбајчанын бир чох мəшһур ханəндə вə мусигичилəри илə дуруб-отурмушам. Һəтта онларын бə'зилəри илə јахын достлуг етмишəм. Лакин бу мəшһур сənəткарлар ичəрисиндə

1. Регистр — латын сөздүр, сөс дүзүдүшүнүн новү демөкдир.

лап јахындан таныдығым вə ширин, дузлу кəдəрли охумағына алудə олдуғум Пəсхан Чəлил олмушдур.

Чəлил бир чох иллəр бизим евдə јашамышдыр. Ханəндə гыш-јаз ајлары Бəрдə шəһəриндə, јəј-пəјыз фəсиллəри исə Шушала оларды... О иллəр, хүсусилə 1935-1940-чы иллəр јадыма дүшəндə һəм севинирəм, һəм дə кəдəрлəнирəм. Севинирəм она кəрə ки, о иллəр кəзəл сəслəр даһа чох иди. Һəр евин еваньиндан, һəр булагын башындан охумағ сəдасы кəлəрди. Һамы шən, һамы мəһрибан... Бирчə «едəрд» вар иди: о да даһа јахшы мəчлис гурмағ, əн јахшы ханəндəни динлəмəк дəрди иди.

О вахтлар Бақыдан əн мəшһур театр вə мусиги хадимлəри - Аббас Мирзə Шəрифзadə, Үлви Рəчəб, Сидги Руһулла, Мəрзијə ханым, Казым Зија, Мустафа Мəрданов, Сејид Шушински, Зүлфү Адыкəзəлов, Мүтəллим Мүтəллимов, Гурбан Пиримов вə Хан Шушински Шушаја топлашар, театр тамашалары вə «Шəрг концертлəри» верəрдилəр. Пəсхан Чəлил дə бу мəшһур сənəткарларла достлуг едəр вə онларын концертлəриндə јахындан иштирак едəрди. Онларын театр тамашалары вə концертлəри истираһəтə кəлəнлəри шənлəндирəр, мə'нəви зəвг верəрди. Һамы Чəлили өз аилə шənлəјиндə, мəчлис башында кəрмəк истəјирди. Елə олурду ки, Чəлил күндə бир нечə мəчлиси јолə верирди. Охумагдан нə дојмаз, нə дə јорулмазды. Хан Шушински, Зүлфү Адыкəзəлов, Мүтəллим Мүтəллимов кими мəшһур мүғəннилəр тој вə зијафəтлəрə дə'вəт олунаркən мүтлəг Чəлили дə өзлəри илə апарардылар. Хүсусилə Хан Шушински онун пəсдэн охумағынын вургуну иди.

Чəлил дə Малыбəјли Һəмид кими «Секан»ы əввəл «Мүхалиф» үстүндə башлар, бир гəдəр кəзишдикдэн сонра кечəрди «Һасара». Јадымдадыр, о, «Һасар» үстүндə арам-арам, өзү дə тəлəсмəдэн оху-дугу сөзлəри адамын гəлбинə «јеридəрди». Чəлил гəзəли ајдын дик-сија илə охујаркən инчə кушəханлыг етдикчə һəр јандан: «Ај чан, ај чан», «Јаша» дејиб ону һəрарəтлə алгышлардылар. Ханəндə «Һасар»ы баша вурдугдан сонра «Секан»а кечəндə мүəллифи јадымда галмајан бир гəзəли дејəрди:

*Кəзəлим, кəл нə гəдəр гəлбимдə ешг атəши вар
Мəнə јаклашма бу күн чүн сабаһын кəз јашы вар.
Нə ки арзу едəрəм гəлб ону фирсəттə јанар.*

*Вахтымыз өтөрсө да һәр кечанин бир һөкмү вар,
Горхурам вахтын өтө, гөичә јанаглар сарала,
Дүшә көзләр чухура, баш азара, күн гарала
Чакәсан канчлија һәсрәт ө да кечмишдә гала.*

Динләјичинин руһуну охшајан, онун үрәјинә көзәл охумагы илә јол ачан Чәлил муғамын «Шикәстеји-фарс» шө'бәсинә кечәндә:

*Нә гәдәр ешиг алову далгаланыр дурма, сакын,
Ал додаглары узат одлу додаглары јакын.
Тәрә гызы, инсафа кәл, сусма нә лазым утанах,
Ешигимә сахта демә, сөјлә, зарафаты бурах.
Горхурам сөндүрәсән мәндәки атәш-һәфәси,
Онда ки, сән кәләсән әлмәја ешигин һәвәси —*

бу шө'ри дејиб тарын «Шаһ пәрдәси» әтрафында хејли көзишдикдән сонра муғамы тәснифлә битирәрди.

Инчә ритмли сәсләнән тәснифи динләјичәләр «чыртыг» илә мүшәјиәт етдикчә тојун «падшаһы» Сејид һәсән Ага да учадан ғышыгарды:

— Јатма! Чыртыг мәлинки!

Пәсхан Чәлил класенк халг мусигисенни дәриндән билирди. Онун ән чох охудугу «Раәт» вә «Секаһ» муғамлары иди. О ејни заманда халг маһныларыны вә тәснифләрини охумагда да маһир иди. Чәлил «Раәт» тәснифләрини елә зөвглә, елә еһтирасла охујарды ки, она һәјәчансыз гулаг асмаг гејри-мүмкүн иди:

*Көзәлим, бахма, көзәлим, бахма гыјгачы,
Сәни баханда үрәјим әлүр ахмачы,
Бирчә сәнсән бу дәрдимин әлачы.*

Нәгарат:

*Кәдәрәм гурбат елә,
Тәрк етмәрәм мән Вәтәни
Аман-аман әлүрәм ахы,
Көзәл гыз, севирәм сәни.*

*Сәни чохдан истәрәм,
Гыш кәләндә шәһәриниз бүтүн гар әлүр,
Күчәтиниздән кечдикчә бағрым ган әлүр,
Јар севәнит үрәји битаб әлүр.*

Нәгарат:

*Гурбат әлүм сәни доган анаја
Сәни дөгдү, мәни салды балаја*

*Гисмәт әлеун бир дә кәләк Галаја!
Нәгарат:*

Пәсхан Чәлил гәзәлханлыгда олдугу кими тәснифханлыгда да мисилсиз уста иди. Ону ханәндөләрдән фәргләндирән әсас әләмәт-ләрдән бири дә о иди ки, Чәлил чејнәнмиш шаблон ше'рләр охумазды. Һәмишә халгы дүшүндүрән, онун мә'рифәтини артыран, канчлијин тәрбијәсинә мүсбәт тә'сир едән гәзәл вә гошмалар охујарды. Башгаларынын охудугу гәзәл вә гошмалары Чәлил охумазды. Очу до чох заман гавалсыз охујарды. Гармончаланан бөјрүнә сыхылараг сол әлини чәнәсинин алтына гојуб сөзләри ишчи кими бир-биринә дүзүб кушәханлыг едәрди.

Чәлил пәсхан олдугуна көрә минор муғамлары даһа чох охујарды. О, нәинки «Секаһ»ы, «Шикәстеји-фарсы», «Ҡычаз»ы, һәм дә пәсдән «Бајаты-Ҡачар»ы белә һәзин-һәзин, өзү дә сол дәрәчә кәдәрли охујарды. Чәлил «Бајаты-Ҡачар»ы бәмдә охујарды. Очу дә нечә охујарды... Буну олдугу кими тәсвир етмәк мүшкүлдүр. Чәлилин «Бајаты-Ҡачар»ына гулаг асанда агламамаг гејри-мүмкүн иди. Нә гәдәр дашүрәкли, гәддар адам олса белә Чәлил ону нәинки јумшалдарды, һәтта гәһәрләндирәрди... О, бу муғам үчүн һәмишә кәдәрли, интим, сентиментал руһлу гәзәлләр сечәрди. Чох вахт Натәванын «Јохдур» рәдифли гәзәлини охујарды:

*Фәләк мән тәк бу дүңјада гәму-мәһнәт чакан јохдур,
Бу гәдри сәһфеји-рухсарә кәз јашы төкән јохдур,
Нә бадбахтәм лудавәндә әниси-гәму-кусарым јох,
Чикәрхун олмушам билләш, бу дәрдими билән јохдур,
Мәризи-ешигәнәм чана, үрәјимдә изтирабым чох,
Тәбибләр бәд куман олмуш мәнә дәрман верән јохдур.*

Пәсхан Чәлилә ел арасында «Ашыг Чәлил» дә дејирдиләр. Чүнки о да Чаббар, Сејид вә Бүлбүл кими ашыг јарадычылыгына, ашыг мусигисинә дәриндән ашина иди.

Гејд етдијимиз кими, о шикәстә охујанда ашыг гошмаларына, мү-хәммәс вә тәчһисләринә мүрачидәт едәрди. Очу дә шө'рин һәр бәндини өзбәр дејиб, сонра да шикәстә үстүндә охујарды. Чәлилин өзүнүн дә гәзәл вә гошмалары варды, тәәссүф ки, онлары һөләлик өлдә едә билмәмишик. Һәлә о вахтдан онун охудугу бир нечә гәзәл

1. Гала — Шуша шәһәри демәклир.

вә гошмалары јадымда галмышдыр. Јадымдадыр. о, «Бајаты-Гачар»-ын әввәлиндә тәсниф охујарды. Тәснифдә бу сөзләри дејәрди:

*Кәлин кедәк Хан багына хәзәлә
Көзүм дүшдү ејвандакы көзәлә.*

вә јахуд:

*Кәлин кедәк Даш алтына кәзмәјә,
Өрдәк олаг о көлләрдә үзмәјә.*

Бә'зи һалларда о мәчлисә гәдәм гојан кими һәр тәрәфдән она: «Ашыг Чәлил, һардасан, көрүкмүрсән?» суалы вериләркән Чәлил һәмин дәгигә голтуғундан гавалы әлинә алыб:

*Һеч демирсән ашыг Чәлил һардадыр?
Мәним көзүм гојнундакы һардадыр —*

дејә мәчлиси дөврә вурарды. Динләјичәләр нәинки ону алгышларды, һәм дә онун башына-гавалына гызыл бешлик вә онлуғу долу кими јағдырардылар...

Ашыг Чәлилин хүсуси дәстәси олмамышдыр. Чүнки онун буна еһтијачы јох иди. О, бә'зән бир ханәндә кими де'вәт олунмаса да ону мәчлисләрдә охурдулар. Елә мәчлис олмазды ки, Чәлили охутмасынлар. Лакин Чәлил әксәр һалларда тарзән Абасгулу Аға, гармончу Кәрбәләји Ләтиф вә Јусиф илә чалыб-чағырарды.

Пәсхан Чәлили сон дәфә 1947-чи илин пајызында Бәрдә шәһәриндә көрдүм. О заман мән университетдә охујурдум. Бәрдәјә «Шушанын тарихи» һаггында мұһазирә охумаға кәлмишдим. Чәлил дә Сејид Һәсән Аға илә динләјичиләр арасында иди. Мұһазирәдән сонра онунла көрүшдүм. О, хәстә иди... Икинчи дәфә (1950) Бәрдәјә кәләндә артыг бир даһа ону көрмәдим. Сејид Һәсән ағаны тапдым. Чәлили сордум. Гоча, көзләри јашармыш һалда дилләнди:

— Ашыг Чәлил кечән ил дүнјадан көчдү... Өзү дә сон дәгигәләриндә анамын¹ бу гәзәлинин ики мисрасыны:

*Варымды синәдә дәрду гәми-ниһан, олүрәм,
Фәда олум сәнә кәл ејлә имтаһан, олүрәм. —*

дејиб көзләрини јумду...

¹ Бурада «Ана» Хан гызы Натәвана ишарәдир. Чүнки Сејид Һәсән Аға Хан гызы Натәвана һәмишә ана дејәрди. — Мүәллиф.

Азәрбајчан вокал сәнәтинин көркәмли нүмајәндәләриндән бири олан Рәшид Бейбудов (1915 — 1989) мәшһур Гарабаг мұғәнниси Мәчид Бейбудовун оғлудур. Рәшидин атасы Гарабаг, Кәнчә, Тифлис, Јереван тој вә с. шәнликләриндә бир ханәндә кими узун илләр чыхыш етмишди.

Рәшид мусиги аләминә 18 јашы тамам оlanda гәдәм гојмушду. О, әввәлләр Күрчүстан, сонралар исә Ермәнистан филармонијасында чыхыш етдикдән сонра һәмишәлик олараг Азәрбајчан Дөвләт Филармонијасында ишләмишди. Рәшид јарадычылыгынын илк күнләриндән халг мусигисини дәриндән өјрәнир, ифа етдији маһнылары өзүнәмәхсус бир сәнәткарлыгла охујурду.

Рәшиди бир ханәндә кими мәшһурлашдыран даһи бәстәкарымыз Үзејир Һачыбәјовун мәшһур «Аршын мал алан» опереттасы әсасында чәкилмиш ејни адлы мусигили кино-филми олмушду. Бурада Рәшидин јаратдығы Әскәр образы чох оријинал вә чәзбедичи олуб, кино сәнәтимиздә хүсуси јер тутмушду. Бу филм Совет Иттифагынын бүтүн кино-театрларында вә 50-дән артыг харичи өлкәләрин кино-театрларында нүмајиш етдирилмишди. Дүнјанын 100 милјонларла тамашачысы бу көзәл филмә бахмыш, Азәрбајчан артистинин јүксәк сәнәткарлығына, сәмими ојунуна һејран галмышдыр. Әскәр ролуну мүстәсна бир сәнәткарлыгла ифа етдији үчүн Рәшид Сталин мұкафатына ләјиг көрүлмүшдүр.

О замандан башлајараг Рәшид Бейбудовун охудуғу маһнылары Москва, Ленинград, Урал, Узаг Шәрг, Орта Асија, Прибалтика, Укрәјна, Загафгазија зәһмәткешләри ејни мөһәббәт вә сәмимијәтлә динләмишләр.

Рәшидин охудуғу көзәл вә рәнкарәнк нәғмәләр, опера вә кино филмләриндән аријалар, Азәрбајчанын сөрһәдләрини ашараг Иран, Түркия, Һиндистан, Јәмән, Һәбәшистан, Сејлон, Бирләшмиш Әрәб

Рәшид Бейбудов.

республикалары, Финландија, Белчика və башга өлкөлөрүн концерт салонларында сәсләнирди. О дүнјанын бир чох халгларынын дилләриндә маһнылар охујурду. Рәшид һансы өлкәјә гонаг кедирдисә, елә биринчи концертдә һәмин халгын дилиндә маһны охујурду. Бу да Рәшидин өзүнә вә һәр шејдән артыг севдији сәнәтинә тәләб-карлығындан ирәли кәлирди.

Рәшид һәмишә ахтаран, јенилик һисси илә јашајан бир сәнәткар иди. Оун ахтарышлары бу күнлә, инсанларын фәдакар әмәји вә мәишәти илә бағлы иди. Тәсадуфи дејилдир ки, онун охудуғу маһныларын әксәријјәти халг мусигиси әсасында јарадылмыш әсәрләрди, јахуд да әсл халг маһныларыдыр. Рәшид бу маһнылары бир вәтәнпәрвәрлик һисси илә охујарды. Буна көрә дә онун охудуғу һәр бир јени маһны динләјичиләр тәрәфиндән тез гавранырды.

Рәшид Бейбутов тәкчә мүғәннилик сәнәтилә мәшғул олмурду. О, ејни заманда театр вә кино актјору иди. Бөјүк бәстәкарымыз Ф. Әмировун «Севил» операсында Рәшидин јаратдығы Балаш ролу өз психолоји дәринлији вә вокал сәнәткарлығы илә үрәкләри фәтһ етмишди.

30 ил вокал сәнәтимизин көркәмли нүмајәндәси сајылан Рәшид Бейбутовун јумшаг вә көзәл тембрә малик сәси бөјүк бир гүввәт вә инамла сәсләнмишди.

Көзәл мүғәннимизин чохчәһәтли мусиги фәалијјәтини нәзәрә алан Совет һөкүмәти ону ССРИ халг артисти кими фәхри ада ләјиг көрмүшдүр.

Рәшид Бейбутов Азәрбајчан да естрада театрынын баниләриндән бириди. Мүхтәлиф илләрдә о, Дөвләт Концерт ансамблынын, «Азәрбајчан» Дөвләт естрада оркестринин бәдии рәһбәри олмушдур. Һәмин коллективлә о өлкәмиздә вә харичдә кениш шөһрәт газанмышдыр.

Кениш динләјичи аудиторијасына малик олан Рәшид мусигили тамашаларын јени тәсир васитәләри үчүн јарадычылыг ахтарышлары апарараг 1965-чи илдә республикамызда илк маһны театры јаратмыш, өмрүнүн ахырынадәк һәмин театрда солист вә бәдии рәһбәр олмушдур.

Јүксәк сәвијјәли пешәкар мүғәнни, инчә руһлу, виртуоз сәнәткар олан Р. Бейбутов Азәрбајчан фолклор мусигисинин фәал тәблиғат-

чысы иди. Рәшидин охудуғу маһнылар нәинки өлкәмиздә, дүнјанын бүтүн кушәләриндә кениш шөһрәт газанмышдыр.

О, көркәмли ичтимаи хадим, мүстәсна дәрәчәдә сәмими вә мейрибан инсан вә бөјүк истәдад саһиби иди. Рәшид өзүнүн вар гүввәсини вә билијини вәтәнә, мусиги мәдәнијјәтимизин инкишафна һәср етмишди. Оун шанлы ады дүнја ифачылыг сәнәтинин тарихинә јазылмышдыр.

Р. Бейбутов өзүнүн парлаг, чохчәһәтли јарадычылыгы вә ичтимаи фәалијјәти илә Азәрбајчан инчәсәнәтинә, доғма халгына сәдагәтлә хидмәт етмишди. Вәтәнин бөјүк ханәндәлик мәдәнијјәти, ән'әнәләри онун өзүнәмәхсус ифачылыг сәнәтиндә давам вә инкишаф етмишди. Бөјүк нәғмәкар өз сәнәткарлыг вәзифәсини дәриндән баша дүшәрәк јашајыб јарадырды.

Азәрбајчан халгынын нәғмәкар оғлу Р. Бейбутов өзүнүн јорулмаз фәалијјәти илә милли мусиги мәдәнијјәтимизин тәрәгисиндә чох бөјүк ролу олмушдур. Бөјүк сәнәткар вокал сәнәтинин тарихиндә силинмәз из гојмушдур. Оун јүксәк сәнәткарлығы вә сәһнә мәдәнијјәти һамыны һејран гојурду. Рәшид нәғмә устасы иди. Нәғмә онун нәфәси, чаны, варлығы иди. О, нәғмәсиз һәјаты дәрк етмирди. Лакин бунула белә бөјүк нәғмәкар мусигимизин бүнөврәси олан классик муғамларымызы инкар етмирди. Бөјүк нәғмәкар муғамларын әһәмијјәтиндән ағыз долусу данышдырды:

— Мәним аләмимдә муғам бизим ана мусигимизди. Нәғмәләримиз, шәргиләримиз ондан доғулуб. Муғам садчә ана дејил, мән ону һәм дә гәнирсиз көзәлә бәнзәдирәм. Муғам күнүлләри әфсунлајан нәзәнин, камил бир көзәлди.

Рәшид Бейбутов бир вәтәнпәрвәрлик һиссилә Азәрбајчан халг маһнылары илә јанашы, дүнја халгларынын маһныларыны да илһам вә мәһәббәтлә охујурду. Вокал сәнәтинин көркәмли нүмајәндәси сајылан Рәшид Бейбутовун јумшаг вә көзәл тембрә малик сәси бөјүк бир гүввәт вә инамла курулдајырды.

Рәшид Бейбутовун зәнкин ифачылыг мәһарәти, онун тәкрар-олунмаз көзәл сәси һәмишә инчәсәнәтимизин көркәмли хадимләринин дигтәт мәркәзиндә олмушдур. Мәшһур маһны устасы, көркәмли бәстәкарымыз Тофиг Гулијев Рәшидин бөјүк сәнәтинә, чәзибадар сәсинә јүксәк гијмәт верәрәк јазмышдыр.

«Рәшид Бейбутовун җарадычылыгы Азербайжан вокал сәнәтиндә хусуси бир мәрһәлә, надир һадисә иди... Өз тәрәвәтини, мөлаһәтини зәррә гәдәр дә итирмәјән фитри сәс, жүксәк сәһнә мәдәнијјәти, виртуоз ифа техникасы, миллилик үзәриндә бејнәлмиләлчилик — бүтүн бу кејфијјәтләр Рәшидә нәинки Советләр өлкәсиндә, онун һүдууларыннан чох-чоз узагларда да шөһрәт газандырмыш, ону нечә-нечә халгын севимлисинә чевирмишдир. Лакин Рәшид илк нөвбәдә Азербайжан халгынын сәнәткары иди. О, бунунла фәхр едирди. Өз е'чазкар сәнәтинин тимсалында халгымызы дүнјаја танытмагдан јорулмурду. Һарда олурса-олсун чыхышларына «Азербайжан» маһнысы илә башлајырды».¹

Р. Бейбутов республиканын вә өлкәнин ичтимаи һәјатында фәал иштирак едир, кәнч мүғәнни кадрларынын һазырланмасына мисилсиз төфһә верир, бир чох бәдии коллективләрин, пешә усталыгынын инкишафына, мәдәнијјәт вә инчәсәнәт идарәләринин әмәкдашлыгынын мөһкәмләнмәсинә бөјүк тә'сир көстәрирди. О, сәккиз чагырышта ССРИ Али Советин депутаты сечилмиш, Республика Мусиги Чәмијјәти Идарә Һеј'әтинин, Совет-Ираг Достлуғу Чәмијјәтинин Азербайжан Идарә Һеј'әтинин сәдри олмушдур. Гастрол сәфәрләриндә оларкән вә ја парламент нүмајәндә Һеј'әтләринин тәркибиндә Европа, Асија, Африка, Латын Америкасы, Јахын вә Орта Шәрг өлкәләринә кедәркән Бейбутов сүлһ вә достлуг идејаларыны јорулмдан тәблиғ едирди.

Совет һөкумәти Р. Бейбутовун хидмәтләрини жүксәк гижмәтләндирмишдир. Она Сосиалист Әмәји Гәһрәманы, ССРИ халг артисти ашлары верилмиши. О, Сталин вә Азербайжан Дөвләт мұкафатына, ССРИ вә харичи өлкәләрин орден вә медалларына лајиг көрүлмүшдүр...

Шушанын јетирдији исте'дашлардан, хусусилә ханәндәлик сәнәтиндән сөз дүшәндә истәр-истәмәз бизим гаршымызда Гәдир Рүстәмөв чанланыр. Гәдирин сәси вә ифачылыгы һаггында мүбалиғәсиз чох јазмаг олар. Гәдир сон дәрәчә мөлаһәтли сәсә вә чәһчәһли зәнкуләјә маликдир. Гәдир ширин, ојнаг, рәван нәфәси вә мөһарәтли ифачылыг габиліјјәти илә муғамлара мелодик бәзәк вурмағы ба-

1. Бах: «Бакы» гәзети, 13 ијун 1988-чи ил.

чарыр. Гәдирин вурдуғу бир нечә форма вә мәртәбәли шаграг зәнкуләләр истәр-истәмәз Чаббар Гарјагды оғлунун кушә вә халларыны јада салыр. Гәдирин гәдим халг маһнысы «Сона бүлбүлләр»ин ифасындакы мөһарәти мисилсиздир. Бу гәдим ел нәғмәси чохдан јаддан чыхмышды. Гәдир сон дәрәчә жүксәк мөһарәтлә бу маһныны јенидән бизә гајтармышдыр. Хусусилә онун маһнынын ортасында вурдуғу «Секаһ» халларынын мисли-бәрабәри јохдур. Мәшһур «Секаһ» устасы Секаһ Исламдан сонра мусигимизин сон 70-80 илләриндә һеч кәс, һеч бир ханәндә белә бир мөһарәтли кушәханлыг едә билмәмишдир. Гәдир нәинки тәкраролунмаз мөһарәт көстәрмиш, ејни заманда «Секаһ»а јени-јени кушәләр — халлар вә нәфәсләр әлаvē етмишдир. Она көрә ки, Гәдирин сәсиндә һәм өзәмәт, никбинлик, һәм дә романтик руһ күчлүдүр.

Гәдирин гәдрини билмәк лазымдыр. Онун назыны чөкмәк лазымдыр. Мән дәфәләрлә дејиб-јазмышам. Бир даһа демәк истәјирәм: «Биз сәнәткарын гәдрини билмирик, она лајигинчә гижмәт верә билмирик, онун гајгысыны чөкмирик. Лакин сәнәткары итирәндә исә гаранлыг кечәләрдә сәркәрдан кәзиб пенчәјимизин учуну кәмиририк.

Әкәр мәнән дүнја ифачылыг сәнәтинин мүсабигәсиндә иштирак етмәк үчүн кимләрин көндәрилмәсини сорушсалар мән һеч дә фикирләшмәдән бөјүк саз устасы ашыг Әдаләтин, бир дә Гәдирин адларыны чөкәрдим.

Нә гәдәр кеч дејил, Гәдирин ифасында 12 муғамын һамысыны јазыб көтүрмәк вә телевизиянын гызыл фондунда сахламаг лазымдыр. Чүнки биз вахты илә Хан Шушинскинин нә өзүнү, нә дә сәсини јазыб вә чөкиб көтүрмәдик. Бир даһа дејирәм, нә гәдәр кеч де-

Гәдир Рүстәмөв.

Садыгчан.

жил Гәдирин образыны, охумагыны, дузлу сөһбәтләрини јазмаг лазымдыр. Әкәр биз бу хејрхан ишләри көрмәсәк буну кәләчәк нәсилләр бизә багышламајачаг.

Шушадә ханәндәлик сәнәти илә әләгәдар олараг көзәл тар, каманча вә гармон чаланлар да јетишмишди. Бу мусигичиләрдән бөјүк тарзән Садыгчан, Мәшәди Зейнал, Малыбөјли һәмид, Чавад бәј Хәнәзәјски, Мәшәди Чәмил Әмиров, Гурбан Пиримов, Бала Меликов, каманчачылардан Гарачы һачы бәј, Багдакүл оғлу Ата, Имран Аға, Расим Ширинов, гармончаланлардан Абуталыб вә Јусиф гардашлары, Кәрбәләји Ләтиф вә башгалары ән мәшһур сәнәткарлар иди.

Бу көркәмли мусигичиләр ичәрисиндә Садыгчанын ады хусуси һөрмәтлә чәкилир. Түрк дүнјасынын мусиги мэдәнијјәти тарихиндә мүстәсна хидмәтләри олан сәнәткарлардан бири дә бөјүк тарзән Садыгчандыр.

Биз Садыгчаны көркәмли мусиги хадими кими танымагла, ејни заманда ону истәдадлы бәстәкар, һәм дә Азәрбајчан тарынын атасы кими таныјырыг.

Садыг Әсәдулла оғлу 1846-чы илдә Шуша шәһәриндә анадан олмушдур. Јохсулуг вә еһтијач ичәрисиндә бөјүән Садыг мусигијә сонсуз һәвәс көстәрәр, халг маһныларыны көзәл сәслә охујармыш. Әсәд киши оғлунун мәләһәтли сәсини ешидиб, ону мәшһур мусигишүнас Харрат Гулунун мәктәбинә апарыр. Харрат Гулу кәнч Садыгын сәсини јохлајыб мәктәбә гәбул едир. Бу мәктәб Садыгын мусигичи кими јетишмәсиндә бөјүк рол ојнајыр. 18 јашында икән Садыгын сәси батыр. Лакин о руһдан дүшмәјиб, әввәлчә түтәк вә неј чалмагы өјрәнир, сонра исә каманча чалыр. Бир гәдәр кечдикдән сонра Садыгда тар чалмаг һәвәси ојаныр. О, каманчаны бурахыб тар чалмагы өјрәнир. Бизим әлимиздә олан тарихи сәнәдләрә әсә-

сән дәјә биләрәм ки, Гарабагда илк тарчалан мәшһур сәнәткар Мирзә Ага Әләскәр Гарабаглы олмушдур.

Мирзә Әләскәр Азәрбајчан мусиги тарихиндә шәрәфли јер тутур. О, Гасым бәј Закирин, Мирзә Фәтәли Ахундовун, Мирзә Чамалын, Сејид Әзим Ширванинин, Мирзә Һүсејнин мүасири олмуш, узун илләр Ибраһим ханын сарајында каманча чалмыш, охумуш вә нәһәјәт «Сарај мүғәнниси» кими шәрәфли ада лајиг көрүлмушдур.

XIX әсрин әввәлләриндә Әли Ширази Иран тарыны Гарабага кәтирдикдән сонра Мирзә Әләскәр ондан тар чалмагы өјрәнмишдир. Шүбһәсиз ки, Әләскәрин чалдыгы тар 5 симли, чанагы балача, өзү дә диз үстүндә чалынан Иран тары иди.

Шөрг мусиги аләтләринин шаһы олан тар, тәкчә түрк дилли халгларын јох, ејни заманда әрәб, фарс, әфган, һинд, ләзки вә Гафгазын бир чох халгларынын истифадә етдији бир мусиги аләти кими мәшһур олмушдур.

Лакин Јахын вә Орта Шөрг халгларынын истифадә етдикләри тар аләтләри ичәрисиндә Азәрбајчан тары өзүнүн истәрсә формасы, мәзијјәти вә истәрсә дә камиллији чәһәтдән сечилир. Бу тарын јарадычысы исә, дедијимиз кими, бөјүк тарзән Садыгчан олмушдур.

Ири әлләри, узун вә күчлү бармаглары олан Садыг гыса мүддәтдә өзүнүн фитри истәдад вә габилијјәти нәтичәсиндә нәинки тар чалмаг сәнәтинә јијәләнир, һәтта мәһарәтли тар чалмасы илә өз мүәллимини белә керидә гојур. Садыг тар чаланда устады Әләскәр һәсәдлә дејәрмиш: «Каш мәним вар-дөвләтим Садыгын, онун бармаглары исә мәним олајды».

Кәнч Садыгын ады һәр јанда - Азәрбајчанын бир чох шәһәрләриндә, һәтта Ермәнистанда, Күрчүстанда вә Иранда белә мәшһур олмушдур. Садыг илк дөфә мәчлисләрдә мүәллими Мирзә Әләскәр оғлу Мирзә Мухтар илә чыхыш етмишди. Атасындан камил мусиги тәһсилә алан Мирзә Мухтар муғамата дәриндән бәләд олмагла әрәб вә фарс дилләрини дә мүкәммәл билирди. Мирзә Мухтара «муғаматын солтаны» дејәрдиләр. О, ејни заманда бир опера артисти кими Азәрбајчан сәһнәсиндә 45 ил фәалијјәт көстәрмишдир.

Садыгчан Мирзә Мухтардан сонра әввәлләр һачы Һүсү, Мәшәди Иси, Кештазлы Һәшим, Бүлбүлчан, сонралар исә Гарјағды оғлу Чаббар илә узун илләр јолдашылыг етмишдир.

Садыг Иран шаһзадәси Мүзәффәрәддинин тојунда елә бир мәһарәт көстәрмишдир ки, Нәсрәддин шаһ ону «Шири-Хуршуд» ордени вә гызыл медалларла тәлтиф етмишдир.

О, шаһын:

— Гал Иранда мәним мәчлисләримин шаһы ол, - тәклифинә белә чаваб вермишди:

— Мән вәтәним Гарабағсыз бир күн белә јашаја билмәрәм.

Садыгчан тәкчә тарчалан олмамышдыр. О, сөзүн ән кениш мәнәсында исте’дадлы тарзән-новатор иди. Садыг тәхминән 1870-1875-чи илләрдә Иран тары үзәриндә һәртәрәфли рексиструксија апарыр. Јә’ни о, тарын тәкмилләшмәси үзәриндә ишләјәрәк тарын гурулушуну дәјишдирмишдир. Садыг тарын голунда олан бир чох артыг пәрделәри атыб 17 пәрдә сахламыш, тарын сәсини күчләндирмәк үчүн биринчи гоша ағ сим вә гоша сары симин һәрәсиндән бир октава јухары зил сәсләнән ики чүт чинкәнә сими әләвә етмишди. Тарын резонансыны артырмаг, һәм дә лазым кәлдикдә хүсуси сурәтдә сәсләндирмәк үчүн сары симдән бир октава ашағы, јә’ни бәм сәсләнән бир галын сары бош сим дә артырды. Сонра о, тарын чәнкәл олмасына јол вермәмәк үчүн чанағынын ичәрисинә ағач дајағыны дөб салды. Бундан әләвә тарын голунун јухарысында, јә’ни кәлләјә јахын јердә әләвә пәрдә бағламаг илә «лал бармаг» пријомуну ичад етди.

Садыгчана гәдәр тары адәти үзрә диз үстә гојуб әјиләрәк чалардылар. Садыгчан бу примитив гәјданы да ләғв едиб тарын тарихиндә илк дәфә ону синә үзәриндә әлиндә тутараг чалмаға башламышды. Садыгчана гәдәр тарын беш сими вар иди. О, тара алты сим дә әләвә едиб онун сајыны 11-ә чатдырмышдыр.

Садыгчанын тар ифачылығы гәјдалары үзрә ирәли сүрдүјү бүтүн бу јениликләр аз заманда бүтүн Загафгазија вә Орта Асијада тарзәнләр тәрәфиндән данышыгсыз гәбул олунду. Онун јаратдығы јени тар, јә’ни Азәрбајчан тары чох аз мүддәт ичәрисиндә бүтүн Гафгаз вә Орта Асијада мөвчуд олан примитив, беш симли, зәиф сәсли Иран тарыны сыхышдырыб ортадан чыхарды.

Тарын гурулушуна кәтирдији бүтүн бу јениликләрлә Садыгчан тарын ифачылыг мөдәнијјетини јүксәк бир мәрһәләјә галдырмыш-

дыр. Садыгын тәкмилләширдији тары халг: «Сәһрли тар», Садыгы исә «Тарын атасы» адландырмышдыр. Профессорлар Бүлбүл вә Саша Оганезашвили јазырлар ки, Садыгын кәшф етдији јени тарда чалынан һавалар даһа рәнкарәнк сәсләнмәклә әсл халг чалгы әләтинә чеврилди.

Мәшһур түрк мусигишүнасы Рауф Јекта бәј Гафгаз мусигисинә анд јазыларында Садыгчанын сәнәткарлығына вә онун тара етдији јениликләрә јүксәк гижмәт вермишди. Мусигишүнас Истанбулда чыхан «Шәһбал» журналынын 1912-чи ил 59-чу нөмрәсиндә чап етдирдији «Гафгазијјәдә мусиги» адлы кениш мөгәләсиндә јазмышды: «Садыгын мусигичилик шөһрәти бүтүн Гафгаза јайылмышдыр. Тарзәнликдә даһи олан Садыг 5 симли тара 6 сим әләвә едиб ону зәнкинләширмишдир». Сонра Рауф Јекта бәј өз јазыларында Садыгчанын мүасири олан бир нечә ханәндә вә мусигичиләри бөјүк тарзәнлә мугәјисә едәрәк Садыга даһа јүксәк гижмәт верәрәк јазмышдыр: «Тарзән Садыгдан сонра Гафгазда һачы һүсү, Сәттар, Мәшәди Иси, Шаһсәнәм оглу Јусиф, Мирзә Мәһәммәд һәсән, Дәли Исмајыл, Кештазлы һәшим вә Әбдүлбағи Бүлбүлчан адлы ханәндәләр шөһрәт газанмышларса да, лакин бунларын һеч бири Садыг дәрәчәсинә чатмамышлар».

Садыгчан Азәрбајчан мугамларына бир сыра јениликләр кәтирмишдир. О, «Сәкаһ» мугамыны инкишаф етдирәрәк тарын голуна «Забул» пәрдәсини, «Мирзә һүсәјн сәкаһ»ына, «Манәндә-мүхалиф»и әләвә етмиш, «Маһур» мугамыны тәкмилләширмишдир. О, тарын голуна «Забул» пәрдәсини әләвә етмәклә бу мугамы һәм ашағы рекистрдә, һәм дә орта рекистрдә охумаг имканы јаратды.

Бунлардан әләвә XIX әсрин бөјүк мүғәнниси һачы һүсү Садыгчанын мүшајиәти илә «Күрдү» мугамына «Шаһназ»ы әләвә едиб бирликдә: «Күрдү-шаһназ» охумушдур. О, ејни заманда Садыгын көмәји илә «Гатар» мугамыны белә јаратмышдыр.

Садыгчанын Азәрбајчан мугамларына кәтирдији јениликләри нәзәрә алараг чәсарәтлә дејә биләрик ки, о бөјүк новатор олмагла милли мусигимизин тарихиндә әсәсли бир дөнүш јаратмышдыр.

Садыгчан мусигимизин тарихинә ејни заманда бир бәстәкар ки-ми дә дахил олмушдур. Мугамларда чалынан рәнкләр (хүсусилә

«Маһур» вә «Секәһ» муғамларында) онларча тәсниф вә маһнылар онун бәстәкарлыг мәһарәтинин мәһсулудур.

Садыгчан тары елә мәһарәтлә чалармыш, елә ширин бармаглар вурармыш ки, һәтта гушлар белә онун тарынын сәсиндән һәвәсә кәләрмиш. Бөјүк тарзәнин мүәсири олан Мәһәммәд Аға Мүчтеһидзәдә, Шушалы Хан Исмајыл, Мәшәди Сүләјман Мәнсуров вә Мәшәди Мүсејиб Дашдәмиров хатирәләриндә Садыгчанын гаратојуг гушуна бир-ики јүнкүл тәсниф вә маһны өјрәтдијини тәсдиг едирләр.

Шуша мусигичиләри Варшавада, 1912.

Садыгчанын көзәл чалгысы нәинки бүтүн Гарабағы һејран етмиш, ејни заманда онун тез-тез Шамаһы мусиги мәчлисинин рәһбәри мәшһур мусигишүнас Маһмуд Аға вә гонагпәрвәр Мәнсуровлар аиләсинин башчысы Мәшәди Мәлик Мәнсуров Шамаһыја вә Бақыја дә'вәт едәрдиләр.

Садыгчан тој шәнликләриндә вә мәчлисләриндә чалмагла Шушада вә Тифлисдә көстәрилән театр тамашаларынын фәсиләлә-

риндә бир тарзән кими чыхыш едирди. Мәсәлән, 1886-чы илин декабрын 29-да Тифлисдә көстәрилән М. Ф. Ахундовун «Мүсје Жордан вә дәрвиш Мәстәли шаһ» комедијасы тамашаја гојуларкән тамашанын фәсиләләриндә Садыг соло тар чалмышдыр.

О заман Тифлисдә чыхан «Кавказское обозрение» адлы сијаси, әдәби вә јумористик гәзет өзүнүн 4 јанвар 1887-чи ил тарихли нөмрәсиндә Садыгчанын сәнәткарлыгыны јүксәк гијмәтләндирәрәк јазырды:

«... Тамашаны мараглы едән әсәсән сәзәндәләр иди. Тарда бүтүн Загафгазијада биринчи тарзән сајылан мәшһур Садыг чалырды. Онун чалгысы ајдын, сәнәткарлыг чәһәтдән дөгиг, күчлү вә мәләһәтли иди.

Јахшы оларды ки, бизим Тифлис бәстәкарлары Садыгын Тифлисдә кәлмәјиндән истифадә едиб, ондан Шәрг һаваларыны өјрәнәләр. Бу исә онлара јени әсәрләр јазмагдан өтрү јахшы материал ола биләр».

Садыгчанын сәнәтинә, шәхсијјәтинә ән чоһ вурулан шамаһылы Маһмуд Аға олмушдур. Маһмуд Аға ону вә ханәндә һачы һүсүнү тез-тез гонаг сахларды. Бу исә Хан гызы Хуршидбану Бәјим Натәваны әсәбиләшдирәрди. Чүнки, Садыгчан Натәванын тәшкил етдији мәчлисләрин јарашығы - бәзәји иди. Истәр Хан гызы сарајында дүзәлдилән јүксәк гәбуллар вә истәрсә дә «Мәчлиси-үнс» әдәби мәчлисинин јығынчаглары Садыгчансыз кечмәзди. Бир јандан да Маһмуд Аға Садыгсыз кечинә билмирди. Садыгын үстүндә Маһмуд Аға илә Натәван арасында узун илләр јазышма олмушдур. һәтта бир дөфә нә тәһәр олмушса, Садыг Шамаһыја кәлмәкдән имтина едәркән Маһмуд Аға шаир һачы Сејид Әзим Ширванини Садыгчанын далынча Шушаја көндәрмишди. Бөјүк шаир Шушаја кәлмиш вә Шуша һаггында бу бејти сөјләмишди:

*Шәһри-Гарабага Шишә гојмушлар ад,
Бу шәһәр пәриләрдән олубдур абад.
Тәхсири-пәри Шишәдә гылмаг хошдур,
Амма бу пәриләрин әлиндән фәрјад.*

Садыгчан мусигимизин бүтүн сәһәләриндә фәалијјәт көстәрмишдир. Һәлә 1897-чи илдә Шушада, «Хандәмировун театр» бинасында

язычы Әбдүррәһим бәј Һагвердијев тәрәфиндән тамашаја гојулмуш бир пәрдали мусигили сәһнәчик олан «Мәчнун Лејлинин гәбри үстүндә»(Мәчнун ролунда бөјүк мүғәннимиз Гарјағды оғлу Чаббар ојнамышды) тамашасынын мусиги һиссәсини Садыгчан тәртиб етмәклә, тамашаны да идарә етмишдир. Садыгчанын ансамблы «Шәбуһичран» хоруну чалмыш вә о заман пәсдән сәси олан 13 јашлы Үзејир бәј дә бу хорда охумушду. Бундан сонра 1901-чи илин јайында Шушада тәшкил олуна илк «Шәрг концерти» јенә дә Әбдүррәһим бәјин рәһбәрлији илә тәшкил олунаркән концертин концерт-мејстери Садыгчан олмуш, һәм дә тарда соло «Маһур» чалмышдыр. Садыгчанын оркестри исә «Аразбары» муғамыны чалмыш. Садыгын дирижорлуғу илә ханәндәләр бирликдә «Күлә-күлә» маһнысыны хор илә охумушлар.

Садыгчанын сәнәткарлығы кәнч чалгычылар вә охујанлар үчүн мәктәб олмушду. XIX әсрин 90-чы илләриндә Шушада онун рәһбәрлији алтында ансамбл јарадылмышдыр. Мирзә Садыгын ансамблында о дөврүн ән мәшһур охујан вә чаланлары топлашмышды. Ансамблда һәтта ики нәфәр гыз да вар иди. Бу гызлар азәри, күрчү вә башга халгларын рәгсләрини белә ифа едирдиләр.

Садыгчанын тарда ишләтдији бармаглары, вурдуғу алт-үст мизраблары һәлә индијә гәдәр һеч кәс тәкрар едә билмәмишдир. Хүсусилә онун чинкәнә симләрдә кәзишмәјинә Иранын мәшһур тарзәнләри белә һәсәд апарырдылар.

Садыгчанын бөјүк сәнәти, фитри исте’дады дөврүнүн бир чох мусигишүнас, әдиб вә шаирләрини дүшүндүрмүшдү. Нәчәф бәј Вәзиров, Әбдүррәһим бәј Һагвердијев, Сејид Әзим Ширвани, Абдуллабәј Аси, Хуршидбану Натәван, Мәһәммәд Аға Мүчтеһидзаде, Гарјағды оғлу Чаббар, Үзејир бәј Һачыбәјов вә башгалары бөјүк тарзәнин сәнәтини јүксәк гижмәтләндирмишләр. Шаир Мәшәди Әјјуб Бакиннин Мирзә Садыға мүрачиәтлә јаздығы ше’р белә башлајыр:

*Еј Садыг! Ал әлә тари,
сәни тары
Бир һалә кәтир, мән дили-зари
сәни тары.*

Мирзә Садыг чох јашамады: чәми 56 ил... Лакин о, өзүндән сонра бөјүк бир мәктәб гојду. Мәшәди Зејнал, Мәрди Чаныбәјов, Малыбәјли Һәмид, Мәшәди Чәмил Әмиров, Мирзә Мәнсур, Салјанлы Ширин, Гурбан Пиримов вә башгалары Садыг мәктәбинин јетишдирмәләри олмушлар.

Биз һеч чүрә тарын тарихиндә бөјүк дөнүш, даһа доғрусу, ингилаб јаратмыш Садыгчаны унуда билмәрик. Биз фәхр етмәлијик ки, Азәрбајчан тарыны јарадан мәһз Садыгчан олмушду. Биз фәхр етмәлијик ки, Садыг мәһз бизимдир.

Мишли мусиги аләтләримизин тачы сајылан тардан сәһбәт дүшәндә көзләримиз өнүндә истәр-истәмәз бөјүк тарзән Садыгчан вә онун исте’дады шакирди Мәшәди Зејнал чанланыр.

Мәшәди Зејнал классик тар мәктәбинин фәдаиләриндән бири иди. О, чалгы мусигимизин инкишафында һәлледији рол ојнамышдыр.

Мәшәди Зејнал Һагвердијев кечән әсрин 50-чи илләриндә Шущанын Кәркичаһан кәндиндә анадан олмушду. Мәшәди Зејнал Шуша реални мәктәбиндә охујаркән Фиридуи бәј Көчәрли, Кәрим бәј Меймандаров, Јусиф бәј Һагнәзәров, Нәчәф бәј Вәзиров, Азад бәј Әмиров, Әбдүррәһим бәј Һагвердијев, Чаббар Гарјағды оғлу кими мәшһур мәдәнијјәт хадимләринин мүһитиндә боја-баша чатмыш, бир мусигичи кими Азәрбајчанын истәр вокал, чалгы вә истәрсә дә театр сәнәтинин инкишафында мүстәсна хидмәтләри олмушду. Лакин Мәшәди Зејнал һәр шејдән әввәл мәшһур бир тарзән иди. О, устад тарзән Әли Әскәрдән, сонралар исә Садыгчандан дәрс алмышды.

Мәшәди Зејнал кәнч јашларындан Шуша мәчлисләринин јарашығы олмуш, сон дәрәчә әзәмәтли, лирик чалгысы илә һәтта дөврүнүн бүтүн танынмыш мусиги хадимләрини белә вәләһ етмишди.

Мәшәди Зејнал узун илләр халг мәчлисләриндә вә «Шәрг концерти»ндә Шаһназ Аббасы, Әбдүлбагини (Бүлбүлчаны), Чәкмәчи Мәһәммәди, М.Мәшәдимәммәд Фәрзәлијеви, Сәһаһ Исламы, Мәчид Бейбүдову, сонралар исә Сејид Шушински вә б. мүғәнниләри сәдәфли тары илә мүшајиәт етмишди.

Шушада илк «Шәрг концерти»ндә Мәшәди Зејнал да чыхыш етмиш, бөјүк ифачылыг габилитәти кәстәрмишди.

Мəшəди Зейнал.

1911-1918-чи илләр арасында Бақы, Тифлис вә Шуша шəһәрләриндә верилән опера, драм тамашаларында вә хејријјә кечөләриндә Мəшəди Зейнал тар чалмыш, һәм дә театр тамашаларынын фасиллэләриндә ханəндэлəri - Исламы, Сејид Шушинскини, Мəчид Бейбудову мұшajiет етмишди.

1915-чи илин март ајынын 13-дә Бақыда «Ничат» чəмијјəти тэрəфиндән кечирилән «Шəрг кечəsi»ндә Мəшəди Зейнал тарда «Раһаб», нејдә исә Мирзә Абдулла «Раст» муғамыны чалмышды. Кечэдә һүсејн Əрəблински Һамлетин «Олум, ја өлүм» монологуну сөјлəмишди. Һəмин кечэдә ашығ Аббасгулу, Абдал Гасым вә Сарабски дә иштирак етмишләр.¹

Мəлумдур ки, тарчаланлар ики јерә бөлүнүрләр: соло чаланлар, бир дә ханəндəни өз чалғысы илə мұшajiет едэнләр (аккомпаниатор). Шүбһəсиз ки, тарзəнин ханəндә илə чалмасы соло чалымындан фəрглəнир. Азэрбajчан мусиги тарихиндә елə тарзəнләр олмуш ки, онлар ханəндəни өз кəзэл чалғысы илə мəһарəтлə мұшajiет етдиклəri һалда, соло чаларкən динлəјичини гане едә билмəмиш-

Тарзəн Мəшəди Зейнал истәр Шушада, истəрсә дә Бақыда халғ шəнликлəринин: концертлəрин вә театр тамашаларынын мұвəффəгijјəтлə кечмəsi үчүн əлиндən кəлəни əсиркəмəмишди. Үзејир Һачыбəјов Мəшəди Зейналы исте'дадлы бир тарзəн кими опера тамашаларында чалмаға дə'вəт едирди. 1911-чи илдә «Лејли вә Мəчнун» операсынын афишаларындан бириндә дејилирди «1911-чи ил нојабрын 4-дә Никитин гардашларынын театр бинасында Ү. Һачыбəјовун «Лејли вә Мəчнун» операсы кəстəрилəчək, операда хусуси скрипкачы вә мəшһур тарзəн Зейнал Һагвердијев чалачагдыр».

дләр. Əксинə, елə тарзəнләр дә олмушдур ки, јажшы соло чалмышлар. Мəшəди Зейнал өз јарадычылығында бу ики чəһəти бачарығла бирлəшдирən бир сənəткар иди. Мəшəди Зейнал ханəндә охутдурмагда дә мəшһур иди. Классик тарзəнләр ичəрисиндә Мəшəди Зейнал кими ханəндəни охутдурмағы бачаран тək-тək тарзəнләр олмушдур. Гочаман сənəткарлардан Гурбан Пиримов, Мирзә Мəнсур, Сејид вә Хан Шушинскиләр бу сəтирлəрин мұаллифинə Мəшəди Зейнал һагтында олдуғча гijмəтли вә марағлы хатирләр сөјлəмишләр. Хан Шушински Мəшəди Зейналын «Забул» чалмағыны елə гејри-ади бир мəһарəтлə јамсылајырды ки, адам мəəттəl галырды. Өзү дә дејерди ки, Мəшəди Зейнал олан мəчлисдә һәр ханəндә чүр'əт едиб охумазды. Чүнки рəһмəтлик, тары елə чалырды ки, елə бил тар ханəндә кими дил ачыб охујурду. Бизим һамымыз - Гасым, Сејид, Ислам, Муса, мən «Забул» охумағы онун чалғысындан өјрəнишиш. Мən тарын нə олдуғуну вә тары нечə чалмағын сиррини јалныз Мəшəди Зейналын чалғысында һисс етмишəm. Өзү дә бир лајигли инсан кими онун тајы-бəрəбəri јох иди. Сон дэрəчə аличəнаб, ағыр адам иди. О, мəчлисдә дахил оlanda һамы ајаға галхарды. Чүнки Мəшəди Зейнал һәм јажшы сənəткар, һәм дә јажшы инсан иди.

Мусигимизин Бүлбүлчан, Забул Гасым, Сејид Шушински, Секаһ Ислам кими кəркəмли хадимлəri јалныз Мəшəди Зейналын чалғысыны динлəмəјә, јалныз онун мұшajiетилə охумағы үстүн билирдиләр. Мəшəди Зейнал илə узун илләр достлуг етмиш, бөјүк мұғəнни Сејид Шушински сөјлəјирди ки, Мəшəди Зейнал илə чалыб-охујанда мən һəзз алардым. О, нəинки мəни охутдурурду, һәм дә өјрəдирди. Онула охујанда һеч бир чəтинлик чəкмəздим. Бүтүн Гафгазда тарчаланлары һамысы Мəшəди Зейналын бармағларыны вурмаға чəһд едэрдиләр. Мəним «Чаһаркаһ» устасы кими пүхтөлəшмəјимдә Мəшəди Зейналын əмəји чох олмушдур. О, мənə «Чаһаркаһы» «Мəнсурijјə» үстүндә «Бəрдаш» едиб «Мəјејə» дүшмəји мəслəһəт кəрəрди. «Чаһаркаһ» устасы олмуш Коса Мəрданбəјин вә Мəшəди Иснин кушə-халларыны вуруб, мənə тəkрар етдирэрди. Мən муғаматын сирлəрини Мəшəди Зейналын чалғысында дүјмушам.

Мəшəди Зейнал Азэрбajчан мусигиси хадимлəri ичəрисиндә исте'дадлы бир тарзəн, габил бир сənəткар кими шəрəфли јер тутур.

1. Бах: Ч. Чаббарлы адына Азэрбajчан театр музеји, афишалар фонду.

Тарзэн Мэлыбэјли Һэмид.

ри олан Мэшэди Зејнал 1918-чи илдэ Бакыда вэфат етмишдир. Азэрбајчанда мэшһур ханэндэ вэ кэркэмли тарзэн кими танынан сэнэткарлардан бири дэ Һэмиддир.

Имамгулу оғлу Һэмид 1869-чу илдэ Шуша јахынлығындакы Мэлыбэјли кэндиндэ анадан олмушдур. Сэфалы, кезэл мэнзэрэли Мэлыбэјли кэнди Гарабағын эн бөјүк кэндриндэн иди. Мэлыбэјли кэнд эһалисинин бир һиссэси о заман арабачылығы өзүнэ пешэ етдијиндэн Һэмидин бабасы вэ атасы да арабачылыгла мэшгул олмушдулар. Көнч Һэмид дэ атасы кими Јевлах-Шуша арасында тачирлэрин малларыны дашымагла доланырды. Лакин бир хош тэсэдүф ону бу эзаблы «пешэдэн» эбэди хилас етди.

Мэлыбэјли Һэмид Садыгчанын евиндэки гонаглыгдан сонра Һачы Һүсүнүн тэшкил етдији «Ханэндэлэр мэчлиси»нэ дахил олуp. О, бурада мэшһур сэнэткарлардан, хүсусилэ Һачы Һүсү вэ Мэшэди Исидэн классик Шэрг вэ Азэрбајчан муғамларыны өјрэнир. Чох инчэ, мэлаһэтли сэси олан Һэмид ханэндэлик сэнэтинэ јијэлэнмэклэ јанашы, ејни заманда тар чалмағы да өјрэнирди. Онун илк тар мүүллими Садыгчан олмушдур.

Һэмид Шуша мэчлислэриндэ бир ханэндэ кими танынырды. О, Шушада илк дэфэ Нэчэфгулу ағанын мэчлисиндэ Һачы Һүсү, Мэ-

О, бүтүн өмрү боју Азэрбајчан халгы үчүн эвэзсиз сэнэткар олмушдур. Зејнал варлыларын, күбар аилэлэрин дејил, кениш халг күтлэсинин зөвгүнү, мәнэви еһтијачыны өдэмэк үчүн чалмыш, өмрүнүн сон күнлэринэдэк севимли тарындан ајрылмамышды. О, мүүллими Садыгчанын тар мэктебини нэинки давам етдирмиш, һэм дэ бу мэктеби зэнкинлэшдирмиш, онларча исте'дадлы тарзэн јетишдирмишдир.

Мусиги мэдэнијјетимизин кэркэмли хадимлэриндэн би-

шэди Иси, Садыгчанла бирликдэ чыхыш етмишди. Хан Шушински данышырды: «Атам мәнэ сөјлэјирди ки, Нэчэфгулу ағанын гонаглығында Һэмид елэ бир «Раст» охуду ки, һамы һејран галды. Һачы Һүсү деди ки, кэлэчэјин охужаны бу — Мэлыбэјли баласы олачаг».

Бу мэчлисдэн сонра Һэмиди тез-тез халг шэнликлэринэ дэ'вэт едирлэр. Мэлыбэјли Һэмид бир чох иллэр тој шэнликлэриндэ вэ халг мэчлислэриндэ мэшһур тарзэнлэрдэн Чавалбэј Хәнэзэјски, Мэшэди Зејнал, сонралар исэ Мэшэди Чэмил Әмиров вэ Гурбан Пиримов илэ чалыб-охумушдур. Мэлыбэјли Һэмид гүдрэтли ханэндэ, ејни заманда кезэл тарзэн вэ исте'дадлы актјор олмушдур. У. Һачыбөјовун «Лејли вэ Мэчнун», Мэшэди Чэмил Әмировун «Сејфол-Мүлүк» опера тамашаларынын афишаларында онун адына тез-тез тэсэдүф едилир. Мэлыбэјли Һэмид бэј операларда бачарыглы актјор кими чыхыш етмиш, бөјүк рэгбэтлэ гаршыланмышдыр.

Мэлыбэјли Һэмид халг шэнликлэринин вэ тојларынын хош кечмэси үчүн дэ элиндэн кэлэни әсиркәмөмишдир. О, чох вахт мэчлислэрдэ өзү һэм чалар, һэм дэ охужарды. Кэркэмли мүғәнни Сејид Шушински өз хатирэлэринин бириндэ бу барэдэ јазыр: «Мән Һэмид илэ үч дэфэ мэчлисдэ чыхыш етмишәм. Онун чалгысына сөз јох иди. Һэмиддэ кезэл халлар, күшэлэр вэ чох ширин бармаглар варды. О, ханэндэни елэ усталыгла мүшәјијет едирди ки, мүғәнни онун чалгысындан һэзз алырды».¹

О, бүтүн муғамлары тарла усталыгла ифа етсэ дэ, әсиндэ мэчлис ханэндэси иди. Онун хүсуси бир зөвглэ охудугу «Раст» вэ «Секаһ» муғамлары тэкчэ Азэрбајчанда дејил, бүтүн Загафгазијада бөјүк марагла динлэнилмишди.

Мэлыбэјли Һэмид «Секаһ»ы ширин бир үслубда, јаныглы охумасы илэ мүасирлэриндэн фэрглэнэрди. О, «Секаһ»ы бир нечэ вариантда охужармыш. «Јетим секаһ»ы вэ «Орта секаһ»ы даһа кезэл, өзүнэ-өүмәхсус оријинал бир шәкилдэ ифа едэрмиш. Белэ нэгл едирлэр ки, Һэмид «Орта секаһ» охужанда дэсткаһы тарын сары симлэриндэ «Мүхалиф» һиссэсиндэн башлајыр, бир гэдэр кәзишдикдэн сонра муғамын «Һасар» шө'бәсинэ кечирди. О, «Һасар» үстүндэ елэ нә-

¹ Бах: Ф. Шушински. «Сејид Шушински» Бакы. «Ишыг» нәшријјаты, 1991, сәһ. 170.

фәсләр, зәриф халлар, һезин кушәләр вурарды ки, һамы ону мәфтунлуғла динләрди. «Мүхалиф»дән «Һасар»а кечмәк Һәмидин «Секаһ» муғамына кәтирдийи јенилик иди. Буна ханәндәләр арасында «Һәмид секаһ»ы дејәрдиләр. О, ејни заманда «Раст» ифачысы кими даһа мәшһур иди.

XX әсрин әввәлләриндә Һәмид аиләси илә бирликдә Кәнчә шәһәринә көчүр. Бурада Малыбәјли Һәмид Мәшәди Чәмил Әмировла јахындан таныш олур. Онлар узун мүддәт әмәкдашлығ едирләр. Мәшәди Чәмил тар чалмағда Һәмидин ән јахшы мүшајиәтчиси иди. Марағлы бурасыдыр ки, Мәшәди Чәмилдин охумағ тәрзинә даһа јахын бәләд олан Малыбәјли Һәмид дә Мәшәди Чәмилди тарда мүшајиәт етмишдир.

Һәр ики исте’дадлы сәнәткар Кәнчә, Шәки, Газах вә Тифлис шәһәрләриндә вә онларын әтраф рајонларында тој вә мәчлисләрдә мүвәфғәгәјјәтлә чалыб-охумушдур. О заман көркәмли мүғәнни кими мәшһур олан Малыбәјли Һәмид дәфәләрлә Иранын Рәшт, Әнзәли шәһәрләринә дә’вәт олунмушдур.

Малыбәјли Һәмид гардашы Әскәр Гурбанов вә каманчачы Бәјүккиши Әлијевлә бирликдә дә бир чох илләр чалыб-охумушдур.¹ 1910-чу илдә Малыбәјли Һәмид «Граммәфон» ширкәтинин дә’вәти илә Рига шәһәринә кетмиш вә сәсини вала јаздырмышдыр. О, «Шур», «Раст», «Јетим секаһ», «Һүмајун» муғамларыны, бир чох тәсниф вә ел маһныларыны охумушдур. Тары Малыбәјли Һәмидин өзү чалмышдыр. Ханәндәнин гардашы Әскәр Гурбанов да бир нечә муғамы онун мүшајиәти илә охумушдур. Бу һадисәдән бир нечә вахт сонра јарадычылығынын ән сәмәрәли вахтында Малыбәјли Һәмидин сәси батмышдыр. Лакин о, гәтијјән руһдан дүшмәмиш, тар чалмағ сәнәти илә даһа чидди мәшғул олмаға башламышдыр. Гарабағ мәчлисләриндә, Кәнчә тојларында вә Тифлис шәһәриндә верилән консертләрдә Малыбәјли Һәмид Кечәчи оғлу Мәһәммәди, Забул Гасымы, Муса Шушинскини, Ислам Абдуллајеви, Мәшәди Мәммәд Фәрзәлијеви, Мәммәдгулу Шушинскини, Бүлбүлү тарда мүшајиәт етмиш

1. Малыбәјли Һәмидин гардашы Әскәрдин, онун оғлу Мухтарын, өз доғма оғлу Имамгулунун, ғызы Ағчанын, әмиси оғлу Исмајылын көзәл сәси олдуғуну сөјләјирләр. Мүәллиф.

вә халғ арасында «көзәл тарзән» адыны ләјагәтлә дашымышдыр.

Әмрүнүн 40 илини Азәрбајчан милли мусиги мәдәнијјәтинин инкишафына һәср етмиш Малыбәјли Һәмид 1922-чи ил март ајынын 22-дә Ағдамда вәфат етмишдир.

Азәрбајчан мусиги мәдәнијјәти тарихиндә көркәмли хидмәтләри олан сималардан бири дә көзәл тарзән, маһир мүғәнни, ејни заманда исте’дадлы бәстәкар вә дирижор олмуш Мәшәди Чәмил Кәрбәләјы Әмираслан оғлу Әмиров* 1875-чи илдә Шуша шәһәриндә анадан олмушдур. О, илк тәһсилени мәдрәсәдә алмышды.

Дөврүнүн бир чох сәнәткарлары кими Чәмил дә бәјүк мусигишүнас Нәввабдан классик Шәрг муғамларынын сирләрини әхз едир. Бир мүддәт сонра исә о, дәрзилик сәнәтиндән там узағлашыб тарзәнликлә мәшғул олур. Шуша мәчлисләриндә илк дәфә ханәндә Гаракөз Зүлфугарла чалыб-чағырмаға башлајан Мәшәди Чәмил тезликлә Гарабағ, Шәки вә Ширванда һәм тарзән, һәм дә ханәндә кими динләјичиләрдин сонсуз мәһәббәтини газаныр.

1907-чи илдә Мәшәди Чәмил Кәнчә шәһәринә көчүр. Јерли мусигичиләр илә јахындан таныш олур. Беләликлә, шәһәрдин мусиги һәјатында көркәмли рол ојнајыр. Мәшәди Чәмил Кәнчә мәчлисләриндә Мәшәди Мәммәд Фәрзәлијеви, Малыбәјли Һәмиди, Муса Шушинскини, сонралар исә Бүлбүлү вә Сејид Шушинскини өз сәдәфли тары илә мүшајиәт етмишдир. Бүтүн маһалда көзәл тарзән вә маһир бир мүғәнни кими мәшһур олан Чәмилди һамы өз шәнликләриндә, мәчлисләриндә көрмәк истәјирди. О заман халғ арасында дејәрдиләр: «Чәмилди мәчлисә дә’вәт едән удузмаз».

*М. Ч. Әмиров бәстәкар Фикрәт Әмировун атасыдыр. - Ред.

Мәшәди Чәмил Әмиров.

Чүнки, Чәмил тар чалмагла бәрабәр, һәм дә охујурду. Мәчлис-ләрдә Чәмил чох заман Малыбәјли Һәмиди, Малыбәјли Һәмид исә Мәшәди Чәмили тарда мүшәјиәт едәрди. Бу мәшһур сәнәткарларын мәчлисинә дүшән динләјичиләр өзләрини бәхтијар һесаб едәрдиләр.

1910-чу илин илк ајларында Мәшәди Чәмил бир груп мусигичи илә Рига шәһәриндәки «Грамафон» ширкәтинә дөвәт олунур. Бу-рада о, бир сыра муғам вә түрк маһныларыны вала јаздырыр. Мәшәди Чәмил анчаг тарчалан кими галмаг истәмирди. О, Кәнчәдә јаша-дығы мүддәт әрзиндә тәдричән гармон, каманча, скрипка вә пианода чалмағы да өјрәнмишди. Онун јарадычылыг планлары кениш иди. Чәмил дәрк едирди ки, дөврүнүн габагчыл бир мусигичиси олмаг үчүн она биринчи нөвбәдә мусиги тәһсили вә нот савадына јијәлән-мәк чох вачибдир. 1911-чи илдә о, мусиги тәһсили алмаг үчүн Түр-кијөнин Истанбул шәһәринә кедир. Ики илә јахын Истанбулда јашајыр. Бу мүддәт әрзиндә һәм мусиги тәһсили алып, һәм дә нот савадына јијәләнир, һәм дә Авропа мусигиси илә јахындан таныш олур.

Мәшәди Чәмил Түркијәдә олдуғу илләрдә Азәрбајчан мусигисинин гызғын бир тәблиғатчысы кими чыхыш едир. Онун Истанбулда вердији концертләр бөјүк рәғбәтлә гаршыланыр. Мәшәди Чәмил бу-радакы концертләриндә классик Азәрбајчан муғам вә тәснифләрини мәлаһәтли сәслә охујур, тарда исә соло чалырды. Түркләр тары си-нә үстә тутуб чалмағы илк дөфә Мәшәди Чәмилин ифасында көр-мүшләр. О заман Истанбул мәтбуатында Мәшәди Чәмилин түркләри вәләһ едән чалғысы һаггында сәмими рәјләр јазылмышды. Мәшәди Чәмил Истанбулун мусиги ичтиманјјәти гаршысында Гафгаз муси-гиси һаггында дөфәләрлә мәрузә етмишди. Чәмилин Азәрбајчан му-сигиси вә онун мәшһур нүмајәндәләри һаггындакы чыхышы түрк мусигишүнәсларыны һејран гојмушду. Истанбулун ән нүфузлу жур-налларындан бири олан «Шәһбал» сәнәткарын тарла бирликдә шәк-лини вермиш, һаггында бөјүк мәгалә чап етмишди. Мәгаләнин мүәл-лифи Түркијөнин мәшһур мусигишүнәсы Рауф Јекта бәј јазмышды: «Гафгазын ән мәшһур мусиги сәнәткарларындан олан Чәмил бәј нот өјрәнмәк вә османлы мусигисини тәттиг етмәк мәгсәди илә Кәнчә шәһәриндән бизә гонаг кәлмишдир. Биз онун васитәси илә Гафгаз

дијарынын мусигиси һаггында олдуғча гијмәтли мәлуматлар әлдә етдик.»¹

Азәрбајчан мусиги тарихиндә илк дөфә муғамлары нота салан-лардан бири мәһз Мәшәди Чәмил олмушдур. О, һәлә 1912-чи илдә Истанбулда јашадығы вахт «Һејраты» муғамыны нота салыб «Шәһ-бал» журналынын сәһифәләриндә чап етдирмишди. Азәрбајчан му-ғам вә маһныларынын Мәшәди Чәмил тәрәфиндән нота көчүрүл-мәсини гијмәтләндирән Рауф Јекта бәј һәмин мәгаләсиндә дејир: «... Бу сәтирләрин мүәллифи Чәмил бәј Әмировун нота салдығы «Һејраты» муғамыны «Шәһбал»ын бу нөмрәсиндә (59-чу нөмрәсин-дә) чап етдирмишдир. Биз Чәмил бәјдән Гафгаз мусигисинин бир чох нот јазыларыны, һәм дә бу мусигијә аид бәзи этнографик мә-луматлары алмышыг.

Чәмил бәј Истанбулдан вәтәнинә гајыдаркән Гафгазын ән көзәл шәргиләрини нота салыб бизә көндәрәчәјин вәд етмишдир. Биз бунула бизә јабанчы олмајан Гафгаз шәргиләри илә динләјичи-ләримизи щад едәчәјимизә үмид едирик.»²

Мәшәди Чәмил Түркијәдә тәһсил алдығы мүддәтдә Шәргдә мәшһур олан мусиги аләтләриндән уд вә канонда чалмағы да өј-рәнмишди. 1913-чү илдә доғма вәтәнинә гајыдан Мәшәди Чәмил өзү илә бу ики аләти дә кәтирмишди.

Зәнкин сәнәт тәчрүбәси илә вәтәнә гајыдан истедадлы сәнәт-кар Кәнчәнин мусиги һәјатында кениш фәалијјәт көстәрир. О, 1913-чү илин јайында шәһәр мусигичиләринин иштиракы илә бир нечә «Шәрг концерти» тәшкил едир. Онун һәмјерлиләри гаршы-сында өзүнәмәхсус инчә бир мәһарәтлә түрк шәргиләри охумасы, уд вә канонда бир нечә муғамы көзәл чалмасы динләјичиләри вәләһ едир.

Мәшәди Чәмил Азәрбајчан мусигисинин бир чох саһәләриндә һәртәрәfli фәалијјәт көстәрмәклә театр сәнәтимизин инкишафын-да да мүһүм рол ојнамышдыр. О, Шушада вә Кәнчәдә оларкән

1. Рауф Јекта бәј. Гафгазијада мусиги. «Шәһбал» журналы, Истанбул, 1912-чи ил, № 59, сәһ. 210.

Үзејир Һачыбәјовун опера вә оперетталарында Мәчнун, Зејд, Кәрәм, Рза бәј вә башга роллары мұвәффәғијјәтлә ојнамыш, театр оркестрләринә дирижорлуг етмишдир.

Мәшәди Чәмилиң Азәрбајчан мусиги тарихиндә бир бәстәкар кими дә мұәјјән хидмәтләри олмушдур. О, 1915-чи илдә «Сейфәл-Мүлүк» операсыны јазыр вә әсәри тамашаја гојмаг үчүн бир чох ханәндә вә мусигичиләри Кәнчәјә дә'вәт едир.

«Сейфәл-Мүлүк» операсы Кәнчәдә ики дәфә ојнанылдан сонра 1916-чы ил ијун ајынын 3-дә Тифлис шәһәриндә «Казјонны театр»ын бинасында (һазырда З.Палиашвили адына Опера вә Балет Театрында) көстәрилмишди. Мәшәди Чәмил операнын тамашасында дирижорлуг етмишди.

Мәшәди Чәмил јенидән Кәнчәјә гајдыр. Бурда онун рәһбәрлији илә мусигили кечәләр, театр тамашалары вә концертләр вериләрди. Мәшәди Чәмил шәһәрин ханәндә вә чалгычыларыны әтрафына топлајыб, онларла јахындан мәшгул оларды. О өз мәнзилиндә тез-тез муғамат кечәләри, јахшы охујан вә чаланларын мұсабигәләрини елан едиб ән јахшы ифачылары мұкафатландырарды. Лакин бүтүн бу тәдбирләр Мәшәди Чәмили гане етмирдиди. О, Кәнчәдә мусиги мәктәби јаратмаг, кәнч мусиги исте'дадларыны топлајыб онлара елми әсаclar үзәриндә мусиги тә'лими өјрәтмәк арзусунда иди. Мәшәди Чәмил бу мәгсәдә чатмаг — јә'ни Кәнчәдә мусиги мәктәби ачмаг үчүн дәфләрлә Јелизаветпол губернаторуна мұрациәт етмиш, һәтта Гафгаз чанишининин гәбулунда олмушду. Лакин она өз нәчиб арзусуну һәјата кечирмәјә имкан верилмәди. Әлбәттә, бу тәәччүблү һадисә дејилди. Чүнки бүрократ чар мә'мурлары рус олмајан халгларын мәдәни инкишафына мұхтәлиф бәһанәләрлә манечилик тәрәдирдиләр. Буну баша дүшән Мәшәди Чәмил руһдан дүшмәди, өз шәхси мадди имканлары әсасында «Муғамат курсу» ачды. Бураја кәнч исте'дадлары дә'вәт едиб, онларын мусиги тәһсил илә мәшгул олмаға башлады.

Мәшәди Чәмилиң арзусу мусиги мәктәби ачмаг иди. Нәһајәт о, бу арзусуна да чатды... 1923-чү илдә онун тәшәббүсү вә јахындан көмәји илә Кәнчәдә мусиги мәктәби ачылды. Биринчи ил мәктәбә 39 тәләбә гәбул олунмушду. Сон дәрәчә көзәл тәшкилатчылыг га-

билијјәти олан Мәшәди Чәмил һәммин мәктәбин илк директору (1923 — 1928) олмушдур. Бундан әләвә о, мәктәбдә тардан дәрс демиш, һәм дә халг чалгы аләтләриндән ибарәт оркестрә рәһбәрлик етмишдир.¹ Сонралар бу мәктәб бөјүрәк 1928-29-чу тәдрис илләриндә мусиги техникумуна чеврилмишди. Бу мәктәби гуртаран бир сыра тәләбәләр сонралар Азәрбајчанда мусигичи кими мәшһур олмушлар.²

Мәшәди Чәмилиң сәнәткарлыгы сөзүн һәгиги мә'насында милли сәнәт иди. Бу сәнәт, һәр шејдән әввәл, мәнsub олдуғу халгын нәчиб һисс вә дүғуларыны әкс етдирмишдир. Мәһз буна көрә дә онун истәр чалыб-охумағы, истәрсә дә мусигили әсәрләри һәмишә рәғбәтлә гаршыланмышдыр.

Азәрбајчанда милли театрынын профессионал мәдәнијјәт очағы сәвијјәсинә јүксәлмәсиндә дә Мәшәди Чәмилиң мұәјјән хидмәтләри олмушдур. О, артист кими фәалијјәт көстәрмиш, һәм дә илк милли оперетта јазанлардан бири кими танынмышдыр. Онун «Сейфәл-Мүлүк» операсындан чох сонралар јаздығы «Намуслу гыз» (1923) опереттасы да Кәнчәдә мұвәффәғијјәтлә тамашаја гојулмушдур.

Мәшәди Чәмил исте'дадлы ханәндә-тарзән иди. Онун хош, мәлаһәтли сәсиндән савајы, тар чалмаг саһәсиндә орижинал хүсусијјәтләри вар иди. Һәр шејдән әввәл о, Азәрбајчан мусиги мәдәнијјәти тарихиндә көркәмли бир тарзән кими даһа чох мәшһур олмушдур. Мәшәди Чәмил узун ишләр Гаракөз Зүлфүгар, Сейид Шушински, Бүлбүл, Муса Шушински, Малыбәјли Һәмид вә Әскәр, Әли Чавад оғлу кими мәшһур мұғәнниләри тарда мұшајиәт етмиш, һәм дә бир тарзән-солист кими мұсасирләри арасында фәхри јер тутмушду.

Мәшәди Чәмил бүтүн варлыгы илә халг мусигисинә бағлы олмушдур. О, сәнәт јолларында фәдакарлыг көстәрмиш, халгын мәһәббәтинә һәссас үрәклә јанашмышдыр. Онун мусиги јарадычылыгы халг мусигисинин зәнкин ән'әнәләри үзәриндә гурулмушдур.

1. К. Сафаралиева. Музыкальное образование в Азербайджане. Азербайджанская музыка (Сборник статей), Москва, 1961, стр. 293.

2. Мәшәди Чәмилиң оғлу Фикрәт Әмиров, еләчә дә Гәнбәр Һусејли, Телман һачыјев, Зәриф Гајыбов бу мәктәбин јетиширмәләридир — *Муәллиф*.

Мәшәди Чәмил Әмиров XX әср Азәрбајчан мусиги мәдәнијјәтинин көркәмли хадимләри ичәрисиндә маһир бир бәстәкар, гајгыкеш мүәллим, исте'дашлы мүғәнни вә көркәмли тарзән кими шәрәфли јер тутур. О, мә'налы өмрүнүн 40 илини милли инчәсәнәтимизин тәрәггисинә һәср етмишдир. Онун кечдији јол көркин, ағыр мүбаризә, арасыкәсилмәз ахтарышларла долу олмушдур. Бу јол һәм дә охумаг, өјрәнмәк, классик Шәрг мусигисинин ән'әнәләрини мәнимсәмәк, јүксәлмәк јолу иди. Мүасир Азәрбајчан ифачылары вә бәстәкарлар бу јола нәзәр салсалар, шүбһәсиз ки, чох шеј өјрәнә биләрләр.

Исте'дашлы сәнәткар Мәшәди Чәмил Әмиров 1928-чи илдә Кәнчә шәһәриндә вәфат етмишдир. Онун зәнкин ирси бу күн дә Азәрбајчан милли мәдәнијјәтинин јүксәлмәсинә көмәк едир. Мәшәди Чәмилдин ады вә әмәлләри бу күн јүз минләрлә мусиги севән азәрбајчанлылар тәрәфиндән һөрмәтлә јад едилер.

Азәрбајчан мусигичиләри арасында ады һөрмәтлә јад едилән мәшһур гармончалан Кәрбәләји Ләтиф әлли ил Азәрбајчан милли мәдәнијјәтинин инкишафына хидмәт етмишдир.

Ләтиф Һүсејн оғлу 1876-чы илдә Шуша шәһәриндә анадан олмушдур. Онун атасы Һүсејн киши чәкмәчиликлә мәшғул иди. Лакин һәвәскар мусигичи кими танынмышды. Һүсејн кишинин ики оғлу варды. Мәһәммәд вә Ләтиф. Онлар аталары Һүсејн кишинин чәкмәчилик сәнәтини өјрәнмәклә бәрәбәр мусигијә хүсуси һәвәс көстәрдиляр.

Ләтиф атасындан гармон чалмаг өјрәндикдән сонра көзәл сәси олан бөјүк гардашы Мәһәммәдлә бирликдә мәһәллә шәнликләриндә вә ајры-ајры аилә мәчлисләриндә чыхыш етмәјә башлајыр. Аз кечмир ки, бөјүк гардаш Чәкмәчи Мәһәммәд ады илә Гарабағын мәшһур ханәндәләриндән бири олур. О, узун илләр Мәшәди Зејнал вә башга виртуоз тарзәнләрлә Гарабаг, Кәнчә вә Тифлис мәчлисләриндә исте'дашлы бир ханәндә кими чалыб-чагырыр. Шүбһәсиз ки, Ләтифин мусиги сәнәтинә дәриндән јијәләнмәсиндә бөјүк гардашы Мәһәммәдин дә чидди тә'сири олмушдур.

Кәрбәләји Ләтиф узун илләр Гарабаг мәчлисләриндә гардашы Мәһәммәди, Малыбәјли Чүмшүдү, Кечәчи оғлуну, Пәсхан Чәлили

вә Гәссаб Абышы гармону илә мүшајиәт етмиш, халг арасында «Ширин бармаглар» ады илә шәһрәт газанмышды.

1914-чү илдә бүтүн Гафгаз өлкәсиндә уста гармончалан кими мәшһур олан Кәрбәләји Ләтиф «Екстрафон» акционер чәмијјәти тәрәфиндән Кијев шәһәринә дә'вәт едилмишдир. О, бурада «Шур», «Орта Маһур», «Раст», «Баяты-Гачар», «Чобан-баятысы», «Секаһ» вә с. муғамлары, «Гызылкүл», «Турачы», «Вағзалы» кими бир чох ојун һавасыны гармонда ифа едиб вала јаздырмышдыр.

Гармончу Ләтиф 1922-чи илдә Иран, Ираг вә Әрәбистан өлкәләринә сәјаһәтә чыхыр. О, классик Шәрг мусигиси илә јахындан таныш олмаг имканы әлдә едир. О, харичи сәфәрдән өз доғма вәтәнинә гајыдандан сонра өз билик вә тәчрүбәсини халгын хидмәтинә вермишдир.

Кәрбәләји Ләтиф Азәрбајчанда, һәтта Загафгазијанын бир чох шәһәр вә кәндләриндә классик муғамлары мүвәффәгијјәтлә ифа едәрәк динләјичиләрин дәрин рәғбәтини газанмышды.

Кәрбәләји Ләтиф исте'дашлы бир мусигичи кими Шуша, Агдам, Бәрдә драм театрларында узун илләр фәалијјәт көстәрмиш, республика олимпиадаларында дәфәләрлә мұкафата лајиг көрүлмүшдүр. О, 1935-чи илин декабр ајында Бақыда, Азәрбајчан Шура Чүмһуријјәтинин XV илији мұнасибәти илә кечирилән 1-чи бәди и өзфәалијјәт олимпиадасында ики гармонда «Баяты-Гачар» вә «Секаһ» муғамларыны мәһарәтлә чалараг биринчи јери тутмушду. «Коммунист» гәзети бу мұнасибәтлә Ләтиф Әлијевин шәклини вермиш, онун һаггында сәмими сөзләр јазмышды.¹

1. Бах: «Коммунист» гәзети, 29 декабр 1935-чи ил, № 293.

Гармончу Кәрбәләји Ләтиф.

1939-чу илин октябр ајында ССРИ Халг Комиссарлары Совети нэздиндэ олай Инчэсэнэт Ишлэри Идарэсинин гэрарына көрө Москвада халг мусиги алэтлэриндэ чаланларын үмумиттифаг бахышы кечирилди. Бу бахышда һәм профессионал, һәм дә һэвэскар мусигичилэр иштирак едирдилэр. Кәрбэлајы Ләтиф Үмумиттифаг бахышында милли мусиги һаваларыны бөјүк усталыгла ифа едиб тәрифнамәжә лајиг көрүлмүшдү. О, сајсыз-һесабысыз ел нәғмэлэринин маһир биличилэриндән бири иди. Ләтиф истәр милли ојун һаваларыны, истәрсә дә маһнылары эзбәрдән билир, бунларын һәр бирини ајры-ајрылыгыда маһарәтлә чалырды. Тәсадүфи дејилдир ки, мәшһур бәстәкар Р. Глиер «Шаһсэнәм» операсы үзәриндә ишләркән Гарабага кетмиш вә орада Кәрбэлајы Ләтифин ифасында отуза јахын ел маһнысы нүмүнәсини өјрәнмиш вә јазыб көтүрмүшдүр. Көркәмли бәстәкар Әфрасијаб Бәдәлбәјли исә 1936-чы илдә «Гыз галасы» балетини јазаркән, мәшһур рәгтасә Гәмәр Алмасзадә илә бирликдә Шуша шәһәринә - Кәрбэлајы Ләтифин јанына кедир. Кәрбэлајы Ләтиф онлара Шушанын мәшһур рәгтасәлэринин ојун техникасы, милли ојун һавалары һагында әтрафлы мәлумат верир.

Кәрбэлајы Ләтиф өз сәнәтинин вурғуну иди. Мәһз она көрә дә өз билик вә тәчрүбәсини һеч кәсдән әсиркәмәзди. Бу садә, хејрхах вә нәчиб инсан кимдә мусигијә һэвәс, мејл көрүрдүсә, она гајғыкеш бир мүәллим кими көмәк едәр, өз сәнәтинин сиррини ондан әсиркәмәзди.

Устад гармончу Кәрбэлајы Ләтиф 1944-чү илин декабр ајынын 6-да Бәрдә шәһәриндә вәфат етмишдир.

Абуталыб Кәрбэлајы Мухтар оғлу Јусифов 1884-чү илдә Шуша шәһәриндә анадан олмушдур. Абуталыб халг мусигисинә һәлә кичик јашларындан һэвәс көстәрмишдир. Бу исә тәсадүфи дејилди. Абуталыбын атасы Кәрбэлајы Мухтар узун илләр мәшһур мәрсијәхан вә ханәндә олмуш, тарзән Әли Әскәр илә бирликдә Гарабаг-Иран мәчлислэриндә чыхыш етмишдир.

Артыг Абуталыб ијирми јашында камил бир гармончу кими халг шәнликлэриндә шөһрәт газаныр. Ејни заманда о, тар чалмағы да өјрәнир. Беләликлә, истәдәдлы чалғычы тојларда гармонда ојун һаваларыны чалмагла, ханәндәни дә сәдәфли тарында мүшајиәт едәрди. Буну көрән о дөврүн кәнч мүғәнниләри мәһз Абуталыб илә мәчлис-

ләрдә чыхыш етмәји өзләри үчүн шәрәф биләрди. Абуталыб көзәл тар чалмағы бачарса да халг арасында әвәзсиз виртуоз гармончу кими даһа мәшһур иди.

Атасы вәфат етдикдән сонра Абуталыб мәшһур ханәндә Мәшәди Мәммәд Фәрзәлијевлә бирликдә Кәнчәјә, орадан Тифлис шәһәринә кедир. Орада мусигичиләрлә достлашыр, бир гәдәр сонра Тифлиسدә јашајыб јарадан бир чоҳ азәрбајчанлы зијальлары илә, о чүмләдән Ејнәли Султанов, Чәлил Мәммәдгулузадә, һәмидә ханым Чаваншир, Зүлфүгар һачыбәјов, һүсејн Чавид, Ибраһим Исфәһанлы, Мустафа Мәрданов, Мирзага Әлијев, Сејид Шушински, Мәшәди Зейнал, Мәчид Бейбутов вә башгалары илә јахындан таныш олур. Абуталыб онларла әмәкдашылыг шәраитиндә Азәрбајчан милли мәдәнијјәтинин тәрәгтисинә чалышыр, бу јолла әлиндән кәләни әсиркәмир. О, Тифлиسدә верилән театр тамашаларында, «Шәрг концертләри»ндә, әдәби кечәләрдә јахындан иштирак едир, чоҳмилләтли Тифлис тамашачыларынын һәдсиз һөрмәт вә рәғбәтини газаныр. Һеч тәсадүфи дејил ки, театр афиша вә програмларында Абуталыбын адына тез-тез тәсадүф едилрди. «Кафказ» гәзети 1911-чи ил 2 август тарихли нөмрәсиндә театр еланларынын бириндә јазырды: «3 март 1911-чи илдә «Күрчү дворјан театрынын» бинасында Зүлфүгар бәј һачыбәјовун «Әлли јашында чаван» опереттасы тамашаја гојулачагдыр. Тамашада илк дөфә олараг Мүнәввәр ханым Мәммәдгулузадә¹ вә опера артисти Мирзага Әлијев иштирак едәчәкләр. Тамашанын мусигисини гармончу Абуталыбын иштиракы илә Шәрг чалғы аләтләри оркестри ифа едәчәкдир».

Сон әллим илдә гармон азәрбајчанда кениш интишар тапмышдыр. Јахшы јадымдадыр, 30-чү илләрдән бәри Азәрбајчан тојларында күндүзләр гадын мәчлислэринә гармончалан, ахшамлар киши мәчлислэринә исә үчлүк (тар, каман, гавал) дәвәт едәрдиләр. Бәзән тар вә каманчанын јанында гармончуја да јер верәрдиләр. Гармонда чалынан «Мирзәји», «Тәрәкәмә», «Азәрбајчан», «14 нөмрә», «Иннабы», «Гәшәнки», «Әнзәли», «Диличан», «Бешачылан», «Сүрүшдүм, дүшдүм» вә башга һавалар даһа ојнаг, даһа ширин сәслә-

1. Мүнәввәр Мәммәдгулузадә көркәмли әдиб Мирзә Чәлил Мәммәдгулузадәнин гыздыр (1897-1966) - Мүәллиф.

Гармончу Абуталыб.

нирди. Тәсадуфи дежилдир ки, гызлар вә кәлинләр тоја дә'вәт олунанда гармончаланын ким олачагы илә ма-рагланардылар. Гармончу Абуталыб тоја дә'вәт олунмасы гыз вә кәлин-ләри хусусилә марагландырарды. Нә-дәнсә онун чалгысы рәгтасәләрин сү-мүүнә даһа чох дүшүрдү. Бу исә тә-садүфи дежилди. Онун «Тәрәкә-мә»синә вә јахуд «Секаһ»ына гулаг асан һәр кәс јериндә раһат дура бил-мәзди.

Дәрин лиризм, зәриф дүјгү, инчә зөвг, зәнкин халлар, ширин бармаг-лар Абуталыбын чалгысы үчүн ән сәчијјәви чәһәтләр иди. Абуталыбы һәмкарларындан ајыран чәһәтләрдән бири дә онун халг мусигисинин ән

инчә нөгтәләрини дәрк етмәси, ширин вә дузлу чалгысы илә динләјичини мәсти-хумар етмәси, сәһнә мөдәнијјәти иди.

Абуталыб һәм дә милли муғам ифачылыгы үсулуна мөһкәм јијәләнмиш сәнәткар иди. Өзүнәмәхсус фәрди јолу, әдасы, вәрдиши олан виртуоз чалгычы иди. Абуталыб «Секаһ», «Баяты-Гачар», «Шикәстеји-фарс» муғамларыны, бүтүн ојун һаваларыны, хусусилә «Тәрәкәмә»ни чаланда елә кәзишмәләр, инчә хырдалыглар, елә ширин бармаглар ишләдәрди ки, адамлар ону динләмәкдән дојмаз-дылар. Чәсарәтлә демәк олар ки, чалгы мусигимизин тарихиндә Абуталыб кими «Тәрәкәмә» чалан икинчи бир гармончу олмамыш-дыр. Тәәссүфлә демәк олар ки, бә'зи мүасир гармончулар бөјүк сәнәткарын ән'әнәсини давам етдирмирләр, она көрә дә «Тә-рәкәмә» кими гәдим ел һавасыны дүзкүн чала билмәјиб башына мин бир ојун ачырлар.

Кәрбәләјы Мухтар оғлу милли чалгы ифачылыгы үсулуна мөһкәм јијәләнмиш сәнәткар олмагла классик ирсә дә һөрмәт вә еһтирамла јанашан гармончу иди. О, муғам чаларкән үрәкләри охшамаға ча-

лышар, бә'зән дә шән чалгысы илә динләјичини һәм кәдәрләндирәр, һәм дә севиндирәрди. Бир сөзлә, динләјичини әлә алыб она һәр шеји унутурмағы бачарырды. Лакин Абуталыб һеч бир вахт чалдыгы мусигини артырыб-әскилтмәз, ејни пәрдәни, ејни кушәни бир нечә дәфә тәкрат етмәзди. Мусигинин тәрәвәтини позан јерсиз титрәјишләрә јол вермәзди. Әксинә, чалдыгы һаванын биткинлијә вә јеткинлијинә фикир вермәклә, онун тә'сир күчүнү, емосионал-лығыны даһа да артырарды. Абуталыбын маһир чалгысы гочаман мүгәнни Хан Шушинскинин дә дигтәт мәркәзиндә олмушдур. Абуталыбы һәмишә һөрмәт вә еһтирамла јад едән ханәндә дејәрди:

— Мән әлли ил мусиги мәчлисләриндә чалыб-чағырмышам. Бу мүддәт әрзиндә таныдығым ән истә дадлы вә камил мусигичиләрдән бири дә Абуталыб иди. Бу адамын хәмири мусиги илә јоғрулмушду. Мән онун чалгысындан дојмаздым. Абуталыб бир һаваны јүз дәфә чалса белә адама хош кәләрдди. Чүнки, о һәр чалгысында динләји-чијә јени һисс ашылајарды. Онун «Секаһ»да вурдугу бармаглар јады-ма дүшәндә үрәјим титрәјир.¹

Абуталыб мусиги тарихимиздә маһир тарчалан кими дә мәшһур-дур. О, өмрүнүн сон он илини әсасән тар чалмаға һәср етмишдир. Абуталыбын кичик гардашы Јусиф (1907) дә гардашынын јолу илә кедәрәк гармон чалмаг сәнәтини өјрәнирди. Јусифин кәләчәкдә ма-һир гармон устасы олачагына шүбһә етмәјән Абуталыб өз гармонуну гардашына вериб, өзү тар чалмагла мәшгул олмушдур. Ону да дејим ки, Абуталыб һеч дә сәһв етмәмишди. Һәрчәнди о дөврәдә Абуталы-бын пәрәстишкарлары онун бу ишиндән мүтәәссир олдуларса да, лакин һәјат Абуталыбын узагкөрәнлијини сүбүт етди. Өз гардашы-нын сәнәт мәктәбини давам етдирән Јусиф сонралар Загафгазијада танынмыш устад гармончу кими шөһрәт газанды...

Абуталыб бир тарзән кими узун илләр өз сәдәфли тарында Се-каһ Ислам, Сејид Шушински, Мәһралы оғлу Баһадыр вә Хан Шу-шински кими мәшһур ханәндәләри мүшајиәт етмишдир. О дәфәләр-лә мусиги мүсабигәләриндә иштирак етмиш, һәмишә фәхри јерләрә лајиг көрүлмүшдүр. Онун бөјүк мүвәфғәгиләтләр вердији концертләр һәлә дә јашлы динләјичиләрин јадындан чыхмамышдыр.

1. Бах: «Бақы» гәзети, 6 септјабр 1969-чу ил.

Абуталыб отуз ил өз көзөл чалгысы илэ Азербайжан мәдәнијјәтинә хидмәт етмишдир. Оун халг арасында бир чох исте`дадлы шакирдләри олмушдур. Азербайжан чалгы мусигиси тарихиндә Абуталыб гәдәр халг мусигисини дәриндән билән, ону сон дәрәчә көзәл, ширин вә әзәмәтлә ифа едән икинчи бир гармончу олмамышдыр. Кор Әһәд, Кәрбәләјы Ләтиф, Камрабәјим, Мәшәди Әли вә Тејјуб Дәмиров кими көркәмли гармончулар Абуталыб сәнәтиндән чох шеј өјрәнмишләр.

Исте`дадлы сәнәткар Абуталыб Кәрбәләјы Мухтар оғлу 1937-чи илдә Ағдамда вәфат етмишдир.

Һәјатда ән бөјүк сәрвәт, ағыл күчү олдуғу кими ән көзәл тәсәлли дә јахшы достдур. Јахшы достун гәдрини билмәк лазымдыр. Мәним мұлаһизәмә көрә инсан јахшы күнләрини дә, пис күнләрини дә унутмамалыдыр. Бә`зән адам јалғыз оларкән кечмиш хош күнләри, хүсусилә јахшы дост илә кечирдији унутулмаз дәгигәләри јада салыб тәсәлли тапыр. Бунунла белә һәрдәнбир пис күнләри дә јада салмалысан. Она көрә ки, бәхтин кәтириб күнүн јахшы кечәркән, көрәк гәфләт јухусуна кетмәјәсән, јаман күнләри унутмајасан.

Јахшы дост дејиб дүшүнәндә һеч вахт утуда билмәдијим вә јаддан чыхармадығым бөјүк сәнәткар, нәчиб инсан Гурбан Пиримов јада дүшүр. Бу көркәмли тарзән өзүнүн тәкраролунмаз сәнәти илә бүтүн Јахын вә Орта Шәргдә мәшһур олдуғу кими, надир шәхсијјәт кими дә ад-сан чыхармышды. Сәнәт вә шәхсијјәт һәјатда әкизирләр. Әкәр сәнәтин архасында шәхсијјәт дајанмырса о сәнәт сахтадыр вә белә бир сәнәт һеч кәсә лазым дејил. Әксинә, әкәр сәнәтин архасында шәхсијјәт дајанырса о сәнәт әзәмәтли, һәм дә өлмәзди! Мәһз буна көрә һәгиги сәнәтин архасында инсан ирадә вә чәсарәти дајанмалыдыр. Мәһз Гурбан Пиримов да белә сәнәткарлардан иди.

Охучулара јахшы мә`лумдур ки, мәним әдәби јарадычылығымын сон 35 или мусиги тарихимизин тәдгигатына һәср едилмишдир. Вә бу сон отуз беш илдә истәр-истәмәз бир чох мәшһур сәнәткарларла достлуг етмишәм. Лакин таныдығым унутулмаз сәнәткарлар арасында ән чох дуруб-отурдуғум вә ән јахын үнсијјәтдә олдуғум тарзән Гурбан Пиримов иди. Охучу һеч дә зәнн етмәсин ки, мән бу кичик јазымда Гурбан Пиримов һаггында хатирә сөјләмәк фикриндәјәм,

Һеч дә јох! Һәрчәнд бә`зән достлар мәнә тә`кидлә дејирләр ки, нә гәдәр кеч дејил хатирәләр јазмаг лазымдыр. Лакин мәним һәләлик хатирә јазмағма чох вар. Ән әввәл әсәр јазмаг лазымдыр.

Мусиги мәчлисләриндә Сејид Шушински, Бүлбүл, Зүлфү Адыкәзәлов, Мүтәллим Мүтәллимов, Хан Шушински, Шөвкәт Әләкбәрова вә Әбүлфәт Әлијев кими маһир ханәндәләри өз сәдәфли тарында мұшәјәт едән Гурбан Пиримовун чалгысына чох гулаг асмышам. Оун ханәндәнин јанында отурушу, биләкләрини чырмаламасы, тары вугарла тутмасы ашамы һејран едәрди. Өзү дә сон дәрәчә тәмиз вә сәлигә илә кејинәрди. Тарына хүсуси олараг гуллуғ едәрди. Чалмагдан габаг әлләрини мүтлөг сабунла јујарды. Һәтта узаг јол кедәндә белә тары һеч кәсә вермәзди.

Гурбан Пиримов бу сәтирләрин мүәллифинә кечмиш Азербайжан мусигиси һаггында гижмәтли материаллар вермиш, классик ханәндәләр һаггында сон дәрәчә марағлы хатирәләр сөјләмишдир.

Бөјүк тарзәнин сәһрли тарында јетмиш ил Гарабағ бүлбүлләринин сәси әкс-сәда вермишдир. Оун өзү кими гоча тары да ејни ешг, ејни һәвәслә сәсләнмиш 70 ил мәчлисләримизи бәзәјәрәк бизә Шәрг мусигисиндән гәрибә һекајәтләр сөјләмишдир.

Гурбан Пиримов (1880 — 1965) мүәллими — Азербайжан тарынын атасы Садыгчанын мәктәбини инкишаф етдирәрәк бир чох исте`дадлы шакирдләр јетишдирмишдир.

Гурбан Пиримов сон дәрәчә зәһмәтсәвән, сәнәтә чидди јанашан бир устад иди. О, һәмишә кәнч мусигичиләрә дејәрди: «Сәнәткар олмаг истәјән һәр шејдән әввәл халга намусла хидмәт етмәк үчүн өз сәнәтинин бүтүн «сирләрини» өјрәнмәлидир. Бир дә көрәк өз бар-

Гурбан Пиримов.

магын олсун, кәрәк өзкәләри јамсыламајасан. Тарзәнлик дә шаирлик кими бир шејдир. Кәрәк үрәкдән кәлсин, јохса һеч нә чыхмаз».

Азәрбајчан мусиги тарихиндә танынан мусиги үчлүкләринин демәк олар ки, һамысы јахын вә Орта Шәргдә мәшһур идиләр. Онларын һәр биринин өз үслубу, көзәллији, мәзижјәти варды. Лакин е'тираф етмәк олар ки, ханәндә Чаббар Гарјағды оғлу, тарзән Гурбан Пиримов вә каманчачы Саша Оганезашвилидән ибарәт олан ифачылыг ансамблы даһа мүтәшәккил, гүдрәтлә чалыб-охудуглары муғам вә ел һавалары исә даһа сәлис вә тә'сирли иди. Чаббар Гарјағды оғлунун инсаны вәчдә кәтирән сәси, техники усталыгда сәсә динамик бојалар вермәси, бир нечә форма вә мәртәбәдә сүр'әкли вә шаграг зәнкуләләр вурмасы, уstad тарзәннин узун вә күчлү бармаглары, исте'дадлы каманчачынын өзүнәмәхсус орижинал бир үслубдә көзәл чалғысы бөјүк бир јарадычылыг вәһдәти тәшкил едирди.

Гурбан Пиримов өз сәһбәтләриндә һәмишә Чаббар вә Сашанын адыны бөјүк һөрмәт вә ифтихар һисси илә чәкәр, өзүнү онларын тәләбәси асландырарды. Бир дәфә бу сәтирләрин мүәллифи ондан

Гурбан Пиримов Ф. Шушинскијә хатирә сөйләјөркән.

Чаббар вә Сашанын сәнәткарлығы һагтында сорушдугда о, дәриндән көксүнү өтүрүб деди: «Чаббар илә Сашаны аналар доғмајыб, мән бу 70 илдә бир чох мәшһур ханәндә вә каманчачыларын охумаг вә чалғысыны чох көрүб ешитмишәм. Амма Чаббар илә Сашадан олмазды. Бунлар кими сәнәти севән, өјрәнән вә чалышан сәнәткар көрмәмишәм. Мәним камил бир тарзән олмағымда онларын әмәји чохдур. Мән хошбәхт сәнәткарам. Она көрә ки, ијирми ил Чаббарын солунда, Сашанын исә сағында отуруб чалмышам. Онлар һәм гајгыкеш мүәллим, һәм дә көзәл инсанларды».

Гурбан Пиримов Азәрбајчан опера сәнәтинин баниси Үзејир бәј һачыбәјовун ән јахын достларындан бири кими опера сәнәтинин мејдана кәлмәсиндә вә инкишафында көркәмли рол ојнамышдыр. О, Азәрбајчан операсынын јарандығы илк күндән театрын солисти олмуш, там гырх ил јорулмадан чалышмышдыр.

О, тәкчә оркестрдә солист олмамышдыр. Гурбан Пиримов опера әсәрләринин даһа да тәкмилләшмәсиндә бәстәкарлара вә дирижорларара фајдалы мәсләһәтләр верир, онлара јени опера әсәрләринин јаранмасында јахындан көмәк едирди.

Гурбан Пиримов мәшһур Азәрбајчан бәстәкары Мүслүм Магомајев вә көркәмли совет бәстәкары Р. Глијерин ән јахын досту иди. М. Магомајевин «Шаһ Исмајыл» вә Р. Глијерин «Шаһсәнәм» операсынын мејдана чыхмасында Гурбан Пиримовун бөјүк јардымы вә көмәји олмушдур. Бәстәкарлар мәтбуат сәһифәләриндә Гурбан Пиримова өз миннәтдарлыгларыны дәфәләрлә билдирмишләр. Азәрбајчанын көркәмли бәстәкарлары Фикрәт Әмиров вә Гара Гарајев дә бөјүк тарзәннин јарадычылыгындан истифадә етмишләр. Фикрәт Әмиров «Шур» вә «Күрд-Овшары» симфоник муғамларыны бәстәләјөркән бә'зи мусиги материалларыны Гурбан Пиримовун чалғысындан јазмышдыр. Гара Гарајев исә «Једди көзәл» балетиндә валс мөвзусуну онун «Чаһаркаһ»ындан алмышдыр.

Гурбан Пиримов тәкчә Азәрбајчан дејил, бүтүн Гафғазда, Орта вә Јахын Шәргдә бөјүк тарзән кими мәшһур олмушдур. Онун сәдәфли тарынын сәһри сәси динләјичинин гәлбини фәтһ едирди. Көркәмли јазычы вә драматург Илјас Әфәндијев «Тарзән» ашлы мәгаләсиндә јазмышдыр: «Мән Гурбаны биринчи дәфә Бақы филармонијасынын јәј бинасында көрмүшәм. Улдузлу бир кечә иди. Биз

сүкүт ичиндә отуруб сәһнәдә «Чаһаркаһ» чалан Гурбаны динләјир-дик. Мәнә елә кәлирди ки, бу сәсләр тардан дејил, тарзәнин гәлбинин дәринликләриндән гопуб кәлир.

Гурбан дәрин вә һәссас гәлбә малик орижинал бир сәнәткардыр. Мусигидән аз-чох башы чыхан адам радиода адыны ешитмәсә белә, чаланын Гурбан олдуғуну дәрһал тә’јин едир. Онун өзүнәмәхсус үслугу вардыр. Онун вурдуғу рәнкләр, халлар, нида вә интонасијалар зәнкин, инчә вә орижиналдыр.

Бүтүн һәгиги сәнәткарлар кими о да мөрд вә ләјагәтли инсан дујғуларыны тәрәннүм едир».¹

Гурбан Пиримов зәриф дујғулар, никбин идејалар тәрәннүмчүсү, шаир гәлбли тарзән иди. О, олдуғча тәвазәкар, мөһрибан, гајғыкеш бир инсан кими һамынын һөрмәтини газанмышды. Гурбан Пиримов кәнч сәнәткарлара һәссаслыгла јанашан, онларын кәләчәји илә марагланан көзәл мүәллим иди.

Гурбаны мусигимизин чәнқавәри адландырсаг һеч дә сәһв етмәрик. Чүнки о өмрүнүн сон күнүнәдәк өз сәдәфли тарындан ајрылмамышды. О, 85 јашында сәһнәјә чыханда динләјичини јени-јени кушәләр, халлар, рәнкләрлә гидаландырырды. Бу јашда тар чалмаг, ити бармаглар ишләтмәк, самбаллы алт-үст мизраблар вурмаг мусиги тарихимиздә ән бөјүк чәсарәт вә һүнәр иди. Исте’дадлы шаир Ислам Сәфәрли «Јетмиш ил бир синәдә» адлы ше’риндә гочаман тарзәнин сәдәфли тарына белә мүрачиәт едир:

*Јетмиш ил бир синәдә,
Јурдумуза чар олдун.
Сәдәф тарлар ичиндә
Сән Гурбана јар олдун.
Сорушур ел-елатын
— Һаны «Чобан бајат»ын?*

*Гоча тарзән сусанда,
Симин симинә дәјди.
Һарај салды Гарабаг,
Кәпәз башыны әјди.*

*Сары симин һәзинди,
Саһибини кәз инди...*

1. И. Әфәндијев, «Тарзән». «Әдәбијат вә Инчәсәнәт» гәзети, 30 октјабр 1965-чи ил.

*Бармагынын истиси,
Пәрдәләрдә галыбдыр.
Корән сон дәфә сәндә,
Һансы мугам чалыбды?*

*Каш тозуну силәјдим,
Ону бирчә биләјдим.*

*Инчә пәрдә, зәриф хал,
Һәзин мизраб һардады?
Гарјагдынын. Бүлбүлүн
Хош сәси бу тардады.*

*Сусма, даныш бары сән,
Азәрбајчан тары сән.*

*Гәм еләмә гоча тар,
Бәмин-зилин чаванды.
Һансы тар шура кәлсә,
Бил ки, сәнин һаванды.*

*Еј фикрә далан тарым
Гурбансыз галан тарым.*

Көзәл мусиги әләтимиз олан тары јад тә’сирләрдән мүдафиә едилмәсиндә Гурбанын хидмәтләри унутулмаздыр. О, надир исте’дад саһибии олмагла бәрабәр, һәм дә јүксәк мә’нәвијатлы, нәчиб, хош хасијјәт вә бамәзә бир инсан иди. Ити јаддашы вә дәрин һафизәси вар иди. Чох данышмағы севмәзди. Бүтүн сәнәт гәләбәләрини Гарјагды оғлунун ады илә бағлајырды. Чаббары һәм мүәллим, һәм дә гајғыкеш ата кими миннәтдарлыгла јад едәрди. Бөјүк сәнәткар өмрүнүн сон күнләринә гәдәр өз севимли тарындан ајрылмамышды...

Мән Гурбан Пиримову сон дәфә 1965-чи илин август ајынын 10-да филармонијада чыхыш едәркән көрмүшәм. Концертдә кәнч чалгычылар илә 85 јашлы Гурбан Пиримов да иштирак едирди. О, «Раһаб» чалырды. Бу јашда түкәнмәз кәнчлик еһтирасы илә тар чалмаг мусиги тарихиндә һәр тарзәнә нәсиб олмамашдыр. Бу Азәрбајчан ифачылыг сәнәти тарихиндә бөјүк усталыг вә мөһарәт иди.

Адам ону бир күн көрмәјәндә дарыхарды. Ону көрәндә әсәбләр сакиләшәр, көзләр динчәләр, үрәк исә риггәтә кәләрди. Бир сөзлә, Гурбан әмидән дојмаг олмурду... Инди бә’зән евдә јалныз отуруб онунла кечирдијим күнләри, о унутулмаз дәгигәләри јадә саларкән бу ел сөзләри јадә дүшүр:

*Ахшам олду, шамлар јанды,
Кечән кечди, олан олду,
Бу күн бурда галмаг олмаз,
Јахшы достдан дојмаг олмаз.*

Бөјүк сәнәткар 1965-чи ил август ајынын 29-да 85 јашында Бақыда вәфат етмишдир.

Шуша онун гојнунда бөјүјүб, бој атмыш, сонралар шөһрәтләри чох узуглара јайылмыш бәстәкарларын вәтәни кими дә мәшһурдур. Азәрбајчан опера мусигисинин баниси Үзејир бәј һачыбәјов, Фикрәт Әмиров, Зүлфүгар бәј һачыбәјов, Нијази, Әфрасијаб Бәдәлбәјли, Солтан һачыбәјов, Әшрәф Аббасов, Закир Бағыров, Сүлејман Әләскәров вә бир чох башгалары өз кәнчлик илләрини «Гыз гајасы»нда, «Үч мых»да, «Чыдыр дүзү»ндә, «Чанахгала»да кечирмиш, доғма вәтәнин тәбии көзәликләриндән илһам алараг инчәсәнәтмизин инкишафында көркәмли рол ојнамышлар.

Азәрбајчан мусиги мәдәнијјәти тарихиндә јени бир мәрһәләнин јаранмасы Шәрг мусигисинин күнәши Үзејир бәј һачыбәјовун ады илә бағлыдыр. Биз Үзејир бәји даһи бәстәкар, Азәрбајчан опера мусигисинин баниси кими танымагла ону бир даһа тарихдә исте'дадлы журналист, көркәмли драматург вә маһир бир мусигишүнас кими дә таныјырыг. Үзејир бәј мә'налы өмрүнүн 40 илини милли мусигимизин инкишафына һәср етмиш, Шәргдә илк бәстәкарлыг мәктәбинин баниси кими шөһрәт тапмышдыр.

Үзејир бәј Әбдүлһүсејн оғлу һачыбәјов 1885-чи ил сентјабрын 18-дә Шуша шәһәриндә* анадан олмушдур.

Үзејир бәјин ушаглыг илләри доғма вәтәниндә кечмишдир. Башга исте'дадлар кими Үзејирин дә инкишафында Шушанын мусиги мүнити әсас рол ојнамышдыр.

Балача Үзејир дә шөһәр рус-татар мәктәбиндә охујаркән, мусиги мәчлисләриндә, театр тамашаларына бөјүк һәвәс көстәрәди.

Үзејир һәлә кәнч јашларындан әдәбијјата, мусигијә бөјүк мараг көстәрәр, бир чох ел маһныларыны көзәл сәслә охујар, көстәрилән мусигили сәһнәчикләрдә иштирак едәди.

* Шушалы Әбдүлһүсејн арвады Ширинбәјим ханымла Агчабәдидә гонаг оларкән Үзејир бәј орада анадан олмушдур. Онун ушаглыг илләри доғма вәтәни Шушада кечмишдир. — Ред

Үзејир 12-13 јашларында оларкән Шушада Хандәмировун театрында тез-тез театр тамашалары көстәриләди. Бу тамашалара шөһәр әһли бөјүк марагла тамаша едәди.

1897-чи илдә көркәмли әдиб Әбдүррәһим бәј һагвердијевин рәһбәрлији алтында јерли һәвәскарлар бөјүк шаирнимиз Фүулинин «Лејли вә Мәчнун» поемасындан «Мәчнун Лејлин гәбри үстүндә» мусиги сәһнәчији ифа олунмушдур. Мәчнун ролуну ојнајан бөјүк мүгәннимиз Чаббар Гарјагды оғлу башына гуш јувасы гојуб сәһнәјә чыхмышды. Бу илк тамаша чох бәсит олдуғуна бахмајараг, динләјичиләрә дәрин тә'сир бағышламышдыр. О заман 13 јашлы Үзејир дә Чаббарын Мәчнун ролунда ојнамасына бөјүк һәјәчанла тамаша етмишдир. Үзејирин чох да зил олмајан, лакин мөләһәтли сәсини нәзәрә алан Әбдүррәһим бәј ону һәмин тамашада «Шәбуһичран» маһнысыны хорла охумаға дә'вәт етмишди. Шүбһәсиз о, вахт һеч кәсин ағлына кәлмәзди ки, 13 јашлы Үзејир кәләчәкдә бөјүк бәстәкар олачаг, Азәрбајчан опера мусигисинин әсасыны гојачагдыр.

Бу сәһнәчик Азәрбајчанын, һәтта бүтүн Загафгазијанын мусиги һәјатында әләмәтдар һадисә иди. Јери кәлмишкән гејд етмәк истәрдик ки, о заман Шушада тәшкил олунан опера сәһнәчикләри вә Шәрг концертләри Азәрбајчанда милли операнын јаранмасында бөјүк рол ојнамышды. Бу факты Үзејир бәјин өзү белә тәсдиг едәрәк јазмышды: Лејли вә Мәчнун операсынын јазылышына мән 1907-чи илдән башладығыма бахмајараг бу операнын јаранмасы фикри мәндә һәлә 1897-чи, 1898-чи илләрдә 13 јашында икән доғма

Үзејир бәј һачыбәјов.

Шуша шәһәрində һәвәскарлар тәрәфиндән о заман тамашаја гојулан «Мәчнун Лејлинин гәбри үстүндә» мусигили фачиәсини көрәкән ојанмышдыр.

Шушанын мусигили мұһитиндә бој атыб инкишаф едән Үзејир нәһајәт 23 јашында Азәрбајчан милли операсыны јаратмаг кими нәчиб мәгсәдинә наил олур. Беләликлә, Үзејир бәј бәстәкарлыг фәалијјәтинә 1908-чи илдә тамашаја гојулмуш «Лејли вә Мәчнун» операсы илә башламышдыр. «Лејли вә Мәчнун» операсы Азәрбајчан мусиги тарихиндә јени бир дөвр ачды. Бу илк милли опера иди. Бу әсәрин јаранмасында вә тамашаја гојулмасында бөјүк хидмәтләри олан бир сыра сәһнә вә мусиги хадимләрини биз һәмишә һөрмәтлә јад едирик. «Лејли вә Мәчнун» операсынын илк тамаша-сында көркәмли әдибимиз Ә. һагвердијев дирижорлуг етмишдир. Азәрбајчан сәһнәсинин фәхри һүсејн Әрәблински операнын илк режиссору олмушдур. Көзәл тәрәвәтли сәсә малик олан һүсејнгулу Сарабски Мәчнун ролунда, исте'дадлы Гарабаг ханәндәләриндән Әбдүррәһман Фәрәчов Лејли, Мирзә Мухтар исә Мәчнунун атасы ролунда чыхыш етмишләр. Классик вә халг мусигисинә дәрин бәләд олан бөјүк тарзәнимиз Гурбан Пиримов исә операда тар чалмышдыр.

Үзејир һачыбәјов вә онун достлары Азәрбајчан милли операсыны јаратмаг кими нәчиб бир мәгсәди өз гаршыларына гојмушлар. Онлар бу јолда ағласығмаз чәтинликләри арадан галдырмалы, репертуар јаратмалы, актјор кадрлары јетишдирмәли, оркестр, хор тәшкил етмәли вә башга мұһүм ишләри көрмәли идиләр. Бунлар олмадан мусигили сәһнә сәнәтинин ән мүррәккәб нөвү олан опера јаратмаг мүмкүн дејилди. Бүтүн бунларла бәрәбәр онлар чәһаләт вә авамлыгла мұбаризә апармалы, һаким даирәләрин бу көзәл тәшәбүсә гаршы көстәрдикләри мұгавимәти гырмалы идиләр. Азәрбајчан милли операсынын бүнөврәси белә чәтин бир шәрантдә гојулмушдур. Азәрбајчанын зәнкин әдәбијјатына вә халг мусигисинә түкәнмәз мәнәббәт, јүксәк идеалларла јашамаг арзусу өз халгыны бөјүк мәдәни сәрвәтләрә говушдурмаг еһтирасы операмызы јаратмаг мәгсәдинә чатмагда Үзејир һачыбәјова, онун јухарыда адларыны чәкдијимиз достлары көмәк етмишләр. Онлар мусигимизин классики Үзејир һачыбәјовун јарым әсрдән артыг сынаглардан чыхмыш мусигимизин илк гарангушу олан «Лејли вә Мәчнун» операсыны

тамашаја гојдулар. Бу илк опера рәғбәтлә гаршыланды, тамашачылары севиндирди вә һејран етди.

Поэзијамызын мәшһур әсәри дүнја ше'р хәзинәсинин гијмәтли инчиси олан өлмәз Фүзулинин «Лејли вә Мәчнун» поемасы сүжәтиндә јазылмыш бу опера әсрләрдән бәри бүтүн Јахын вә Орта Шәргдә шөһрәт газанмыш Азәрбајчан халг мусигиси вә муғаматы әсасында јаранмышдыр.

«Лејли вә Мәчнун» илк аддым иди. Үзејир һачыбәјовун бөјүк вә парлаг исте'дадынын биринчи гығылчымы, Азәрбајчан опера сәнәтинин бүнөврә дашы иди. Лакин елә бу илк аддымда Үзејир бүтүн һәјаты, дүшүнчәси, үрәјинин арзу вә истәкләри илә доғма халгына бағлы олдуғуну, һәјаты халгын көзүлә көрүб халгын үрәји илә һисс етдијини көстәрмишди (Мирзә Ибраһимов).

Бөјүк бәстәкар «Лејли вә Мәчнун» дан сонра бир нечә ил әрзиндә бир-биринин ардынча «Рүстәм вә Сөһраб», «Шејх Сән'ан» «Әсли вә Кәрәм», «Шаһ Аббас» вә «Хуршидбану» операларыны, һәмчинин «Аршын мал алан», «Әр вә арвад» вә «Мәшәди Ибад» оперетталарыны јазмышды.

Азәрбајчан халг мусигисини дәриндән билән вә хәлгилик принсипини әлдә әсас тутан Ү. һачыбәјов милли операмызын классик нүмунәси сајылан вә узун илләрдән бәри сәһнәмиздә нүмајиш етдирилән «Короғлу» операсыны јаратды.

1937-чи илдә «Короғлу» операсынын илк тамашасы көстәрилди. Бәстәкарын шаһ әсәри олан «Короғлу» милли сәһнәмизин јарашығы, халгымызын мә'нәви гүдрәтинин парлаг ифадәсидир. Азәрбајчан халгынын өз азадлыгы уғрунда гәһрәман мұбаризәсини тәрәннүм едән бу өлмәз әсәр мусиги мәдәнијјәтимизи хејли ирәли апарды.

Түкәнмәз вә көзәл мелодиялар хәзинәси олан «Короғлу» опера-сында дәрин мәзмун вә мүкәммәл форма вардыр. Бу опера Үзејир һачыбәјов јадаычылығынын ән јүксәк зирвәси сајылып. Һәлә вахты илә «Правда» гәзети јазмышдыр: «Короғлу» операсы сөзүн әсл мә'насында милли әсәрдир. Халг јадаычылығынын чанлы бир сурәтдә гошдуғу бир әсәрдир. Бу операнын мусигисиндә исте'дадлы вә күчлү бир халгын һәрарәтли нәфәси дујулур (6 апрел 1938-чи ил).

Азәрбајчан халгынын мә'нәви сәрвәтинин инчиси олан бу операнын республикамызда опера сәнәтинин кәләчәк инкишафына

бөжүк тә'сири олмушдур. Ү. Һачыбәјовун «Короғлу» операсында жаратдығы ән'әнәләр мусигимизин бүтүн жанрларына мүсбәт тә'сир етмишдир. Бу тә'сир симфоник вә камера мусигисиндә күтләви нәғмәләр вә романсларда, хор вә халг чалғы аләтләри үчүн јазылмыш әсәрләрдә өзүнү көстәрир. Азәрбајчан опера сәнәтинин ән гижмәтли инчиси олан «Короғлу» операсы 1940-чы илдә Сталин мүкафатына лајиг көрүлмүшдүр.

Бөжүк бәстәкарын оперетталары да она бүтүн дүнјадә шөһрәт газандырмышдыр. Онун тамашачылары хүсуси зөвг верән «Аршын мал алан» мусигили комедијасы онларча дилләрә тәрчүмә едилмиш, вәтәнимизин, һәтта дүнјанын бир чох театр сәһнәләриндә нүмајиш етдирилмишдир. Бәстәкарын бу өлмәз әсәри киноја чәкилмиш вә дүнјанын 80-дән чох өлкәсиндә бөжүк мүвәффәгизјәт газанараг јүз милјонларла тамашачыны вәчдә кәтирмишдир.

Унудулмаз сәнәткарымыз 1931-чи илдә Азәрбајчан Радио Комитәсиндә өз тәләбәләриндән ибарәт нүмунәви Биринчи нотлу Азәрбајчан халг чалғы аләтләри оркестри тәшкил етмиш Сејид Шушински, Әфәтли Әкбәр вә башга мәшһур мусигичиләри бу оркестрдә чыхыш етмәјә чәлб етмишди.

Азәрбајчан камера вә симфоник мусигинин јаранмасы тәшәббүсчүсү Үзејир Һачыбәјов олмушдур. О, бу жанрларда халгын бөжүк мәһәббәтини газанмыш бир сыра көзәл әсәрләр јазмышдыр. Үзејир Һачыбәјов Азәрбајчан халгынын һәјат вә шурунда дәрин көк салмыш бир чох көзәл күтләви нәғмәләрин мүәллифидир. Азәрбајчанын Дөвләт һимнини јаратмаг шәрәфи она нәсиб олмушдур.

Мә'лум олдуғу үзрә классик Азәрбајчан поезијасында чох жениш јазылмыш жанрлардан бири гәзәл формасыдыр. Тәсадуғи дејилдир ки, бу жанр ханәндәләримиз тәрәфиндән ифа едилән әсас мәтн олмушдур.

Үзејир Һачыбәјов гәзәл жанрынын бу руһуну сахламагла вокал мусигимизин јени орижинал формасыны јаратмышдыр. Даһи Азәрбајчан шаири Низами Жәнчәвинин гәзәлләри әсасында јаздығы «Сәнсиз» вә «Севкили чанан» романслары вокал лирикасынын ән көзәл нүмунәләриндәндир Бу гәзәлләрдә мелодијанын сәдәлији, ајдынылығы, һиссләрин дәринлији вә инсан дүјгуларынын көзәл ифадә едилмәси дигтәти чәлб едир.

Гор. Шуша

Въ пѣтнемъ помѣш. Обществен. Собраніа

Въ понедѣльникъ 4-го августа 1914 г.
въ бенефисъ извѣстнаго труженника мусул.
сцены АЗАДА АМИРОВА

представлено будетъ 3-хъ акт. оперетта
Үзејир-бека Гаджибекова

О ОЛМАСУН БУ ОЛСУН

(НЕ ТА, ТАКЪ ЭТА).

Дѣствующія лица:

Рустамъ-бекъ	г. Д. Амировъ
Гюльназъ, дочь его	г. Агданскій
Санамъ, служанка его	г. Муредовъ
Сарваръ, студентъ	г. Сарабскій
Гасанъ-Кули-бекъ, знакомые его	г. У. Амировъ
Рзабекъ, редакторъ	г. М. Д. Амировъ
Гасанъ-бекъ	г. А. Шафибековъ
Аскеръ, кочи	г. М. Д. Везировъ
Амбаль	г. З. Сейдибековъ
Машади Ибадъ, купецъ	г. Азадъ Амировъ

Начало ровно въ 8 1/2 час. веч.

Азадъ Амировъ, извѣстный труженникъ мусульм. сцены, еще будучи ученикомъ выступать на сценѣ въ качествѣ любителя и съ первыи же шаговъ показалъ себя обладателемъ недюжиннаго поэтичнаго бу-дущности таланта. Съ тѣхъ поръ молодая мусульманская сцена не переставала прибѣгать къ его любезнымъ услугамъ для созданія наиболее отвѣтственныхъ ролей въ извѣстныхъ драматическихъ и опереточныхъ пьесахъ.

Наша публика неоднократно вшлудировала его въ ролихъ Наджафъ-бека, Машади-Аджи, Машади Ибади и пр. Съ такимъ же удовольствіемъ съ такою же поспѣшностью она стекается сегодня, чтобы возобновить выраженія своего восхищенія талантливому артисту и отъ души пожелать ему, чтобы онъ не покинулъ сцены и въ будущемъ. Да здравствуетъ АЗАДЪ АМИРОВЪ, да здравствуетъ „МАШАДИ ИБАДЪ“.

شهر شوشی انعام تماشای

مروانه

لیستی قولوبگ زالننده بازار ایرتسی
آوغوست آینک ۴ نده ۱۹۱۴ نجی ایله

جماعتیزگ محیی اولان و مسلمان صنعتیزگ
بزهگی ازادبگ امیروف مینابازنک شرفنه بنفسنه

موقع تماشایه قویورلاچقدار:

عزیزبگ حاجی بکوفب

او اولماسون بو اولسون

نام ۳ یردهلی اوپه یریتلسی

ایضا ایلدن جتابلار:

رستم بک (ملکدار) جمیل بک امیروف
طالباز (قری) آقداغسکی
صنم (قوللوچیسسی) مرادوف
سرور استوییت سراپسکی

حسقل بک (رستم بکون اشالری او بلو امیروف
رضابک (غزه نه چو) مشهدی جمال امیروف

حسن بک علف نفو بکوف
مسکر (توجو) میوجبار ویزراوف
جمال ذولفقار سیدبکوف

مشهدی عباد (سوداگر) آزاد امیروف

تماشا بانلانور آختام ساعت دو تونوک یارسنده
دیروزو نورالفقاریک حاجیبکوف.

ریژیور: سراپسکی.

Печ. разрѣшено. Тип. М. Бабджанова, въ Шушѣ

Үзејир Һачыбәјовун "О олмасын, бу олсун"
комедијасынын програмы. 4 август, Шуша, 1914-чү ил.

Севимли бəстəкарымыз Бəјүк Вəтəн мұһарибəси иллəриндə халг руһуну охшайан, халгын гəһрəманлыгыны, икидлижини вə мəһкəм ирадəсини тəрəннүм едəн бир чох нəгмə, жүрүш маршлары вə с. мусиги əсəрлəри жаратмышдыр. Оунун жазмыш олдугу «Шəфгəт бачысы», «Јахшы јол», «Вəтəн ордусу», «Дəјүшчүлэр маршы», «Ананын оғлуна нəсифəти», «Чəнки» əсəрлəри хүсусилə гəјд едилмəлидир.

Үзејир бəј Һачыбəјов жарадычылыгынын əн бəјүк хүсусијјəти ондан ибарəтдир ки, о халгдан узаглашмамашдыр. Оунун зəнкин жарадычылыгында чанылы халг мусигисинин нəфəси вə тəрəвəти дујулур. Халг һəјатыны, халгын истəк вə арзуларыны чох инчə бир мусиги дили илə тəрəннүм етмəкдə Үзејир бəј Һачыбəјов мүстəсна бир сəнəткардыр. Бəјүк бəстəкарымыз халг маһныларыны топламагда, онлары нота салмагда да аз зəһмəт чəкмəмишдир. Мусиги ирсимизи жүксəк гижмəтлəндирəн бəстəкар вахты илə жазырды: «Ел маһныларымыз бизим мусиги сəрвəтимиз вə мусиги мəнбəлəримиздир. Ел маһныларымыз кəлəчəкдə опералар јазанларымыз үчүн мусигидə əн кəзəл мөвзулары тəшкил едə билəрлэр».

1927-чи илдə Үзејир бəј мəшһур мұғəннимиз Чаббар Гарјағды оғлунун топладыгы отуздан јухары маһныны нота салараг чап етдирмишдир. Бу маһнылар ики сəсли хор вə фортепиано үчүн бəјүк бир усталыгла вə бəдин зəвглə ишлəнмишдир. Оунун бу иллəрдə јаздыгы «Гара кəз» маһнысы диллэр əзбəri олмушдур.

Үзејир Һачыбəјов Азэрбајчан Дəвлəт Консерваторијасынын вə мусиги техникумунун илк жарадычыларындан бири олмушдур. 1939-чу илдəн өмрүнүн ахырынадəк консерваторијанын ректору олан бəјүк бəстəкарымыз өз əтрафына Чаббар Гарјағды оғлу, Кечəчи Мəһмəд, Мирзə Мəнсур Мəнсуров, Əбдүлбағи Зүлалов, Һ. Т. Сарабски, Сејид Шущински, Сəид Рүстəмов, Бүлбүл, Шəвкəт Мəммəдова кими исте'дадлы мусигичилəри топлајыб Азэрбајчан мусигисинин инкишафы гайгысына галыр. Кəнч бəстəкарлар, дирижорлар вə ханəндəлэр нəслини тəрбијə етмишдир. Бу чəһəтдəн онун педагожи фəалијјəти тəгдирəлајигдир. Азэрбајчан бəстəкарларынын бүтөв бир нəсли ондан тəрбијə алмыш, онун аталыг вə мұəллимлик гайгысы сажəсиндə бəјүјүб орталыга чыхмышлар.

Мусигишүнаслыг сəһəсиндə Үзејир бəј Һачыбəјов «Азэрбајчан халг мусигисинин əсаслары» адлы бəјүк əсэр жаратмышдыр. Оунун

мусиги вə əдəби ирси халгымызын мəдəни инкишафында мұһум рол ојнамашдыр. Үзејирин рəнкарəнк мусиги јарадычылыгы, драматуркија вə журналистика сəһəсиндəки хидмəтлəри халг-һазырда бүтүн халглар тəрəфиндəн һөрмəт вə рəғбəтлə гаршыланыр. Үзејир бəј Һачыбəјовун өлмəзлији дə бунунла мұəјјəн едилир. Үзејир бəјин үрəклəри фəтһ едəн өлмəз əсəрлəри она дунја шəһрəти гəзандырмышдыр. Үзејир бəј Һачыбəјов Азэрбајчан мусигисини даһа жүксəк инкишаф мəрһəлəсинə чатдырмыш вə ону јени мусиги бојалары илə зəнкинлəшдирмишдир.

Севимли вə унудулмаз бəстəкарымызын бəјүк үрəји 1948-чи илдə дəјүнмəкдəн галды. Үзејир бəјин вахтсыз өлүмү Азэрбајчан вə классик Шəрг мусигиси үчүн бəјүк итки иди. Гоча Шəрг өзүнүн илк бəстəкарыны итирди...

Халг шаири Сəмəд Вургун өз јахын достунун гəбри үстүндə һəјəманлы нитг сөјлəјəркəн Үзејир Һачыбəјова белə гижмəт вермишдир: «Халг Үзејир Һачыбəјову она кəрə севир ки, о өз унудулмаз əсəрлəриндə халгын əн јахшы дугу, дүшүнчə вə арзуларыны ифадə етмиш, халг үчүн јашамыш вə жаратмышдыр. Үзејир Һачыбəјов јалныз кəркəмли бəстəкар вə алим дејил, һəмчинин Советлэр Əлкəсинин бəјүк вəтəндашы иди. О өз əсəрлəриндə Совет адамларынын азад вə хошбəхт һəјатынын поезија вə романтикасыны тəрəннүм етмишдир. О өз јурдунун аловлу вəтəнпəрвəri вə бəјүк мұғəнниси иди».

Өз халгынын талєји вə кəлəчəји угрунда чарпышан, јазыб јарадан сəнəткарлар һеч бир заман өлмүрлэр. Əксинə, гаранлыг кечəлəрдə парлајан бир улдуз кими халгын мəдəни вə тəрəпти јолуну ишыгландырырлар. Бизим бəјүк бəстəкарымыз да мəһз белə сəнəткарлардандыр. Үзејир Һачыбəјов нəинки Азэрбајчан халгынын, ејни заманда Шəрг халгларынын өлмəз сəнəткарыдыр. О, Азэрбајчан вə гоча Шəргин мəдəнијјəт тарихиндə нəһəнк симадыр. О, һəгигəтəн Шəрг мусигисинин Күнəшидир.

Ч. Верди италјанлар үчүн, П. Чајковский руслар үчүн, Бетһовен алманлар үчүн, Штраус австријалылар үчүн, Шопен полјаклар үчүн нə гəдэр гижмəтлидирсə, Үзејир бəј Һачыбəјов да Шəрг халглары үчүн о гəдэр гижмəтлидир. Үзејир бəј Һачыбəјовун мусиги жарадычылыгы нəинки Азэрбајчан халгынын мəдəни инкишафына, һабелə

Фикрэт Әмиров.

бүтүн Шәрг халгларынын мусиги мэдәнијјәтинә дәрин тә'сир көстәрмишдир.

Биз түркләр Үзејир Һачы-бәјов дејәндә ХХ әср Азәрбајчан мусигисинин тарихи көзләримиз гаршысында кино ленти кими чанланыр. ХХ әср мусиги мэдәнијјәтимизин тарихиндә, мусигимизин елә бир сәһәси јохдур ки, орада өлмәз бәстәкарымызын хидмәти олмасын. Оун мусиги ирси әсрләр бөјү халгымызын гәлбиндә јашајачаг, милләтимизин хошбәхт кәләчәји угрунда апарылан мұбаризәдә кәләчәк нәсилләримизи даима руһландырачагдыр...

Үзејир бәјдән сонра мұасир Азәрбајчан мусигисинин тәрәгисиндә мұстәсна хидмәтләри олунмаз бәстәкарымыз Фикрәт Әмировдур.

олан сималардан бири дә тәкрат Фикрәт Әмировдур.

Фикрәт Әмиров (1922-1984) мәшһур тарзән вә ханәндә «Сейфәл-Мүлүк» операсынын мұәллифи Мәшәди Чәмилини оғлудур. Фикрәтин мусиги истә'дады балача јашларындан өзүнү көстәрмишдир. О, һәлә ушаглыг илләриндә халг мусиги јарадычылыгы илә јахындан таныш олмуш, Кәнчә мусиги мәктәбини битирмишдир.

Фикрәтин фитри истә'дады атасынын јахын достлары Үзејир бәјин вә Бүлбүлүн дигтәтини чәлб етмишди. Ону Бакыја кәтирән, консерваторијаја гојан Бүлбүл олмушдур. Мән дәфәләрлә јазмышам, бир даһа демәк истәрдим: әкәр Гарјағды оғлу Чаббар олмасајды Үзејир бәј, Үзејир бәј олмасајды, Бүлбүл, Бүлбүл олмасајды Фикрәт олмазды. Бунлар һамысы Гарабағ мусиги мәктәбинин јетирмәләридир. Фикрәт консерваторијада охујаркән Үзејир бәјин ән истә'дадлы

тәләбәләриндән бири олмушдур. Өз бөјүк мұәллиминдән Азәрбајчан мусигисинин сирләрини өјрәнән кәнч Фикрәт, һәлә тәләбәлик илләриндә мусиги јарадычылыгы илә мұнтәзәм мәшгул олмуш, сәнәт јолларында утурулу аддымлар атмышдыр.

Фикрәт Әмировун ән јахшы чәһәти бир бәстәкар кими өз фикри, зөвгү вә мусиги дили илә халг һәјаты, онун мә'нәви аләми илә бағлы олмасы иди. «Азәрбајчан сүитасы» кими парлаг мусиги әсәрләринин дә көзәллији һәр шејдән әввәл халг һәјатыны, Азәрбајчаны тәрәннүм етмәсидир.

Бәстәкар истә'дадыны мусигимизин мұхтәлиф жанларында сынамышдыр. О, Азәрбајчан әдәбијјаты классикасына мұрачиәт етмиш, «Низами» симли симфонијасыны јазмышдыр. Бундан әлавә бәстәкар «Бөјүк Вәтән мұһарибәси гәһрәманларынын хатирәсинә поема», «Азәрбајчан каприччәсу», «Симфоник рәгсләр» инструментал-симфоник вә камера мусигиси әсәрләри бәстәләмишдир. Ф. Әмиров дөвләт мұкафатына лајиг көрүлмүш, «Нәсими дастаны» вокал-хореографик поемасыны јазмыш, «Үрәкчаланлар», «Көзүн әјдһи» лирик-романтик комедијаларыны јаратмагла, мусигили театрымызы хејли зәнкинләшдирмишдир.

Сон дәрәчә истә'дадлы вә орижинал сәнәткар олан Фикрәтин јаратдыгы «Шур» вә «Күрд-Овшары» симфоник мұғамлары дүнјанын бир чох јериндә севилә-севилә динләнир. Бәстәкар бу өлмәз әсәрләрини јазаркән Шәрг мусигисинин надир инчиләри олан Чаббар Гарјағды оғлунун, Сейид Шушинскинин вә Бүлбүлүн охумагларындан мәһарәтлә истифадә етмишдир. Бу әсәрләри илә о, Азәрбајчан мусигисиндә јени театрын тәмәлини гојмушдур. Фикрәт Әмировун симфоник мұғамлары 1949-чу илдә Сталин мұкафатына лајиг көрүлмүшдүр. «Шур» вә «Күрд-овшары» симфоник мұғамлары Иранда, Түркијәдә, Бирләшмиш Әрәб Әмирликләриндә, Албанијада, Болгарыстанда, Румынијада, Чехо-Словакијада, Полшада, Алманијада, Франсада, Испанијада, Белчыкада, Мексикада вә АБШ-да ән бөјүк концерт салонларында ифа олунмушдур.

Дүнјанын бир чох мәшһур мусигишүнаслары Фикрәтин симфоник мұғамларына јүксәк гијмәт вермишләр. Мәшһур Америка дирижору Леопола Стоковски Фикрәтин «Шур» мұғамыны Нју Јоркун ән бөјүк концерт салону олан «Каренги-Холл»да өз концерт програ-

мына салмышдыр. Бу мүнәсибәтлә дирижор Фикрәтә көндәрдији мәктубунда јазмышды: «Әзиз Әмиров чәнаблары! Биз Ыјустонда вә Техасда Сизин симфоник муғамларынызы ифа еләјәндә оркестр дә, динләјичиләр дә һејран галмышдылар, Вердијиниз зөвг үчүн Сизә миннәтдарыг».

Гејд етмәлијәм ки, Фикрәтин «Азәрбајчан каприччосу» әсәри дә Америкада һәмин дирижорун ифасында сәсләнмиш, тамашада ишти-рак едән 31 мин динләјичини һејран гојмушдур.

Берлин радиосу исә 1962-чи илин декабрында бәстәкарын јара-дычылығы һаггында ајрыча верилиш һазырламышдыр.

Фикрәт Әмировун опера сәнәти саһәсиндә јаратдыгы илк әсәр «Севил» операсыдыр (1953). Бу Үзејир бәјин «Короғлу»сундан сон-ра икинчи Азәрбајчан операсы сајылып. «Севил» олдугча лирик, ме-лодик чәһәтдән зәнкин операдыр. Бәстәкар өзүнүн бүтүн әсәрлә-риндә олдугу кими бурада да зәнкин халг мусигисиндән истифадә етмишдир. Операнын дили ајдын, мә'налы, мелодик олмагла һәм дә милли колоритә маликдир.

«Севил» операсы 1959-чу илдә Москвада кечирилән Азәрбајчан инчәсәнәти декадасында бөјүк мүнәсирәтә газанмышдыр. Тәса-дүфи дејилдир ки, опера бу һадисәдән 5 ил сонра 1965-чи илин әв-вәлиндә јенә дә Москвада Чајковски адына салонда рус дилиндә сәсләнмишдир. О заман пайтахт мәтбуаты Севилин рус дилиндә сәсләнмәсини јүксәк гижәтлә гејд етмишди. Мәшһур рус мусигишү-насы Б.Јарустовски јазмышдыр: «Севил» москвалыларын дигтәтини һәлә 1959-чу илдә Азәрбајчан инчәсәнәт декадасында өзүнә чәлб етмишдир. Бу опера лирик-психоложи чәһәтдән сон дәрәчә гижәт-лидир. «Севил»дә бәстәкар милли колорити унутмамагла ејни заман-да дүнја опера сәнәтинин ән инчә нүмунәләрини вәсф етмишди. Бу опера бөјүк әһәмијәт кәсб едир. Хүсусилә Шәрг өлкәләринин инчәсәнәти вә опера мәдәнијјәти үчүн әвәзсиз сәрвәтдир».

Фикрәт Әмиров милли колоритин һармонија устасы иди. Оун симфоник рәгсләри, вокал әсәрләри, хүсусилә сон илләрдә јаздыгы «Азәрбајчан каприччосу» мүнәсирәтә сон дәрәчә исте'дадлы олдугу-ну бир даһа нүмајиш етдириди. һәмин әсәрдә сонсуз сәмимийәт, пак көзәллик, мусиги дилинин сәлислији вә мүнәсирлији әкс олунуб.

Бүтүн бу чәһәтләр Фикрәт Әмирову дүнја мусигисинин көркәмли хадимләри сырасына чыхартмышды.

Фикрәтин јарадычылығыны јүксәк гижәтләндирән дүнја бәстә-кары Дмитри Шостакович јазмышдыр: «Мелодија Фикрәт Әмиров јарадычылығынын чаны, мајасыдыр. Бәстәкар өз әсәрләриндә фолк-лордан кениш бәһрәләнир. Азәрбајчан фолклорунун Әмиров му-сигисинә билаваситә тә'сир көз габагындадыр».

Һәгигәтән мелодија Фикрәт Әмиров јарадычылығынын чаныдыр. Елә буна көрә дә онун әсәрләри, хүсусилә маһнылары јадда галыр вә узун илләр унутулмур. Бәстәкарын балетләри дә она дүнја шәһ-рәти кәтирмишдир. «Мин бир кечә» балети дүнјанын бир чох сәһ-нәләриндә нүмајиш етдирилмишди. Әфсус ки, бәстәкар «Низами» балетини баша вура билмәди. Әсәр јарымчыг галды. Бунунла јанашы бәстәкарын узун илләр боју јаздыгы «Шејх-Сән'ан» операсы да тамамланмады.

Фикрәт Әмировун фортепиано, скрипка, виолончел, хор, камера оркестри, симли кuartет үчүн јаздыгы әсәрләр вә инструментал кон-сертләри бөјүк шәһрәт газанмышдыр. Оун романслары психоложи инчәлији, мелодик тә'сир гүввәси илә фәргләнир. Фикрәт бәјин көзәл маһнылары мәнишәтимизә һәмишәлик дахил олмушдур. Оун «Рејһан» нәғмәси дилләр әзбәриди. О, бир чох сәнәдли вә бәдии филмләрә, драм әсәрләринә мусиги јазмыш, Азәрбајчан халг маһны вә рәгсләринин бир чохуну јенидән ишләмишдир.

Фикрәт Әмировун мусигиси никбин вә мәлаһәтлидир. Оун мусигиси е'чазкар, емоционал тә'сир гүввәси, романтик пафос илә фәргләнир. Халг һәјатынын дәринликләриндән кәлән бу мусиги халг һәјатынын мүдрик фәлсәфәси вә түкәнмәз никбинлији илә ашыланмышдыр.

Фикрәт Әмиров сөзүн һәгиги мә'насында сырф милли бәстәкар иди. Оун јарадычылығы сахта бејнәлмиләлчиликдән узаг иди. О, һәмишә чалышарды ки, Азәрбајчан мусигисини дүнја сәвијјәсинә галдырсын.

Фикрәт Әмиров чох јашамады. Чәми 62 ил. О, бөјүк вә шанлы јол кечмишдир. Лакин бу јол һеч дә дүз вә һамар олмамашдыр. Фикрәт һәм бөјүк сәнәткар, һәм дә бөјүк инсан иди. О сон дәрәчә

хејрхah, аличəнаб, хəрмəтчил, сəхавəтли бир дост кими мəшхур иди.

Мəн Фикрəт илə 25 ил достлуг етмишəм. Бакыда, Билкəндə, Шушадə, Јесентукидə, Москвада јаддагалан кунлэр кечирмишик. Һəмишə бир-биримизин дэрдинə-сəринə галмышыг. О мəним əсəрлəримин əн јахын мəслəхəтчиси олмуш, «Чаббар Гарјагды оглу» китабыма редакторлуг етмиш, «Азэрбајчан халг мусигичилəri» китабыма мугəддэмə јазмышдыр. Мəним бир мəчлисим Фикрəтсиз кечмəмишди. Фикрəт исте'дад пəрəстишкaры иди. Онларын гaјгысына галар, һеч нəји онлардан əсиркəмəзди. Дузəлтдијимиз мəчлислəрдə Һəмишə Əкрəм Чəфəри, Лəтиф Кəримову, Сејид Шушинскини, Бəһрам Мəнсурову, Мугəллим Мугəллимову, мucasир Сабиримиз Хəлил Рза Улутуркү, Тофиг Бајрамы кəрүб-ешитмəк истəрди. Бу ашларын чəкдијим сənəткарлара хусуси хəрмəт бəслəрди. Јалтаглары, икиүзлүлəri, исте'дады олмајыб, лaкин зор илə сənəткар олмага чан атанлары кəрмəјə кəзү јох иди. Сон дərəчə принципил, дəнмəз иди. Һеч кəсдən чəкнииб горхан дејилди. Сəзү Һəмишə үзə дејəрди. Фикрəтин бу хəрəkəтлəri чохларыны, хусусилə мусиги алəминə солахај јолларла сохуланлары нараһат едəрди. Бунылары она чатдыранда Һəмишə дејəрди: «Нə олар, гəј мəни олдурсунлэр, бир алакəз үстүндə». Фикрəтин бəдхahлары да вар иди. Она бадалаг вурмаг истəјəнлэр дə тапылырды.

Бу дүнја шəһрəтли сənəткар чох вахт ештијач ичəрисиндə јашајырды. 1980-чи илдə Шушадə оларкən унутулмаз шаиримиз Рəсул Рзанын јанында мənə деди:

— Бəј, муштулугуму вер, бу кунлəрдə борчларымдан гуртардым. О вахт онун 27 мин манат борчу вар иди.

Чəми 62 ил јашады. Јахшы ки, миллəтин бу сəфил вəзијјэтə дүшмəсини, Гарабагын, вəтəни Шушанын сатылмасыны кəрмəди, јохса үрəји партларды...

Унутулмаз Фикрəт, догруданмы сəни дə унутмушуг. Индијə гəдэр Кəнчэдəки вə Бакыдакы евинə хатирə лəвһəsi вурмамышыг. Һеч олмaзса мусиги мəктəблəриндən биринə сəнин адыны вермəмишик. Башымыз нə гəдэр гарышса да сəнин кими миллəти əн уча күрсүлəрдə таныдан сənəткaры унутмага һагтымыз јохдур.

Азэрбајчан дирижорлуг мəктəбинин кəркəмли нүмəјəндəлəриндən бири олан Нијaзи бүтүн хəјaтыны Азэрбајчан мусиги мəдəнијјəтинин тəрəгтисинə һəср етмишдир.

Нијaзи нəинки сон дərəчə маһир габилитјјэтə малик олан бəјүк дирижор, һəм дə исте'дадлы Азэрбајчан бəстəкaрыдыр.

Мусигимизин маһир тəблигатчысы вə чəнкaвəri олан Нијaзи (1912-1984) сənəткарлар анлəсиндə бəјүмүш вə тəрбијə алмышдыр. Нијaзи бəјүк Азэрбајчан бəстəкaры Ү.Һачыбəјовун гардашы, бəстə-кар Зүлфүгар бəј Һачыбəјовун оглудур.

Нијaзи бир дирижор кими өз мəһарəтини 1938-чи илдə Москвада кечирилən Азэрбајчан иччəсənəти онкунлүјүндə бəстəкар М. Магомaјевин «Нəркиз» операсына дирижорлуг едəркən кəстəрмишдир. Кəнч дирижор əсəрин иччəликлəрини дəгиг дүжмагла, бəдини ифадə васитəлəрини мəһарəтлə дəрк етмəsi əсəрин бəјүк темпраментлə сəслəнмəсинə сəбəб олмушдур.

Москвада мүвəффəгитјјэтли чыхышындан руһланан кəнч дирижор Бакыја гaјыдандан сонра Ү. Һачыбəјовун «Королгу» операсына, П. Чајковскинин «Гаратохмаг гыз» операсына, Пуччинин «Boһема» операсына вə башга бəјүк мусиги əсəрлəринə дирижорлуг етмишдир.

Дирижорун репертуары кениш вə зəнкин иди. Бетховенин, Чајковскинин, Брамсын, Листин, Римски-Корсаковун, Равелин, Дебјуссинин, Шостаковичин вə башга мүллифлəрин əсəрлəрини ифа едəркən Һəмишə буныларын дəрин идеја мəзмунуну јүксək сənəткарлыгла, ајдын ифадə етмəјə чалышырды.

Дирижорлар арасында хусуси јер тутан Нијaзи вəтəнимизин, Авропа вə Асија өлкəлəринин бир чох бəјүк шəһəрлəриндə (Тehран, Прага, Нју-Јорк, Ыјустон, Истанбул, Бухарест, Будапешт, Парис,

Нијaзи.

Берлин, Лондон, Анкара, Улан-Батор, Пекин) симфоник оркестрләрә дирижорлуг етмиш вә бөжүк шөһрәт газанмышдыр. Оуну гејри-ади дирижорлуг хидмәти сажәсиндә Европа, Америка вә Асиянын бир чох мәшһур бәстәкарларынын симфоник әсәрләри, опералары вә концертләри динләјичиләри ригтәтә кәтирирди.

Бөжүк дирижорун түкәнмәз енержиси, сәнәткар бахымы жүксәк бәдии ифачылыг габилијјәти, фитри исте'дады дүнјанын бир чох мәшһур сәнәткарлары тәрәфиндән жүксәк гижмәтләндирилмишдир. Мәшһур американ јазычысы Флипп Боноски демишдир: «Мәним фикримчә Нијазни дүнјанын ән көркәмли дирижорларындан бири-дир»¹. Көркәмли италян дирижору Карло Чекки исә гејд етмишдир: «Нијазинин сәнәти ән жүксәк гижмәтә лајигдир. О, гејри-ади әлләрә, бөжүк ирадәјә вә гүдрәтли характерә малик сәнәткардыр»².

Нијазинин 1963-чү илдә Түркијә сәфәрини гижмәтләндириән мәшһур түрк бәстәкары Аднан Сажун јазмышдыр: «Мәним Нијазни илә танышылыгым һәлә чохдан, мән Совет Иттифагына кәләркән олмушду! Һәлә мән о заман оуну гејри-ади исте'дада малик олдуғуну дәрк етмишдим. Оуну Чајковскинин мусигисинә дәриндән бәләд олмасы Түркијәдә бөжүк мүвәффәгијјәт газанмасына сәбәб олмушдур. Мән чох севиндим ки, Нијазни мәним дә концертләримә јахшы баша дүшүр вә мәним әсәрләримә маһиранә сурәтдә ифа етмәклә һәм мә'нән, һәм дә динләјичиләри вәләһ етмишди»³.

Бөжүк мәнәббәт вә дәрин еһтирасла Нијазни Азәрбајчан бәстәкарларынын симфоник әсәрләринә дирижорлуг едирди. О, бөжүк еһтирасла Фикрәт Әмировун, «Күрд-Офшары» вә «Шур» симфоник муғамларына дирижорлуг едәркән динләјичиләрин дигтәтини чәлб етмәклә онларда белә тәсәввүр јарадырды ки, дирижорун өзү оркестрин мүшајиәти илә муғамы бир мүғәнни кими охујур. Динләјичи «Шур»ун һәзин мелодијаларыны динләдикчә вә Нијазинин еластик вә ити әлләринә тамаша етдикчә, хәмири халг мусигисилә јоғрулмуш Фикрәтин һәзин мелодијаларына Нијазинин чевик вә ритмикләри гошулдуғда санки јүзләрлә рәнкарәнк сәсләр, нидалар, инто-

1 Бах: Ф. Шушински. «Шуша» китабы. Баки, 1968. сәһ. 127.

2 Ленә орада, сәһ. 128.

3 Бах: «Коммунист» гәзети, 7 декабр 1963-чү ил.

насијалар һәјатын вә оуну көзәлликләринин индијә гәдәр сәнә мә'лум олмајан сирләриндән бәһс едирди.

Нијазни маһир дирижор олмагла һәм дә исте'дадлы бәстәкардыр. Һәлә әсримизин отузунчу илләриндә бәстәкарлыг фәалијјәтинә башлајан Нијазни илк әввәл әсас е'тибары илә вокал вә симфоник мусиги сәһәсиндә чалышымышдыр. «Вәтән һаггында», «Арзу», «Тәбризим», «Дағлар көзәли» вә башга маһныларда бәстәкары өзүнә-мәхсус јарадычылыг үслубу вә парлаг милли калорит һисс олунур. Даһа сонра Нијазни бөжүк формалы мусиги әсәрләри јаратмаға башламышдыр. Оуну романтик рәвәјәт руһунда јаздығы «Хосров вә Ширин» операсы ән бөжүк әсәридир.

Нијазинин симфоник јарадычылыгы да зәнкинди. Оуну бу жанрда бәстәләдији «Раст» симфоник муғамы классик Азәрбајчан мусиги фолклорунун симфонијажә салынмасы сәһәсиндә мүвәффәгијјәтли ашымдыр. «Раст» симфоник муғамы вәтәнимизин вә харичи өлкәләрин бир чох симфоник оркестрләринин репертуарына дахилдир. Бәстәкары «Раст» симфоник поемасы Американын «Рекорд» фирмасы тәрәфиндән вәлә јазылмышдыр.

Түкәнмәз јарадычылыг вә тәшкилатчылыг габилијјәтинә малик олан Нијазни дирижорлуг вә бәстәкарлыг сәнәтинин зирвәләрини фәтһ етмиш, өзүнүн јорулмаг билмәјән бүтүн фәалијјәти илә Азәрбајчан мусиги мөдәнијјәтинин тәрәптисинә көмәк етмиш, һаглы олараг дүнја шөһрәти газанмышдыр. О, Азәрбајчан халгынын көркәмли оғлу, көзәл сәнәткарлар дәстәсинә мәнсуб иди.

Мүасир дүнја мусигисинин ән бөжүк сәнәткарлары - С. Прокофјев, Д. Шостакович, Т. Хренников, Д. Кабалевски, Д. Ојстрах, С. Рихтер, Р. Шедрин, А. Балачинвадзе оуну сәнәткарлыгыны чох жүксәк гижмәтләндирилмишләр.

Нијазинин бир бәстәкар кими јарадычылыгы жүксәк сәнәткарлыгы, чәсарәтли ахтарышлары илә фәргләнир. Нијазни Азәрбајчан халгынын чохәсрлик мусиги хәзинәсиндәки интонасија вә ритм сәрвәтләрини гајғы илә топламыш вә ишләмиш, ејни заманда мүасир тәсвир вәсирләриндән өз јарадычылыгында кениш истифадә етмишдир. Оуну әсәрләри сон дәрәчә парлаглыгы илә фәргләнир. Инчә көзәллик дүјгусу илә зәнкинди.

Мехди Мөммөдов.

жүксөк мұкафатлара ләјиг көрүлмүшдүр. Нијази ејни заманда ССРИ парламентинин үзвү олмуш, бир чох орден вә медалларла тәлтиф олунмушду. Онун мусигиси даима сәсләнөчөк, инсанларын јени-јени нәсилләрини көзәллик аләминә говушдурачагдыр. Нијазинин ады исә гәдирбилән нәсилләрин гәлбиндә һәмишә јашајачагдыр...

Шушанын вердији надир истә дадлардан бири дә көркәмли инчә-сәнәт хадими, Мехди Мөммөдовдур.

Мехди Әсәдулла оғлу Мөммөдов 1918-чи илдә Шушада анадан олмушдур. О өзүнүн мәналы һәјатыны театр сәнәтинә һәср етмишдир. Бөјүк сәнәткар мәдәнијјәт тарихимиздә актјор, режиссор вә педагог кими силинмәз из гојмушдур. Мехди бәј А. В. Луначарски адына Москва Дөвләт Театр Сәнәти Институтуну битирмиш, 1968-чи илдә сәнәтшүнаслыг үзрә докторлуг диссертасијасыны мұдафиә етмишдир. О, бир чох илләр Көнчә Драм Театрынын баш режиссору олмуш, сонралар исә Азәрбајчан Дөвләт Драм Театрында режиссор, актјор кими фәалијјәт көстәрмишдир.

1938-чи илдән өмрүнү сонунәдәк Нијази симфоник оркестрә башчылыг етмиш, оркестри јардычылыг лабораторијасына чевирмишдир. 1961-1962-чи илләрдә Нијази Ленинград Дөвләт Академик Опера вә Балет Театрынын баш дирижору олмушдур. Бөјүк Шостакович Нијази һагтында демшиди: «Онун сәнәтиндә һәмишә бөјүк сәнәткарлыг вә жүксөк бәдии көркинлик дујулур».

Нијазинин бөјүк сәнәти өлмәздир. Бу сәнәт өзүнә ләјиг гијмәт алмышдыр. О, ики дәфә Сталин мұкафатына, бәјнәлхалг Ч.Неру мұкафатына ләјиг көрүлмүш, кечмиш ССРИ-нин халг артисти, Социалист Әмәји Гәһрәманы кими

«Он икинчи кечә» (1946. В. Шекспир), «Рәгс мұәллими» (1949. Лопе Де Вега), «Мехманхана саһибәси» (1952. К. Голдони), «Алов» (1961. Мехди Һүсејн), «Хәјјам» (1970. Һүсејн Чавид), «Инсан» 1974. Сәмәд Вургун) вә с. тамашалары Азәрбајчан Театры тарихиндә әһәмијјәтли јер тутур. Мехдинин вердији гурулушлар вә режиссорлуг үслубу әсәрин фәлсәфи мәнасынын габарыг верилмәси монументаллыгы, сәһнә мизанларынын дәгилији илә сәчијләһнерди. О, ејни заманда тамашаларын һазырланмасында тәғдирләјиг фәалијјәт көстәрмишдир. Јениш билијә, жүксөк мәдәнијјәтә малик режиссорлуг сәнәтинә дәриндән бәләд олан профессор Мехди Мөммөдов 1953-60-чы илләр М. Ф. Ахундов адына Азәрбајчан Дөвләт Опера вә Балет Театрынын баш режиссору олмушдур. Көркәмли режиссор Үзејир бәј Һачыбәјовун «Лејли вә Мәчнун», «Короғлу» тамашаларына, Фикрәт Әмировун «Севил», Чаһанкир Чаһанкировун «Азад» операларына марағлы гурулушлар вермишдир. О, истәр опера вә истәрсә дә драм тамашаларына вердији гурулушларда һадисәләри вә образлары реалистчәсинә чанландырмаг саһсиндә бөјүк мұвәффәгијјәтләр газанмышдыр. Гојдугу әсәрләрин тәбиәтини дәриндән дүјән, онлары постик бојаларла зәнкинләшдирән режиссор епик сәһнәләр гурмағы бачармагла бүтүн сәһнә һәјатыны режиссор ирадәсинә, режиссор илејасына табе етдирмәји дә бачарырды.

Бөјүк режиссор өмрүнүн сон илләриндә Сәмәд Вургун адына Рус Драм Театрынын баш режиссору, ејни заманда Азәрбајчан Театр Чәмијјәтинин сәдри олмушдур. Сәнәткарын фәалијјәти халг вә һөкүмәт тәрәфиндән жүксөк гијмәтләндирилмишди. О, ССРИ халг артисти кими жүксөк ада ләјиг көрүлмүш, бир нечә орден вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

Мехди Мөммөдов бир театршүнас кими дә ад чыхармышдыр. О, милли драматуркија, инчәсәнәт нәзәријјәси вә естетикаја аид бир сыра әсәрләрин, о чүмләдән «Һәјат вә сәнәт јолларында», «Театрлар, актјорлар, тамашалар», «Азәрбајчан драматуркијасынын естетик проблемләри», «Режиссор сәнәти», «Һүсејн Әрәблински» вә саир әсәрләрин мұәллифидир.

Бөјүк сәнәткар 1985-чи илдә Бақыда вәфат етмишдир.

Азәрбајчан театр сәһнәсинин парлаг улдузларындан бири дә мәшһур актрисамыз Барат Шәкинскајадыр.

Барат Шәкинскаја.

Барат Шәкинскаја 1914-чү илдә Шуша шәһәриндә анадан олмушдур. Барат ханым Ибраһим ханын нәслиндәндир. Ибраһим ханын гызы Көвһәр аға Баратын ана нәнәсидир. Бир чох мүүллифләр белә куман едирләр ки, куја Барат ханым Шәкилидир (жәни Нухалыдыр). Бу һеч дә дог-ру дежилдир.

Көвһәр ағанан анасы күрчү кнјазы Абашидзенин гызыдыр. Ибраһим хан исә кечмиш Гарабаг вилајәти олан Сисианын «Шәки-ли кәндини» Көвһәр ағанын ана-сына бағышламышды. Көвһәр ағанын анасы исә бир чох гоһум-әгрәбасыны Шәкили кәндинә кө-чүрмүшдүр. Бу күрчү кнјазлары исә өвләринә «Кнјаз Шәкински» ләгәбини көтүрмүшләр. Буна көрә дә Барат ханым да өзүнә «Шә-кинскаја» фамилијасы көтүрмүшдүр. Јери кәлмишкән ону да дејим ки, Барат ханым өз тәрчүмеји-һалында јазыр ки, куја ана нәнәси Көвһәр аға Әбдүррәһим бәј Һагвердијевин әмиси гызы иди. Бурада Барат ханым јанылыр. Әбдүррәһим бәј Һагвердијевин Ибраһим ханын нәслилә һеч бир гоһумлуғу олмамышды.

Барат ханым сәһнә фәалијәтинә 13-14 јашларында Кәнчә шәһә-риндә башламыш, 1933-35-чи илләрдә Кәнчә Драм Театрында чы-хыш етмишдир. 1935-78-чи илләрдә Азәрбајҗан Драм Театрынын актрисасы олмушдур. Барат ханым илк ојнадығы ролдан сәнәтин әлчатмаз зирвәләринә јүксәлмәјә чан атмышды. Барат ханым сәһ-нәјә гәдәм гојан күнләрден театр мәдәнијәтинин Аббас Мирзә Шәрифзадә, Үлвү Рәчәб, Фатма Гәдри, Сидги Руһулла, Казым Зија, Мустафа Мәрданов кими бөјүк хадимләриндән чох шеј өјрәнмиш, онлар илә тәрәф мугабил олмушдур. Тәсадүфи дежилдир ки, Шекс-пирин «Отелло» фачиәсинин роллары бөлүнәркән Аббас Мирзә Дездемона ролуну Барат ханыма тапшырмышды.

Барат Шәкинскајанын јаратдығы Чүлјетта, Керделија, Виола, («Ромео вә Чүлјетта», «Отелло», «Крал Лир», «Он икинчи кечә», В. Шекспир), Луиза («Мәкр вә мәнәббәт» Ф. Шиллер), Мирандолина («Мехманхана саһибәси», К. Голдони), Флорелла («Рәгс мүүллими», Лопе де Вега), Ширин, Хураман («Фәрһад вә Ширин», «Вагиф», С. Вургун) образлары јүксәк актјорлуғ мәнәрәти, сәмимилији, темпера-менти илә фәргләнмишдир. Барат ханым лирик, драматик ролларла јанашы комик характерли ролларын ифачысы кими дә танынмыш-дыр.

Барат ханым ејни заманда бир кпно актрисасы кими дә мәшһур-дур. «О олмасын, бу олсун», «Көрүш», «Гызмар күнәш алтында», «Телефончу гыз», «Евимиздә бир киши вар», «Онун бәлалы севки-си», вә с. филмләрдә мұхтәлиф ролларда чәкилмишдир. О, ојнадығы бүтүн ролларда јүксәк сәнәткарлығ нүмунәләри көстәрмиш, тама-шачыларын сонсуз мәнәббәтини газанмышдыр.

Барат ханым актјорлуғ сәнәтини гызғын мәнәббәтлә севир, она никбин мұнасибәт бәсләјирди. О нәинки режиссорларла, ејни за-манда драматургларла сәнәт достлуғу едирди. Әсримизин һүсејн Ча-вид, Чәфәр Чаббарлы, Сәмәд Вургун кими бөјүк драматурглары Ба-рат ханымын сәнәтинә мөфтун идиләр вә һәмишә онун сәнәтинә јүксәк гижмәт верирдиләр. Халғымыз бөјүк сәнәткарымыза јүксәк гижмәт верәрәк она Азәрбајҗанын халғ артисти кими јүксәк ад вер-мишдир.

Барат Шәкински илә јанашы Шуша шәһәри театр тарихимиздә көркәмли рол ојнамыш бир чох мәшһур театр хадимләри јетирмиш-дир. Бунлардан Мурад Мурадову, Гаплан Мурадову, Әһмәд Ағдам-скини, Азад бәј Әмирову, Исмајыл Елоглуну, Әли вә Гәмбәр Зүла-лов гардашларыны, Мәһлуғә Садыгованы, Һејдәр Шәмсизадәни, Мүршүд Һәшимлинин, Нәчибә Бейбудованы, Әзизә ханымы, Новруз Һејранини, Чәһанкир Ағажеви вә б. көстәрмәк олар. Бунла-рын һәр бири мәнәрәтли сәнәтләри илә нәинки Гарабағ, бүтүн Азәрбајҗанда театр сәнәтинин инкишафында көркәмли рол ојна-мышлар. Адларыны чәкдијим бу сәнәткарларын чоху илә достлуғ етмишәм. Лакин бу истедадлы сәнәткарлар арасында Чәһанкир Ағажеви һеч чүрә утуда билмирәм. Чәһанкир нәинки истедадлы актјор, ејни заманда маһир рәссам, һәм дә көзәл шаир иди. Тәәссүф

ки, бу надир исте'дадын чәкдији шәкилләр вә јаздыгы ше'рләрден әсәр-әләмәт галмајыб. Шушада мәдәнијјәтин инкишафында онун бөјүк хидмәтләри олмушдур. Сәмәд Вургунла, Мирзә Ибраһимов вә Рәсул Рза илә јахындан дост иди. Онларын хүсусилә Сәмәд Вургунун әсәрләриндә баш ролларда чыхыш етмишди. Бу надир фитри исте'дад чох јашамады. Дүнјадан вахтсыз көчдү.

Шушалылар милли кино сәнәтинин инкишафында да унудулмаз хидмәтләр көстәрмишләр. Азәрбајчан кино сәнәтинин көркәмли нүмајәндәләриндән бири дә мәшһур кино оператору Чаваншир Мәммәдовдур.

Чаваншир Муса оғлу Мәммәдов 1915-чи илдә Шуша шәһәриндә анадан олмушдур. О, кино сәнәти тарихиндә исте'дадлы оператор, кинорежиссор кими ад-сан чыхармыш, Түркмәнистанын вә Азәрбајчанын Әмәкдар Инчәсәнәт Хадими, Ленин мұкафаты лауреаты кими ада лајиг көрүлмүшдүр. О, 1937-чи илдә Апгабад кино техникумуна битирдикдән сонра Апгабад киностудиясында оператор ишләмишдир. Бөјүк Вәтән мұһарибәси илләриндә Мәркәзи Сәнәдли Филмләр Студиясынын оператор группунда олмуш, «416» (1942), «Хәзәрлиләр» (1944), «Әбәди одлар дијары» (1945) вә с. филмләри чәкмишдир.

1950-60-чы илләрдә Бакы киностудиясында 12 сәнәдли филмин оператору олмушдур. Онун хүсуси сәнәткарлыгла чәкдији «Хәзәр нефтчиләри һаггында дастан», «Дәнизи фәтһ едәнләр» сәнәдли филмләри (филмләрин режиссору мәшһур кино хадими Р. Кармен) ән гижмәтли әсәрләр кими мұкафатланмышды.

Чаваншир Мәммәдов: «Кино сәјаһәти» алманахынын јарадычыларындан биридир. Онун сон илләрдә чәкдији гижмәтли әсәрләрден «Шуша» «Ахтаран тапар», «Лаһыч», «Күр бојунча» вә дијәр мәнзәрә филмләрини көстәрмәк олар.

Бу унудулмаз сәнәткарла сон көрүшүм 1980-чи илдә Бакыда мәним ев музейимдә олмушдур. О мәним һагтымда сәнәдли филм чәкмәк истәјирди. Она көрә дә биз бирликдә Шушаја кетдик. О, јол узуну Гарабағын дилбәр кушәләрини чәкә-чәкә Шушаја Кәнчә гапысыдан варид олдуг. Бөјүк сәнәткар бир чох мәнзәрәли вә тарихи јерләри чәкдикдән сонра мәним шәһәр турбазасында туристләр-

лә көрүшүмү чәкди. Лакин бә'зи ачы сәбәбләр нәтичәсиндә филм баша чатмады...

Шуша көркәмли ме'марларын, хәтгәтларын, нәггашларын вә исте'дадлы рәссамларын вәтәни кими дә мәшһурдур.

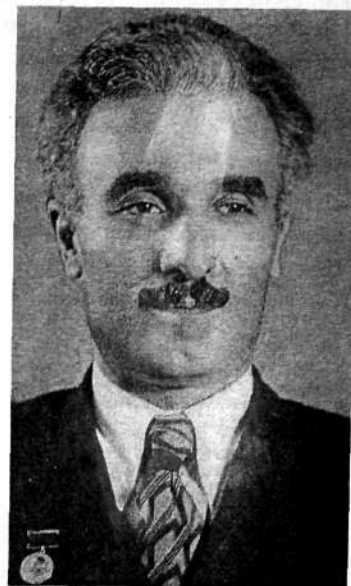
Шәһәрдә олан мұһүм сәнәт вә тарихи абидәләрин чоһу Шушада XIX әсрдә јашамыш ән бачарыглы ме'мар Кәрбәләји Сәфихан тәрәфиндән тикилмиш, нәггаш Кәрбәләји Сәфәрәли тәрәфиндән нәгшләнмиш вә һәмин дөврүн ән сәлигәли рәссамы уста Гәмбәр тәрәфиндән көзәл шәкилләрлә бәзәдилмишдир. Бу сәнәткарларын мәктәбини давам етдирән мүасир шушалы рәссамлардан Ләтиф Кәримову, Чалал Гарјагдыны, Әмир һачыјевни, Надир Әбдүррәһманову вә Тоғрул Нәриманбәјову көстәрмәк олар.

Шушанын јетиширдији рәссамлар арасында Ләтиф Кәримовун ашы вә сәнәти мүстәсна јер тутур. Азәрбајчанда јени халча орнаментләринин вә һабелә мәзмунлу халчаларын јарадылмасында Ләтиф Кәримовун хидмәти бөјүкдүр.

Ләтиф һүсәјн оғлу Кәримов (1906 — 1991) халчачылыг сәнәтини балача икән анасындан өјрәнмишдир. Һәлә Шуша халча артелиндә ишләјәркән јени композициялы көзәл халчаларын мұәллифи кими шәһрәтләнмишди.

Л. Кәримов бир халча устасы, бир рәссам кими бир нечә ил Тбилиси вә Бакы шәһәрләринин халча фабрикләриндә ишләмәклә халчачылыг техникасыны өјрәтмәкдә чох иш көрмүшдүр.

1936-чы илдә Парисдә ачылмыш инчәсәнәт сәркисиндә онун беш халчасы нүмајиш етдирилмишди. О, һәлә 30-чу илләрдә Фир-

Ләтиф Кәримов.

довсинин, Шота Руставелинин, А. С. Пушкинин портретларини тәсвир едән сүжетли халчалар тохумушду.

1954-чү илдә Москвада Рәссамлар Иттифагынын сәрки салонунда Л. Кәримовун әсәрләриндән ибарәт бөјүк сәрки тәшкил едилмишди. Һәмин сәркидә Л.Кәримовун зәнкин ярадычылыг јолуну ишыгландыран јүзләрлә сәнәт нүмунәләри көстәрилди. Нәфис бир сурәтдә тохунмуш сүжетли халчалар вә рәнкарәнк халча ескизләри, китаб тәртибаты вә меґмарлыг орнаментләри, чини габ бәзәкләри вә ағач үзәриндә ојмалар сәркијә тамаша едән минләрлә москвалыны вәлһ етмишди. О, бүтүн һәјатыны вә ярадычылығыны милли халчачылығын инкишафына, халгынын мәґнәви мөдәнијјәтинин тәрәпгисинә һәср едәрәк декоратив-тәтбиги сәнәт саһәсиндә танынмыш сәнәткарлар сырасында јер тутмуш, Азәрбајчанын мүасир халча сәнәти мәктәбинин ярадычысы олмушдур.

Ләтиф Кәримов надир орнаментал вә сүжетли-тематик халчаларын, метал, мәрмәр, чини мөґмулатларын мүәллифи, көркәмли граффик, рәссам вә дизајнер иди. О, Азәрбајчан мөдәнијјәтини дүнјанын бир чох өлкәләриндә ләјагәтлә тәмсил едирди. 1986-чы илдә Лондонда Л.Кәримовун әсәрләринин фәрди сәркиси бөјүк мүвәффәгијјәтлә нүмајиш етдирилмишдир. Онун јаратдыгы «Әчәми» сүжетли халчасы ЈУНЕСКО-нун Парисдәки даими сәркисинин коллексијасына дахилдир. «Әсрләрин нәғмәси» адланан диқәр надир халчасы «Калаки» (Бөјүк Британија) фирмасынын хүсуси коллексијасында сахланылыр.

Дүнја шөһрәтли сәнәткар, Азәрбајчан халча ярадычылығынын фәал тәблиғатчысы олан Ләтиф Кәримов декоратив-тәтбиги сәнәт саһәсиндә көркәмли нәзәријјәчи-алим, дөрдчиллик «Азәрбајчан халчасы» монографијасынын мүәллифи кими дә мөшһур иди. Бу нәһәнк китабын вәрәгләрини 1.300 мүхтәлиф шәкилли халча деталы бәзәјир. «Азәрбајчан халчалары» адлы бу гијмәтли китаба бүтүн дүнјадан сифаришләр кәлмишдир. Бу гијмәтли әсәрин дүнја халчашунасларында бөјүк марағ доғурдуғуну сәнәткарын үнванына кәлән сајсыз-һесабыз мәктублар бир даһа тәсдиг едир.

Алманијанын мөшһур халча мүтәхәссиси доктор Улрих Шурман јазмышдыр: «Һөрмәтли чәнаб Ләтиф Кәримов! Мән Сизин «Азәрбајчан халчалары» китабынызы чох јердә ахтардым. Нәһәјәт ону

Вашингтонда күчлә тапа билдим. Әсәринизин биринчи чилди мәним столүстү китабымдыр. Китабынызын икинчи чилдинин чыхмасыны сәбирсизликлә көзләјирәм». АБШ-ын Пенсилванија штатындан доктор Хублен Пират да «Азәрбајчан халчасы» китабыны јүксәк гијмәтләндирир: «...Сизин барәниздә мән чох ешитмишәм. Буну да јахшы баша дүшүрәм ки, Сизин Гафгаз халчалары һаггында елми әсәриниз бу барәдә јазылмыш китабларын ән јахшысы, ән камилидир...»

Вашингтондаки тохунма маллар музејиндән вә Лондондаки «Викторија вә Алберт» музејиндән кәлмиш мәктубларда дејилир: «Чәнаб доктор Л. Кәримов, Сизин самбаллы әсәриниз олан «Азәрбајчан халчалары» китабыныз музејләримизин фондуну бәзәјир».

Түркијәдә чап олуан «Һәјат» журналы 1974-чү ил отузунчу нөмрәсиндә Ләтиф Кәримовун ярадычылығы һаггында мәғаләсиндә халчачылыг сәнәтиндә алимин: «...Бүтүн дүнјада бир нөмрәли һөрмәт саһиби» олдугуну јазырды.

Брүсселдә јашајан мөшһур халчашунас Жеорг Саһа «Азәрбајчан халчалары» китабынын биринчи чилдини алдыгдан сонра Ләтиф Кәримов јазымышдыр: «Азәрбајчан халчалары» гијмәтли сәнәт әсәридир. Сиз бу јени типли тәдгигатынызла Авропа сәнәткарлығына дүзкүн истигамәт верирсиниз. Мән сизә өз миннәтдарлығымы билдирәм».

Дүнја шөһрәтли рәссам һәлә 1950-чи илдә инчәсәнәт елмләр намизәди алимлик дәрәчәсинә, Азәрбајчанын халг рәссамы адына вә Сталин мүкафатына ләјиг көрүлмүшдүр.

Ләтиф Кәримов Азәрбајчан халча ярадычылығынын фәал тәблиғатчысы иди. Онун Бакыда јаратдыгы өлкәдә илк дөвләт халча вә халг тәтбиги сәнәти музеји рәссамын вә алимин милли мөдәнијјәтә самбаллы төһфәси олмушдур. Азәрбајчан халча сәнәтинә даир бејнәлхалг симпозиумларын кечирилмәси вә дүнјанын апарычы мүтәхәссисләринин чәлб едилмәси Ләтиф Кәримовун ады илә бағлыдыр.

Ләтиф Кәримов тәкчә нахыш рәссамы олмамышдыр. О, классик поезијамызын, мусигимизин маһир биличиси иди. Рәссам мусиги саһәсиндә тәдгигатлар апарырды вә өзүнүн «Шәрг мусиги сәнәтинин изаһлы лүғәти» әсәри үзәриндә чалышырды. Л. Кәримов ејни заманда әнтигә фрүш, јәґни әнтигә шејләрин базы, коллексијачы иди.

Рәссам Әмир Һачыјев.

Дәтиф Кәримов Европа вә Америка халча биличиләри арасында бөјүк нүфуза малик мütәхәссис иди. О, Шәрг халчаларынын тарихини арашдыран илк алим кими, һәм дә мәшһур орнаменталчы-рәссам кими танынмышдыр. Бөјүк рәссам 70 ил өз халгына намусла хидмәт етмиш, Гарабагын исте'дадлар мәскәни кими шөһрәтини бир даһа учалтмышдыр.

Азәрбајчан тәсвири сәнәтинин көркәмли нүмајәндәләриндән бири олан Әмир Һачыјев 1899-чу илдә Шуша шөһәриндә анадан олмушдур. Көркәмли рәссам, мәшһур шаир вә рәссам Мир Мөһсүн Нөввабла бир јердә чалышмыш вә ондан өјрәнмиш-

дир. Азәрбајчан реалист мәктәбинин көзәл ән'әнәләри онун чох-чәһәтли јарадычылығында өзүнүн парлаг әксини тапмышдыр.

Әмир Һачыјев һәлә Шушада јашајаркән рәссамлығын күтләви-тәблигат сәһәсиндә фәаллијјәтә башламышдыр. 1922 — 1925-чи илләрдә Азәрбајчан Дөвләт Рәссамлыг мәктәбиндә охумушдур.

Әмир Һачыјев Азәрбајчан китаб графикасынын сијаси плакат вә дэзһаһ сәнәткарлығынын илк јарадычыларындан олмушдур. 30-чу илләрдән башлајараг 25 илә јахын бир мүддәтдә рәссам Азәрбајчан Дөвләт Нәшријјатынын — «Азәрнәшр»ин баш рәссамы вәзифәсиндә чалышмышдыр. Бәдии тәртибат устасы олан Әмир Һачыјев оригинал вә тәкраролунмаз ишләрин мүәллифидир. О, Низами Кәнчәвинин вә Мөһәммәд Фүзулинин поемаларына, М. Ф. Ахундовун комедијаларына, Јусиф Вәзир Чәмәнзәмәнлинин әсәрләринә, Микајыл Мүшфигин ше'рләринә вә бир чох китаблара мараглы тәртибатлар вермишдир. Рәссамын јарадычылығы бүтүнлүкдә классик Азәрбајчан миниатүр сәнәтилә мүасир рәссамлығымызын синтезинә нүмунә саяыла биләр.

Бөјүк Вәтән мұһарибәси илләриндә рәссам тәсвири сәнәтин мұбариз публисистикасыны јаратмаг сәһәсиндә чох иш көрмүшдур. Онун антифашист силсилә плакатлары буна парлаг мисал ола биләр. 1940-чы илин орталарында Әмир Һачыјев Тәбриз шөһәриндә «Совет-Иран достлугу» чәмијјәти јанындаки рәссамлыг студијасына рәһбәрлик етмиш, кәнч рәссамларын јетишмәсиндә вар гүввәсини әсиркәмәмишдир. Әмир Һачыјевин әсәрләри мүасир Азәрбајчан тәсвири сәнәтинин әсас фондуна һәмишәлик дахил олмушдур.

Тәсвири сәнәтимизин инкишафында көркәмли хидмәтләринә көрә Әмир Һачыјевә Азәрбајчанын Әмәкдар Инчәсәнәт Хадими кими јүксәк ад верилмишдир.

Шушалы рәссамлар ичәрисиндә республиканын халг рәссамы, һејкәлтәрәш Чалал Гарјагдынын ады сонсуз мөһәббәт вә һөрмәтлә чәкилир. Чалал ханәндә Чаббар Гарјагды оглунун гардашы оглудур. О, 1914-чи илдә Шушада анадан олмушдур. Чалал Гарјагды Баки рәссамлыг мәктәбини битирдикдән сонра Тбилиси Рәссамлыг Академијасына дахил олур. Бурада о, мәшһур һејкәлтәрәш Ј. Николадзенин рәһбәрлији алтында охујур вә ишләјир.

Чалал Гарјагды дөфәләрлә республика вә Үмумиттифаг сәркиләриндә иштирак етмишди. Онун сәркиләриндә нүмајиш етдирилән әсәрләри јүксәк гижмәтләндирилмишди.

Чалал Гарјагды түрк һејкәлтәрәшларынын ән исте'дадлы вә ән көркәмли нүмајәндәләриндән биридир. Реалист бир сәнәткар олан Чалал Н. Нәримановун сурәтини мүвәффәгијјәтлә јаратмышды. Бу монументал абидәнин үзәриндә Чалал Гарјагды сәккиз ил ишләмишдир. Бу көзәл сәнәт әсәриндән сонра Чалалын јаратдыгы абидәләрдән бөјүк түрк шаири М. Ә. Сабирин һејкәлидир. Бу абидәни јаратмагла Чалал өз исте'дадыны бир даһа нүмајиш етдирмишдир. Бундан

Чәләл Гарјагды.

өлөвө исте'далды һејкөлтөрөш мөшһур мүғөһни Бүлбүлүн, гәһрөман А.Гулијевин бүстлөрини дә јаратмышдыр.

Азәрбајчанын халг рөссамы шушалы Тоғрул Фөрман оғлу Нөримаһбөјов 1930-чу илин 7 август күнү һөјата көз ачмышды. Көһч Тоғрул Әзим Әзимзадө мәктөһини 1950-чи илдө битирдикдөн сонра 1955-чи илдө Литва Республикасынын Вилнүс шөһөриндө рөссамлыг институтуну битирмишди. Тоғрул рөссамлыға башладығы илк күнлөрдөн мәишөт, портрет, мөһзәрә вө натүрмот жанрларында, монументал бојакарлыг, иллүстрасија вө театр рөссамлыгы саһөлөриндө фөалијөт көстөрир. Јарадычылығынын илк дөврлөриндөн тематик компо-зисијалар («Јајлагдан еһиш», 1954, «Балтик балыгылары», 1955, «Хәзәр үзөриндө шөфөг», 1957, «Фыртыһнадан күчлү», 1960, «Полјак гызы», 1961, «Сөттар Бөһлулзадө», 1965) вө натүрмортлар («Нарлар», 1959, «Нарлар вө армуллар», 1961) јаратмышдыр.

Т. Нөримаһбөјов өз јарадычылығында реалист төсвир методуна әсаслаһыр, бөһни форма ахтарышларында дүһја инчөсөнөтинин мүтәрәгги әһ'әнәләриндөн истифадө едир, рөһклөрин төзадына, шөртилик вө декоративлик әләмәтлөринә үстүһлүк верир. («Көјчәј бағларында», 1965, «Мусигичилөр», 1965, «Бузовнада бајрам шөһлији», 1970, «Төлөбө бајрамы», 1973) вө с. таблолары образлы үмумилөшдирмө, рөһклөрин декоративлији вө емоционал тө'сири илә фөрглөнир. Харичи өлкө халгларынын һөјатындан («Һиндистан», 1972-74) вө зөһмөт адамларынын әмөјиндөн («Мөһсул бајрамы», 1975) бөһс едөн таблолар серијасы чөкмишди. Тоғрулуң јарадычылығында монументал бојакарлыг мүһүм јер тугур. (Азәрбајчан Кукла Театрынын фөјесиндөки панно, 1974. Бакыдакы «Москва» мөһманханасынын дивар рөсмлөри, 1978, Фикрәт Әмировун «Нөсими дастаны» хореографик поемасына (1973) вө «Мин бир кечө» балетинө вердији бөһни төртибат Азәрбајчан театр рөссамлығынын гижмөтли нүмүнөлөриндөдир. Кечмиш ССРИ-нин бир чох шөһөрлөриндө, һөһчинин харичи өлкөлөрдө (Полша вө Чехословакија, Һиндистан, Куба, Алманија вө АБШ-да) фөрдн сөржилөри олмушдур.

Тоғрул Нөримаһбөјовун сөнөткар әмөји јүксөк пијмөтлөндирилмишди. Она Азәрбајчанын халг рөссамы кими јүксөк ад верилмиш, ССРИ Дөвлөт Мүкафаты лауреаты вө Азәрбајчан ССР Дөвлөт Мүкафаты лауреаты кими јүксөк мүкафатлара дәјиг көрүлмүшдүр.

Шуша һөһ дә горхмаз гөһрөманларың јурдудур. Бу шөһәр кенерал-лејтенант Фөрөч бөј Агајевин, кенерал-мајор Јағуб Гулијевин, топчу кенерал Сәмөд бөј Мөһмандаровун, кенерал-мајор Әмир Рүстөмовун, полковник Фөрһад бөјин, полковник Фөрөчулла бөјин, Мөһөһмөд бөј Чаванширин, гачаг Сөфөрин, кавалерли Көблә Мөһөһмөдин, полковник Аслан Вөзировун вө мајор Хөһлил Мөһмөдовун вө башгаларынын вөтөһидир.

Буһлардан өләвө Шуша дүһја сөркөрдөси I Наполеонун Мамлјуку Рүстөһин вөтөһидир.¹

Рүстөһин чох марағлы төрчүмеји-һалы вардыр. Рүстөһ Наполеонун мәһлүклөриндөн ибарөт олан корпусуна мөһсуб олмағла һөһ дә императорун шөһси мүһафизө дәстөһинә даһил иди. Рүстөһ Наполеонун Мисир јүрүшүндө, Испанија дөјүшлөриндө олмуш, Наполеонун бүтүн мөһһур мүһарибөлөриндө шөһсөн иштирак етмиш, Ваграм дөјүшүндө шөһси икидлик көстөрдийинө көрө шөһсөн Наполеонун әһиндөн «Фөһри-Легион» орденини алмышдыр.

О, Наполеон Москвадан керн чөкилтөрөкөн руслара әсир дүшмүш, вөтөһи Гарабаға гајытмыш, Тифлиسدө кенерал Јермоловун јанында гуллуғ етмишди.²

Гарабағың тарихиндө унудулмаз хидмөтлөри олан тарихи симаһлардан бири дә Мөһөһмөд бөј Чаванширди.

Мөһөһмөд бөј (1762-1797) Азәрбајчанын Милли гөһрөманы, Ибраһим ханың гардашы Мөһралы бөјин оғлудур. Гарабағ тарих боју бир чох гөһрөманлар јетишидиришди. Лакин буһларың арасында Мөһөһмөд бөјин хүсуһи јери вардыр. О, һөлө ушағлыг иллөриндөн ат минмөји, гыһыңч ојнатмағы, даһ галдырмағы илә јолдашлары арасында сечилөрдн. Мөһөһмөд бөјин харичи көркөһи белө һаманы һөјран етмишди. Онун боју ики метрө јаһың, көрдөһли, һисбөтән узунгоһлу, шуҳ бөзөһмиш, лакин садө кејимли, сарышың сағталлы бир оғлан иди. О, әсудө вахтларда мусиги чалдырыб, ики топпузла идман едир вө чыдыра чыхырды. О, икид вө сөһавөтли адамлар гаршы мөһрибан иди. Одур ки, өтраф јерлөрдө бүтүн сечмө адамлар дәстө-дәстө онун јанына ахышырдылар. Јүрчүстандан башламыш та

1 Бах: М. В. Нечкина. «Грибоједов вө декабристлөр». М. 1951, сөһ. 212.

2 Академик Е.В.Тарле. «Талејран» М. 1957, сөһ. 116.

Иранын дахили эјалэтлеринэ гэдэр, Хэзэр дэнизиндэн башламыш Түркијэ империјасынын сэрһэддинэ гэдэр кениш бир саһэдэ чохла танышлары олдуғуна көрө Мөһөммөд бөј һәмишэ өз икидләри илә бу јерләри кэзиб чох заман бүтүн бир эјалөтдөн бач-хөрач алыр вө бу јерин эһалисини итаөтө кэтирир, бө'зөн дө өзүнү хан е'лан едөн бирисини өз тэрөфдарлары илә бирликдэ тә'гиб едирди. Ибраһим хан онун әвөзолунмаз икидлијинэ борчлу иди.¹

Мөһөммөд бөј гәһрәманлыгла јанашы һәм дө сон дәрәчө мөһрибан, әлиачыг вө аличәнаб бир инсан иди. О һөлө кәнч оларкән һамынын һөрмәтини газанмышдыр. Онун харичи көркәми, хүсусилә боју-бухуну сон дәрәчө әзәмәтли иди. О, шөһәрә чыханда һәр јандан көрүнүрдү. Тәсадуфи дејилдир ки, халг она «Батмангылынч» ләгәби вермишди.

Шушанын гәһрәман мүдафиәсиндә онун мүстәсна хидмәтләри олмушду. Хүсусилә Аға Мөһөммөд шаһын 1797-чи илдә Шушаны 33 күн мүһасирә едәркән шөһәрин мүдафиәсини тәшкил етмиш, шаһын 100 минлик ордусуна имкан вермәмишди Шушаны алсын. Бир сөзлә, шөһәрин гәһрәман мүдафиәсиндә әмиси Ибраһим ханын ән јахын көмәкчиси олмушдур. Ибраһим хан ону чәбһәнин ән чәтин јерләринә көндәрәрди. Онун ады чәкиләндә дүшмәни учунма тутарды... О, һәм дө гејрәтли оғул иди. Бө'зи сөбәбләрә көрө анасыны өлдүрмүш, атасы Мөһрәлы бөјин ганыны јердә гојмајараг атасыны хаинчәсинә өлдүрән Ағасы ханы, онун оғланларыны вө бүтүн гоһум-әгрәбасыны мөһв етмишди.

Шушанын гәһрәман мүдафиәсиндә Мөһөммөд бөјин көстәрдији икидликдән чохла мисаллар чәкмәк олар. Онлардан ән марәглысы Мөһөммөд бөјин Аға Мөһөммөд шаһ Гачар илә көрүшү олмушдур. Аға Мөһөммөд шаһ Гачар Шушаны аларкән илк нөвбәдә башда шаир Молла Пөнаһ Вагиф олмагла Ибраһим ханын ән јахын адамларыны вө гоһумларыны һәбс етмишди. Лакин Мөһөммөд бөји һеч чүрә тута билмирди. Ахырда әлачсыз галан шаһ Мөһөммөд бөјин ики бачысыны һәбс етдириб сараја кәтирдир. Вө гызлара дејир ки, әкәр ахшама кими гардашыңыз мөним һүзурума кәлмәсә сизин икинизи дө сәрбазларын (әскәрләрин) ихтијарына верәчәм...

¹ Әһмәд бөј Чаваншир. Көстәрилән әсәри, сәһ. 177.

Шаһын бу һәдә-горхусуну ешидән вө бачыларынын намус вө гејрәтини чәкән Мөһөммөд бөј шаһын сарајына кәлир вө чәсарәтли аддымларла бирбаша Аға Мөһөммөд шаһа јахынлашыб јерө әјил-мөдөн шаһа баш әјиб мүрачиәт едир:

— Шаһ сағ олсун, кәлмишәм һүзурунуза, бачыларымы азад един. Әвәзиндә мөни һәбс един!

Бүтүн сарај әһли, һәтта шаһын өзү белә горхуја дүшүрләр. Бу «мәнзәрәни» көрән шаһын һәрби назири Садыг хан төләш ичәриндә галыб шаһа мүрачиәт етди:

— Ә'лаһәзрәт! Бу Мөһөммөд бөј Чаванширдир!

Шаһ тез ајаға галхыб чәмкирди:

— Мөһрәба Мөһөммөд бөј! Сән әсл гәһрәмансан. Мөним бүтүн ордумда сән бој-бухунда бир икид әскәр жохдур!

— Шаһ сағ олсун, јахшы икидин адыны чәк, амма үзүнү көрмө, Мөһөммөд бөј чаваб верир.¹

Бу тарихи шәхсијјәт һаггында бизим Гарабағын һәр јериндә чохла әфсанә, маһны вө рөвәјәтләр ешитмәк оларды. Халг Мөһөммөд бөји о гэдәр сеvirди ки, башгаларынын икидликләрини дө онун адына чыхырды. Тәәссүф ки, бу тәкраролунмаз шәхсијјәт, бу горх-маз гәһрәман чох јашамады. Бунун исә гысача тарихи беләдир:

12 ијун 1797-чи илдә Аға Мөһөммөд шаһ Шушада өз хидмәт-чиләри тәрәфиндән өлдүрүлдүкдән сонра Гарабағда һакимијјәт Мөһөммөд бөј Чаванширин әлине кечди. Охучуја мө'лумдур ки, о заман Ибраһим хан досту вө гоһуму Үммәханын јанында (Балакәнддә) иди. Арадан ики ај кечдикдән сонра хан Гарабаға кәлди. Мөһөммөд бөј әввәлчә тәшвишә дүшдүсә дө сонрадан сакигләшди. Чохлары елә билдиләр ки, Ибраһим хан она чәза верәчәк. Әксинә, Ибраһим хан өз гардашы оғлуну мөһрибанчасына гәбул етди. Вө Мөһөммөд бөј кетдикдән сонра деди:

— Нә олурса-олсун мән һеч бир заман өз икид гардашым оғлуну әлә вермәјә разы олмарам.

Сонра хан бөјүк оғлу Мөһөммөд һәсән ағаны јанына чағырыб деди:

— Мөһөммөд һәсән аға, сизә тапшырырам ки, кедин Мөһөммөд бө-

¹ Бах: Гарабағнамәләр. Бақы. 1989, сәһ. 669.

жин јанына, тәһлүкә барәдә она хәбәрдарлыг елә вә мәним һәмишә она рәғбәт бәсләдијимә Мәһәммәд бәји инандырыб, өз тәһлүкәсизлији хатиринә мүвәтгәти олараг узаг бир јерә кетмәсини она мәсләһәт көрүн.

Мәһәммәд бәј Мәһәммәд Һәсән ағанын мәсләһәтинә әмәл едәрәк вар-дөвләтинин мүәјјән һиссәсини Шушанын хәзинә гајасы әтрафында басдырыр.

— Нәһәјәт, кечәләрин бириндә Мәһәммәд бәј күлли мигдарда вардөвләтлә (80 гатыр жүк илә) Шушадан чыхыб Туғ кәндинә кәлир. Лакин бурада чох ләнкимәјиб орадан Тәртәр чајы саһилиндәки Кәләнтәрли маликанәсинә јола дүшүр. Лакин нәдәнсә сон дәрәчә бағышланылмаз бир сәһвә јол верәрәк ордан Күр ғырағына кедиб Шәкили Мәһәммәд Һәсән ханла достлуг етмәјә башлады. Мәһәммәд Һәсән хан Мәһәммәд бәји алдадараг деди:

«Мән бир кор кишијәм, Мустафа ханын һүчумундан чана кәлмишәм. Кәл ғызымы сәнә верим, мәним јанымда гал. Шәки вилајәтинин һөкүмәтини өз әлинә ал».¹

Мәһәммәд бәј ханын јалан вәдләринә алданыб өз адлы-санлы ғыһумундан, мөһтәрәм әмисиндән әл чәкәрәк Мәһәммәд Һәсән ханын јанына кетди. Лакин Мәһәммәд бәјин кәлишинин алтынчы күнү тоја һазырлыг заманы ханын әмри илә ону хаинчәсинә һәбсә алыб бүтүн сәрвәтини әлә кечирдиләр. Сонра ону гандаллајыб күчлү кешикчи дәстәси илә ган дүшмәни Ширванлы Мустафа ханын јанына көндәрдиләр. Мустафа хан исә Мәһәммәд бәј тәрәфиндән өлдүрүлмүш атасынын, гардашларынын вә башга ғыһум-әгрәбасынын интигамыны алараг ону шәрәфсизчәсинә өлдүрдү.

Јери кәлмишкән ону да јада салмаг истәрдим ки, Вагифин өлүмүндән сонра онун арвацы көзәлләр-көзәли Ғызханымы Мәһәммәд бәј өзүнә арвад етмишди. Лакин Мәһәммәд бәј өлдүрүләркән Мустафа хан Ғызханымы зор илә алмыш, бир гәдәр сахладыгдан сонра бир тачирә сатмышды.

1806-чы илин ијун ајында Иран вәлиәһди Аббас Мирзә 20 минлик орду илә Ғарабаг торпағына сохулур. Бу заман Ибраһим ханын 19 јашлы нәвәси полковник Чәфәргулу ханын рәһбәрлији алтында

1. Бах: «Ғарабагнамәләр». Баки, 1989, сәһ. 130.

олан Ғарабаг сүвариләри русларын көмәјинә кәләрәк дүшмәнә сарсыдычы зәрбәләр ендирмишди.

1828-1829-чу илләр рус-түрк мүһарибәси дөврүндә рус ғышунларынын башчысы Граф Паскевичин тәшәббүсү илә Азәрбајчан алајлары тәшкил едилмишди. О вахтлар рус-түрк чәһәсиндә кенерал Н.Рајевскинин командасы алтында дөрд Азәрбајчан алајы дөјүшүрдү. Мәшһур рус һәрби тарихчиси, кенерал Петтонун вердији мәлүмата көрә Азәрбајчан алајлары бүтүн дөјүшләрдә ирәлидә кедирдиләр. Вә тәсадүфи дејилдир ки, граф Паскевич рус чары Николаја јаздыгы рапортда гејд едирди ки: «... мүсәлман (Азәрбајчан — Ф.Ш.) алајларынын көстәрдикләри мөһарәгә мән көз јума билмәрәм. Онлар бүтүн дөјүшләрдә гәһрәманчасына вурушур, дүшмәнә гаршы едилән һәмләләрдә һәмишә сечилирләр».

Гејд етмәлијик ки, бу дөрд Азәрбајчан алајларынын ичәрисиндә биринчи алајын дөјүшчүләри Ғарабағлылардан ибарәт иди. Биринчи Ғарабағ сүвари алајынын командири забит Мешерјаков, командирин көмәкчиси исә бөјүк рус шаири А. С. Пушкинин ән јахын досту Фәрһад бәј иди. Мәлүм олдугу кими А. С. Пушкин 1829-чу илдә Гафгаза кәләркән Тифлиسدән Әрзурума сәјаһәт етмишди. О, Әрзурумда Паскевичин гәраркаһында оларкән чар ордусуна дахил олан мүсәлман атлы дәстәләриндә хидмәт едән бир нечә Ғарабағ бәјләри илә таныш олмушдур. Бунларын арасында Пушкинин ән јахын достлары Фәрһад бәјлә Фәрәчулла бәј иди. Пушкин чәһһәдә Ғарабағ алајынын дөјүшчүләринин икидликләринин чанлы шаһиди олмушду.

¹ Бах: Утверждение русского владычества на Кавказе, том IV.1, Тифлис, 1906 г, стр. 302.

Фәрһад бәј

Полковник Фәрһад бәј.
(Шәкли А.С. Пушкин
чәкмишдир. 1829-чу ил.)

Шүбһәсиз ки, Гарабаг сүвари алајынын дәјүшләрдә сечилмәси вә алај командиринин көмәкчиси түрк оғлу Фәрһад бәјин икидлји бәјүк рус шаиринин нәзәриндән гачмамышдыр. Пушкин Фәрһад бәјә өзүнүн ән көзәл ше'рләриндән бирини һәср етмишди:

*«Узаглаи, вуруима, шан-шоһрәтиндән,
Сән еј көзәл чаван, еј көзәл чаван!
Гарабаг дәстәси арасында сән
Ганлы дәјүшләрә кирмә, атма чан!»*

*Билирәм ки, олум раст кәлмәз сәнә,
Гылыңлар ичиндә әзрәјыл корчәк,
Һајмфы кәләчәк белә бир һүснә,
Өлүм чајнагындан ничат верәчәк!*

*Анчаг дәјүш вахты горхурам ки, мән,
Итсин сәдәлијин, чәлд һәрәкәтин,
Сәнин әбәдиләк чыхсын әлиндән
Бу көзәл чамалын, абыр-исмәтин!»¹*

А. С. Пушкин өзүнүн башга досту гарабағлы Фәрәчулла бәјә исә өз шәклини автографла бағышламышды. Бу һәмин Фәрәчулла бәјдир ки, рус-Иран мұһарибәсиндә иштирак етмишди.

Ләзкистан әтрафындакы гәләбәдән сонра граф Паскевич ону 1 август 1829-чу илдә Петербурга, чарын јанына гәләбә хәбәрини чатдырмаг үчүн көндәрмишди.

Рус-түрк мұһарибәсиндә (1828 — 1829) гәһрәманчасына һәлак оланлардан бири дә гарабағлы Гачаг Гамбај бәј олмушдур. Гамбај бәј һәнки Гарабагда, бүтүн Гафгазда горхулу бир гачаг кйми мәшһур иди. Бүтүн јолларда онун әлиндән кимсә кедиб-кәлә билмәзди. Һамы горхусундан сәфәрә чыха билмәзди. Тачир карванлары, көчәри тајфалар сәфәрә чыхаркән Гамбај бәјә күлли мигдарда јол хәрчи вәрәдиләр. Чар һөкүмәти дәфәләрлә онун үзәринә атлы казак дәстәләри көндәрмишдисә дә һеч бир нәтичә вермәмишди. Чүнки гачагы халг мұдафиә едир вә кизләдирди. Чәза дәстәләринини гошун һиссәләринин көрә билмәдији иши гызыл көрдү. Кечәләрин бириндә Гамбај бәјин јахын «достларындан» бири ону сатды... Гамбај бәји түрмәјә салыб өлүм чәзасына мәһкум етдиләр. Бу хәбәри ешидән Гафгаз чанишини граф Паскевич Гамбај бәјин бир чох мүсбәт чәһәтләрини нәзәрә ашыб ону өлүмдән хилас едәрәк өз гәраркаһына

1 Бах: А.С.Пушкин. Стихотворение том I. Петроград 1940 г. стр. 277.

кәтирди. Граф Паскевич зәни едирди ки, белә бир горхмаз гәһрәман онун һәрби ишләринә, хүсусилә мұһарибә вахты вердији тапшырығлары мәһарәтлә јеринә јетирәр. Һәгигәтән Паскевич јанылмамышды. Гамбај бәј истәр архада вә истәрсә дә чәбһәдә Паскевичин ән јахын адамы олмагла онун бүтүн горхулу тапшырығларыны икидчәсинә јеринә јетирди.

Сон дәјүшләрин бириндә өлүмчүл јараланан Гамбај бәј бу јарадан да һәлак олур.¹

Гамбај бәј һагында Пушкинин јол гејдләри чох марағлыдыр: «...Дәјүшдән сонра бир гәдәр динчәлдик. Лакин кечә саат 5-дә дүшәркәдәки әскәрләр ајылдылар вә јенидән јүрүшә башладылар.

...Саат 8-ә јахын бир тәпәлик әтрафына топлашдыг. Узагдан түрк орду дәстәләри көрүнүрдү. Бизим гошулар дүшмәни тә'ғиб етмәк үчүн һазырлашырдылар. Мән Нижнегородски алајынын һиссәләри илә кедирдим. Лакин мән дәстәдән керидә галмышдым, она көрә ки, мәним атым ахсајырды. Мән балача бир тәпәчијә јахынлашаркән гејри-ади бир мәнзәрәјә раст кәлдим. Бир ағачын алтында бизим татар (Азәрбајчан — *Ф.Ш.*) бәјләриндән бир нәфәр өлүмчүл һалда јараланараг узанмышды. Онун башы үстә севимлиси һөнкүр-һөнкүр ағлајырды. Чан верән бәј тамамилә сакит вә һәрәкәтсиз һалда өз чаван достуну сүзүрдү».²

Профессор Јениколонов јазыр ки, рус-түрк мұһарибәсиндә гарабағлы Мәммәдгулу бәј дә сечилмишди. Ону да гејд етмәлијәм ки, Пушкин Гафгазда оларкән А.Грибоједовун досту Григори Орбелиани илә вә мәшһур Азәрбајчан шаири гарабағлы Мирзәчан Мәдәтовла да таныш олмушдур.³

Шушалы кенерал-лейтенант Фәрәч бәј Агајев (1811-1891) Азәрбајчанын һәрби хадимләриндән биридир. О, 26 јашында (1837) көнүллү олараг рус ордусу сыраларына дахил олуб Гафгаз сүвари мүсәлман алајында хидмәт едир. 1838-чи илдә она забит рүтбәси верилр. Агајевин һәрби мәһарәтини нәзәрә алан кијаз Паскевич ону

1 Бах: Утверждение русского владычества на Кавказе. Част I, Тифлис, 1909, стр. 32-33.

2 А. С. Пушкин. Полное собрание сочинение, т.4 Москва, 1949, стр.443

3 Н.Ениколонов. Пушкин на Кавказе. Издательство «Заря Востока» стр. 93-94

Кенерал-лейтенант
Фәрәч бәј Агајев.

император гвардијасынын тәркибинә кечирир.

Фәрәч бәј рус ордусунда һәрби хидмәтинин једдинчи илиндә (1844) гвардијанын Ротмистри, һәм дә ескадрон командири олур. Үч ил сонра (1847) исә полковник рүтбәси алыб алај командирини тәјин едилир.

1844-чү илдә император I Николај гвардија топунларына бәхыш күнү кечирәрәкән Агајевин командир олдуғу алајда олмуш. Фәрәч бәјлә шәхсән таныш олан император алај командиринин ишиндән чох разы галмышды. Тәсадуғи дејилдир ки, рус чары Фәрәч бәјни оғуллуға көтүрмүшдү. һәммин тарихдән бүтүн рәсми сәнәдләрдә Фәрәч бәј, «Николај Николајевич Агајев» кими гејд олунмушдур.

1850-чи илдә Фәрәч бәј Агајев Гафгаз ордусунда хидмәт етмәк үчүн Тифлис шәһәринә көндәрилир. О, 30 ил Тифлиседә һәрби гәраркаһда ән мäs'ул вәзифәләрдә чалышымыш, команданлығын бүтүн тапшырығларыны шәрәфлә јеринә јетирмишдир.

1850 — 1880-чи илләрдә Фәрәч бәј Агајев Гафгаз мұһарибәләриндә, хусусилә рус-ләзки мұһарибәләриндә јахындан иштирак едәрәк бөјүк гәһрәманылығлар көстәрмишдир. 1853-чү илдә әввәлчә Осетин, сонра исә Шуша атлы дәстәсинә команданлығ едән Агајев бир икид командир кими бүтүн Гафгаз қәһһәсиндә мәшһур иди. һәммин илдә «Көрүк дәрә» әтрафында олан мәшһур дөјүшдә шәхсән икидлик көстәрдијинә көрә Агајевә кенерал рүтбәси верилмиш, һәм дә үзәриндә «Икидлик көрә» сөзләри јазылмыш гызыл гылычла вә бир чох орденләрдә тәлтиф едилмишдир. 1878-чи илдә исә команданлығын дөјүш тапшырығыны нүмунәви сурәтдә јеринә

јетирдијинә көрә Агајевә кенерал-лейтенант рүтбәси верилмиш, шәхсән она рус императорундан мұкафат оларағ гылынч бағышланмышды.

Кенерал-лейтенант Фәрәч бәј Агајев рус ордусунда 45 ил гүсурсуз оларағ хидмәт етмиш вә рус дәвләтинин бүтүн һәрби орденләри илә тәлтиф едилмишдир.

1882-чи илдә 71 јашлы гоча кенерал исте'фа вермишдир. Өмрүнүн сөн илләрини (1882—1891) Тифлиседә кечирән Агајев шәһәрин хејријә ишләриндә јахындан иштирак етмиш, она мұрачиәт едәнләрдә көмәк әлини узатмышды.¹

Азәрбајҗан ордусунун көркәмли һәрби хадимләриндән бири олан кенерал Мехмандаров 1856-чы илдә Шуша шәһәриндә мәшһур «Мехмандаровлар аиләси»ндә анадан олмушдур.

Сәмәд бәј ушағлығ илләриндән һәрбчи олмағ арзусунда иди. О, хусуси һәрби тәһсил алмағ үчүн Петербург һәрби топчу мәктәбинә кирәрәк 1875-чи илдә ораны топчу пропоршик рүтбәсиндә битирмишдир.

1904-чү илдә Рус-јапон мұһарибәси башлананда С. Б. Мехмандаров 7-чи Сибир топчу дивизијасынын командири иди. Бу мұһарибәдә С.Б. Мехмандаров өзүнүн дөјүш бачарығыны Порт-Артурун мұдафиәси заманы хусуси оларағ көстәрмишдир. Порт-Артур галасынын 11 ај давам едән гәһрәман мұдафиәсиндә икидлик көстәрдијинә көрә полковник Мехмандаров 4-чү дәрәчәли «Георги ордени» вә гызыл силаһла тәлтиф едилмиш, һәм дә хусуси әскәри мөһарәтинә көрә кенерал-мајор рүтбәсинә лајиг көрүлмүшдур.

¹ Бах: «Кавказ» гәзети, 1891, № 324.

Кенерал-лейтенант
Сәмәд бәј Мехмандаров.

Рус-япон мұһарибәси гуртардыгдан сонра Сәмәд бәј 3-чү Сибири орду корпусунун топчу командири тә'јин едилмиш, 1908-чи илдә исә оһа кенерал-лейтенант рүтбәси верилмишдир.

1914-чү илдә Биринчи дүнја мұһарибәси башланан заман С. Б. Мехмандаров команданлыг етдији 21-чи дивизија илә Австрија-Алман чәбһәсиндә вурушурду. С. Б. Мехмандаровун дивизијасы Лодз шәһәри әтрафындакы дөјүшләрдә команданлыгын дөјүш тапшырыгыны нүмунәви сурәтдә јеринә јетирмишдир. Бу мұһарибәдә С. Б. Мехмандаров өзүнү гәһрәман бир түрк өвлады кими кәстәрмиш, шәхси икидликдә рус кенералларыны көлкәдә гөјмушдур.

Биринчи дүнја мұһарибәси сона јетәркән С. Б. Мехмандаров корпуслар групунун команданы вәзифәсиндә иди. С. Б. Мехмандаров дөјүшләрдә кәстәрдији гәһрәманлыг вә шүчаәтә көрә топчу кенералы рүтбәси алмыш, дәфәләрлә рус, инкилис, франсыз вә румын орденләри илә тәлтиф едилмиш вә брилјантла бәзәдилмиш гызыл гылынчла мұкафатланмышды.

Азәрбајчанда Демократик Республика јарадыларкән Сәмәд бәј республиканын илк һәрби назيري олмушду. О, бу мәс'улијјәтли вәзифәдә бөјүк тәшкилатчылыг мәһарәти кәстәрәрәк милли ордунун јарадылмасында әвәзсиз хидмәтләр кәстәрмишдир.

Азәрбајчанда Совет һакимијјәти гурулдугдан сонра исә С. Б. Мехмандаров Азәрбајчан һәрби мәктәбиндә көһнә чәбһә досту кенерал Әлиаға Шыхлински илә бирликдә топчулугдан дәрс демиш, кәнч һәрби мүтәхәссисләрин һазырланмасына бөјүк гәјгы кәстәрмишдир.

Азәрбајчанын көркәмли сәркәрдәси Сәмәд бәј Мехмандаров 1931-чи илдә 75 јашында Бакы шәһәриндә вәфат етмишдир.

Шушанын јетирдији көркәмли сәркәрдәләрдән бири дә Сталинград гәһрәманы кенерал Јагуб Аллаһгулу оғлу Гулијевдир.

Кенерал Гулијев 1900-чү илдә Шушадә анадан олмушдур. О, алты ајлыг оландә аиләси Түркмәнистанын Јоләтән шәһәринә көчмүшдү. Јагубун ушаглыг вә кәнчлик илләри һәмин бу шәһәрдә кечмишдир. О, гарагаш, гаракәз бир оғлан иди. Чох чевик вә чәлд иди. Буна көрә дә јолдашлары ону чох севирдиләр. Балача Јагуб һәрби ојунлары чох севәрди. Бу исә тәсадуфи дејилдир. Биринчи дүнја мұһарибәси кедирди. Бир дә Јоләтән сәрһәд рајону олдуғуна

көрә бурада рус һәрби һиссәләри јерләширди. 12 јашлы Јагуб исә рус әскәрләри илә достлашараг онларын силаһлары илә таныш олурду.

Јагуб јолдашлары илә стансијанын әразисиндә јерләшән һәрби һиссәјә тез-тез кедәр, онларын сәһбәтләринә диггәтлә гулаг асарды. Чох чәкмәди Јагуб гызыл гвардијачы олду. Оун дөјүшләрдә иштирак етмәјә бөјүк һәвәси вар иди. Чүнки о, сон дәрәчә чәсур вә горхмаз иди. Јагуб Гулијев бөјүк һәрби мәктәб кечмишди. О, орду сыраларына сырави әскәр кими дахил олуб кенерал рүтбәсинәдәк јүксәлмишди.

Јагуб Гулијев М. В. Фрунзе адына һәрби академијаны мүвәффегијјәтлә битирәндә 36 јашы вар иди. Ону 18-чи дағ-сүвари дивизијасына гәраркаһ рәиси тә'јин едиләр.

1941-чи илин мај ајында Ј. Гулијев Совет Түркмәнистаны уғрунда дөјүшләрдә өзүнә бөјүк шәһрәт тапмыш 21-чи сүвари дивизијасынын командири олду.

Дивизијанын тәзә командири ишә бүтүн варлыгы илә киришди. һеч кәс билмирди ки, о, нә вахт јатыр, нә вахт динчәлир. Полковник јорулмаг билмәдән гошунун дөјүш һазырлыгыны јохлајыр вә һәјәчан сигналлары илә тә'лимләр кечирди. 1941-чи илин ијун ајында алман фашистләри ССРИ үзәринә һүчума кечди. Јагуб Гулијев һәр күн дивизијанын чәбһәјә јолланмаг әмрини сәбирсизликлә көзләјирди.

Нәһәјәт, ијулун 14-нә кечән кечә дивизијаја әмр кәлди, ешалонлара долуб тезликлә чәбһәјә кетмәли! Дивизија кечә икән Сурат шәһәриндән 20-25 километр аралыда мешәдә чәмләнди. Дивизијанын ирәлиләјәчәји истигамәтдә дүшмәнин күчлү танк вә механик-ләшдирилмиш һиссәләри дајанмышды. Августун бириндә сәһәр тездән дүшмәнин бомбардманчы вә гырычы тәјјарәләри дивизијаны атәшә тутдулар.

Кенерал-мајор
Јагуб Гулијев.

Бу ағыр дөғигәләрдә Јағуб Гулијев јахынлығда әл пулемјотуну көрүб чәлд ону тәјјарәләрә атәш ачмағ үчүн һазырлады. Сонра пулемјотун архасына кечиб алман тәјјарәләринә атәш ачмаға башлады. Командирин бу һәрәкәти сүвариләри руһландырды. Чох чәкмәди бир тәјјарә түстүләнерәк мешәјә дүшдү. 1941-чи ил августун 3-дә хәбәр кәлди ки, Кричјов-Рославе шосеси илә кенерал Гудеринанын 24-чү танк корпусу ирәлиләјир. Бундан 2 саат сонра дивизија дүшмәнлә үз-үзә кәлди. Мөһкәм вурудыма башланды. Дивизија бөјүк иткијә мәруз галдыса да дөјүш мүнвәффәғијәтлә кечди. Белә ки, дивизија дүшмәннин сүрәтлә ирәлиләјән 24-чү танк корпусуну бир суткадан артыг ләнкитди. Вә хејли танк вә чанлы гүввә мөһв етди. Бу дөјүшдә Јағуб Гулијевин дөјүшчүләринин вә шәхсән онун өзүнүн икидлийинә һәјран галан Совет Иттифағы Маршалы С.Бүрүзов сонралар јазмышды: «Мән инди дә бу горхмаз дөјүшчүләри, хүсусилә онларын икид командирини полковник Јағуб Гулијевини јаддан чыхарда билмирәм».¹

Маршал јенә башга бир јердә јазыр: «О заман 21-чи дағ-сүвари дивизијасы Орта Асија һәрби даирәсиндән чәбһәјә јеничә кәлмишди. Дивизијаја гарабәниз, гаракөз, чох чәлд вә һәрарәтли полковник Јағуб Гулијев башчылыг едирди. Гулијевин гаршысына тапшырыг гојулан кими о деди: «Бирчә бу батаглыгдан чыхсајдыг ачыглыга! Орада һеч нәдән горхумуз јохдур». Мән чәсур дөјүшчүләри вә онларын командирини полковник Јағуб Гулијевини индијәдәк миннәтдарлыгла хатырлајырам».²

Дөјүш хидмәтләрини тәчрүбә вә бачарығыны нәзәрә алараг Брјанск чәбһәсинин һәрби шурасы Јағуб Гулијевини 21, 52 вә 55-чи атлы дивизијаларындан тәшкил олунмуш, бирләшмиш сүвари группа командир тәјјин етди. Бирләшмиш сүвари группа хүсуси һәрби әмәлијјаты һәјата кечирмәк үчүн јарадылмышды.

21-чи вә 52-чи дивизијалар Јампол шәһәринә һүчума кечдиләр. Бурада ағыр дөјүшләр олды. Дивизијалар бөјүк иткијә мәруз галдылар. Лакин октябрын 1-дәк дүшмәнә Јамполдан чыхыб Орјола һүчума кечмәјә имкан верилмәди.

1 Бах: «Бакински работчи» гәзети, 14 ијул 1989-чу ил.

2 Јенә орада.

1942-чи илин јанвар ајынын ахырларында Јағуб Гулијев Москваја чағырылды. Баш команданлыг ону дөрдүнчү сүвари корпусуна командир тәјјин етди. Аз сонра исә ССРИ Халг Комиссарлар Советинин әмри илә она кенерал-мајор рүтбәси верилди.

Мәлүмдур ки, 1942-чи илин јайы Совет-алман чәбһәсиндә вәзијәт даһа кәркин иди. Дүшмән нәјин һесабына олурса-олсун Волга чајына чатмағ вә Сталинград шәһәрини алмаға чан атырды. Дөрдүнчү сүвари корпусу да Сталинград чәбһәсинә јола дүшдү.

Корпус дүшмәннин архасына кечиб гәфләтән зәрбә ендирмәли иди. 1942-чи илин нојабрын 19-да кенерал Ј.Гулијевин рәһбәрлийи атында корпус күчлү һүчума кечәрәк Абганерово стансијасыны, Аксајек шәһәрини вә башга јашајыш мөнтәгәләрини дүшмәндән азат етди. Бүтүн бу дөјүшләрин һамысында Ј.Гулијев чәбһәннин өн хәттиндә олурду, өз чәсурлуғу вә шәхси икидлийи илә нүмунә көстәрди.

Јағуб Гулијев һүчума һазырлашаркән чохлу јухусуз кечәләр кечирмишдир. Совет Иттифағы маршаллары Г. К. Жуков, А. В. Василевски, Р. Ј. Малиновски, С. С. Бүрүзов вә Сталинград чәбһәсинин диқәр сәркәрдәләри сонралар 4-чү сүвари корпусу дөјүшчүләринин вә онларын командирини Ј. Гулијевини һүнәрини дөфәләрлә гејд етмишләр.

Кенерал Гулијевини сүвариләри Котелниково истигамәтиндә дә вурушмушлар. Инди мәлүм олур ки, бу сүвари корпусдан бир гәдәр аралы һәзи Аслановун танкчылары фәалијјәт көстәрмишләр. Подполковник һәзи Аслановун танк полку вә кенерал-мајор Јағуб Гулијевини командир олдуғу сүвари корпусу әсас истигамәтдә чарпышмышлар. Бу икид сәркәрдәләрин һәр икиси бүтүн 5-чи зәрбә ордусунда шәһрәт газанмышдыр.

Јағуб Гулијевини һөјатында әсас һадисәләр 1942-чи илин декабрында Сталинграддын Котелниково рајонунда бац верди. Һитлер Фелд-Маршал Манштейннин команданлыг етдији 1-танк вә механикләшдирилмиш бирләшмәләр групплары гаршысында, Фелд-Маршал Паулүсүн мүнәсирәдә олан ордусуну хилас етмәк вәзифәсини гојмушдур. Дүшмәннин бу нијјәтини позмағ лазым иди. Бу дөјүшләр заманы кенерал Ј. Гулијев чәбһәннин өн хәттиндә иди. 61-чи Гафгаз дивизијасы кенерал Р. Малиновскинин 2-чи гвардија ордусу көмәјә

Полковник Аслан Вәзиров.

кәләнәдәк зирвәни әлиндә сахламалы иди. Вәзифә ләјагәтлә јеринә јетирилди. Әфсус ки, декабрын 22-дәки ганлы дөјүшләрдә кенерал Јағуб Гулијев 42 јашында гәһрәманчасына һәләк олду...

Түркмән халгы өз түрк гардашыны унутмады. 1960-чы илдә туран дүңјасынын гәһрәман оғлуна Мары шәһәриндә әзәмәтли һејкәлини учалтды. Биз исә Бакыда онун адына күчә белә гојмамышыг. Әһсән биздә олан гејрәтә!!!

Шушалы гәһрәманлардан Аслан Фәрһад оғлу Вәзиров 1910-чу илдә кечмиш Шуша гәзасынын Зүмүрхач кәндиндә анадан олмушдур.

1928-30-чу илләрдә Ленинград вә Москванын һәрби мүһәндислик мәк-

гәбләриндә охумушдур. Бөјүк Вәтән мүһарибәси башланаркән Вәзиров Харков шәһәриндә һәрби гуллуғда иди. Гәһрәман о ағыр күнләри өз хатирәләриндә белә јад едирди:

«— 1941-чи ил... Харковда һәрби мүһәндис идим. Ијунун 21-дә ахшам е'замийјәтдән евә гајыдаркан јолдашларла белә гәрара кәлдик ки, сәһәр саат 5-дә балыг тутмаға кедәк. Јухум кәлмирди, нә исә нараһат идим. Кечә саат 4-дә зәнк етдиләр. Телефонда бу сәсләри ешитдим: «полковник Михаил Јувенскидир. Беш дәгигәдән сонра сәни гәраркаһда көзләјирәм...» Мән о кедән кетдим. Мүһарибәни 1945-чи илин мајында Елбача гуртардым... Алманлар тәпәдән дырнаға гәдәр силаһланмышдылар. Онларын планы ғыса мүддәттә Совет дәвләтини мәһв етмәк иди.

Мән Минералны Воды шәһәриндән Елба чајына гәдәр дөјүш јолу кечмишәм. Гафғаз, 2-чи, 3-чү вә 4-чү Украјна чәбһәләриндә, 1-чи Прибалтика, 2-чи Беларусия вә саирә чәбһәләрдә олмушам».

Аслан Вәзиров 2-чи Беларусия чәбһәсиндә оларкән чәбһәнин команданы маршал Рокоссовски ону 1-чи гвардија мүһәндис-истеһ-

кам бригадасынын командири тә'јин етмишди. Вәзиров бу вәзифәдә оларкән команданлығын, шәхсән Рокоссовскинин бүтүн дөјүш тапшырығларыны нүмунәви сурәттә јеринә јетирәрди. Тәсадүфи дејилдир ки, Вәзиров Рокоссовскинин «Севимлиси» иди. Вәзиров өз команданыны белә хатырлајыр: «...Полшадаядыг. Тәхминән 30 метр ениндә бир чајын јанында. Чајын һәр ики тәрәфи батағлыг иди. Гаршыда јашыл дүзәнлик көрүнүрдү. Һеч бир јердән кечид јох иди.

1914-чү илдә Самсонов сүвари корпусуну бу јердә итирмишди. Маршал Рокоссовскинин әмри илә бурдан кечмәли идик. О, мәни јанына чағырыб деди:

— Јолдаш Вәзиров, сәнин бригадана мән инанырам. Ајры јердән јол јохдур. Сағ, сол, гаршы тәрәф мүһасирәдәдир. Алманлар билирләр ки, бурдан гуш да кечмәз. Лакин сән кечмәлисән. Кәрәк гәтијјән ишыг јандырылмасын. Сизә ики кечә вахт верирәм.

Мән сусдум:

— Нијә фикрә кедирсән?

— Вахт аздыр јолдаш маршал.

— Башға чарәмиз јохдур. Бу Али Баш командан Сталинин әмридир.

Мән әмәлијјата башладым. Әскәрләримә инанырдым. Билирдим ки, онлар бу ағыр ишин өһдәсиндән кәләчәкләр.

Бөјүк иткиләр версәк дә ики күндән сонра танкларымыз ачдығымыз јол илә ирәлиләјирдиләр. Ики күнүн ичәрисиндә команданлығын дөјүш тапшырығыны јеринә јетирдик.

Дөјүшләрдә команданлығын тапшырығларыны нүмунәви сурәттә јеринә јетирдијинә вә шәхси икидјијинә көрә бригада командири полковник Аслан Вәзиров Совет Иттифағы Гәһрәманы кими јүксәк ада лајиг көрүлмүшдү. Бундан әләвә гвардијачы полковник 4 ғырмызы бајраг ордени, 2-чи дәрәчәли Кутузов, 2-чи дәрәчәли Богдан Хмелинитски ордени, 1-чи дәрәчәли Вәтән мүһарибәси ордени, 2 харичи орден вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

Аслан Вәзиров 1947-чи илдә әрдудан бурахылмышдыр. 1948-чи илдән Каунас, Воронеж вә Бакыда мүхтәлиф вәзифәләрдә ишләмишдир. 1965-чи илдән Республика Мүһарибә Ветеранлары Комитә-

1 Бах: «Азәрбајҹан кәңчәли» гәзети, 7 март 1970.

Хәлил Мәммәдов.

синин сәдри олмушдур.

Азәрбајҗанын гәһрәман оғлу Вәзиров Аслан Фәрһад оғлу 1988-чи илдә 78 јашында вәфат етмишдир.

Дәфәләрлә чәбһә гәзетләри онун икидлији һаггында јазмышлар. Бу мәгаләләрдән бири 11 апрел 1945-чи илдә чап олунмушду. Мәгаләнин ады: «Галибләр ордусунун гәһрәман заби-ти» иди.

Бу забит Совет Иттифагы Гәһрә-маны мајор Хәлил Мәммәдов иди. О да Шушанын јетирдији гәһрәманлар-дан бири иди.

Хәлил Мәммәд оғлу Мәммәдов 1916-чы илдә Шушада көзләрини дүнјаја ачмышды. Онун ушаглыг ил-

ләри көзәл Гарабағын дағтарында кечмишди. Балача Хәлил чох дирибаш, һәм дә горхмаз иди. О. Шушанын әтрафындакы тәпә вә сылдырым гајалара дырмашмагда јолдашлары арасында сечиләрди. Хәлил һәм дә идманы чох севәрди. О, мәшһур «Чыдыр дүзү»ндә кечирилән идман јарышларында вә ат чапмагда һәмишә сечиләрди.

Хәлил Гызыл Орду сыраларына чағырыланда 22 јашы вар иди. О, 1940-чы илдә алај мәктәбини битириб сијаси рәһбәр мұавини рүтбәсини алмышдыр. Бөјүк Вәтән Мұһарибәсинин илк күнләриндә дөјүшләрдә иштирак едән Хәлил шәхси икидлик көстәрмишдир. О, 1941-чи илин декабрында 12-чи әлаһиддә танк баталјонунда Крым дөјүшләриндә иштирак едәрәк «Гырмазы Улдуз» ордени илә тәлтиф олунмушду. Крым дөјүшләриндә ағыр јараланан Хәлил Мәммәдов икинчи «Гызыл Улдуз» орденинә тәгдим олунур. Јарасы сағаландан сонра Хәлил Мәммәдов јенидән чәбһәјә гајыдыр.

Хәлил Мәммәдов 1943-чү илдән 1944-чү илин августунадәк үчүнчү Украјна чәбһәсиндә танк баталјонуна команданлыг едир. Онун икид танкчылары Украјнанын шәһәр вә кәндләриндә кедән дөјүшләрдә фәргләнмишләр. Икид командирин дөјүшчүләри мәш-һур «Корсун-Шевченко» дөјүшләриндә дүшмән бирләшмәләринин

мұһасирәјә алыныб мәһв едилмәсиндә хүсусилә сечилмишләр. Ко-манданлыгына дөјүш тапшырыгларыны ә'ла јеринә јетирдијинә көрә баталјон командирин мајор Хәлил Мәммәдов «Александр Невски» вә «Гырмазы бајраг» дөјүш орденләри илә тәлтиф едилмишдир.

Х. Мәммәдовун Румынија торпағынын азад олунмасы уғрунда кедән дөјүшләрдә көстәрдији гәһрәманлыг онун шәһрәтини бүтүн чәбһәдә мәшһур етмишди. О, Мергус шәһәринин фашистләрдән азад едилмәси уғрунда кедән дөјүшләрдә хүсусилә фәргләнмишди. Лакин фашистләр дәличәсинә мұғавимәт көстәрирдиләр. Алман команданлыгы шәһәри нечә олурса-олсун әлдә сахламағы өз гошун-ларына әмр етмишди. Буна көрә фашистләр шәһәрә кедән јолларын һамысыны миналамыш вә бурада дәмир-бетон сәдләр, танкларга гар-шы дәрин вә енли хәндәкләр газмыш, бир нечә сыра тиканлы мөф-тил хәтти чәкмишдиләр.

Бизим гошунлар шәһәри гәти һучумла алмаг үчүн һазырлашыр-дылар. О заман Хәлил Мәммәдов команданлыгдан ашағыдакы мөс'-ул тапшырыг алмышды: ити сүр'әтлә 5 танкла шәһәрин мәркәзинә сохулмаг, архаја јекәнә чыхыш јолу олан көрпүнү партлатмаг, дүш-мән гошунларынын кери чәкилмәјинә имкан вермәмәк... Әмәлијат һәм горхулу, һәм дә бөјүк чәсарәт тәләб едирди. Хәлилин танк-чылары команданлыгына тапшырыгыны шәрәфлә јеринә јетирдиләр. Амма танкчылар шәһәрә дахил олдугда Мәммәдов јараланды. Буна бахмајараг о, танкчыларга шәһәрин кәнарына чыхыб көрпүнү парт-латмаг әмрини верди. Вахты итирмәк олмазды. Команданлыгына әм-ри јеринә јетирилмәли иди, јохса дүшмән техникасыны шәһәрдән чыхара биләрди. Буна исә јол вермәк олмазды. Танкчыларын зәһмли һүчумундан өзүнү итирән дүшмән көрпүјә доғру чан атырды. Лакин артыг кеч иди. Хәлил габагда кедән танкла өзүнү көрпүјә чатдырыб вә дөјүшчүләри илә бирликдә команданлыгына әмрини јеринә јетирир, көрпү партлацдылар.

Танкчыларын бу чәсарәтли һүчумунун гаршысыны алмаг истәјән дүшмән топлары беш Совет танкыны һәр тәрәфдән атәшә тутмаға башлады. Лакин јараланмыш Хәлил өзүнү итирмәди. О, чеврәләмә әмәлијаты кечирәрәк дүшмәнин мұдафиә мәркәзини тутду. Вә орадан һәмлә етмәјә башлады. Бу тәкбәтәк вурушма дүз он саат давам етди. Ахшам гошунларымыз шәһәрә дахил олдулар. Мајор

Хәлил Мәммәдовун танкчылары бу дөјүшдә фашистларын 4 танкыны, ики моторлу топуну, 191 автомобилини, 64 топуну, 105 пулемјотуну вә 1375 солдат вә забитини мәһв етдиләр. Бу дөјүшдән 15 күн сонра Хәлилин баталјону дүшмәнин 3 дәмир јол ешалонуну, 350 автомобилини вә 4000 солдат вә забитини әсир алмышды.

Совет һөкумәти Хәлил Мәммәдовун бу әмәлијјат заманы көс-тәрдији икидлик вә чәсарәтини нәзәрә алараг она Совет Иттифагы Гәһрәманы кими јүксәк ад верди.

Мүһарибәнин ахыр ајларында Хәлил Мәммәдовун баталјону Ма-чарыстанда, сонра исә Алмәнија торпагларында кедән дөјүшләрдә јахындан иштирак етмишдир. Мүһарибә гуртарандан сонра Хәлил вәтәнә гајытмыш, узун илләр рәһбәр партија ишиндә, бир нечә ил исә республика ичтимаи асајиши бәрпа едән назирлијә башчылыг етмишдир. Өмрүнүн сон илләриндә Республика Назирләр Советиндә шәбә мүдири вәзифәсиндә чалышышдыр.

Халгымызын гејрәтли оғлу Хәлил Мәммәдов 18 феврал 1989-чу илдә дүнјасыны дәјишмишдир.

XVIII әсрдә олдуғу кими Шушанын XIX әср тарихиндә дә бир чох гәһрәманлар, икид оғланлар пејда олмушдур. Бунлардан Мәм-мәд бәј Чаваншири, Әскәрәнлы һәсән бәји, гачаг Сәфәри, Күрд оғлу Мәһәммәди, гачаг Сүләјманы вә башгаларыны көстәрмәк олар.

Бу гәһрәманлар ичәрисиндә кавалерли Кәрбәләји Мәһәммәдин ады хүсуси олараг чәкилир. Кәблә Мәһәммәдин Сәнәти контрабандист јә'ни (гачаг малы кәтирән) олмушдур. О гачагчылыгла мәшғул олмагла Шуша тачирләринин Ирана кедиш-кәлишинин тәһлүкәсиз-лијини тә'мин етмәк үчүн рус-Иран сәрһәддини горујан чар казак-ларына гаршы өлүм-дирим мүбаризәси апарараг онлардан бир нечәсини өлдүрмүшдү. Дәфәләрлә тутулмуш һәтта өлүм чәзасына мөһкум олушду. Лакин һәр дәфә Сибир каторгасындан гачмыш, јенә дә гачагчылыгла мәшғул олмагла чар Русијасына гаршы ву-рушараг фөвгәл'адә гәһрәманлыг көстәрмишди.

О дөврүн (XIX әсрин икинчи јарысы) гәзетләриндә кавалерли Кәрбәләји Мәһәммәдин гәһрәманлыгы һаггында мараглы јазыла-раст кәлирик.¹

¹ Бах: «Новое обозрение» гәзети. 1 октябр 1887-чи ил, №13

Кәрбәләји Мәһәммәдин гејри-ади гәһрәманлыгы халг јарадычы-лығына кечмиш, онун һаггында мараглы нағыллар, рәвәјәтләр сөј-ләнмәкдәдир...

Милли гәһрәманлар вә һәрби хадимләрлә јанашы Шуша бир чох әмәк гәһрәманлары вә көркәмли дәвләт хадимләринин вәтәни кими дә мәшһурдур. Бунларын арасында Сүләјман Вәзировун ады хүсуси олараг чәкилир.

Азәрбајҗанын көркәмли дәвләт хадими, мәшһур нефтчи, Соси-алист Әмәји Гәһрәманы, Сталин мұкафаты лауреаты, Азәрбајҗан республикасынын әмәкдар елм вә техника хадими Сүләјман бәј Азад бәј оғлу Вәзиров адичә нефт устасындан бөјүк вә көркәмли тәсәррүфат тәшкилатчысына гәдәр шанлы бир јол кечмишдир. С.Вәзиров (1910 — 1973) сөзүн һәгиги мә'насында ағыллы вә ба-чарыглы дәвләт хадими иди. Азәрбајҗанын вә Түркмәнистанын нефт сәнәјеләри бир чох мүвәффәгијјәтләри үчүн С. Вәзировун исте'-дадына, онун тәшкилатчылыг мәһарәтинә миннәтдардылар. О, Азәр-бајҗан Нефт Институтуну битирдикдән (1932) сонра бир мүддәт «Артјомнефт», «Гарадагнефт» вә «Сураханынефт» ширкәтириндә өзүнү нәинки мәһарәтли, мәдәни мүһәндис кими апармыш, ејни заманда јени нефт гујуларыны кәшф етмәкдә бачарыглы бир тәш-килатчы кими көстәрмишдир.

С. Вәзиров ачыг дәниздә нефт јатагларыны кәшф етмәк сәһә-синдә дә бөјүк ишләр көрмүшдүр. О, Иттифагда биринчи олараг дәниз јатагларындан боллу мигдарда нефт мәһсулу көтүрмүшдү. Бунлардан әләвә С. Вәзиров «Сураханынефт» трестиндә баш мү-һәндис оларкән јени нефт јатаглары тапмасы нәтичәсиндә боллу мәһсул көтүрмүшдү. Шәхсән онун тәшәббүсү вә рәһбәрлији илә мә'дәнләрдә јени «Кларк» типли компрессор чиһазлары ишә салын-мышды.

С. Вәзировун мәһарәтли тәсәррүфат башчылыгы өзүнү бир даһа Бөјүк Вәтән Мүһарибәсинин ағыр илләриндә көстәрмишди. О, «Азәрнефт» комбинатынын башчысы (1941 — 1946) оларкән өлүм-дирим мүһарибәси апаран бөјүк бир өлкәни нефт-бензин јаначагы илә, хүсусилә һәрби нәглијјаты тә'мин етмәкдә тәкраролунмаз мә-һарәт көстәрмишдир. Чәбһәләри арды-арасы кәсилмәдән нефт ја-

Сүлейман Вəзиров.

начағы илə тə'мин етмəкдəки кəр-кин фəалијјəтини нəзэрə алан Совет һəкүмəти ону 1944-чү илдə Сосиалист Эмəји Гəһрəманы кими јүксək ада лəјиг кəрмүшдү.

С. Вəзиров 1949-1953-чү иллəр Түркмəнистанын нефт сənəјесинə башчылыг етмишдир. Шəхсən онун истe'дады вə тəшкилатчылыг мəһарəти сəјəсиндə «Түркмənнефт» керидə галмыш трестдэн гəбагчыл нефт сənəјеси объектинə чеврилмишди. Вəзировун бəјүк эмəјини гижмэтлэндирəрək она 1951-чи илдə Сталин мұкафаты верилмишдир.

С. Вəзиров 1954-чү илдə Түркмənистандан вəтəни Азэрбajчана гəјытмыш, 1954 — 1958-чи иллəр Азэрбajчан нефтчыхарма назирин вə Азэрбajчан ССР Назирлэр Совети сəдринин мұавини кими јүксək вəзифəлəрдə чалышмышдыр.

Сүлейман Вəзиров республиканын халг тəсəррүфатына вə сənəјесинə бəјүк дигтəт јетирди. Тəсəдүфи дејилдир ки, бəјүк тəсəррүфатчы олан С. Вəзирова 1959-1965-чи иллəр Республика Халг Тəсəррүфаты Шурасынын сəдри кими мəс'ул вəзифə һəвалə олунмушдү. Эмрүнүн сон иллəри Азэрбajчан Али Совети Рəјасəт һeј'əти сəдринин мұавини олмушдур. С.Вəзиров һарда вə һансы вəзифədə олмушса о, јалныз бир мəгсədə - варлыгы гэдэр севдији вəтəнинин тəрəптиси наминə бəјүк ишлэр кəрмүш, һэр шејдэн əввəl Азэрбajчаны инкишаф етмиш мэдəни, сənəјe өлкəсинə чевирмək үчүн əлиндэн кəлəни əсиркəмəмишди. Шүбһəсиз ки, о һарда олурса олсун өзүнү биринчи нөвбədə нефтчи сəјырды вə нефтчи олмагы илə фəхр едирди. Тəсəдүфи дејилдир ки, онун нефт сəјəсиндə бир чох лəјигли шакирдлəri олмушдур. Мəммəd Искəндəров, Рүстəм Исмајылов, Нəзэр һeјдəров, Əли Əмиров, Əнвэр Əлиханов вə Əлиш Лəмбəрански кими мəшһур нефтчилэр вə дөвлəт хадимлəri ондан

чох шеј өјрənмишлэр. С. Вəзиров нефт вə газ чыхарылмасына даир бир чох елми мəгалəлəрин вə кəшфин мұəллифидир. С. Вəзиров ССРИ Али Советинин (4-8-чи чагырыш) депутаты олмушдур. 4 дəфə Ленин ордени, 6 дəфə Гырымы Эмək Бəјрагы ордени вə медалларла тəлтиф едилмишдир.

Мən Сүлейман Вəзирову шəхсən таныјыр вə онунла јəхын дост идим. Мən һəјатым боју бир чох елм-мэдəнијјət вə дөвлəт хадимлəri илə достлуг етмиш вə онларла дуруб-отурмушам. Лакин Сүлейман бəј ајры адам иди. О, сон дəрəчə нəчиб, аличəнаб, һəддиндэн артыг тəвəзəкар бир шəхс иди. С. Вəзиров eјни заманда јалтаглары, ики-үзлүлəri севмəјөн, мұбариз вə мəрд адам иди. Сөзүн һəгиги мə'насында бəј иди. Сүлейман бəј eјни заманда хејирхəһ адам иди. Онун елм, мэдəнијјət вə инчəсэнəт хадимлəринə хүсуси һөрмəти вар иди. О, тез-тез мэдəнијјət хадимлəрини евинə дə'вəт едэр, онларын гəјгысына галарды. Азэрбajчан мэдəнијјəтинин һачыаға Аббасов, Сејид Шушински, Казым Зија, Əлиаға Ваһид, Мəчид Шамхалов, Гурбан Пиримов кими хадимлəri онун јəхын достлары иди.

Сүлейман бəј eјни заманда бəјүк вəтəнпəрвэр иди. О, доғма јурду Шушаны чох севирди. Шушaja һэр чүр мадди вə мэдəни јардым кəстəрди. Шəһəрин əн сəфəлы кушəсиндə тикилən əзəмəтли 2 нөмрəли истираһəт еви онун ады илə бағлыдыр. О, Шушaja кəлəндə һамы онун пишвазына чыхарды. һамы истəрди ки, ону евинə гонаг дə'вəт етсин, онунла һеч олмаса 5-10 дəгигə сəһбəт етсин. Бах, С.Вəзиров белə Вəзиров иди. Бир дə аналар ону доғмаз...

Бу кичик һəчмли китабда Шушанын јетирдији бүтүн мəшһур истe'дашларын һəјатыны əһатə етмək гејри-мүмкүндүр. Онларын һэр бири һаггында ајрыча əсэр вə монографија јазмаг олар.

Чүнки онларын һэр бири өз фəалијјəтлəri илə Шушаны бир мэдəнијјət мəркəзи кими бүтүн дүңјада танытмышлар.

50-дэн јухары Шушалыја Азэрбajчанын вə башга республикаларын эмəkдар инчəсэнəт хадими вə халг артисти кими шəрəфли адлары верилмиш, бир чохлары ССРИ халг артисти, Ленин вə Дөвлəт мұкафатларына лəјиг кəрүлмүшдү. 100-ə гэдэр шушалы академик, профессор рүтбəси алараг Москванын, Петербургун, Тбилисинин, Ашгабадын, Бакынын, Дашкəндин Елмлэр Ака-

демијасында вә дөвләт университетләриндә чалышырлар. Чәсарәтлә демәк олар ки, дүнјанын һеч бир шәһәри Шуша гәдәр исте'дад вер-мәмишдир...

Охучу һаглы олараг соруша биләр: көрәсән көзәл Шушанын бу гәдәр исте'дад јетишдирмәсинин сирри нәдәдир?!

Бу суала көһнә шушалылар белә чаваб верирләр:

— Тәбиәтимизә бахсаныз, һавамызла нәфәс алсаныз, булағларымыздан су ичсәниз ... онда бу сирри баша дүшәрсиниз.

Буранын көһнә јерлиләри һағлыдырлар. Доғурдан да Шушаны исте'дадлар мәскәни кими мәшһур едән онун фүсункар тәбиәти, сәрин булағлары вә ичтиман-игтисади хүсусијјәтләри олмушдур.

ӨМҮР УЗАДАН ШӘБӘР

Шуша өз тәбиин көзәллији вә сағф иглими илә Гағгазын бәзәји вә јарашығдыр. Шуша сағламлығ шәһәри вә истираһәт мәскәнидир. Һәлә 54 ил буидан әввәл «Правда» гәзети јазмышды:

«Гарабағын ән көзәл бир кушәси олан Шуша узун өмүрлүләр шәһәридир». Доғурдан да беләдир. Шушада 100-110, һәтта 120 јашлы адамлара чох раст кәләрдик. Шушада 1939-чу илә кими 157 јашлы Хәлфәли Габил киши јашамышдыр. Бу гоча Вағифи көр-мүшдү. Хәлг шаири Сәмәд Вургун 1936-чы илдә Шушаја кәләркән Вағиф һағгында вә Шушанын кечмиши һағгында Габил киши илә чох сәһбәт етмиш, һәтта бу гоча Сәмәд илә «Гыз гајасы»на да чыхмышдыр. 1939-чу ил республика хәлг мусиги јарадычылығы олимпиадасында 146 јашлы шушалы Һәсән Гамбалијев «Чанахгала» һавасыны ојнамышды. Чаббар Гарјағды оғлу 83 јашына кими гавалы әлиндән јерә гојмамышды.

Бу узун өмүрлү адамлар Шушанын сују, сағф һавасы вә көзәл мәнзәрәси илә бөјүмүшләр. Шуша дәннз сәвијјәсиндән 1400-1800 метр һүндүрлүкдә олуб гијмәтли мө'дән суларына маликдир. Шуша өз иглиминә көрә мүәличә үчүн мүһүм амилдир. Буранын иглими профессорлардан И.В.Фигуровски, К.А.Јегоров, Б.Ә.Ејвазов, А.П.Афонски, П.Ј.Соколов, Е.М.Әфәндијев, Ш.М.Һәсәнов, Л.Г.Мезернитски, И.И.Луков, М.Р.Нәзирев, Ә.Ф.Гарајев вә досент Ә.З.Әзимов вә башгалары тәрәфиндән әтрафлы өјрәниллишидир. Бу алимләр Шуша курортуна јүксәк гијмәт вермишләр. Профессор Фигуровски Шушаны мәшһур Давос курорту илә мүгајисә едәрәк Шушанын Давосдан бир сыра үстүлүкләрини дә гејд етмишдир. Фигуровскинин зәниннчә бу шәһәр күнәш шүаларынын тә'сири, күндүзүн узунлуғу вә истилик хүсусијјәтләри е'тибарилә Гағгазын, Кисловодск вә Абастуман кими курортларына бәрәбәрдир. Исвеч-рәдәки мәшһур Давос курортундан исә үстүндүр.

Шуша өлкәмизин чәнубунда, уча дағ иглиминә малик бир курортдур. Сојуг күләкләрин гаршысыны алан Гарабағ дағлары шәһәрин иглиминә јахшы тә'сир көстәрир.

Шушанын иглими нисбәтән мүләјим вә мо'гәдилдир. Бурада тез-тез күчлү күләкләр өмир. Бу да Шушадан гиш курорту кими ис-

Шушада 159 ил жашамыш
Габил киши. (1780–1939).

тифашә етмәк үчүн мүһүм чәһәтләр-дәндир. Белә бир иглим инсан орга-низминә, хусусән дахили хәстәлик-ләрин мүаличәсинә јахшы тә'сир көстәрир. Шушанын мүаличә әһә-мијјәтинә малик башлыча амили онун даг иглимидир. Профессор А.Афонскинин фикринчә, бу чүр иглим организм еһтијат гүввәлә-рини һәрәкәтә кәтирир, маддәләр мүбадиләсини сүр'әтләндирир вә бәдәни гүввәтләндирир. Шушада апарылан тәчрүбә көстәрир ки, ор-ганизм бир мүддәт иглимә ујгунлаш-дыгдан сонра инсанын чәкиси, га-нын гырмызы һиссәси, һемоглобин вә гырмызы ган күрәчикләри арт-маға башлајыр. Хәстә ган күрәчик-ләри исә нормал хала дүшүр.

Шушанын иглими бир чох хә-стәликләрин дәрманы вә мүаличәси үчүн мүһүм амилдир. Бу барәдә профессор Јегоров белә јазыр: «... мүхтәлиф формалы вәрәм хәстә-ликләринин Шушада мүаличәси јахшы нәтичәләр верир. Бу шәһәр башга хәстәлији олмајан ганы аз адамларын, һабелә гыздырмалы (хусусән узун мүддәт ағыр һалда чәрәјан едән гыздырмалы) хәстә-ләрин мүаличәси үчүн әлверишли бир јердир. Республикамызын бу көзәл курорту һәзм позгунлуғу вә көј өскүрәјә тутулмуш ушағлары сағалтмагдан өтрү хејирли олдуғу кими, јолухучу, чијәр илтиһабы, һәддиндән артыг јоргунлуғ, плеврит хәстәликләри вә бә'зи башга хәстәликләрдән дуранлар үчүн дә чох фәјдәлидыр».¹

Мәшһур журналист («Кавказ» гәзетинин редактору) М.Ф.Ахун-довун јахын досту Иван Сливиски 1857-чи илдә Шушада олмуш, Шушанын тәбии көзәллијинә һејран галараг јазмышдыр:

1. Бах: К.Јегоров. Шуша курорту. «Коммунист» гәзети, 1945, № 178.

«...Шушанын тәбии көзәллији онун базар-дүканларында вә зирзәмиләриндә кизләдилмәмишдир. Бу тәбии вар-дөвләт сәнә мүф-тә олараг верилир. Сәнин хәстә көксүнү, јоргун бејнини мүаличә едир. Бу шәһәр өзүнүн тәмиз вә сәрин һавасы илә адамы дојуздуруп. Бурада нәфәс алмаг сон дәрәчә асандыр. Мај ајынын әввәлләриндән јағышлар јағмаға башлајыр. Бу вахт Загафгазијанын башга јерләрин-дә исти сәни тә'гиб едирсә, амма Шушада бу јағышлар адамы үшү-дүр. Әкәр сәни Тифлисин тозлу, гуру һавасы боғурса, мәсафәнин узағлығына бахма, тез Шушаја кәл. Бурада сәни көзәл сәринлик һәм дә гонагпәрвәрлик көзләјәчәк. Бурада олан аб-һава вә сәринлик Загафгазијанын һеч бир шәһәриндә јохдур. Јај ајлары сән өзүнү Тифлисин, Кәнчәнин вә Ирәванын боғучу тәбиәтиндән, ағыр һа-васындан јалһыз Шушада өзүнү горуја биләрсән.»¹

Истираһәт еви.

Јүксәк даг үзәриндә јерләшән Шушада иглимин әлверишли ол-масынын сәбәби будур ки, бурада истәр бүтүн ил әрзиндә вә истәр-сә дә бир мөвсүмдә атмосфер тәзјиги вә һәрарәти орта һесабла аша-ғы олур. Јајы сәрин вә ғышы исә мүлајим кечир, ғышда чох гар ја-ғырса да тез әријир.

Күнәш шүаларынын бәдән үчүн нә гәдәр бөјүк әһәмијјәтә ма-

1. И. Сливиски. Писмо из Шемахи. «Кавказ», 21 ијулја 1857 г. № 56.

лик олдугу һамыја бөлүдир. Шушада һәм јайда, һәм дә ғышда күнөшһин күн чох олур. Гафгазын башга јерлөриндө олдугу кими јалһныз јазда јағыш чох жағдығындан күнөшһин истиси о гөдөр һисс едилһмир. Пајызда вө јазда Шушада думан тез-тез олурса да гуру кечир. Шушада шөһ чох аз дүшүр. Думан чох заман сөһрөлөр олур. Саат 10-12-дөк дағылыр.

Ғышда гардан сонра да күнөшли күнлөрө бурада чох төсадүф етмөк олар. Бурада демөк олар ки, данм зөиф шөрг күлөји өсир.

Бүтүн буһлар «Шушада јашајан адамларын бөдөнчө кетдикчө мөһкәмләһмәси үчүн шөрант јарадыр. Иғлимһин јумшағлығы бөдөн гүввөсини кәскин дәјишмөлөрдөн горујур, ганын тәркиби јахшылашыр. Һөрарөтин ашағы олмасы бөдөнн бөркидир» (К.А. Јегоров).

Шуша курортуну өтрафлы өјрөнөн профессор Б.Ә.Ејвазов Шушада ашағыдакы хөстөликлөрин мұалһчө олуһмасыны мөслөһөт көрүр: «1) хроникһи бронхитлөр, 2) јухары нөфөс јолларынын хроникһи гатарлары, 3) аг чийөр, еһфиземасынын башланғыч формасы, 4) бронхһал астманын башланғыч формасы, 5) гуру вө екссудатлы плевроитлөр, 6) һипохром анемия, 7) неврастенија, 8) һөдһиндөн артыг јорулма, 9) тагөтдөн дүшмө, 10) ушаг диспенсиясы, 11) кәскин инфексия хөстөликлөрһндөн сонракы сағалма дөврү, 12) мүбадилө хөстөликлөрһнин башланғыч формалары».

Мөһзөрөһин өзү дә һисанын шөфа тапмасына чох көмөк едир. Шушһнын ахар-бахары истөр сағлам вө истөрсө хөстө адамларә көзөл тө'сир бағышлајыр, бу тө'сир онун сағлаһлашмасына көмөк едир. Мәсөлән, «Ғыз гајасындан», «Јухары Дашалтына» бахмаг, «Јел дәјирманындан», Хөһфөһи чајыны сејр етмөк, «Ғырх пиллөкөн»дөн «Шыр-шыра» тамаша етмөк, һисанын јоргуһлуғуну алыр. Бу төби мөһзөрөјә бахаркөн көзлөр истираһөт едир, үрөк исө фөрөһлөһир.

Шөһөрин төби көзөллији илә јанашы олараг өтрафһндакы мејвө бағлары да курортун гһјмөтини артырыр. «Мүхтөр», «Шөһилин бағы», «Әһисан бөјин бағы», «Ашағы Дашалтындакы» тут бағлары өз шһрин туту илә мөшһурдур. Шөһөрин бағларында оһан «албухара» кавалһсы вө чох лөтафөтли «мөлөјкө» армудуну јемөклө дојмаг оһмур. Өз кејфијјөти илә мөшһур оһан «Чанахчы хијары»,

«Шырһан»ын өтирли балы, дадлы «Зарыслы гајмағы» вө «Хөһифөһи моругу» истираһөтчилөрин сүфрөсинө башга бир көзөллик верир.

Шушһнын өзүндө вө өтрафһнда битки өртүјү чох зөһкиндир. Онун өтрафһнда сөфалы мөшөлөр вардыр. Бурада палыд, Гафгаз чөкөси, аг акасија вө фыстыг ағачлары баш-баша вермишлөр. Шушада дөрман биткилөрһндөн итбуриу, багајарпағы, агтикан, үскүкөту, кәкликөту чох јајылмышдыр. Бурадакы отларын һөр јарпағы бир мөһһөһидир. Вахтилә мөшһур нүсхөбөһд Мөшөһи Әкбөһрин бу биткилөрлә хөстөлөри мұалһчө етмөклө уһудуһмаз хидмөтлөри оһмушду.

Шуша фүсункар төбиөтинө көрө Азөрбајчан Давосу адһландырылыр. Азөрбајчан халғы та гөдһм заманлардан Шушһнын шө'һинө дастанлар деһиш, шаһрлөр бу шөһөрин көзөллижинө маһһылар гошмушлар. Азөрбајчһнын көркөһли јазычысы Чөһһл Мөһмөдгуһзадө (Мөһлла Нөсрөддин) һөкајөлөрһнин бирһндө Шуша шөһөри һағында белө дејир:

«Ахшам вахты Шуша шөһөринн мөғриб төрөфи беһиштһин бир кушөсини јада салыр. Аврөпанын Швөтсариясыны көрөһлөр бураны Швөтсарияја охшадарлар. Уфа шөһөринн Чһн вө Түркияһнин «Гөмөр» јајлағларыны көрөһлөр Хан сарајынын зөһрө вахты мөғриб төрөфи мөһзөрөһинн ораја охшадарлар. Мөһн дә Гафгаз јолунун «Ландшафт» көрүһүшлөрһнин көрөн бир аллаһ бөһдөси буһу чүр'өтлө дејирөһ ки, шөһөрин шам вахты мөғриб төрөф сөһрикаһы о гөдөр ки, һисана үрөк шадлығы верир. Аз бир гејри јөрдө бу сөдөт өлө дүшө билөр.

Чох шаһранө вө мөһзөрөһи бир јөрдө дүшмүш Шуша курортунун иғлиһи, зөһкин биткилөри, төһиз һавасы, көз јашы кими шөһфаф, буз кими сојуг сулары: (Иса булағы, Турһсу, Ханғызы булағы, Гөтүр су, Сөкили булаг, Шырһан, Алчалы булаг, Дамлы булаг вө саһрө), өтрафһндакы көзмөһи јерлөри (Шөһилин бағы, Ашағы Дашалты, Чыдыр дүзү, Ғырх пиллөкөн, Үч мых, Топхана, Әрим кәдди, Јел дәјирманы, Лилли көл, Фыһдығылы көл, Дөвө батыран вө гејри јерлөр) бир чох хөстөликлөрин өлачы вө дөрдлөрһн дөрманыдыр.

Бу сөфалы јерлөр, сөһин булағлар, сых мөшөлөр, шөһрин һөр төрөфдөн өһатө едөн ахар чајлардакы шөлалө нө гөдөр чазибөһи, нө гөдөр фүсункардыр!

Натəван адына ушаг санаториясы.

Шушанын  н к з л с фалы куш си олан Туршсују к рм к  ч н, жашыл м хм рд н дон кејмиш жамачларын долама жоллары ил  жу-хары галхмаг к р кдир. Гаршыдан Шушанын с фалы куш си Туршсу к р н р. Онын дағлар гојнундакы м нз р си олдугча к з лдир. Сырабаба дагынын син синд  Б ј к Жарма дејил н јерд н  т б кеч рк н јени-јени м нз р л р бир-бирини  в з едир. Кичик жарма, Зарыслы к ндл ри архада галыр. Гаршыда зирв си галын думана б р нм ш Сағсаған дағы учалыр. Сол т р фд  нисб т н кичик бир дағ к р н р. Н д нс  она Кеч л дағ дејирл р.  слинд  бу дағы бел  адландырмаг һағсызлыгдыр. Ч нки онун зирв синд  к з л ч м нликл р вардыр.

Ады дилл рд   зб р олан, к з жашы кими ш ффаф, буз кими со-југ Туршсу с рин булагларла, сых меш л рл   һаг  олунмуш, к з л р нкар нк  тирли чич кл рл  б з нмишдир. Һ р ким бу јерл р  бир д ф  ајаг басса, Туршсу чешм синд н су ичс , с фалы дағла-рында в  д р л ринд  к зиб доланса, Аз рбајчанын бу к з л ку-ш сини б т н  мр  боју хатырлајар...

Туршсу Шушанын 18 километрлијинд , к рк мли бир јерд н чыхыр.¹ Туршсу Һ гиг т н туршдур. Д ф л рл  апарылан тибби

¹ Бу су «Гыҗханым д р синд н чыхыр. Бу д р  Молла П наһ Вагифин арвады Гыҗханымн ады ил  адланыр. Дејил н  к р  Гыҗханым бу јерл ри чох сев р-мин. — М аллиф.

јохламалар ајдын кост рир ки, бу су м д  х ст лијин  д рмандыр. Сујун башлыча х сусијј ти одур ки, јем ж  иштаһасы олмајан х с-т л ри иштаһа к тирир.

«Туршсу»јун јахынлыгында башга бир м д н сују да вардыр. «Д мирсу» адланан бу су ис  јел х ст ликл ри  ч н д рмандыр.

Шушада бел  м д н сулары чохдур. Јамјашыл дон кејмиш дағ-лар гојнунда јерл ш н Шырлан к ндинд н кед н жол адамы д з апа-рыб башга бир туршсуја чыхарыр. Бу туршсу «К һн  шир» адланан дағын  т јинд н ахараг Х лиф ли чајы ил  «Сары Баба» булагынын к р шд кл ри јер  т к л р. Шырлан к ндинин јахынлыгындакы бу туршсу м д  в  бағырсаг х ст ликл ринин д рманыдыр. Бу су чох т сирли олдугу  ч н башга бир су ил  гарышдыгда онун р нжини д рһал д јишир.

Калиум карбонатлы сулар группундан олан туршсу в  Шырлан м д н сулары Шуша курортунун  һ мијј тини даһа да артырыр. Бу дурна к зл  булаглар Һ р к н 500 мин литр  г д р карбонатлы-д мирли су верир. Бу сулар һағтында профессор Ејвазов бел  јаз-мышдыр: «...Шырлан минерал сују ганын нормал т ркибини тез бир заманда б рпа едир. К ман етм к олар ки, Шырлан минерал сују с м к илијинин б рпа олунма габиліјј тини артырыр. Туршсу в  Шырлан минерал сулары радиоактивлик габиліјј тини артырыр».

Шушада анчаг м д н сулары дејил, ади сулар да сағламлыг  ч н чох  лверишлидир. «Иса булагы»нын, «С кили булагы»н сују х јир-ли в  ичм лидир.  б с јер  демирл р ки, «Бу сулардан ичм кл  дојмаг олмур».

Јај вахтлары Иса булагында башга бир ал м олур. Ш һ рин ики километрлијинд  олуб, галын в  с рин меш нин ич рисинд н ахан бу булагын башында б ј к инсанлар, шаирл р,  дибл р, б ст кар-лар, истедадли с н ткарлар, мусигичил р, горхмаз г рр манлар м члис гурмушлар. Чаббар Гарјағды оғлунун, Сејид Шушинскинин инч  с сл ри, м шһур тарз н Садыгчанын в  М ш ди Зејналын сары сим  вурдуглары мизраблар Иса булагында гурулан м члисл р  зовг-с фа вермишдир.

Иса булагынын  лви к з ллији бура к зм ж  к л н шаирл рин г лбинд  д рин бир из бурахмышды. Одур ки, шаирл р бу булага

ше'рләр вә маһнылар гошмушлар. Жөркәмли шаиримиз Мәммәд Раһим «Иса булагы» адлы ше'риндә бу булагы белә тә'рифләјир:

*Елләр кәләр һәр тәрәфдән
Бизим Иса булагына.
Гармон сусар, неј дил ачар
Көзүм Иса булагына.*

*Кәлдим шаир Вагиф кими
Өзүм Иса булагына.
Гој ше'рими инчи кими
Дүзүм Иса булагына.
Динләсин ел, вардыр мәним
Сөзүм Иса булагына...*

Бу шәһәрин һәр бир дашы пиймәтли бир китаб кими узаг кечмишләримиздән хәбәр верир. Шушанын һәр бир кушәсиндән нечә-нечә рәвәјәтләр охунур. Шушадан бахаркән, илк бахышда «Дотәләб тәпәси» көз өнүндә чанланыр. Илләр өтмүш, әсрләр бир-бирини әвәз етмиш, әсән рузикар, өтүб кечән боранлар бу тәпәнин вүгарыны сарсыда билмәмишдир. Узаг кечмишләрин шаһиди олан бу тәпә өзү илә зәманәмизә гәдәр бир гәһрәмәнлыг дастаны кәтириб чыхармышдыр.

Дејирләр ки, кечмишдә ханлыг, бәј әјжамында Шушаја кәлән һәр бир пәһләван илк дәфә бу тәпәнин синәсинә галхармыш, о, бурада нә'рә чәкәр, өзүнә рәгиб истәјирмиш. Јај күнләри бурада мејдан суланар, пәһләванлар гуршаг тутармышлар. Кәлмә пәһләван галиб чыхармышса, хандан ән'ам алармыш, ону тәнтәнә илә галаја кәтирәмишләр. Мәғлуб олармышса, ону Шушаја бурахмазмышлар. Бу рәвәјәт олса да әслиндә мәрдлик, гәһрәмәнлыг дастаныдыр. Чүнки бу рәвәјәтдә бабаларымызын горхмазлыгы, дүшмән гаршысындан кери чәкилмәмәзлији, бурада икидлийн нечә јүксәк тутулдуғу әкс олунур.

Шушанын Чыдыр дүзү унутулмаз бир јердир. Чүнки Чыдыр дүзү али бир дүз дејил, бу дүз зәнкин һадисәләрлә долу тарихи дүздүр. Азәрбајчан халгынын севимли шаири Молла Пәнаһ Вагифин вә өз дөврүнүн габагчыл адамы, бир сыра көзәл сәнәтләр саһибии Мир Мөһсүн Нәввабын гәбри Чыдыр дүзүндәдир.

Чыдыр дүзүнүн әтрафындакы «Топхана», «Ағзы јасты кәһә», «Хәзинә гајасы», «Үч мых» да тарихи вә үрәкәчан јерләрдир.

Шушанын истираһәт евиндән бәһс едәркән бир вахт она рәһбәрлик етмиш Әһәд Әлијевин хидмәтләрини гејд етмәмәк олмаз.

Әһәд Нифталы оғлу Әлијев (1905 — 1983) истираһәт евинин илк тәшкилатчыларындан бири иди. О, отуз ил истираһәт евинин директору вәзифәсиндә чалышмышды. Истираһәт евинин илдән-илә абадлашмасында, бурада гојулан мөһкәм ганунгајданын јаранмасында Әһәд Әлијевин әмәји аз олмамышдыр. Бу садә вә тәвазөкар инсан, һәр бир истираһәтчијә вәзифәсиндән вә миллијјәтиндән асылы олмајараг јахындан јанашар, хасијјәтинә ујғун олараг онларла дил тапар вә әлиндән кәлән көмәклији әсиркәмәзди. Истираһәтчиләрә гајгыкеш бир ата мәһәббәтилә мүнәсибәт бәсләјән бу маһир тәсәррүфатчыны һамы садәчә олараг «Әһәд мүәллим» дејә чағырарды.

Әһәд мүәллимә истираһәт евинин һәр јериндә раст кәлмәк олурду. О, истираһәтчиләри шәхсән өзү гаршылајар, јемәкханәја баш чәкәр, һәр сәһәр бүтүн корпуслары кәзәр, саһәнин тәмизлији илә марагланар, рәгс мејданчасында истираһәтчиләр илә барликдә шәнлик едәрди. Бә'зән истираһәт саатларында истираһәтчиләри мараглы ојунларла, мәзәли сөһбәтләрлә әјләндирәрди. Бир сөзлә, истираһәтчиләрин бүтүн гајгыларына галар, онларын нечә истираһәт етмәләри илә јахындан марагланарды...

Әһәд мүәллим ејни заманда көзәл тәсәррүфатчы иди. Истираһәт евинин хүсуסי фермасы вар иди. Фермада 3.000-ә гәдәр гојун вә 30

Әһәд Әлијев.

саглам инәк сахланырды. Булардан әлавә 150 ары жешији бәсләниләрди. Истирахәт евинин кениш бостан саһәси вә үч миндән јухары мејвә ағачы варды. Әһәд мүәллим тәсәррүфатла шәхсән өзү мәшгул олурду. О, һәр сәһәр саат 5-дә фермада олурду. Истирахәтчиләр һағлы оларағ суал вәрәрдиләр: «Көрәсән Әһәд мүәллим нә вахт јатыр? Бурада истирахәт едәнләр һағлы идиләр. Чүнки нә гәдәр јухудан тез дурсан Әһәд мүәллими истирахәт евинин саһәсиндә көрәрдин.

Башгалары кими Әһәд мүәллим мәним дә севимли мүәллимим олмушдур. Мән фәхр едирәм ки, халғымызын белә бир гејрәтли оғлу мәнә дәрс вермишди. Шушанын бир курорт мәскәни олмасында онун әвәзолунмаз хидмәтләри олмушду.

Шәһәрин Шимал-Шәрг гуртарачағында сых ағачлар арасында XIX әерин Азәрбајҗан ме'марлығынын нүмунәси олан бир сыра биналар учалырды. Бурада Хуршидбану Бәјим Натәван адына республика ушағ (вәрәм) санаторијасы јерләширди. Бу санаторијанын тәшкил олундугу күндән 50 илдән чох вахт кечир. Һәр нөвбәдә санаторијада 300 ушағ истирахәт едирди. Буранын гапылары кичик јашлы истирахәтчиләр үчүн бүтүн ил боју ачығ иди. Һәр ил дәвләт бура 5 милјон манат вәсаит сәрф едирди.

Шәһәрдә санаторијадан башга 100 нәфәрлик чарпајысы олан сағламлығ мәктәби дә вардыр. Ијун ајындан башлајарағ шәһәрин мүхтәлиф јерләриндә пионер дүшәркәләринин галдырылмыш бајрағларыны көрмәк оларды. Шәһәрдә ән бөјүк пионер дүшәркәси «Үч мых» әтрафында 100 нәфәрлик пионер дүшәркәси иди.

Шушанын абад, көзәл вә мәдәни курорт олмасына чидди фикир верилрди. Шәһәрин абаллашдырылмасы үчүн 1988-чи илә гәдәр хејли иш көрүлмүшдү. Һәлә 1976-чы илдә Азәрбајҗан КП МК вә республиканын Назирләр Совети Шуша шәһәриндә курорт комплексини даһа да инкишаф етдирмәк тәдбирләри һағтында мәсәлә музакирә етмишди.

Ғәбул олунмуш гәрарда гејд едилрди ки, Шуша шәһәриндә курорт комплексинин инкишаф етдирилмәси вә ондан әһалинин мүәличәси үчүн истифадә олунмасы саһәсиндә мүәјҗән иш көрүлмүшдүр. Сон илләрдә 700 нәфәрлик «Шуша» дағ иглим санаторијасы, онун 330 нәфәрлик пансионаты, һабелә ванна бинасы, ичмәли

су галерејасы, 100 нәфәрлик мешә сағламлығ мәктәби комплекси, 120 чарпајылығ хәстәхана ишләмәјә башламышды. Үмуми саһәси 13 мин квадратметр олан јени абад јашајыш евләри, о чүмләдән 9 мәртәбәли мейманхана, јени јәј кино-театры бинасы истифадәјә верилмиш, шәһәрин «Чыдыр дүзү» дејилән сәфалы јериндә Вағифин гәбри үзәриндә әзәмәтли абидә учалдылмыш, Мир Мөһсүн Нәввабын гәбри үзәриндә мәрмәр абидә гојулмуш, Әбдүррәһим бәј һағвердијев, Гасым бәј Закир, Нәчәф бәј Вәзиров, Зүлфүғар һачыбәјов вә Һүсү һачыјевин евләринә хатирә лөвһәләри вурулмушду. Булардан әлавә Үзејир бәј һачыбәјовун, Бүлбүлүн, Нәввабын ев музејләри, ејни заманда олкәшүнаслығ, халчачылығ музеји ачылмыш, дөрдмәртәбәли турист базасы, милли мусиги аләтләри фабрикасы тикилиб истифадәјә верилмишди. Шәһәрин көркәмли јериндә Үзејир бәјин һејкәли, Хан гызы Хуршидбану Бәјим Натәванын, Бүлбүлүн вә Нәриман Нәримановун бүстләри гојулмушду. Шырлан турш сују кәмәр вәситәсилә шәһәрә кәтирилмишди. Бунун үчүн 50 ванна кабинәси, су ичмәк үчүн шүшәбәнд дүзәлдилмишди. Бир сөзлә, курорт комплексинин вә шәһәрин өзүнүн абаллашдырылмасы вә санаторија вәзијјәтинин јахшылашдырылмасы саһәсиндә хејли иш көрүлмүшдү. Шушада апарылан мүһүм ишләрдән бири чох бөјүк мүәличә әһәмијјәти олан Туршсујун мәсәләси иди. Республика Сәһијјә Назирлији бурада нарзан типли 20 ванна кабинәси олан вә 200 хәстәни мүәличә едә билән амбулаторија ачачағды. Туршсуда колхозлар арасы 150 чарпајылығ санаторија тикилмәлијди. Бундан әлавә бурада истирахәт едәнләрә мәдәни хидмәт етмәк үчүн почт шәбәси, јемәкхана вә гәһвәхана ачылачағды. Бундан башга, «Туршсу» минерал сујуну габлара долдуран заводун планлашдырылмасы нәзәрдә тутулмушду. Үмумијјәтлә, о заман «Туршсу»ју бүтүнүклә курорта чевирмәк үчүн бир нечә план тәртиб едилмишди. Бундан әлавә шәһәрдә турист базасынын чарпајыларынын сајыны 300-ә чатдырылмасы вә 1989-чү илин сонунадәк 120 чарпајылығ санаторијанын ләјиһәләшдирилиб тикилмәси нәзәрдә тутулмушду.

1986-1990-чы илләрдә Шушада республиканын бир сыра назирликләри вә тәшкилатлары чохлу истирахәт евләри вә санаторијалар тикдирмәји планлашдырымышды вә и.а. вә с.

Бүтүн бу тәдбирләр вә планлар 1990-чы илә кими һәҗата ке-
чирилмәли иди. Артыг 1990-чы илдә Азәрбајчанын ән көзәл
кушәси олан бу башы бәлалы шәһәр даһа да инкишаф едиб
бөјүҗәрәк дүнјанын ән көзәл мүәличә ймқанларына малик ку-
рортларындан биринә чеврилмәли иди...

Лакин ... аталар доғру демишләр: «сән сајдығыны сај, көр фәләк
нә сајыр». Артыг биз 1990-чы илдә Шушаны көзәл курорт шәһәри
кими јох, харабазарлыға чеврилмиш бајгуш јувасы кими көрдүк.

1988-чи илин февралында Гарабаг дашнаклары јенидән баш гал-
дырыраг гәдим түрк јурду Гарабағы әлә кечирмәк вә ону «бөјүк
Ермәнистан»а бирләшдирмәк үчүн милли гыргын төрәтдиләр. Өз
дашнак бабалары олан тајгулаг Андроникин, Шаумјанын, Лалајевин,
Мирзојанын, Әмирјанын вә Микојанын вәсијјәтләрини јеринә јетир-
мәјә чалышан Ханзандјан, Капутикјан, Агамбекјан, Балајан, Ману-
чаров, Дадамјан кими инсан чилдинә кирмиш чанаварлар Азәр-
бајчанын көзәл кушәси Гарабағы, онун чырпынан үрәји көзәл
Шушаны ган дәрјасында боғдулар.

Мән бир даһа охучунун нәзәринә чатдырырам ки, дашнакларын
кеч-тез Гарабаг үзәринә һүчуму, Шушаны әлә кечирмәјә һазыр-
лашдыларыны өз чыхышларымда вә јазыларымда хәбәрдарлыг ет-
мишдим. Һәтта 1968-чи илдә јаздығым «Шуша» китабымда Азәрбај-
чан халғыны, республиканын рәһбәрләрини хәбәрдарлыг етмишдим
ки. Андроникин нәвәләри динч отурмурлар. Ирәванда, Ханкәндиндә
бөјүк һазырлыглар кедир, силаһланырлар, пул топлајырлар. Мәним
бүтүн бу чыхышларым, хәбәрдарлығым һеч кәсә тә'сир етмәди.
«Әнтәрнационалист»ләр јерли ағсагалларын мәсләһәтинә јох, јал-
ныз Михаил Горбачов кими авантюристин тапшырығы илә «иш»
көрүрдүләр. Горбачов исә һәмишә ермәниләрин чалдығы «Торус ки-
ним» һавасына ојнајырды. Ону да охучунун нәзәринә чатдырырам
ки, Горбачов халглар достлугунун дүшмәни иди. ССРИ Иттифагында
милли мәсәләләрин гызышдырылмасы вә ағыр чинајәтләрин тө-
рәдилмәсиндә Горбачовун әлләри ганлыдыр.

Дашнакларын бүтүн бу чанфәшанлығы һаггында, «Дәниздән-дә-
низә» дөвләт јаратмаг, биринчи нөвбәдә Гарабағы зәбт етмәк план-
лары һаггында мән 1988-чи ил нојабрын 22-дә Бақынын «Азадлыг
мејданы»ндакы митингдә дә чыхыш етмишдим. Бу митинг ермәни-
ләрин «Топхана» мешәсини гырмаг чәһдинә гаршы тәшкил едил-
мишди. Милјондан чох адамын иштирак етдији издиһамлы митинг-
дә, мән бир даһа Азәрбајчан халғыны вә онун рәһбәрләрини хәбәр-
дарлыг етдим ки, бу күн Топханаја һүчум едән дашнаклар сабаһ
Шушаја, сонра Лачын вә Агдама һүчум едәчәкләр. Нә гәдәр кеч
дејил, Дағлыг Гарабаг вилајәтини ләғв етмәк, өлкәдә һәрби вәзијјәт
е'лан етмәк, 20 јашындан 40 јашына кими оланлары сәфәрбәр
етмәк, ишғал олунмуш кәндләрдә, дағларда вә мешәләрдә партизан
мүһарибәси апармаг вә с. вә и. тәдбирләрин көрүлмәсини тә'мин
етмәк лазымдыр. Анчаг биз дејәнләри о вахт ешидән олмады. Нәти-
чәдә Шуша кими тарихи бир шәһәримизи итирдик. Лакин һеч вахт
бәдбинлијә гапылмаг олмаз. Биз һөкмән Гарабағы, онун зүмрүд тачы
Шушаны дүшмәндән азад етмәлијик. Чүнки Шуша халғымызын
шәрәф вә лајәғәтидир.

Азәрбајчан республикасынын президенти Һәјдәр Әлирза оғлу
Әлијев чыхышларынын бириндә Шуша барәдә үрәк сөзләрини белә
ифадә етмишдир:

«... Шуша Азәрбајчанын ән әзиз вә бөјүк тарихи олан бир
кушәсидир. Бу, Азәрбајчан халғынын јаратдығы бөјүк абидәдир.. Бу
шәһәрдә, онун әтрафында Азәрбајчан халғынын бир нечә әсрлик
тарихә малик олан бөјүк мөдәнијјәти, гәһрәмәнлыг нүмунәләри
јараныбдыр.

Она көрә дә Шуша тәкчә шушалылар үчүн јох, миллиәтини севән
һәр бир вәтәндашымыз үчүн әзиз бир шәһәрди.

Шуша Азәрбајчанын бөјүк бир тарихи абидәси, ејни заманда —
әкәр буну ше'р дили илә дәсәк, — инчисидир.

Шуша һәгигәтән, бир шәһәр кими, ејни заманда ваһид бир музеј
—Азәрбајчан халғынын, тарихинин, мөдәнијјәтинин, елминин бөјүк
бир һиссәсини әкс етдирән музејдир». («Азәрбајчан» гәзети, 15 мај
1996).

Сөзүмүн ахырында бир даһа охучунун нәзәринә чатдырмаг истәрдим ки, китабда Шушанын 1750-чи илдән 1988-чи илә кими олан дөврүнү әһатә етмишәм. Лухарыда гејд етдијим кими, Шушанын 1988-чи илдин февралындан бәри олан дөврдә шәһәрин башына кәлән әһвалатлары китабын икинчи һиссәсиндә вермәк фикриндәјәм. Чүнки һәләлик дашнак Ермәнистан илә өлүм-дирим мұһарибәси кедир. Бә'зи мәсәләләр һәләлик бизим үчүн ајдын дејил. Хүсусилә Хочалы, Шуша, Кәлбәмәр вә Агдам һадисәләри һаггында бир чох дәлилләр бизә ајдын дејилдир. Мәһз буна вә бир чох башга сәбәбләрә корә китабын икинчи һиссәсиндә әһатә олунан материаларын һәләлик чапа еһтијачы јохдур.

Бир дә китабын икинчи һиссәсини чап етдирмәмәјимин бир сәбәби дә мөһтәрәм охучуларымын китабын биринчи һиссәси һаггында мұлаһизәләринин вә тәһгиди гејдләринин кәзләмәјимдир...

Китабын нөгәанларыны кәстәрәнләрә габагчадан өз тәшәккүрү-мү билдирәрәк сон сөзүмү шушалы шаирләрден биринин Шуша һаггында дедији бу бејт илә гуртарырам:

*Шуша бир кунәиди, Шуша бир ајды,
Парисә бәнзәрди дагылмасәјды...*

Шуша —Тбилиси — Санкт-Петербург,
1947-1962-1968-1987-1992-чи илләр.

КИТАБЫН ИЧИНДӘКИЛӘР

Гарабағын тачы (М. Чәмәнди).....	6
<i>I фәсил.</i> Тарихләр шаһиди гәһрәман шәһәр.....	11
<i>II фәсил.</i> Балача Парис.....	68
<i>III фәсил.</i> Гафгазын Консерваторијасы.....	114
Дағларда мұбаризә.....	133
Исте'дадлар мәскәни.....	212
Өмүр узадан шәһәр.....	413

Figidun Məhəmməd oğlu Şuşinski

Şuşa

Bakı-Gənclik-1998

Рәссамы *Талех Мәлик*.

Бөдии редактору *Рәhilә Мәммәдова*.

Техники редактору *Lejla Гарајева*.

Компүтер жығымы *Натәван Гачыјева*.

Корректорлары *Дилиад Мәликова*. *Тәрәнә Агададашова*.

ИБ № 6685

Лығылмаға верилмиш 7.07.98. Чапа имзаланмыш 22.09.98.

Кағыз форматы 60 x 84 ¹/₁₆.

Офсет кағызы № 1. Офсет үсулу илә. Шәрти ч/в. 24.88.

Учот нәшр в. 24.0. Тиражы 1000. Сифариш №675

Мүгавилә гижмәти илә.

Азәрбајчан Республикасы Мәтбуат вә Информасија Назирлији.

«Жәничлик» нәшријјаты Бақы, һүсу Гачыјев күчәси, 4.

Һазыр плјонкадан 1 сајлы Бақы китаб мәтбәәсиндә чап едилмишдир.

Ә. Бајрамов күчәси, №3.